

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Филология факультеті
Қазақ тіл білімі кафедрасы

«ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ ТОҒЫСЫНДАҒЫ
ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ МӘСЕЛЕЛЕРІ»
атты халықаралық ғылыми конференция

Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығы және
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
25 жылдығына орай өткізілген халықаралық ғылыми конференция
материалдары

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
Л.Н.ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ**

**ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТІ
ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ КАФЕДРАСЫ**

**ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ ТОҒЫСЫНДАҒЫ
ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығы және
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
25 жылдығына орай өткізілген халықаралық ғылыми конференция
материалдары

Нұр-Сұлтан қаласы, 2021

ӘОЖ 80/82
ҚБЖ 80/84
Қ 36

Жауапты редактор: А.Б.Бейсенбай

Редакция алқасы: Қ.Т. Маликов, Г.О. Сыздықова, Ә.А. Кемелбекова,
А.Қ. Қожахмет

Қ 36 Дәстүр мен жаңашылдық тоғысындағы тіл және әдебиет мәселелері: халықаралық ғылыми конференция материалдары (8 сәуір, 2021 ж.).
– Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2021.
– 389 б.

ISBN 978-601-337-508-3

Жинаққа Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті қазақ тіл білімі кафедрасының ұйымдастыруымен өткізілген *«Дәстүр мен жаңашылдық тоғысындағы тіл және әдебиет мәселелері»* атты халықаралық ғылыми конференцияға қатысушылардың мақалалары енгізіліп отыр.

Материалдар тіл білімі мен әдебиеттанудағы дәстүр мен жалғастық, ғылыми синкретизм, мәтін теориясы және әдеби аударма, тіл мен әдебиетті оқытудың әдістері мен ақпараттық технологиялары мәселелерін қамтиды.

Жинақ филолог ғалымдарға, ғылыми қызметкерлер мен жоғары оқу орнының оқытушыларына, докторанттарға, филология факультетінің магистранттары мен студенттеріне, тіл мен әдебиеттану мәселелерін зерттеуге қызығушылық танытатын жалпы қауымға арналған.

ӘОЖ 80/82
ҚБЖ 80/84

ISBN 978-601-337-508-3

© Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті, 2021

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС

КІРІСПЕ СӨЗ

Құрметті конференцияға қатысушылар, қонақтар мен әріптестер!

Біз Сіздерді Тәуелсіздігіміздің 30 жылдығы, оқу ордамыздың 25 жылдығының аясында Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде ұйымдас-тырылып отырған «Дәстүр мен жаңашылдық тоғысындағы тіл және әдебиет мәселелері» атты халықаралық ғылыми конференцияда қарсы алып отырғанымызға қуаныштымыз!

12 сәуір Қазақстанда «ҚР ғылым саласы қызметкерлерінің күні» ретінде аталып өтеді. Бұл Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті - Елбасының 2011 жылы 20 қазанда қол қойған Қаулысымен бекітілген.

Бүгінгі таңда Қазақстанда ғылыммен айналысуға көп жағдайлар жасалған. Әрине, тәуелсіздік алған жылдары, экономикалық жағдай қиын кезде ұлттық ғылымымыз біраз тоқырауға ұшырады, талантты ғалымдар кәсібін өзгертті немесе шетелдерге кетті. Алайда осындай қиындықтарға төзе біліп, өздерінің сүйікті істерін тастамаған нағыз ғалымдар еліміздің ғылым саласын ұстап қалды, дамытты, бүгінгідей үлкен жетістіктерге бастады.

Бүгінде Мемлекет басшысы Қ.Тоқаевтың қолдауымен, Білім және ғылым министрі Асхат Аймағамбетовтың басшылығымен ғылымды дамытуға көп жұмыстар жасалуда. Мысалы, ғылымға арналған шығындар 2025 жылға қарай ЖІӨ-нің 1% - не дейін өседі. Өткен жылы Ұлттық ғылыми кеңестің құрамы жаңартылып, жұмысының жаңа қағидалары бекітілген болатын. Жобалардың экономикалық сараптамасы мен Ұлттық ғылыми кеңес балдарын саралау рәсімі, мемлекеттік ғылыми-техникалық сараптама енгізілді.

Ғылым – қанша ғасыр өтсе де, қоғамның ажырамайтын рухани құрамдас бөлігі. Ел Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы ғылым саласын дамыту үшін әрқашан тың ізденіс пен жаңа тәсілдер қажет болатындығын айтып келеді. Тіпті биыл 500 ғалымның тағылымдамадан өтуіне жағдай жасап, сондай-ақ «Жас ғалым» жобасы аясында зерттеу жүргізу гранттар санын ұлғайтуды тапсырған болатын. Бүгінде жас ғалымдарға көптеген мүмкіндіктер қарастырылған.

Факультеттің ғалымдары 2020 жылы жариаланған ғылыми жобалардың барлық конкурсына қатысты. Университет бойынша 74 ғылыми жобаның 7-уі біздің факультеттің ғалымдарына тиесілі.

Құрметті зиялы қауым!

Тәуелсіз Қазақстан әлемге меймандос, бейбітшіліктің жаршысы, өркениетке құштар әрі жаңғыруға бейім мемлекет болып танылды. Дегенмен даму бір орнында тұрмасы хақ. Білім мен ғылым жаңаланбай, ел қажетіне толық жарамай, жаңғырудың болмасы да ақиқат. Осы тұрғыдан алып қарағанда, Сіздердің бүгін-

гі ғылыми шара аясында еліміздің дамуына аса қажетті, толғағы жеткен келелі мәселелер жөніндегі зерделі толғамдарыңызды ортаға салып, ой бөлісіп, тың әрі тиімді тәжірибелеріңізбен алмасатындарыңызға кәміл сенеміз.

Құрметті ғалымдар мен оқытушылар! Осы жылы Тәуелсіздігіміздің 30 жылдығын атап өтеміз. Мемлекеттік маңыз беріліп отырған бұл шара жоспарлы түрде бір жыл бойы өткізілмек. Демек, бүгінгі конференциямыз осындай игі істің бастамасымен де тұспа-тұс келіп отыр.

Құрметті әріптестер! Университетімізде ұйымдастырылып отырған осы конференцияға алтын уақыттарыңызды қиып, өз ойларыңызды ортаға салуға қатысып отырғандарыңыз үшін Сіздерге зор алғыс айта отырып, ғылыми ізденістеріңіз бен қызметтеріңізге толайым табыстар мен үлкен жетістіктер тілеймін! Конференция жұмысы жемісті болсын!

Ардақ Бақытұлы Бейсенбай
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
филология факультетінің деканы

ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ

Ж.А. Жақышов

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Дәстүр дегенде, есімізге алдымен салыстырмалы-тарихи тіл білімі түседі. Махмұт Қашқаридан басталған салыстырмалы-тарихи, тарихи-салыстырмалы зерттеу ХХІ ғасырға дейін үлкен табыстарға жетті. Тілдің тек-түбірін зерттеуде құрылымдық-мағыналық бағытты ұстанғандықтан бұл ХХ ғасырдағы түркі тіл білімінің (оның ішінде қазақ тіл білімі де бар) биік те терең, кең ғылыми жетістіктерге жеткізді. Тарихи-салыстырмалы тіл білімі қазақ тіл білімінің ісі еді, соны ығыстырып апарып бірыңғай түркітануға беріп қойған сияқтымыз. Бұл дәстүрдің Қазақстанда жаңашылдыққа ұласпай саябырсып бара жатқаны алаңдатады. Осы тұста ойшыл жазушы Ғ. Мүсіреповтің: «Тіл – халықтың мәңгілігінің мәңгілік мәселесі», – деген сөзі еске түседі. Себебі тілге сол бұрынғы дәстүрлі ғылыми зерттеу тұрғысынан қарасақ та, таусылмас «мәңгілік» мәселелері бар екенін тілтанушы жұртшылық жақсы біледі.

Жаңашылдық дегенде, есімізге бәрінен бұрын «антропоцентризм» түседі. **Антропоцентризм** (грек. anthropos – «адам», лат. Centrum – *орталық*) – адам феноменін Ғаламның басқа да феномендеріне қарсы қоя отырып, адамды ғаламның орталығы ретінде танытатын, дүниедегі болып жатқан процестердің мақсатын адам факторымен байланыстыратын ғылыми бағыт [1,8]

Антропоцентризмді философиялық көзқарас тұрғысынан П.С.Гуревич былай түсіндіреді: «Антропоцентризм – это воззрение, согласно которому человек есть центр Вселенной и центр совершающихся в мире событий. Многие философы исходили из данной мировоззренческой установки, полагая, что главная проблема философии – человек. Только осознавая природу, сущность, предназначение человека, можно понять все другие философские проблемы, сколько их ни накопилось в течение множества веков» [2, 44].

Тіл оның иесі этностың сан ғасырлық тәжірибесін жинақтаушы, қоғамдық білімін қордалаушы және оны келер ұрпаққа жеткізуші танымдық, мәдени, әлеуметтік феномен тұрғысынан сарапталады. Зерттеу нысаны таным нысанынан (тіл, сөзден) сол тілді тудырушы, қолданушы, жарыққа шығарушы адам – субъектіге ауыстырылып, тілдік конструкциялар дүниені «адам призмасы» арқылы көрудің, танудың дәйектемелік негізіне алынады, тіл мен адамның ара жігі бөлінбей, біртұтастықта сипатталады. Басқаша айтқанда, қазіргі заманғы лингвистикалық зерттеулер объекіден субъектіге қарай бет бұрып, тіл субъектінің ең басты конститутивті белгісі ретінде зерттеу нысаны етілуде.

Әрине, адам проблемасы қай ғылым үшін де өзекті. Бірақ лингвистиканың ең басты нысаны алдымен тіл болуы қажет екендігі ескермей кетіп бара жатқан сияқтымыз.

Қазіргі тіл біліміндегі «жаңа парадигмалар» деп аталып жүрген бағыттар – когнитивтік тілтану, әлеуметтік тілтану, психологиялық тілтану, коммуникативтік тіл білімі, прагматикалық тіл білімі, дискурстық талдау осы антропоцентризмге сүйенеді (әлеуметтік тілтану, психологиялық тілтану салаларын «жаңа» деп шартты түрде атап отырмыз, олар ХІХ ғасырдан белгілі болатын). Антропоцентристік тіл білімі деп дербестендіріп жүрген сала осылардан құралады. Жаңашылдығының осындай кешенді сипаты бар. Осылардың қай-қайсының болсын дәстүрлі тіл білімінде негізі бар. Мәселен, когнитивтік тіл білімінде қаралып жүрген концепт мәселесінің негізін совет заманындағы семантикалық өріс теориясынан байқауға болады, алайда когнитивтік лингвистика когнитологияны күйттеп кетті. Қазақстан тіл білімі психологиялық тіл білімін сырттан «импорттады», оның негіздері қазақ тіл білімінде бұрыннан бар еді. Мұның нышандарын сөзтануға қатысты әдебиеттерден кездестіруге болады. Тіптен, Абайдың өзінің: «Естіген нәрсені ұмытпастыққа төрт түрлі себеп бар»

- әуелі, көкірегі байлаулы берік болмақ керек;
- екінші, сол нәрсені естігенде я көргенде ғибратлану керек, көңілденіп, тұшынып, ынтамен ұғу керек;
- үшінші, сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт қайтарып, ойланып, көңілге бекіту керек;
- төртінші, сол кеселді нәрселерден қашық болу керек. Егер кез болып қалса, салынбау керек;

Ой кеселдері: уайымсыз, салғырттық, ойыншы-күлкішілдік я бір қайғыға салынып, я бір нәрсеге құмарлық пайда болу. Бұл төрт нәрсе – күллі ақыл мен ғылымды тоздыратұғын нәрселер», ал «Он тоғызыншы қара сөзінде»: «Адам ата-анадан туғанда есті болып тумайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе,... білгені, көргені көп болған адам білімді болады» – деген сөздерін психолингвистикалық санаттар тұрғысынан қарастыруға әбден болады.

Абайдың 7-ші, 16-шы, 19-шы, 31-ші ғақлияларын қазақ тілі мен сөйлеуін зерттеуде әдістанулық тірек етіп алуға болады.

Сөз арасында айырықша атайтын бір тарихи идея бар. Өкінішке қарай, идеологиялық субъективизм кесірінен жанданып, дамытылмай қалды. Ол – Ахмет Байтұрсынұлының: «... ауыздан шыққан сөздің бәрі сөйлем бола бермейді, айтушының ойын тыңдаушы ұғарлық дәрежеде түсінікті болып айтылған сөздер ғана сөйлем болады» - деп сөйлемге тауып белгілеген талабы. Психология мен тіл білімінен хабардар адам мұндағы «ауыздан шыққан сөз», «айтушы», «ой», «тыңдаушы», «ұғарлық», «түсінікті болып айтылған» деген ұғымдарды сөйлеу іс-әрекетінің психологиясынан да кезіктірер еді. Бірақ қазақ кеңес тіл білімі мұны «жылы жауып» қойды да, «сөйлем дегеніміз – аяқталған ойды білдіретін синтаксистік тіркес» деген анықтаманы дәлелдеуді, өзгертуді қажет етпейтін қасаң қағидаға (аксиомаға) айналдырды [3, 264-б.].

А. Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде әдебиетті сөзді іске

жарату тұрғысынан қарайды. Сол себепті де оның пікірлері психолінгвистиканың, оның келелі мәселесі ділдік лексиконның қазақ филологиясындағы бағдарламасындай әсер етеді:

«Сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі: 1) ақылға, 2) қиялға, 3) көңілге.

Ақыл ісі – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғыну, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі – меңзеу, яғни ондағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бейнесіне ұқсату, бейнелеу, суреттеп ойлау; көңіл ісі – түйю, талғау.

Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенше, көңілдің түйюін түйгенінше айтуға жарау». Мұнан соң ғалым ділдік лексиконның тұғырлы нысандарын айқындайды: «... жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама-қадарында жарайды. Бірақ тілді жұмсай білетін адам табылуы қиын. Ойын ойлаған қалпында, қиялын меңзеген түрінде, көңілдің түйгенін түйген күйінде тілмен айтып, басқаларға айтпай білдіруге көп шеберлік керек. Мүддесін тілмен айтып жеткізу қиын екендігін, оған өте шеберлік керек екендігін мынадан байқауға болады. ...Әркімнің өз салты болғанымен, ол салттар жалпы сөз тізу шарттарынан аса алмайды. Сөз шығарушылар, әуелі сөз ұнасымына керек жалпы шарттарды орнына келтіріп, өзінің өзгеше әдісі болса, соның үстіне ғана қосады. Сондықтан сөз шығарушылар бәрінен бұрын лебіз заңынан шыққан сөздің асыл болуының жалпы шарттарын білу қажет.

...Бір нәрсе турасындағы пікірімізді, яки қиялымызды, яки көңіліміздің күйін сөз арқылы жақсылап айта білсек, сол сөз өнері болады. Ішіндегі пікірді, қиялды, көңілдің күйін тәртіптеп, қисынын, қырын, кестесін келтіріп сөз арқылы тысқа шығару – сөз шығару болады» [4, 10-17-б.]. Көріп отырғанымыздай, жеке адамның тілді жаратуы психолінгвистиканың бір саласы сөз саптау (производство речи) мәселесімен ұласып жатады.

А. Байтұрсынұлы мұрасында ділдік лексиконның нақты негіздерін көрсетіп беретін пайымдамалар баршылық. Мына бір пайымдаманы ділдік лексиконның қазақ тіл біліміндегі алғашқы ғылыми түсіндірмесі деуге әбден болады: «Біз қазақ тіліндегі сөздің бәрін білгеніміз қазақ тілін қолдана білу болып табылмайды. Тілді қолдана білу деп айтатын ойға сәйкес келетін сөздерді таңдап ала білуді айтамыз. Қазақ тілі қазақ ортасындағы бәріне бірдей ортақ мүлік болғанмен, бәрі бірдей пайдаланбайды. Әркім әр сөзді өзінше қолданады, өзінше тұтынады (қоюлатқан біз. – Ж.Ж.). Бүтін пікірін айтып шығатын әңгіме ішінде түгіл, жалғыз ауыз амандасу жүзінде де әркім әр түрлі сөз қолданады. Мәселен, біреу «амансыз ба?» деп, біреу «есенсіз бе?» деп, біреу «сәлемет жүрсіз бе?» деп, біреу «күйлі, қуатты барсыз ба?» деп амандасады. Сол сияқты, әркім пікірін сөз қылып шығарғанда да ана тіліндегі сөздерді әрқайсысы әр түрлі қолданады. Қысқасынан айтқанда, әркім сөзді өз қалауынша алып, өз оңтайлы көруінше тұтынады. Әркім өз қалауынша алып, өз оңтайынша алып тұтынған сөздер сол адамның тілі болады» [4, 18-19-б.].

Ғалым ділдік лексикондағы сөзді тану үдерісінің жалпы сипатын беруде айтушының айтатын нәрсені жетік білуі керектігін, себебі адамның мұндайда

«ашық» сөйлейтінін, ал толық таныс емес сөзді «көмескі, күңгірт» баяндайтынын басшылыққа алады [4, 20-б.].

А. Байтұрсынұлы сөзді қолданудағы инсанның психикасында болатын объективті үдеріс өзектендіруді анық байқаған: *«Сөздің дұрыс, таза, анық, дәл айтылуының үстінде талғау сөздің көрнекі болуын да керек қылады. Адамға дерексіз заттан гөрі деректі зат түсініктірек, жансыз заттың күйінен жанды заттың күйі танысырақ. Сондықтан адам сөйлегенде, сөзі толық түсінікті болу үшін, дерексіз заттарды деректі затша, пернесіз заттарды пернелі затша қалыптайды. Жансыз затты жанды заттай гамалдайды»* [4, 23-б.].

Ойды сөзбен хабарлаудың алгоритмдік өңделуі туралы алғашқы бастау пікірді де А. Байтұрсынұлынан табуға болады. Бір дәлел: «Сөз дұрыс айтылуы деп әр сөздің, әр сөйлемнің дұрыс күйінде жұмсалуды айтылады. Олай болу үшін керек:

1) сөздердің тұлғасын, мағынасын өзгертетін түрлі жалғау, жұрнақ, жалғаулық сияқты нәрселерді жақсы біліп, әрқайсысын өз орнына тұтыну.

2) сөйлем ішіндегі сөзді дұрыс септеп, дұрыс көптеп, дұрыс ымыраластыру.

3) сөйлемдерді бір-біріне дұрыс орайластырып, дұрыс құрмаластырып, дұрыс орындастыру» [4, 19-б.].

Сондай-ақ, психолингвистикадағы гештальт мәселесінің алғашқы ұшқындары А. Байтұрсынұлының әдістемелік еңбектерінен орын алған [3, 335-336; 364-366-б.].

Инсанның сөзді танып-білу үдерісінде сөзді көру, есту арқылы графика-фонемалық деңгейде танудың маңызы зор екені – қазіргі психолингвистика теориясында дәлелденген жайт. Мұның маңызын А. Байтұрсынұлы да тілді оқыту әдістемесіне арналған еңбектерінде айырықша атап көрсетеді [3, 324; 357-363; 368-372-б.].

Қазіргі этнопсихолингвистикадағы өзекті мәселенің бірі белгілі бір тіл әлеміне еңбек инсанның мәдени-психологиялық толқыныстарының себебін А. Байтұрсынұлы мынадай жайттардан көреді: «Современная культура не есть создание одной какой-нибудь нации или расы, а результат совокупных усилий и навыков всего человечества. В культуре каждой нации, кроме собственного творения, имеются заимствования, и на смешение их культуры влияют их отношения, которые различаются с точки зрения дружественного и неприязненного. Заимствования бывают и при покорении одной наций другой, и при мирном общении народов друг с другом. При этом сходные формы религии, обычаев, нравственности, общественной организации, сродность наклоностей, инстинктов, психологии и т. д. Облегчают процесс заимствований и смешения культур» [3, 419-420-б.].

Ж. Аймауытовтың «Психологиясында» да ділдік лексиконды зерттеуде ескеруге тұрарлық ойлар баршылық. Ділдік лексикон функционалдық-динамикалық жүйе ретінде көрінеді, осыған ғалымның мына бір аналогиясы орайласады: *«Ағаш»* деген ұғымды жүз түрлі ағаштың бернесінен құрастыру

негізінде болмайды. Болса, біздің ойымыз тым шабан жүрер еді. Осындай көп бернелерді ықшамдап, оңайлату үшін сөз қолданылады, сондықтан ойымыз шағындалып, аз уақытта көп нәрсе ойлайтын боламыз. Ойды өнімді қылатын сөз екен» [5, 190-б.]. Ж. Аймауытұлының тілдің шығуын психологиялық негізден іздеуі де зейін қоярлық жайт [5, 191-193-б.]. Ж. Аймауытұлы жеке адамның сөйлеу әрекеті туралы проблемалардың бір парасын санама-лап береді. Олар сұрақ түрінде берілген: «Сөйлеу мінезі, қалай сөйлейді? Аз ба? Көп пе? Зауықты ма? Зауықсыз ба? Жылдам ба? Баяу ма? Тәптіштеп пе? Қысқа ма? Бір тегіс пе? Кібіртік пе? Тілге байлығы, ойлағанын үнемді, еркін айта ала ма? Жан толқындары сөзіне қандай рең береді? ...жазғандағы тілі, баяндағандағы тілі, қол сермесі, сөйлегендегі бет құбылысы» [5, 285-б.].

Жеке адамның семантикалық жады ділдік лексиконның қалыптасуына ерекше ықпал етеді, тіпті, қазіргі психолінгвистикалық кейбір зерттеулерде бұл екеуін теңестіріп қарау да бар. Осы тұрғыдан келгенде, Ж. Аймауытұлының жадты ассоциациямен (оны «іліктестік» деп атайды), зейінмен (Ж. Аймауытұлы терминологиясында – «ілтисат») сабақтастыруы [5, 152-161-б.] лексиконды зерттеуге өзгеше бір жол сілтеп тұрғандай әсер етеді.

Сөйтіп, қазақ ғылымында психолінгвистиканың аты аталып, арнайы зерттелмегенмен, сөйлеу мен психиканың ықпалдастығы туралы, жеке инсаннның сөз саптауы туралы зерттеуге азық болар пайымдар бар екеніне көз жеткізуге болады.

Қорыта айтқанда, жаңашылдықты тақыр жерге орнатудан аулақ болған жөн. Дәстүр дамуы керек, дами келе жаңашылдыққа ұласуы қажет. Соссюр айтқандай, «Әуел бастан тілдік негізге тұру керек».

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира./ Б.А.Серебренников, Е.С.Кубрякова, В.И.Поставалова и др. – М.: Наука, 1988.
2. Гуревич П.С. Антропоцентризм как философская позиция./ Философская антропология. – М., 2001.
3. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. - 264 б.
4. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
5. Аймауытұлы Ж. Психология. – Алматы: Рауан, 1995. – 312 б.

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ БАШКИРСКОЙ ОРФОГРАФИИ И ОРТОЛОГИИ

Л.М.Хусаинова

БГПУ им. М. Акмуллы, Уфа, Башкортостан

Фонографическое письмо предполагает орфографию как отдельный раздел языкознания, так как фонемы, звуки речи, воспроизводимые речевым аппаратом человека, невозможно однозначно фиксировать на письме. Письмо в узком значении – это обмен информацией путем передачи звуков речи графическими средствами, при этом мы обнаруживаем невозможность в точности передать каждый звук отдельным знаком. Каждый язык, пользующийся фонографическим письмом, разрабатывает определенные правила правописания.

В современном языкознании под термином «орфография» рассматривают две разные науки: дескриптивную (описательную, объективную) и прескриптивную (ортологическую, предписывающую) [Бешенкова, 2016: 33 – 47].

Как дескриптивная наука орфография исследует законы функционирования и развития письменной речи. Естественнонаучным объектом в данном случае выступает реальное письмо (узус). Оно изучается методами дескриптивной орфографии, которые не отличаются от методов других дескриптивных наук о языке. При этом объектом становится не все письмо, письменный узус: исследуется только его устоявшаяся часть.

Основные задачи орфографии заключаются в изучении нормы и выявлении узуса. Норма – такое использование ресурсов языка, которое признается образцовым. Определяя нормы конкретного языка, ученые-лингвисты руководствуются, с одной стороны, существующими словарями, грамматиками, справочниками, с другой стороны, узусом. Закрепленная лингвистами некоторая единица письма как нормативная именуется кодифицированной нормой (кодификацией). Различают императивные (строгие, обязательные), диспозитивные (восполнительные, не строго обязательные; допускают стилистически различающиеся или нейтральные варианты), старшие (традиционные; сохраняют особенности старого произношения) и младшие (отражают особенности современного литературного произношения) нормы орфографии.

Научно обоснованные орфографические нормы утверждаются на государственном уровне, после чего они становятся обязательными для всех пользователей этим языком. Орфографические нормы помогают единообразному, то есть понятному для всех говорящих на языке, выражению мысли и ее адекватному восприятию.

Узус – обычное, принятое большинством, но не обязательно нормативное употребление слов и словоформ.

Для лексической, синтаксической и лингвостилистической «орфоэпии» и «орфографии» в более широком смысле предлагается особое название – «орто-

логия». Термин «ортология» в лингвистике был предложен в статье О.С. Ахмановой, Ю.А. Бельчикова, В.В. Веселитского [Ахманова, Бельчиков, Веселитский, 1960: 35 – 43]. По мнению авторов данной статьи, нормализация литературной речи – одна из актуальных задач современного языкознания, требующая проведения соответствующих исследований по всем основным разделам языка: фонологии, синтаксису, лексикологии, лингвостилистике. Последовательная и систематическая нормализация речи не должна ограничиваться сферой правописания и произношения. Вследствие этого сами термины «орфография» и «орфоэпия» понимаются крайне узко, т. е. как правила правописания и правила произношения. Ортология должна заниматься изучением реальных процессов, происходящих в языке, именно тех процессов, в результате которых постепенно складываются некоторые закономерности словоупотребления. Эти закономерности действуют в определенный момент развития языка и постоянно обновляются и изменяются [Ахманова, Бельчиков, Веселитский, 1960: 35 – 43].

Орфография как ортологическая наука «изучает функционирование и историческую изменчивость орфографической нормы в ее соотношении с системой языка и узусом»; «раздел языкознания, изучающий и разрабатывающий систему правил, обеспечивающих единообразие написаний» [ЛЭС, 1990: 350].

Ортологическая орфография включает в себя две части: теоретическую – это выработка критериев определения норм; практическую – это выработку способов фиксации норм и саму фиксацию норм [Бешенкова, 2016: 36].

Таким образом, основные задачи орфографии как ортологической науки заключаются в изучении нормы и выявлении узуса.

В изучении орфографии тюркских языков, использующих русскую графику, можно выделить следующие общие проблемы: 1) передача буквами русского алфавита специфических звуков национального языка; 2) оформление прописной буквы; 3) выявление критериев слитного, раздельного и дефисного написания сложных слов;

4) правописание заимствованных слов.

Эти проблемы известны и башкирскому языку.

Последние изменения в башкирскую орфографию были внесены лингвистами под руководством кандидата филологических наук, научного сотрудника Института истории, языка и литературы А.Г. Биешева в 1981 г.

Орфография 1981 г. состоит из пяти разделов, разбитых на 35 параграфов. В данной статье мы рассмотрим проблемы, связанные с правописанием заимствованных слов в башкирском языке.

Правописанию заимствованных слов в орфографии 1981 г. отдельных глав не посвящено, тем не менее, отведены определенные параграфы.

Рассмотрим некоторые из них.

В орфографии 1981 г. правило, данное в § 35, требует дополнения, в связи с тем, что вопросы относительно аффиксов, присоединяемых к заимствованным словам из русского языка, освещены не полностью. Речь идет о следующих правилах.

§ 35. В. 1. а) если слово оканчивается на -ль, -нь или на два согласных с мягким знаком (*-рзь, -фть, -рмь, -рфь* – добавлено Х.Л.), то к этим словам прибавляется аффикс с гласными переднего ряда.

б) если слово оканчивается на *-рь, -сь, -чь, -шь*, то к этим словам прибавляется аффикс с гласными заднего ряда.

При присоединении аффиксов -ь опускается.

Так, согласно правилам, слова, оканчивающиеся на -ль, -нь, присоединяют аффикс с гласным переднего ряда, а слова, оканчивающиеся на *-рь, -сь, -чь, -шь, -сть*, присоединяют аффикс с гласным заднего ряда.

Вне поля зрения остались слова, оканчивающиеся на *-зь (мазь), -кль (спектакль), -мль (кремль)*, кроме того, среди современных заимствований могут быть примеры на *-нь, -ть* и т. д.

По данным орфографического словаря 1998 г., к слову 'мазь' прибавлены аффиксы с гласным заднего ряда (*мазь, маздың* (форма род. п.), *мазга* (на мазь), *маздан* (форма исх. п.), *мазы(на)* (на его мазь), к словам 'спектакль', 'кремль' – аффиксы с гласным переднего ряда (*спектаклдең* (форма род. п.), *спектаклга* (на спектакль), *спектаклдән* (из спектакля), *спектакле(нә)* (на его спектакль); *кремлдең* (кремля), *кремлга* (кремлю), *кремлдән* (из кремля), *кремле(нә)* (на его кремль).

В результате в разных подпунктах оказались похожие примеры:

аффиксы с гласными заднего ряда	аффиксы с гласными переднего ряда
мазь	ферзь
<i>киноварь, календарь, аптекарь, токарь, слесарь, писарь, вратарь, секретарь, инвентарь, кустарь, рыцарь, лагерь, егерь, панцирь, якорь, глазурь, пластырь, монастырь</i>	<i>декабрь, ноябрь, октябрь, сентябрь</i>
<i>власть, санчасть, повесть, волость, ведомость, промышленность, крепость</i>	<i>нефть, юфть</i>

В пункте 2 части Г этого параграфа дано правило присоединения аффиксов к заимствованным словам, оканчивающимся на *-сть, -ст, -фт, -зд*. Согласно правилу, конечный *-сть, -т, -д* опускается при прибавлении аффикса. Таких слов в башкирском языке оказалось довольно много [Ахтямов, 1999: 240]:

-сть: власть, санчасть, повесть, волость, ведомость, промышленность, крепость;

-ст: энтузиаст, балласт (балласка?), гимнаст, асбест, арест, трест, протест, манифест, славист (слависка?), лингвист, рецидивист, позитивист, активист, коллективист, объективист, итангист, радист, садист,

буддист, энциклопедист, торпедист (торпедиска?), пропагандист, методист, рекордист, хоккеист, атеист, гимназист, чекист, танкист, очеркист, идеалист, реалист, журналист, натуралист, капиталист, виолончелист, мотоциклист, металлист, новеллист, солист, окулист, пессимист, оптимист, экономист, пианист, гуманист, шовинист, букинист, альпинист, машинист, ревизионист, иллюзионист, сионист, колонист, телефонист, эгоист, утопист, сценарист, декабрист, кавалерист, артиллерист, планирист, карьерист, юморист, террорист, тракторист, моторист, турист, футурист, юрист, авантюрист, артист, фашист, текст, контекст, пост (поска?), компост, тост (тоска?), август и др.

-фт: ландшафт (ландшафка?), лифт (лифка?), шрифт (шрифка?);

-зд: поезд, бронепоезд, подъезд, разъезд, съезд.

В данном случае слова ландшафт, лифт, шрифт на практике не теряют конечный согласный основы при аффиксации: ландшафтка (к ландшафту), лифтка (в лифт), шрифтка (к шрифту).

Башкирский язык заимствовал из русского языка и другие слова, оканчивающиеся на сочетание согласных звуков, например:

-йд: рейд;

-нд: дивиденд, зонд, радиозонд, фонд, раунд, секунд, карборунд;

-рд: бакенбард, ломбард, авангард, арьергард, миллиард, нард, рекорд, лорд, курд, абсурд, бильярд;

-кт: акт, пакт, антракт, контракт, абстракт, такт, контакт, факт, диалект, комплект, проект, конспект, проспект, дефект, эффект, объект, субъект, реликт, конфликт, инстинкт, пункт, агитпункт, продукт;

-лт: болт;

-мт: почтамм;

-нт: бант, квант, гигант, педант, комендант, интендант, секундант, сержант, вариант, репатриант, официант, кант, фабрикант, практикант, музыкант, лейтенант, рант, транспарант, иммигрант, эмигрант, спирант, аспирант, квартирант, лаборант, докторант, оркестрант, демонстрант, курант, преискурант, франт, десант, диверсант, коммерсант, курсант, экскурсант, дилетант, диктант, диссертант, протестант, манифестант, консультант, адъютант, фант, интервент, агент, регент, интеллигент, контингент, декадент, резидент, президент, инцидент, корреспондент, студент, брезент, рецензент, клиент, пациент, коэффициент, эквивалент, пергамент, регламент, парламент, медикамент, орнамент, темперамент, департамент, фрагмент, сегмент, пигмент, элемент, аккомпанемент, абонемент, цемент, алимент, комплимент, эксперимент, сортимент, ассортимент, момент, фермент, аргумент, документ, инструмент, континент, абонент, компонент, оппонент, экспонент, конкурент, патент, ассистент, акцент, доцент, процент, бинт, винт, лабиринт, гиацинт, горизонт, мамонт, ремонт, фронт, бунт, шпунт, грунт, спекулянт, симулянт, капитулянт;

-рт: *стандарт, азарт, плацкарт, март, старт, конверт, эксперт, десерт, концерт, спирт, борт, аборт, порт, рапорт, импорт, суппорт, спорт, паспорт, экспорт, транспорт, велоспорт, курорт, сорт, торт, комфорт*;

-вт: *стратонавт, терапевт, фармацевт*;

-пт: *рецепт, акцент, эвкалипт, концепт*.

Если о таких словах не сказано в правилах, следовательно, при аффиксации конечный -т не должен утрачиваться. Однако и в орфографическом словаре Р.Г. Азнагулова, и в орфографическом словаре Н.Ф.Суфьяновой, З.К.Ишмухаметова даны примеры на *-пт*, *-вт*, где при склонении слова используются названные выше правила: *рецепт – рецептың* (рецепта), *рецепка* (на рецепт), *рецептан* (из рецепта), *рецебы(на)* (на его рецепт); *терапевт – терапевтың* (у терапевта), *терапевка* (терапевту), *терапевтан* (от терапевта), *терапевы* (его терапевт), хотя слово 'эвкалипт' не теряет конечную букву: *эвкалиптың, эвкалиптка* (эвкалипту), *эвкалипттан* (из эвкалипта), *эвкалипты(на)* (на его эвкалипт).

В башкирском языке в последнее время получило широкое употребление слово 'концепт', которое не вошло ни в один словарь (в том числе и в «Академический словарь башкирского языка»). По аналогии со словом 'рецепт' оно должно быть записано как *концептың* (концепта), *концепка* (концепту), *концептан* (из концепта), *концебы(на)* (на его концепт), а не *концепттың, концептка, концепттан, концептына*.

Пункт 4 § 35 регламентирует правописание заимствованных слов, оканчивающихся на *-пт*, *-кк*, которые при присоединении аффиксов, во-первых, теряют последнюю букву, согласно пункту 3 этого же параграфа (3) (заимствованные слова, оканчивающиеся на удвоенный согласный, при присоединении аффиксов теряют один согласный звук (*кросс – кроска* (на кросс), *металл – металы* (его металл), во-вторых, оставшийся глухой согласный звук *-п*, *-к* в интервокальном положении озвончается, согласно § 21 и § 24. Здесь рассматриваются в основном медицинские термины: *грипп – грибы, гонококк – гонокогы, стафилококк – стафилокогы, стрептококк – стрептокогы, элутерококк – элутерокогы* и др. На наш взгляд, в качестве примера в данном случае можно привести правило из кыргызского языка, которое гласит, что в «кыргызском языке не допускается написание трех одинаковых согласных, поэтому при соединении аффиксов на 'п', 'т', 'с', 'м' к словам, которые заканчиваются на sdвоенные согласные типа '-пп', '-тт', '-сс', '-мм' один из этих согласных выпадает: *киловатт+да – киловатта, киловатт+дан – киловаттан, класс+сыз – классыз* и т. п.» [Правила правописания кыргызского языка <http://bizdin.kg/static/media/pdf/Pravila-pravopisaniia-kyrgyzskogo-iazyka-Kyrgyz-tilinin-zhazuu-erezheleri.pdf>].

Таким образом, в современном башкирском языке чаще всего наблюдаются спорные вопросы в оформлении заимствованных слов из русского языка. Решить этот вопрос однозначно невозможно уже потому, что процесс заимствования новых слов продолжается. В данном случае нужно попытаться выработать об-

щие принципы оформления таких единиц. Для современного башкирского языка можно предложить следующие правила правописания:

1) при прибавлении аффиксов к заимствованным словам с удвоенными согласными конечный согласный утрачивается: *класс* – *клас^{ты}* (*класса*);

2) при прибавлении аффиксов к заимствованным словам конечный *-ь* утрачивается;

3) согласно правилам, слова, оканчивающиеся на *-ль*, *-нь*, присоединяют аффикс с гласным переднего ряда. Здесь необходимо добавить, что слова на *-рзь*, *-рмь*, *-рфь*, *-кль*, *-мль*, *-мь*, *-фть* (кроме слова *нефть*) подчиняются этому правилу;

4) согласно правилам, к словам, оканчивающимся на *-рь*, *-сь*, *-чь*, *-шь*, *-сть*, присоединяются аффикс с гласным заднего ряда (*кроме названий месяцев*). Этому правилу подчиняются слова на *-зь* (а также слова на *-нь*, *-ть*, которые могут быть среди современных заимствований);

5) при прибавлении аффиксов к заимствованным словам на *-сть*, *-ст*, *-зд* конечный *-ть*, *-т*, *-д* не слышится и не пишется;

6) при прибавлении аффиксов к заимствованным словам на *-фт(ь)*, *-фт*, *-йд*, *-нд*, *-рд*, *-кт*, *-лт*, *-мт*, *-нт*, *-рт*, *-вт*, *-пт* сохраняются оба согласных: *лифт* – *лифттан* (из лифта), *шрифт* – *шриф^{ты}* (шрифта); *исключение* – *рецепт* – *рецебы* (его рецепт).

Список использованных источников:

1. Ахманова О.С., Бельчиков Ю.А., Веселитский В.В. К вопросу о «правильности» речи // Вопросы языкознания. – 1960. – № 2. – С. 35 – 43.

2. Ахтямов М.Х. Обратный словарь башкирского языка. – Уфа: типография ПЛ № 1, 1999. – 240 с.

3. Башкорт эзэби теленең алфавиты һәм орфографияһы. – Өфө: ТТЭИ, 2007. – 28 бит.

4. Бешенкова Е.В. Ортология и политика нормирования современной русской орфографии // Известия РАН. Серия Литературы и языка. – 2016. – Т. 75. – № 5. – С. 33 – 47. (2)

5. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 688 с. (ЛЭС)

<http://bizdin.kg/static/media/pdf/Pravila-pravopisaniia-kyrgyzskogo-iazyka-Kyrgyz-tilinin-zhazuu-erezheleri.pdf>

«ЖЫЛЫМЫҚ» ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ӘДЕБИ СЫНДАҒЫ ДӘСТҮР МЕН ЖАЛҒАСТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

С.Б.Жұмағұл

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

1960 жылдардағы қазақ сынындағы эстетикалық таным-біліктің өсу үстіндегі өзіндік бағыт-бағдарын айтқанымызда әдебиетіміздің көркемдік өрелі белестен табылуына өзгеше сыншылдық-эстетикалық талғаммен қараған жаңа толқын, яғни «алпыскерлер» аталған З.Серікқалиев, Ә.Кекілбаев, А.Сүлейменов, Р.Нұрғалиев, О.Сүлейменов, Қ.Ысқақов өзге де дарындардың биік талап тұрғысындағы мақалалары айрықша назар аудартады. Бұл ретте кешегі әміршіл-әкімшіл кеңестік жүйенің әдеби-мәдени кеңістігіне ерекше әсер еткен жылымықтың идеологиялық қысымнан ада аз ғана азаттық ауасымен тыныстап үлгерген «алпысыншы жылдар буыны» атанған толқын қазақ әдеби сынына жаңаша ойлау мен тың ізденіс үрдісін ала келді. Осы буынның айтулы өкілдері Ә.Кекілбаевтың «Жеке адамға табынушылықты сынау рухани құндылықтарды қайта бағамдау талабын туғызды» [1], Р.Нұрғалидың «Бұл толқын құлдық кіріптарлықпен жаншылмаған, халқының ең жақсы қасиеттерін мұрат тұтып, Батыс пен Шығыстың үздік үлгі -дәстүрлерін игеріп, барлық салада жаңа арна, кең өріс ашты» [2,104], О.Сүлейменовтің «Менің буыным көз жасы мен жалыннан жаралған...Менің буыным -жақында ғана тағы оталып кеткен отақ жерге енді қылтиған қылша өскіндер» [3,143] деген пікірлері жылымық кезеңнің ғана емес, сол дәуір құбылысымен табиғаты біте қайнасқан аталған буынның азаматтық, шығармашылық болмыс-бітімін де айқындайды. Олардың жаңашыл танымдағы батыл да қайшылықты көзқарастары сын табиғатын (әдеби, ғылыми, әлеуметтік), принциптерін (идеялылығы, шыншылдығы, өмірмен, тарихпен байланыстылығы, ғылымилығы, тиімділігі) шынайы сезінуден туындап жатты.

«Алпыскерлер» әлеуметтік сынмен шектелмей лингвистикалық немесе семиотикалық сындар талабымен үйлесетін ізденістерге барды. Олардың сын мақалаларында сөз өнеріне қойылар жаңа көркемдік талап пен талғам, сол мұратты екшейтін саясаттан ада эстетикалық таным, парасат пайымы, мәдениет биігі нендей деңгейде және де қандай өреде болуы тиіс деген дәуір рухындағы ділгір мәселелер күн тәртібіне өткір қойылды. Мәселен, З.Серікқалиев «Көркем шығарма өмірді қарама-қарсы қайшылықтарымен, табиғи заңды дамуымен жан - жақты шынайы, шебер бейнелеп берсе ғана оқушының рухани азығы бола алмақ...Өзін ақынмын деп есептейтін әрбір әдебиетші, өлмес өмірлі жыр жазамын деп белін бекем буған әрбір талапкер ең алдымен өз жүрегіне үңілсін» [4] деп поэзия қуатын кіршіксіз ақындық болмыспен үйлестіруді дйттеді, поэтикалық асқақтықты өлең өрімімен өрілген арлы суреткер жүрегінен іздеді. Көркемдік деңгейі биік талаппен үйлеспейтін өлеңдерді батыл сынның нысанына алып, суреткер шеберлігін қайрады, өткір полемикалы ой таласын аңдатты. Сондықтан да ақын

А.Шамкенов «Жан серігім болса сын мақаласымен сыншының «жалғыз-ақ махаббатпен нағыз шығарма жасалмайды ғой» деген пікірін үстірт те ағат айтылған деп, орынды сыналған бір-екі өлеңін қорғауды көздеді («Қ.Ә».1961.25.08). Өз кезегінде З.Серікқалиев «Өмірлі өлең үшін» мақаласымен поэзия туралы ойларын сабақтастырып, А.Шамкеновпен полемикаға барды.

Сыншы «Алақолдық қанымызға сіңген бір дерт. Жақсылық пен жамандықты көрші қондырып именбей жүре беру әдетке айналып кеткен. Ақындық шеберлігі жетсін - жетпесін көп жолдастар әйтеуір жалпы нені жазу керек екенін жақсы сезгенмен, бірақ олардың бәрі бірдей нені жазбау керек екенін әрдайым жете біле бермейді. Тек қана ақ жүрек, адал жүрек ақындық ой - парасат тереңдігінсіз ешқашан жалғыз өзі шынайы поэзия жасап берген емес. Ал нағыз ақындық махаббаттан туған шынайы сезім мен ақындық ой - парасат тереңдігінің үндестігі - шеберлік критеріінің бірі. Ендеше осыған орай да пікір алысудың аса қажеттігі арта түседі» [5,136-137] деп түйді.

Бұл мақалалар әдеби сында полемикаға ұласып, сөз өнерінің табиғаты, теориялық мәселелеріне қатысты пікір алысу, қордаланған түйіндерді саралау қажеттігін көрсетті. Ол дәстүр және жалғастық, жаңашылдық мәселелерін ұрпақтар сабақтастығымен тығыз бірлікте байыптауды діттеген қайшылықты көзқарас сипатындағы проблемалық мақалаларда жалғасын тапты. Атап айтқанда, Ә.Кекілбаевтың «Жастар поэзиясындағы азаматтық әуен», А.Сүлейменовтің «Жас прозаиктер және жастар образы» мақалаларында әдеби, рухани дамудағы ұрпақтар сабақтастығы, содан туындайтын парыз, дәстүр мен жаңашылдық мәселесіне қатысты тың пікір, соны ойлары талқыға салынды.

«Ұрпақ ұрпағымен ұрпақ. Аға буын қамқорлығын көрсетсе, рухани мұраның тарих қоржынында қабаттасып қала бермейтініне есеп беріп отыр, қазіргі жас - тарихтың мұрагері. Сондықтан да сол мұраны жеткен жеріне жетелеп кетеді, соның азабына да, ауырлығына да таймай барады деп үміт артады. Бұл сенім, соған қоса бұл жауапкершілік - аға үміті, ақ үміт, оны ақтамағаның өзінді ойға, етекке тастағаның. Кім өзін тау табанынан көргісі келеді дейсіз? Әдебиеттің жаңа буынына, ең жас буынына бұл туралы әбден ойлануы керек» [6,132] деген А.Сүлейменов толғанысы әдеби-көркемдік дамудағы дәстүр ұласуын ұрпақтар сабақтастығымен байланыстыру сияқты ділгір мәселені ағынан жарыла өткір көтеруімен және де соған қатысты қаламгерлердің ортақ ұстанымда болуын баста арнаға шығаруымен құнды. Өйткені жылымық сол тұста ақталған (Сәкен, Ілияс, Бейімбет, Сабыр, Мәжит, Жұмат) және де ақталуы көтерілген (Шәкәрім, Мағжан) әдеби құндылықтарға қатысты ұрпақтар сабақтастығы мәселесін санада жаңғырта орнықтыруға деген талпынысындағы болмысымен де заман ағысынан тыс бұлқыныстар әкелді. Бұл қазақ суреткерлерін осы мәселеге қатысты ашық пікір алысуға міндеттеді. Ол - біріншіден, жылымық дарытқан игі ықпал тұсында қазақ әдебиеттануы ізашарлары мен классикалық әдеби дәстүрді дамытушылар тарапынан ұлттық құндылықтарды халықтың рухани кемелденудегі күретамырына түбегейлі айналдыруына заман мүмкіндік бермеген ділгір мәселелерде

қордаланып қалған жайттарды жаңа толқынның күн тәртібіне өткір қойып жандандыруынан, екіншіден, ашық пікір алысу барысында оны жан тәнімен сезінуді барша зиялы қауымға жүктеуінен айқын танылды. Өз кезегінде Ә.Кекілбаев ««Біз кім болуға тиістіміз» деген жайға біздің буын көбірек шұқшиды. Азамат боп атқа мініп, өз тізгінін өз қолына алған жастың енді қайтпек керек деп ойлап, алдын-артын бір шолып алғанын ешкім де жамандыққа жорып жазғыра қоймас. Ол өзі табиғи құбылыс. Есейгендіктің, ержеткендіктің бір нышаны» [7,151] дей келе, қоғамдық дамудағы басты ерекшелікті жылымық табиғатымен астастыра әрі өз буынының тарихи зердесіндегі бұлқынысын дәуір жүктеген кіршіксіз мұраттары биігінен таным таразысына салды. «Бұл буынның бұлай етуінің екінші бір сыры, қоғамдық сыры тағы бар...Кемелденген заңдылыққа жасалған қиянаттың әшкере болған тұсында келген буынның алдын-артын бір қарап алмасқа амалы да жоқ. Кеше ғана бесіктен шыққан жас буынның білмейтіні көп екен. Қоғамымыз көп шындықтың көзін ашты. Азаматтық парызын осы тұста өтеуге кіріскен жас ұрпақтың мықтап ойлануы әбден заңды. Өзінен бұрынғы тарихтың көп соны сырына қаныққан жас әдебиетшінің қоғамның ең үлкен тарихы, қоғамдық ардың тарихы боп есептелетін әдебиетке де сын көзімен қарауы орынды» [7,151] деп әдебиет саясаттың емес, қоғамдық ардың тарихы екенін әлеумет санасына құйды.

Әдеби-эстетикалық таным мен этикалық пайымдағы мұндай батыл пікірлерді заманның қасаң қазығына лажсыз байланған кейбір қаламгерлерлер, әдебиетшілер қабылдамағаны да ақиқат. Оның себебі сан алуан болғанымен өз дәуірінің саяси-әлеуметтік мәселелерімен біте қайнасқан ақын-жазушылар дүниетанымының күрделілігі мен психологиялық қайшылығын да назардан тыс қалдыра алмаймыз. Соған қарамастан сөз өнері мен оны тудырушыларға қатысты байыпталған тұжырымдар қоғамдық ой-пікірге қозғау салғаны да шындық. Өйткені А.Сүлейменовтің «Пенденің бір қарағанда жылы көрінетін ұқсастығын адам жанының жомарттығына телу әдебиетте - қылмыс. Бізге дәлелді ащыны айтып үйрену жеткіліксіз, оны жұтып үйрену керек. Мұның біріншісі бізде әзірге аз, екіншісі, сорға қарай, жоқтың қасы» [6,133] деген шындығын қай қоғамның болмасын тазару, арылу барысында мойындайтыны тағы хақ. Сол себепті де ұлттық мәдениет жанашыры І.Омаров «Оқушы арманы не?» мақаласында «...Талантты талап қана өсірмейді, оны ағалық қамқорлық та ұштай түседі. Жас талант - жаңа өскен гүл секілді. Оған бап керек, әрі-беріден соң қатты шудың өзінен жасқанып, өспей қалуы мүмкін. Оны осы күні буыны бекіп, бұғанасы қатқан талант иелерінің өмір жолынан-ақ дәлелдеуге болар еді» деп талантты танып бағалауда саясаттан туындаған негізгі қасіретті қайталамауды ұғындырды.

Жылымық – руханият әлемінде қордаланған түйінді мәселелерді тұтас ұлт пайдасына шешуді әрі әлеуметтік ой-пікірді соған бейімдеудегі жауапкершілікті еселеуді талап етті. Осы мақсатта «Жұлдыз» журналында (1962.№4) Қазақстан жазушыларының Ү съезі қарсаңында әдебиеттануда жедел қолға алынуы тиіс мәселелерді талқыға салу мақсатында «Әркімнің бір ойы бар» деген бөлім беріл-

ді. «Өмір жолымызға, қалам жолына шырғауықтай оратылған кейбір кедергілер мен кем кетіктерден қалай арыламыз? Бұл мәселелер бәрімізді толғандырады» деген кіріспеден соң ғалым Б.Кенжебаевтың «Маңызды міндет, зәру жұмыс», жазушылар Б.Соқпақбаевтың «Сапалы, шыншыл шығармалар жазайық», Ө.Қанахиннің «Шындық және сыншы» толғаныстары жарияланды.

1960 жылдар қазақ сөз өнерінің көркемдік әлеміндегі күрделі өзгерістермен ерекшеленеді десек, дәуірдің әлеуметтік-философиялық мазмұнын ашуға жедел үн қосқан жаңашыл көзқарас, соны стильдегі қаламгерлердің әдеби үрдісті ұлттық дәстүр аясында және де сол дәстүрден тыс арнада дамыту мәселелеріндегі бағыт-бағдарын да сын талқысына салуды жүктеді. Соған сай дәуір болмысының терең қатпарына үнілуде мазмұнға лайықты жаңа түр жасау керек деген теориялық мәселелер де көтерілді. Бұл ретте З.Серікқалиевтың «Сын және жауапкершілік» («Жұлдыз».1963.№2), Қ.Ысқақовтың «Сырлассақ қайтеді?» («Жұлдыз».1963.№2), «Еліктеу ме, жоқ мұқтаждық па?» («Жұлдыз».1963.№5.), А.Сүлейменовтің «Түр туралы бірер сөз» («Жұлдыз».1963.№4), Ө.Кекілбаевтың «Дәстүр мен дәуір» («Жұлдыз».1963. №6), О.Сүлейменовтің «Қаһарманым хақында» («Жұлдыз».1963. №6), Жайсаңбек Молдағалиевтің «Жарайды сырласайық» («Жұлдыз».1963.№6) атты полемикалық сипаттағы мақалалары сын көкжиегін кеңейте түсті. Полемикалық мақалаларға тән басты сипат шеберлік шыңдау мен көркемдік ізденіс қасиетіне мейлінше қажет теориялық мәселелердің талқыға салынуы, оларды принципті талдаулар мен эстетикалық саралаулар деуге болады.

З.Серікқалиев, Қ.Ысқақов, Ж.Молдағалиев мақалалары әдеби сындағы полемикаға серпін берсе, А.Сүлейменов «Түр туралы бірер сөз» мақаласымен кезекті талқыны өрістете түсті [8]. Мақала әдеби сында көркемдік дамуды шеберлік шыңына жетелейтін тың теориялық мәселелер қозғауымен құнды. Көркем шығармадағы авторлық баяндау стиліне кеңінен тоқталған сыншы жазушылар тарапынан қолданылуына, туындыдағы маңызына талдаулар жасап, әлем және қазақ әдебиеті шығармаларындағы авторлық баяндаудың әдіс-тәсілдерін, қыры мен сырын әр дәуірдегі көркемдік құндылықтардың дәстүр арнасында дәлелдейді. Баяндау формасындағы тәсіл (бірінші жақ пен үшінші жақ), автордың шығармашылық үрдіске қатысы, туындының көркемдік сипаты мен композициялық түзілісіндегі баяндау үлгісі, автор бейнесінің тұлғалануы сияқты күрделі мәселелердің талқыға түсуі сындағы таным-біліктің теориялық тұрғыдан кемелденуін, осы бағыттағы ілкі шеберлік ізденісті игі суреткерлік үрдіске сіңіруді диттеген сыншы мақсатын көрсетсе керек.

А.Сүлейменов қарастырған мәселелер С.Мұқановтың «Түрдің жаңа мазмұны» («Қазақстан коммунисті».1963.№8), Қ.Ысқақовтың «Еліктеу ме, жоқ мұқтаждық па?» («Жұлдыз».1963.№5) атты сын мақалаларында полемикалық сипат алды. Бұл орайда әдеби сындағы осындай даулы мәселелерде басы ашық қорытынды жасауды орынсыз талап етуге болмайтынын, ол гуманитарлық ғылым табиғатын терең түсінбеу екенін ескертуі де сыншылдық таным-біліктің теориялық тұрғы-дын кемелденгенін әрі рухани құндылықтар маңызын саясат қалыбына салып

емес, әдебиет мүддесі жағынан қарастыруға шақыруымен құнды. Осы тұрғыдан алғанда дәстүр мен дәуір, көркемдік дамудағы сабақтастық, ұлттық сипатты сақтай отырып әлемдік өркениет айдынына жетелейтін жаңашылдық пен соны ізденістер табиғатын айқындаудағы мәселелерге қатысты көркем сындағы эстетикалық талдаулар Ә.Кекілбаевтың «Дәстүр мен дәуір» («Жұлдыз». 1963. №6), О.Сүлейменовтің «Қаһарманым хақында» («Жұлдыз».1963.№6) мақалаларында жалғасын табуы да заңды болатын.

Ә.Кекілбаев дәстүр мен жаңашылдық мәселесін әлемдік әдебиет, мәдениеттің адамзаттың рухани кемелденуіндегі маңыздылығы тұрғысынан саралап, қандай да болмасын ұлттық мәдениеттің томаға тұйықтықта дамымайтынын нақты қарастырады. Әсіресе, «Басқа мәдениеттен тәлім алу, оның тәжірибесін игере білу-озық мәдениеттің қай қайсысына да тән. Шынтуайтқа келгенде, сол бір өзара байланысу, сабақтасу сияқты ұлы арнаға қолы жеткен мәдениеттің жұлдызы жанған да, ал қиянда тығырықта қап қойған мәдениеттер кенделеп, мешеулеп жүрген... Цивилизация тарихында тек өз дәстүрімен томаға-тұйық өркендеп, ұлы мәдениет жасаған ұлт жоқ» [9,131] деген бүгінгі күнмен үндесіп жатқан озық ұстаным кеңестік идеология тарапынан буржуазиялық, капиталистік дүние деп күстаналанып келген адамзаттық өркениетпен арада үзіліп қалған рухани көпірді жалғастыру мақсатынан туындады. Сонымен қатар сыншының өнерге таптық өлшеммен қарау себепті ол барша жұртқа ұғынықты болуы, көпшіліктің талабы мен талғамынан табылуы керек деп санаға құйған біржақты саяси көзқарастағы танымды өнерді даралық құбылыс ретінде қабылдау әрі соған сай эстетикалық талғам, ой-өріс кеңдігі, мәдениет биігі қажет деген талабының да сол кезең үшін сонылық сипаты болғаны анық. Осы жағынан алғанда «Өнер-халықтікі. Бірақ, халық кім? Оған Бахты түсінбейтін керең, Ғабитті ұқпайтын таяздар да жата ма? Талғам шаруашылығын әлі дұрыстап қолға алып жүрген жоқпыз. Сыншылар «түсінікті, түсініксіз» деген тұжырымдарын айтпас бұрын осы жағдайларды неге ойламайды? Қазақ ақыны, қазақ жазушысы кімге арнап жазуы керек осы? «Қобыланды батыр» мен «Қырық өтіріктің» оқушысына ғана ма? Әлде «Соғыс пен бейбітшіліктің», «Тынық Донның», «Коммунистің», «Орыс орманының», «Абай жолының» оқушысына ма? Кімге? Өнер-талғамның қорегі ғана ма, әлде ұстазы да ма? Бәрін де ойлану керек...» [9,136] деген көркемдік талап рухани кемелдену арқылы ұлттық және адамзаттық құндылықтарды игеру, соның барысында оқырманның талғамын эстетикалық, гуманистік арнада өрістетуді ұстану қажеттігін өзекті мәселе тұрғысынан көтеруімен маңызды. Ал, сол өрелі талап өзегі мен талғам нәрі өз дәстүріңді танудан, қастерлеуден әрі еселеуден бастау алады. Міне, өз әріптестерін сол биікке шақырған сыншы «Дәстүр-ана. Жұрттың бәрі солай деп жүр. Біз де қосыламыз. Ақ шашты ананы бұрымынан сүйреп, үйден шығарып тастауға кім-кімнің де ары бармайды. Бірақ, ана да өз ұлының өзгеден кем соқпағанын тілейді. Кем соқса арланады. Тіпті қорланады да. Біз анамызды қорламаймыз. Бірақ, оны қорлатпайық та» деп түйеді.

Жылымық кезеңіндегі сын сөз өнерінің тылсым құдіретін, табиғатын та-

ным таразысынан өткізу барысында әдебиеттегі дәстүр мен жалғастық мәселесін қозғай отырып, жаңа буынның суреткерлік һәм азаматтық борышын кешегі қаралы тарих тағлымы тұрғысынан жан жақты саралай білді. Қаламгерлер ұлтының алдында өтелмеген парызына ар биігінен қарап, өз елі тарихының шын мәніндегі қайғысын, қасіретін тануы қажеттігін сезінді. Өз намысын және де ұлт намысын қамшылады. Өзгені ғана емес, өзінді де құрметтеуді талап етті. Ақындық «меннен» ұлтының «менін» іздеп, көруді әрі көрсетуді мұрат тұтты. Міне, О.Сүлейменовтің «Қаһарманым хақында» мақаласындағы осындай кемел ойлар әдебиеттің ғана емес, ұлт мерейін де еселеді. Ақын «...Өкпек жел өктем соқты, талай шырақтарды тапап кетсе де, аспанда айнадай қып тазартты. Күн нұрын мол төккен жарқын таңда, молалы дөң-дөңестер айқын көрінеді, мен соларға шығып ап жолға үңілемін, оның соқпақ ізден кемелденген түп басын да, бара жатқан бағытын да тапжылтпай танып тұрмын» [3,138] деп сол тарихтың шыңыраудағы шындығын әдебиеттің биігіне қондырудағы қаламгер парызын безбендеді.

Қазақ поэзиясындағы мазмұн мен форманың бірлігі туралы теориялық мәселе де полемикалық сипаттағы мақалалар арқауын құрап, әдеби сында кеңінен пікір алысудың келелі өзегіне ұласты. Бұл ретте Ә.Қоңыратбаев «Өлеңнің де обалы бар» мақаласында «бірқатар ақындарымыздың өлеңдерінде образдылық қана емес, өлең формасы мен жанрының ыдырауы да байқалады» деген пікірімен өлең көкжиегін кеңейтудегі көркемдік ізденісте байқалған тенденцияны жіті байыптап, шын шеберлік қыры мен оны дәстүр арнасында және жаңашыл ізденістермен бірлікте дамытудың эстетикалық арнасына орай өз көзқарасын білдірді [10]. Сыншы зерделеген келелі ойлармен Ж.Тайшөгелов, Т.Ысмайылов, Ж.Қыдыров, Ә.Кекілбаев пікір бөлісті. Сыншылар мен қаламгерлердің дәстүр мен жаңашылдық туралы арнаулы кеңесінде де талқыланды.

Шығармашылыққа жаңа түр сіңіру, оны ұштастырудағы аударма өлеңдердің әсеріне қатысты дұрыс ой айта отырып, ақын «осы біздің түр іздемейтіндігіміз-ойлылыққа ұмтылмайтынымыз» деп поэзиядағы жаңашылдық тенденцияға бір ғана өлең өлшемі, буын, тармақ тұрғысынан келгендіктен дәстүр мен жалғастық мәселесінде жаңсақ пікірлерге ұрынып та қалды. Сан ғасырлық халықтық поэзиядан бастау алған әрі Абай сынды классиктен түрленіп, Сәкен тұсында жаңаша мазмұнда сипат алған көркемдік дәстүрдегі желісі үзілмеген он бір буынды өлең өлшемдері мен поэтикалық сипаттарды «қиратып», қазіргі дәуір тынысын ашуға «жаңа» түрлік үлгімен келуіміз кереке деген қисыны дәйексіздеу пікір екені басы ашық мәселе. Өйткені Ә.Қоңыратбаевтың «Өлеңнің де обалы бар» мақаласында мазмұн мен форма бірлігі поэзияның поэтикалық қуатына дәуір талабына орай жаңаша рух сіңіру талабында зерделенген-ді. Алайда Т.Ысмайылов, Ж.Қыдыров сынды жас ақындарға тән қуатты жалын сезімінің бұлқынысы ақтарылған қайшылықты көзқарастарын айта отырып, оны айтқызған дәуір талабына жедел үн қату және жаңа бағытта, өзгеше түрде беру талабы екенін де назардан тыс қалдыра алмаймыз. Сондықтан да С.Қирабаев Ж.Қыдыров пікіріндегі жаңсақтықты принципті түрде көрсетіп, өнердегі жаңашылдықты өмір талабы тудыратынын

әрі ол түрлі пішінде көрініс табатынын айта келіп, жаңалықты түрді «бұзудан» іздеу орынсыз әрі қисынсыз қателік екенін орынды ескертті [11]. Ал, М.Қаратаев «Көркем әдебиет тілі көркем болсын», «Жаңалық па, жаңа былық па?» [12] мақалаларымен көркемдік үрдістегі жаңашылдықты шығармашылыққа сіңіру, ақындық мәдениетпен игеру талпыныстарын қолдай отырып, бұл бағытта өлең жолдарын бөлшектеу, ырғақ - екпінге баса көңіл бөлуден туған сәтсіздіктерді сын тезіне алды. Өз пікірін сыншы О.Сәрсенбаевтың «1961 жыл» поэмасы, Т.Ысмайылов, Ж.Қыдыров, Қ.Жұмағалиев, Ж.Нәжмеденовтердің кейбір өлеңдеріндегі сәтсіз ізденіс деп тапқан мысалдарымен дәлелдей көрсетіп, мынадай түйін жасады: «Сөйтіп жаңалық жасалады. Бірақ ол өлең құрылысын әркімнің өзінше бұзып, бөлшектеп, аққұла созбайлауымен жасалмайды. Және ол өмірдің тілек -талабына сай жасалған жаңалық болуға тиіс. Әйтпесе құр формалистік жолмен жасалған және құлаққа түрпідей тиетін жаңа өлең түрін оқушы қабылдамақ емес» [12].

Осындай полемикалық мақалалардан өрістеген түрлі пікір қайшылығы 1963 жылы ақпан айында Қазақстан Жазушылар одағы поэзия секциясының ұйымдастыруымен өткізілген дәстүр мен жаңашылдық туралы кеңесте түйінделді. Кеңесте М.Қаратаев «Поэзиядағы дәстүр мен жаңашылдық туралы» баяндамасын жасады. Баяндамашы поэзиядағы дәстүр мен жаңашылдық үлкен де күрделі тақырып екеніне тоқталып, мазмұн мен түр біртұтас болып табылатынына баса назар аударды. Жаңашылдықтың теориялық мәселелерін талдауға маркстік-лениндік ілім талабы тұрғысынан келген сыншы формализм мен абстракционизмді реализмге қарсы алғандықтан да «енді сол реализмнен бас тартып, реализм дәстүрін мазақ етпекші болған кейбір американ теоретиктері барын» алға тартты. Сондықтан поэзиядағы жастар шығармашылығының бағыт - бағдарына тән сапалық қасиеттер барын орынды айта отырып, «өмір қойнауының ішіне ене алмаушылық, сырттай үстірт барлаушылық, еліміздің және әлем өмірінің өзекті жайларына бармау, бұған керісінше ұсақ - түйектерді төңіректей берушілік әрдайым байқалатынын» сынға алады.

Дәстүр мен жаңашылдық мәселесі талқыланған кеңесте барлығы он төрт әдебиетші, қаламгер сөз алды. Мәселен, Қ.Бекхожин соңғы буын парызы өзіне дейінгі көркемдік дәстүр маңызын таза ығыстырып тастау емес, қайта поэзия қайнарынан нәр ала отырып жалғастыру, толықтыру дей келіп: «Жаңалықты біз тек өлең құрылысын бұзудан іздемеуіміз керек. Біз әлі Абай енгізген түрлердің өзін игеріп болғанымыз жоқ. Абайда қандай поэтикалық толғаныстар бар» деген пікір білдірді. О.Сәрсенбаев «Аға жазушылар да, жастар да өздерінше талпынып, ізденіп жатыр. Он бір буынға бәрін сыйғызамыз деп шарт қоюдың керегі жоқ. Қаратаев сынын өз басым қабылдаймын, ұйқассыз өлең жазуға болмайды» десе, Х.Ерғалиев «Жастар сөзін тындасақ, ізденуші тек солар болып көрініп қалады. Кәрілер де ізденбей жатқан жоқ. Іздену - әдебиет дүниесіне келушілердің үлкен, кішісіне бірдей парыз. Әңгіме буында емес, өлеңді жаман қылатын заты, буын емес, ақын» деп шығармашылық ізденістегі ақынды парасатқа шақырды. С.Мәуленов «Жаңашылдық жолы көп болса керек. Соны тақырып әкелу - мұның өзі басты жаңашылдық. Поэманың жаңа шешімдерін, жаңа түрлерін табу жолын-

дағы аттаныстар, еңбектену, ізденулер - барлығы да жаңалық табу жолындағы жорыққа байланысты» деді.

Кеңесті қорытқан Ә.Тәжібаев жаңашылдық мәселесін көтерген сын мақалаларға байланысты «әділ сынды айтуға рұқсат етіңдер де одан қорытынды шығара біліңдер» дей келіп, дәстүр мәселесіне өзге қырынан келген жаңа толқын сыншылар пікірлерін қолдай бермейтінін аңдатты. «Бұлардың «жаңашыл болайық» дейтін ниеті дұрыс, бірақ жаңашылдыққа қай жолмен баруды білмеуі өкінішті.... Жиналыста шығып сөйлеген кейбір жастар сөзінде нақтылықтың, логиканың болмауы, сондай-ақ олардың жаңалыққа жуық келетін ешбір пікір ұсына алмауы, сөйтіп құр байлам жасауы (А.Сүлейменов, С.Асанов, Ә.Кекілбаев) тыңдаушы жұртта осындай ой қалдырды» деп түйді.

Дәстүр мен жаңашылдық мәселесі талқыланған кеңес полемикалық сипатымен поэзия табиғатын, оның теориялық негіздерін қарастыруымен де маңызды. Алайда көркемдік дәстүр аясында жаңашыл ізденістерге баруда ақындарға мейлінше қажетті тәжірибелерге қатал үкім айту қисынсыздығы орын алғанын да терістей алмаймыз. Сондықтан да түр мен мазмұн, дәстүр мен жаңашылдық мәселелерін әдеби-теориялық тұрғыдан зерделеген З.Серікқалиев, А.Сүлейменов, Қ.Ысқақов сын мақалаларының «Қазақ әдебиетінің» «Қара қылды қақ жарған әділ сын керек» (1963.19.04) атты бас мақаласында сыналуды қисынсыз болатын. «Сыншы маркстік-лениндік эстетика ілімімен қаруланған, көркем творчество туындысының өмірлік мәнін партиялық позициядан бағалай алатын болуы керек» деген талаптағы мақала мақсаты да айқын. Ол тың интеллектуалдық күштерді идеологиялық құрсаудан шығармауды көздеді. Соған орай жаңа буын арасында партиялық талаптағы «идеялық - тәрбие» жұмысы жүргізілді. Мәселен, Қазақстан Жазушылар одағы партия ұйымының жас әдебиетшілер арасындағы тәрбие жұмысының жайын талқылаған жалпы ашық жиналыс та өтті (Талап пен қамқорлық «Қ.Ә».1963.5.07). Онда А.Сүлейменов, З.Серікқалиев сын мақалаларындағы біржақты деп табылған батыл ойлар сыналды. «Сонымен бірге кейбір жастардың ізденуінде шалыс басқан, жаңалық жөніндегі түсініктері мен пікірлерінде ағат кеткен жерлері де әділ көрсетілген болатын. Мәселен, жас сыншылар А.Сүлейменов, З.Серікқалиевтің мақалаларындағы жалаң кітапшылдық, асыра мақтау немесе асыра даттау; жас ақын О.Сәрсенбаевтың поэмасындағы іздену қонымсыздықтары мен мазмұн сәйкессіздіктері талайдан бері айтылып келеді және осы жолғы жиналыста сөз болды. Осындай орынды ескертулер мен сақтандырулардан өзіне ғибрат алу орнына, оларға қол сілтеп қараушы жастар да, сондай-ақ олардың әдейі өңін айналдырып ұғындырушылар да жоқ емес» деп қаралды. Осы сипаттағы сын мақалалар жариялаған «Жұлдыз» журналының «қателіктері» баса көрсетілді. Ашық жиналысқа қатысушы он төрт қаламгер, әдебиетшілер «Социалистік Қазақстан» газетінде «Жұлдыз» журналындағы көмескі көріністер» деген мақала жариялауды қуаттады.

«Қазақ әдебиетіндегі» «Жазушы абыройы» деген бас мақалада да әдебиеттегі ұрпақтар сабақтастығын, оларға ортақ әдебиет мүддесін байыпты саралаған

«алпыскерлер» мақалалары аға буынға қарсы бағытталған «дәйексіздік», «жөнсіздік» деп табылды. «Осының салдарынан бұрында қыздай сызылып тұратын сынық мінезді, кішілік ізеті мол, қаламының желі бар кейбір жас сыншылар мен ақындар бұл күндері бір қилы өзгеріп кеткені» (1964.12.06) жазылып, «тәртіпке» шақырылды. «Жұлдыз» журналының «Жыл жаңа-міндет жаңа» (1965.№1) атты редакциялық мақалада «Сынның бүгінгі таңдағы басты міндеті «мен», яки «ол» проблемасы емес Оның басты міндеті - социалистік реализмнің әдісін насихаттау, бұл жолдағы ізденістердің сырын ашып, табысын жақсы деу, мүмкін нашар деп бағалау, жазшыға жанашыр кеңес беру» екені «ескертілді».

Әдеби үрдістің түйінді өзегін құрайтын дәстүр мен жаңашылдық, мазмұн мен түр сияқты мәселелердегі көзқарас қайшылығы осы тақырыптарды сол кезде батыл көтерген Ә.Кекілбайұлының бүгінгі пікірімен айтсақ «әдеби таластардың көздегені де көркем ойды өзінің төл арнасына көшіру еді. Сондықтан оны жазушылар арасында бола беретін жай әншейін бақталастықпен шатастыруға болмайды. Ол үйреншікті дағдыдан шыққысы келмейтіндер мен соныға соқпақ салғысы келетіндердің арасындағы көзқарас кереғарлығынан туындаған-ды» [1].

«Жылымық» кезеңіндегі әдеби сындағы эстетикалық таным-білік біріншіден, оқырман танымын төл әдебиетіміздің, шынайы сөз өнерінің табиғи болмысын барынша жан жақты ұғынудағы дүниетанымын кеңейтуді діттеу, туындыны қабылдау сезімін ұштап, сұлулық әлемін ой елегінен өткізуде әсемдіктің асылы мен жасығын, таязы мен тереңін таным таразысына салу, екіншіден, әлемдік классикалық әдебиет ұстанатын озық дәстүріндегі көркемдік тәсілдерді, теориялық мәселелерді нақты талдау өзегі етіп ала отырып, оны қазақ әдебиеті шеберлігін шынға мақсатындағы талаппен ұштау, үшіншіден, шеберлік қырларына тән жетістіктерді тек социалистік реализм талабымен ғана ұғындыратын қасаң қағидалар шырғауынан арылып, ұлттық реңктегі көркемдік сипатын сақтаудағы әрі әлемдік әдеби үрдісіндегі бағыт-бағдарынан ажырамаудан туындаған талабын өткір және ашық көтере білуімен дараланады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кекілбаев Ә. Сең соққандай сергелдең // Ана тілі. – 1998. – 1 қазан.
2. Нұрғали Р. Сырлы сөз. Әдеби сын, зерттеу. Бір томдық. – Алматы: Жазушы, 2000. – 400 б.
3. Сүлейменов О. Қаһарманым хақында // Жұлдыз. – 1963. – №6. – Б. – 138-144.
4. Серікқалиев З. Ойсыз өлең жоқ // Қазақ әдебиеті. – 1961. – 18 август.
5. Серікқалиев З. Өмірлік өлең үшін // Жұлдыз. – 1962. – №1. – Б. – 136-144.
6. Сүлейменов А. // Жас прозаиктер және жастар образы. – Жұлдыз. – 1962. – №11. Б. – 132-145.
7. Кекілбаев Ә. Ой биігінен // Жұлдыз. – 1963. – №8. – Б. – 149-158.
8. Сүлейменов А. Түр туралы бірер сөз // Жұлдыз. – 1963. – №4. – Б. – 122-136.
9. Кекілбаев Ә. Дәстүр мен дәуір // Жұлдыз. – 1963. – №10. – Б. – 130-138.
10. Қоңыратбаев Ә. Өлеңнің де обалы бар // Лениншіл Жас. – 1962. – 21 октябрь.

11. Қирабаев С. Дәстүр мен жаңашылдық // Қазақ әдебиеті. – 1963. – 1 февраль.
12. Қаратаев М. Жаңалық па, жаңа былық па? // Қазақ әдебиеті. – 1963. – 25 январь.

УДК 81'443.3

СТРУКТУРА СЛОЖНЫХ ГЛАГОЛОВ «НЕГЛАГОЛ+ГЛАГОЛ» БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА

Р.А. Султакаева

*БГПУ им. М. Акмуллы, Уфа, Башкортостан
yulai77@mail/ru*

Исследование словообразования сложных глаголов является одной из наиболее трудных и недостаточно разработанных проблем как в тюркологии, так и в башкирском языкознании. В современной тюркологии нет единого определения сложных глаголов и термина для их обозначения. В «Грамматике современного якутского литературного языка» указывается, что сложные глаголы образуются при помощи присоединения вспомогательных глаголов к именам существительным, прилагательным, числительным, местоимениям, наречиям, междометиям и инфинитивной форме русского глагола [6. С. 152]. По мнению татарского лингвиста Ф.А. Ганиева, именным компонентом сложных глаголов чаще всего выражается существительным и прилагательным, в качестве глагольного компонента выступают вспомогательные глаголы [5. С. 66]. В башкирском языкознании проблема образования сложных глаголов в той или иной степени затрагивается в трудах Н.К. Дмитриева, А.А. Юлдашева и М.Х. Ахтямова [7; 13; 1]. В «Грамматике башкирского языка» Н.К. Дмитриев указывает, что вспомогательные глаголы «употребляются при именах и образуют от них глаголы, то есть выполняют роль словообразовательного элемента» [7. С. 198]. Наиболее полный анализ сложного глагола представлен в трудах А.А. Юлдашева. В работе, посвященной словообразованию и спряжению глагола в башкирском языке, он дает полную картину образования сложных глаголов от заимствованных основ, раскрывает их структурно-семантические особенности. А.А. Юлдашев отделил аналитические формы глагола от сложных глаголов, указав, что аналитическая форма глагола и сложный глагол – это два разных языковых явления, первое из которых грамматическая единица, а вторая – словообразовательная. Вспомогательные глаголы, которые сочетаются с именной основой, он делит на продуктивные (итеу, булыу, килеу) и непродуктивные: биреу, калыу, сығарыу, сығыу, яһау, алыу [13. С. 162]. М.Х. Ахтямов, внесший большой вклад в изучение словообразования башкирского языка, рассматривает два вида сложных глаголов: 1) «сложные глаголы, образованные путем присоединения вспомогательных глаголов к неглаголам»;

2) сложные глаголы, образованные путем присоединения вспомогательных глаголов к деепричастным формам глагола. К вспомогательным глаголам, которые присоединяются к неглаголам, он относит итеу, булыу, кылыу [1. С. 126]. Таким образом, до настоящего времени и в тюркологии, и в башкирском языкознании вопрос о статусе сложных глаголов не решен, отсутствует четкое лингвистическое определение и их роль в языке. По мнению ученых, структура сложных глаголов состоит из основного слова, именной части речи (неглагола), и вспомогательного глагола.

Сложные глаголы, образованные путем «неглагол+глагол», представляют собой одну из наиболее трудных и недостаточно разработанных проблем – как в башкирском, так и в других тюркских языках. Компоненты сложных глаголов этого типа выступают как монолитное единство и в семантическом, и в структурном отношении. Например: ғашик булыу – влюбиться, ант итеу – клясться, азат итеу – освободить, өмөт итеу – надеяться, юк булыу – исчезнуть и т.д. Изучение сложных глаголов имеет большое теоретическое и практическое значение, так как в современном башкирском языке они очень употребительны, а вместе с тем без надлежащего лингвистического анализа этого широко распространенного явления лингвистическое описание сложных глаголов часто бывает затруднительным. Трудность понимания обуславливается еще и тем, что вспомогательные глаголы, помимо того, что они выступают в сложных глаголах в качестве вспомогательных элементов с формальным значением, могут употребляться и самостоятельно в своих основных значениях. Поэтому порой становится трудным различить, в каком значении употреблен тот или иной глагол в данном словосочетании – в вспомогательным или в основном.

В сложных глаголах в роли первого компонента выступают в большинстве случаев имена существительные, имена прилагательные, имена числительные, наречия, междометия, звуко- и образоподражательные и подражательные слова, заимствования из русского языка в форме инфинитива.

В результате словосложения имени прилагательного и вспомогательных глаголов итеу и булыу образуются следующие сложные глаголы: эрәм итеу – тратить, кызык итеу – подшутить, мәжбүр итеу – принуждать, нәзек итеу – сделать тонким, зур итеу – сделать большим, куш итеу – удвоить, матур итеу – делать красивым, тар итеу – сделать узким, мәхрүм итеу – лишать чего-то, исраф булыу – пропасть зря, дусар – булыу – подвергаться, ғажиз булыу – быть бессильным, бәлиғ булыу – быть совершеннолетним, һау булыу – быть здоровым, һак булыу – остерегаться, алийот булыу – быть глупым, айык булыу – быть трезвым, харап булыу – быть погубленным, ғашик булыу – влюбляться, уяу булыу – быть бдительным. Данные сложные глаголы выражают значение «проявить то качество, которое выражено первым компонентом – прилагательным». Например: Тып-тып баһып йөрөр ейәндәрәмдән мәхрүм иттең (М. Кәрим) – Лишил внуков; Сабыр бул, бай абзый (Башкорт халык ижады. Әкиәттәр) - Будь терпеливым, бай ага.

Имена прилагательные в составе сложных глаголов, в том числе с вспомога-

тельными глаголами итеу и булыу могут быть также и производными, оформленными аффиксами –лы/-ле: бәхетле итеу – осчастливить, йәпле итеу – сделать удобным, түләүле итеу – сделать платным, оятля итеу – заставить краснеть, эзәпле булыу – быть учтивым, яманатлы булыу – приобрести дурную славу, ярашлы булыу – соответствовать, гөнаһлы булыу – быть грешным, ғүмерле булыу – быть долговечным, ғәйепле булыу – быть виновным, уңышлы булыу – быть удачным, бәхетле булыу – быть счастливым, күңелле булыу – быть радостным, кәзерле булыу – быть дорогим. Вышеприведенные сложные глаголы имеют следующее значения: «превращать в то или делать таким в соответствии со значением производящей основы», «подвергать тому или подвергать воздействию того, что означает производящая основа», «снабжать тем, что означает производящая основа». Например: Мин үзем генә бәхетле түгел, теләһә кемде бәхетле итә алам хәзер (М. Кәрим) – Я не только сам счастлив, но и могу осчастливить кого угодно; Ярамһаклы булма, тине ул (З. Биешева) – Не будь подхалимом, - сказала она.

В современном башкирском языке сложные глаголы, образованные от числительных, встречаются по сравнению с другими частями речи гораздо реже. Сложные глаголы с вспомогательным глаголом итеу образуются лишь только от некоторых количественных числительных: ике итеу – удвоить, өс итеу – утроить, дүрт итеу – учетверить. Глаголы, образованные по типу «имя числительное + вспомогательный глагол итеу», выражают значение «сделать столько, сколько выражено первым компонентом - числительным». Например: Һин дә бер хәбәрзе ике иттең инде, Хамматка еткерергә эзер торзоң (З. Биешева) – Ты всегда готова все преувеличить, готова все Хаммату донести.

Вспомогательные глаголы булыу и килеу могут сочетаться с наречиями и образовывать следующие сложные глаголы: шым булыу – быть тихим, тап булыу – встречать кого-либо, пар килеу – подходить друг к другу, селпәрәмә килеу – разбиться вдребезги, тура килеу – соответствовать. Данные глаголы имеют семантику «совершаться так, как выражено первым компонентом - наречием» и «быть таким, что обозначено первым компонентом - наречием»: Бер вакыт мин, әле үсмер сағымда, кояш батып барғанда, Сағылтау башында йөрөгәндә, сакмағош өйөмөнә тап булдым да, шым булдым (М. Кәрим) – Однажды, когда я был подростком наткнулся на кучу сакматаша; Ошо аркала өй тирәһендәге күп эшкә кеше кушырға тура килә (Н. Мусин) – Из-за этого приходится нанимать людей.

Предикативные слова башкирского языка также могут составить сложные глаголы. Например: юк итеу – ликвидировать, бар итеу – создавать, юк булыу – исчезать, тейеш булыу – быть должником, эзер булыу – быть готовым. Как видно из примеров, вторыми компонентами являются вспомогательные глаголы итеу и булыу. Сложные глаголы данного типа «предикативное слово + вспомогательные глаголы» обозначают совершение действия, связанного с первым компонентом: Миңә калһа, теләһә ниндәй яуызлыҡты ул морон төртөү менән юк итә барырға кәрәк (М. Кәрим) - ... любое злодейство ... нужно уничтожать в корне; Бар-

лык әрнеүзәрем бер юлы юк булды (М. Кәрим) – горести исчезли. Данные выше сложные глаголы часто употребляются и в пословицах: Күмәк төкөрһә, күл итер, яңғыз төкөрһә, юк итер (Мәкәл) – Если плюнет много людей – образуется озеро, а одинакий человек ничего не сможет сделать; Күп ауыз бер булһа, бер ауыз юк була; Эшләгән кеше тук булыр, эшләмәгән юк булыр (Мәкәл).

Почти все звуко- и образоподражательные слова участвуют в образовании сложного глагола, выступая в качестве носителей основных значений. З.К. Ишмухаметов отмечает, что ни одна часть речи в таком массовом порядке не участвуют в аналитическом словообразовании с вспомогательными глаголами итеү и килеү, как звукоподражательные слова. Действительно, вспомогательные глаголы итеү и килеү от звуко- и образоподражательных слов образуют значительную часть сложных глаголов.

Звукоподражательные слова по образованию могут быть как однокомпонентными, так и двухкомпонентными. Однокомпонентные звукоподражательные слова обозначают звуки, производимые или произносимые однократно: ғыж итеү – хрипеть, ғурш итеү – хрухнуть, гөрҫ итеү – бухнуть, гөбөр итеү – грохотать, гөр килеү – галдеть, геү килеү – жужжать.

Двухкомпонентные звукоподражательные слова обозначают звуки, производимые или произносимые многократно или длительно: шылтыр-шылтыр итеү – звякать, лебер-лебер итеү – трепетать, келт-келт итеү – тикать, сыр-сыу килеү – гомонить, мыш-мыш килеү.

Сложные глаголы, образованные от звукоподражательных слов, имеют типовое значение «произвети то, что обозначено производящей основой, что напоминает эту основу по звучанию или образу, впечатлению»: Былтыр койолған энәләр баҫқан һайын шылтыр-шылтыр итә (И. Абдуллин); Кыз эзләүсе төркөм төрлө тауыш менән шау-гөр килде (З. Бишева) – Толпа, которая искала девочку, галдела на разные голоса...

Таким образом, именными компонентами сложных глаголов выступают имена прилагательные, числительные, наречия, междометия, звуко- и образоподражательные слова. Вспомогательные глаголы, являясь вторым компонентом сложных глаголов, вербализуют именную компонент, приводят его в действие.

Список использованных источников:

1. Ахтямов, М. Х. Современный башкирский язык. Словообразование : учеб. пособие. Уфа, 2000. 152 с.
2. Байлиев, Х. Сложные глаголы в туркменском языке // Проблемы туркменской филологии. Ашхабад, 1944. С. 5–11.
3. Байрамов, Д. А. Деривационный элемент аналитического глагола в тюркских языках // Система и уровни языка / под ред. Э. А. Макаева. М., 1969. С. 90–101.
4. Будагов, Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий со включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык : в 2 т. Т. 1. СПб., 1869. 810 с.

5. Ганиев, Ф. А. Образование сложных слов в татарском языке. М., 1982. 149 с. 6. Грамматика современного якутского литературного языка. М., 1982. 496 с. 7. Дмитриев, Н. К. Грамматика башкирского языка. М., 2007. 232 с.
8. Исаков, А. И. Морфологическая структура слова и именные части речи в современном казахском языке : автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Алма-Ата, 1964. 188 с.
9. Кононов, А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М. ; Л., 1960. 238 с.
10. Севортян, Э. В. К проблеме частей речи в тюркских языках. М., 1955. 482 с.
11. Севортян, Э. В. Прямое дополнение в турецком языке // Вестн. Моск. ун-та. 1948. № 2. С. 84–86.
12. Тыбыкова, А. Т. Сложные глаголы в алтайском языке. Горно-Алтайск, 1966. 63 с.
13. Юлдашев, А. А. Система словообразования и спряжения глагола в башкирском языке. М., 1958. 194 с.

ӘОЖ 81-26

KAZAKÇA VE AĞIZLARINDA KOMŞU ANLAMINDAKİ SÖZCÜKLER ÜZERİNE

M.E.Adilov

*Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Türkiye
marlen.adilov@gop.edu.tr*

Koşna “komşu”. *Koşna* kelimesi Güney Kazakistan ağızlarında özellikle Kızılıorda, Almatı ve Jambıl’ın bazı ilçelerinde kullanılmaktadır:

Burın osı mektepte istep, menimen koşna edi “Eskiden bu okulda benimle beraber çalıştı ve komşum idi”.

Bizdiñ koşnamız jaksı kisi “Bizim komşumuz güzel insan” (KTAS 429).

Koşna veya koşnu, Türk dillerinde yaygın *konşu* kelimesinin metatezleşmiş şekli olabilir. ESTY’de *koşna*’nın *koşun*- “eklenmek” fiili ile de ilgili olabileceği söylenmiştir (ESTY VI 65).

Koşnu biçimi Karahanlı ve Çağatayca döndemleri eserlerinde vardır, çağdaş Türk lehçelerinden Özbekçe, Uygurca ve Kırgızcada işlektir:

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te *koşnu* “komşu”: *Böri koşnısın yimes* “Kurt, komşuluğuna hürmeten komşusunu yemez” (DLT 542/443); *koşnu konum* “yakın olanlar, aşiret” (DLT 70/56); Kutadgu Bilig’de *koşnu* “ay.” (KB 140...).

Mukaddimetü’l-Edeb, Moğolca-Çağatayca sözlüğünde *koşnu* “komşu” [1, 406]; Senglâh’ta *koşnu* (Seng.288v/13).

Uygurcada *xoşna* “komşu”; *xolum-xoşnilar* “komşular” (YUTS 167); Özbekçede

kâşni “ay.”: *koni-koşni* “ay.” (URS 638); Lobnor dilinde *koştu* “ay.”; *koçu*: *kolun-koçu* “komşular” (ESTY VI 65).

Kırgızca *koşuna* “komşu”: *koşuna uluttar* “komşu milletler”; *koşunalık* “komşuluk, komşuluk bağlar” (KirgRS I 412).

Krş.: Tuvaca *koja* “komşu; yakın, yan yana”: *kojalarıvıs* “komşularımız”; *koja hooraylar* “komşu şehirler”; *koja olurar* “yan yana oturmak” (TuvRS 244); Hakasça *hosti* “yakında, yanında; yan yana yaşayan, komşu yaşayan, komşu”; *hosti çurtapçatkan* “komşu” (HRS 289); Şorca *košta-konçuk* “komşu; aynı köyden olanlar” (ESTY VI 66)

Bazı Türk lehçelerdeki söz ortasındaki “l”li şekiller de dikkat çekicidir:

Türkmençe *goñşı-golan* “komşular (ikileme)”; *koş kolañ* “ay.” (TRS 188); Uygurca *xolum-xoşnılar* (YUTS 167); Özbekçe *koni-koşni* “ay.” (URS 638); Karakalpakça *koñşı-kolañ* “ay.” (KkRS 400); Kırgızca *koñşu-koloñ/kolu-koñşu* “ay.” (KirgRS I 404); Tatarca *kürşe-kolan/kürşi-külän* “ay.” (TatRS 559); Başkurtça *kürşi-külän/kürşi-külänke* “ay.” (BTH I 582); Kazakça *körşi-kolañ/körşi-kölem* “ay.” *koñsı-kolañ* “zengin ailenin hayvanlarını güten fakir evleri, zenginlere hizmet eden komşu evleri” (KS. 813).

Kazakça ağızlarda *koşna*’nın “ş”li biçimde yaşaması (Kazakça bir “s” dilidir ve buna göre *kosna* olmalıydı) ve sınırdaki ilçelerde (Uygur, Özbek, Kırgız köylerinde yakın) kullanılması bu kelimenin komşu Türk dillerinden alıntı olabileceği fikrimizi desteklemektedir.

Kazakça edebî dilde “komşu” anlamında **körşi** kelimesi aktiftir. Doğu Kazakistan ağızlarında ise *körşi* “aynı köyden olanlar” (KTAS 343) anlamında kullanılmaktadır. Kazakça bir “s” dile ise bu kelime körsi olarak kullanılması gerekirdi ancak Kazakçada Tatarcadaki gibi “ş”li biçimdedir. “Ş” şeklinde kullanılması ve Kazakçaya en yakın dillerde (Karakalpak, Nogay, Kırgız) kullanılmaması bunun Tatarcadan alıntı olabileceği tahmini getirmektedir. Bu kelime eski değil ve Eski veya Orta Türkçede bulunmamıştır. Kıpçak lehçelerinden sadece Tatar, Başkurt dillerinde kullanılmaktadır (Kazakçaya en yakın diller olan Kırgızca, Nogayca ve Karakalpakçada *koñşı* kelimesi aktiftir):

Tatarca *kürşi* “komşu”: *Kürşe tavığı kürke bulıp kürinä* (atasözü) “Komşu tavuğu hindi olarak görünür” (Türkçe karşılığı: *Komşunun tavuğu, komşuya kaz görünür*; Kazakça karşılığı: *Körşinin tavığı kazday, äyeli kızday körinedi* “Komşunu tavuğu kaz gibi, kadını kız gibi”) (TatRS 559).

Başkurtça *kürşi*: “ay.”: *Kürşige onga kirmähän dä, kölge kiererheñ* (Atasözü) “Komşuya un için girmesen de kül için girersin” (BTH I 581);

Çuvaşcadaki *kürşe* “komşu” (ÇuvRS 197) şekli Tatarcadan alıntı olabilir.

Altaycada *körüş* biçimi ise “tanıdık kişi” anlamındadır: *körüş* “tanıdık”; *körüş-tanış* “ay.” (AltRS 385).

Yakutçada “metres” anlamındaki *körsüü* (YRS 181) kelimesi yapı olarak *körşi* ile benzemektedir.

Moğol dillerindeki şekli Kıpçakçaya çok yakındır, bunu Moğolcaya Türkçeden alıntı olarak değerlendirilmektedir (ESTY V 119):

Yazı Moğolcasında *körsi*; Halka M. *hörş*; Buryatça *hürşe* “komşu” (ESMY II 143).

Son olarak *körşi* kelimesini Räsänen *körış-* fiiliyle ilgili olduğunu düşünmüştür [2, 293b].

Kazakçada *körşi* kelimesi işlek olsa da ağızlarda bu anlamda birçok kelime mevcuttur. Onların içinde en bilineni **koñsı**'dır. Türk lehçelerinde en geniş yayılan ve çok kullanılan koñsı kelimesi Kazakça ağızlarda (özellikle Güney Kazakistan bölgesinde) *koñsı* biçimde korunmaktadır:

Bügin bizdi koñsı konakka şakırdı “Bugün bizi komşumuz evine çağırıldı”.

Koñsımen tatuw turganga ne jetsin “Komşu ile barış içinde yaşamak ne güzel”.

Onıñ koñsımen ösegi bar dep aytadı “O komşusu ile dedikodu yapıyor diye duyduk.

Ottı kuzagan öşirer, koñsını kuzagan köşirer “Ateşi dürten söndürür, komşuyu sürekli dürten göçürür”.

Üy iyesine kerek bolsa, koñsısı ökpelemeydi “Ev sahibine gerekli olursa komşusu darılmaz”

Molda moldadan ilim aladı, koñsı koñsıdan talim aladı “Molla molladan ilim alır, komşu komşudan ders alır” (KTAS 422).

Kazakça ağızlar sözlüğünde koñsı (ñ'siz ve ş'li biçim) şekli de kayıtlıdır (KTAS 421).

Kökşetaw (Kuzey Kazakistan'daki il merkezi) ağızında *koñsı* (ş'li) şeklinde söylenmektedir (KTAS 422).

KTAS'de *koñsaba* kelimesi de mevcuttur (KTAS 422).

Koñsı kelimesi Kazak bozkırlarında eskiden daha çok kullanılıp bugünleri yerine *körşi* geçmiştir. Böyle dememizin sebebi Kazakça edebî dilde deyim ve atasözlerinde korunmasıdır:

Öziñe öziñ sak bol, koñsıñdı urı tutpa “Kendine kendin dikkat et, komşunu hırsız sayma” (BS 69, 302).

Jaman adamga mal bitse, janına koñsı kondırmas, kondırsa da oñdırmas “Kötü kişi zenginleşirse yanına komşu kondurmaz, kondursa da düzenini bozar” (BS 65, 59).

Koñsı kondı “Fakir grup kişilerin zenginlerin evine yakın yerleşmesi (krş.: Kırgızca koñsu (tar.) “iktisatça zengine bağlı olan fakir komşu”) (KTFS 193).

Koñsı kondı “Komşu oldu” (KTFS 193).

Kazak bilim adamı Äbduwali Kaydar, *koñsı* kelimesiyle ilgili şöyle bir açıklamada bulunmaktadır:

“Kazaklarda *koñsı* kelimesi “bir köyde, bir şehirde bir birine çok yakın veya komşu olarak yaşayan kişilerin kendi aralarındaki bağı, ilişkisi” anlamında kullanılmıştır” [3, 343].

Tarihî Türk lehçelerine bakacak olursak koñsı'nın daha eskicil olduğunu görürüz (koşna, körşi kelimelerinde göre daha eskidir):

Eski Uygur Türkçesi eserlerinde *konşı* “komşu” (DTS 455).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te *koñsı* kelimesi Oğuzca olarak geçer: *koñsı* “komşu (Oğuzca)”: Oğuzlar “ñ” harfini “ş”den önce söyleyerek koñsı derler. İkisi de kurala uygundur, güzeldir” (DLT 219/188).

Orta Türkçe eserlerinde de bir tek *koñsı* biçimi yaygındır. *Koşnı* olan metatezli şekli Çağataycada görülmeye başlamıştır.

Koñsı kelimesi çağdaş Türk lehçelerinden başta Oğuz grubu lehçeleri olmak üzere, Kıpçak ve Uygur lehçelerinde bilinen kelimedir:

Türkiye Türkçesinde *komşu* (TS 891); Azerbaycan Türkçesinde *gonşu* (ADİL I 546); Türkmençe *goňşu* (TRS 188).

Kırgızca *koñşu* (KS 483); Karakalpakçada *koñşı* (KkRS 400); Nogayca *koñsı* “ay.” (NRS 173); Kumukça *honşu* (KumRS 347); Karaçay-Malkarca *konşu* (KMTS 269); Karayca *konşu* “ay.”: Gülme komşın kelir başına “Gülme komşuna gelir başına” (KRPS 370).

Hakasçada *honçih* (HRS 286).

Kazakça ağızlarında (Batı ve Kuzey Kazakistan) “komşu” anlamında korunuyor olan **sıbay** kelimesi dikkatimizi çekiyor:

Sıbay dep körşini aytadı “Sıbay diye komşuya söylenir”.

Sıbay sözün burın köp koldandı, kazir koldanbaydı “Sıbay sözcüğünü eskiden çok kullanıyorlardı, ancak şimdi pek kullanılmaz”.

Sıbayımız jaksı kişi. Eki jil sıbay oturmız “Komşumuz iyi birisidir. Onunla iki yıldır komşu olarak yaşıyoruz”.

Onimen bir eki jil sıbay bolsan körer edim “Onunla bir veya iki yıl komşu olarak yaşarsan senin haline bakacaktım” (KTAS 624).

Sıbay kelimesi edebî dilde *koñsı-sıbay* ikilemesinde de korunmuştur: *koñsı-sıbay* “komşular, aynı köyden olanlar” (KS. 813):

Köp kayırın tiyedi

Eliñde koñsı-sıbayga.

Köz salmadın, jan köke,

Birge tuwgan jubayga “Çok hayırın değıyor, köyündeki komşuya. Hiç bakmadın abicim, beraber doğmuş kardeş” (Kobılandı destanından).

Kazakça ağızlar sözlüğünde “komşu” anlamında *sıvay* (“b” sesinin v’ye değışmesi Türk dillerinde yaygın fonetik hadisedir) biçimi de mevcuttur (KTAS 624). Türkçede “kısır; çocuksuz; yalnız, tek başına, bekar; zabit” anlamındaki *subay* kelimesiyle ilgilidir. Bilim adamları onu Moğolca “kısır” anlamındaki *suvay* ile ilgili görmüşlerdir (ESTY VII 348) [2, 431a]. *Sıbay* kelimesi Moğol ve Türk lehçelerinden bir tek Kazakçada “komşu” anlamına değışmiştir.

Güney Kazakistan’da *japtas* kelimesi de vardır: *Özbekter bizben japtas otıradı* “Özbekler bizimle komşu oturuyorlar” (KTAS 238).

Ağızlarda “komşu” anlamında kullanılan bir başka kelime şabıra’dır. Muhtmelen Rusça *şaber* “komşu” kelimesinin fonetik varyantıdır.

Bir başka Rusça kelime *stena* “duvar” ağızlarda *stendes körşi* olarak değışmiştir: *stendes körşi* “duvar komşusu” (KTAS 609)

Sonuç olarak Kazakça ve ağızlarında “komşu”yu ifade etmek için birkaç kelime kullanılmaktadır: *körşi*, *körşi-kölem*, *awıl-aymak*, *körşi-kolañ*, *koñsı-kolañ*, *konşu*, *koñşı*, *koñsaba*, *koşna*, *sıbay*, *sıvay*, *japtas*, *şabıra*, *stendes*. Bunların içinde *körşi*, *koñsı*, *koşna* kelimeleri Türkçe kökenlidir. *Koñsı* Kazakçada eskiden “komşu” anlamında kullanılmış sonra “zenginlere tabi köy, fakir komşu” anlamında değışmiştir. Yaşayan Türk dillerinde “komşu” anlamında en yaygın kelimelerin biridir. Kazakçaya en yakın diller Karakalpak, Nogay ve Kırgızcada da bu biçimi işlek olmasına rağmen bu sözcük

Kazakça edebî dilde “komşu” anlamında kullanılmaz. Metatezleşmiş *koşna* biçimi de Karahanlı Türkçesi devrinden beri vardır, çağdaş Türk lehçelerinden Karlukça ve Kırgızcada işlektir. Bu şeklinin Kazakçanın Güney ağızlarında yaşaması ve “ş”li olarak kullanılmasından Özbekçe veya Kırgızcadan alıntı olabilir. Yaşayan Türk dillerinde ancak ikilemelerde korunan *kolañ/kölem* kelimesinin yapısı ise dikkat çekicidir ve kökeni bilinmemektedir.

Kazakçadaki işlek *körşi* kelimesi ise Tatar, Başkurt ve Çuvaşçada da kullanılmaktadır. Çuvaşçadaki şekli Tatarcadan alıntıdır. Kazakçada “ş”li şekilde (normalde körsi olmalıydı) yaşaması Tatarcadan geldiğini ifade eder mi? Bu dilden alındıysa kürşi olarak kullanılması gerekirdi. Bir taraftan Moğolcada körsi kelimesinin var olması işi daha zorlaştırmaktadır.

Moğolca olarak değerlendirilen *sıbay* kelimesi Moğol ve Türk lehçelerinden bir tek Kazakçada “komşu” anlamına değişmiştir. Moğolca *aymak* kelimesi de Kazakça awıl-aymak ikilemesinde “komşu” anlamını kazanmıştır.

Ağızlarda kullanılan şabıra, Rusça şaber “komşu” kelimesinin fonetik varyantıdır.

Bir başka Rusça kelime stena “duvar” ağızlarda *stendes körşi* olarak değişmiştir.

Kısaltmalar:

- ADİL: Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati (1966-1987). C. I-IV. Bakı: Elmler Akademiyası Neşriyatı.
- AltRS: Altaysko-Russkiy Slovar’ (2018). Gorno-Altaysk: İnstitut imeni Surazakova
- BS: Babalar Sözi (Kazakça Atasözleri kitabı) (2010-2011). 65-69 cilt. Astana: Foliyant.
- BTH: Başkört Tilinin Hüzlüğü (1993). T. 1-2. Moskva: Russkiy Yazık.
- ÇuvRS: Çuvaşko-Russkiy Slovar’ (1982). Moskva: İzdatel’stvo Russkiy Yazık.
- DLT: Dîvânu Lugâti’t-Türk (2015). Ankara: TDK Yayınları.
- DTS: Drevnetyurksiy Slovar’ (1969). Leningrad: Nauka.
- ESMY: Etimologiçeskiy Slovar’ Mongol’skih Yazıkov (2015-2018). T. I-III. Moskva: İnstitut Vostokovedeniya.
- ESTY: Etimologiçeskiy Slovar’ Tyurkskih Yazıkov (1974-2003). Moskva: Nauka.
- HRS: Hakassko-Russkiy Slovar’ (1953). Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel’stvo.
- KB: Kutadgu Bilig (1979). Kutadgu Bilig, III İndeks. İstanbul: TKAE Yayınları.
- KirgRS: Kirgizsko-Russkiy Slovar’ (1985). T. I-II. Frunze: Glavnaya Redaktsiya.
- KkRS: Karakalpaksko-Russkiy Slovar’ (1958). Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel’stvo
- KMTS: Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü (2000). Ankara: TDK Yayınları.
- KRPS: Karaimsko-Russko-Pol’skiy Slovar’ (1974). Moskva: İzdatel’stvo Russkiy Yazık.

- KS: Kırızca Sözlük (2011). Ankara: TDK Yayınları.
KS.: Kazak Sözdigi (2013). Almatı: Däwir baspası.
KTAS: Kazak Tiliniñ Aymaktık Sözdigi (2005). Almatı: Arıs Baspası.
KTFS: Kazak Tiliniñ Frazelogiyalık Sözdigi (1977). Almatı: Gılım.
KumRS: Kumıksko-Russkiy Slovar' (1969). Moskva: İzdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya.
NRS: Nogaysko-Russkiy Slovar' (1963). Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo.
Seng.: Sanglah, Clauson, G. (1960). London.
TatRS: Tatarsko-Russkiy Slovar' (1966). Moskva.
TRS: Turkmensko-Russkiy Slovar' (1968). Moskva: İzdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya.
TS: Türkçe Sözlük, (2011). 11. baskı, Ankara: TDK Yayınları
TuvRS: Tuvinsko-Russkiy Slovar' (1968). Moskva: İzdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya.
URS: Uzbeksko-Russkiy Slovar' (1941). Taşkent: Akademiya Nauk.
YRS: Yakutsko-Russkiy Slovar' (1972). Moskva: İzdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya.
YUTS: Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü (2013). Ankara: TDK Yayınları.

Kaynakça:

1. Poppe, N. *Mongol'skiy Slovar' Mukaddimat al-adab*, Çast' I-II, Trudı İstituta Vostokovedeniya, XIV, Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademiya Nauk SSSR, 1938.
2. Räsänen, M. *Versuch Eines Etimologischen Wörtervuchs der Türksprachen*, Suomalais Ugrilainen Seura, Helsinki, 1969.
3. Kaydar, A. *Kazaktar Ana Tili Aleminde*, Etnolingvistikalık Sözdik, T. I-III, Almatı: Dayk-Press, 2009.

УДК 82-8

ФОЛЬКЛОРЗА ҮГӘЙ ИНӘ - ҮГӘЙ КЫЗ АРХЕТИПИК ИШТӘРЕ

Р.Д. Хөснуллина

М. Акмулла исемдәге БДПУ, Уфа, Башкортостан
husnullina.roza@mail.ru

Билдәле булыуынса, образдарзың борон-борондан килгән сағылышын әзә-биәттә «архетип» тизәр. «Архетип» – ике һүззән барлыкка килгән: «агше» – башланғыс һәм «түрос» – өлгө, уның төшөнсәһен «первообраз», «праформа» тип билдәләп була. «Архетип» термины фәнгә билдәле швейцар психологы һәм фи-

лософы Карл Юнг тарафынан индерелә. Архетиптар аллегорик характер түгел, ә символик характер йөрәтә, улар киң һәм күп мәғәнәле метафоралар. Архетипик образдар художестволы әсәрзең образы, архетип унда конкрет кәүзәләнеш таба [1:145].

«Архетип» термины фольклор һәм әзәбиәттә бөгөн ярайһы ғына зур урын ала. Рус әзәбиәтсе-ғалимдары Ф.И.Буслаев, А.Н.Афанасьев, А.Ю. Большакова, А.Н.Веселовский кеүек белгестәрзең, В.А.Марков, Е.М.Мелетинский, А.А.Потебня кеүек мифологтарзың архетип төшөнсәһе, архетипик образдарға арналған хезмәттәрен билдәләп үтергә мөмкин.

Әзәбиәт белгестәре З.А.Әлибаев, Ф.Ш.Сибәғәтовтар, мәсәлән, әсәрзәрзең поэтикаһын тикшергән вақытта юлыңғай ғына архетиптарға тукталып үтәләр. Р.Ф.Хәсәнов [2], Ә.Ш.Абдуллина [3:5], Р.Д. Хәснуллина [4:474] мәкәләләрендә архетипик образдарзы тикшергәндәр. З.Х. Назарова архетиптарзы психологик күзлектән анализлай һәм «Урал батыр» эпосындағы архетиптарзы айырып күрһәтә [5:23].

Башкорт әзәбиәте ғилемәндә үгәй инә - үгәй кыз архетипик образдары архетипиклык күзлегенән карағанда, фольклорза һәм башкорт әзәбиәтендә махсус тикшеренәү объекты булманы. Шуға күрә башкорт әзәбиәтендә үгәй инә - үгәй кыз архетипик иштәре эзләнеү әше актуаль, сөнки атап кителгән күренеш башкорт халык ижадында ла, художестволы әзәбиәттә лә бик йыш осрай, тормоштоң да айырылғыһыз бер күренешә. Башкорт әзәбиәтендә йыш осраған үгәй инә, үгәй кыз архетипик образдары үз тамырзары менән фольклорға то-таша, шунлыктан был архетипик образдарзы башта башкорт халык ижадында тикшерәбез. Мәкәләнең максаты: башкорт фольклорында үгәй инә - үгәй кыз архетипик иштәрен өйрәнәү.

Милләт тарихының логикаһын билдәләгән, уның юлында билдә булған, кабатланып торған факттар һәм реаль хәл-вақиғаларзы асып биргән әйберзәр архетиптарға әйләнә. Билдәлә булыуынса, мифтар (карыһүззәр), әкиәттәр бар кешелек тарихы өсөн уртак үзенсәлектәргә әйә, сөнки уларза һәр милләт, һәр конкрет ерлек өсөн уртак архетиптар бар. Тимәк, әкиәттәргә архетиптар универсаль архетиптарға керә.

Кеше физик һәм психологик хәл-торошта һәр сак тулылыкка, дөйөмлөккә, уртаклыкка ынтыла. Ошонан сығып, шәхес һәм коллектив аңһызлыкта бөтә күренештәр зә ак һәм кара төстәргә бүленә. Әсә образы ла үзендә ике капма-каршылыкты һаклай. Был, бер яктан – яратқан әсә, икенсе яктан – үгәй әсә. Әгәр ысын әсә һөйөү, наз, ғүмер һ.б. ыңғай категориялар менән кәүзәләндерелһә, үгәй инә ялған, алдак, катылык, аңһызлык һ.б кире категориялар менән билдәләнә. Был ике архетипик образ Ер шарындағы бар халыктың, бар милләттең фольклорында сағылыш алған. Халык үзенең төпкөл аңын әкиәти образдарза үгәй инә - үгәй кыз образдары аша ла бирергә тырыша. «Золушка», «Василиса Прекрасная», «Сказка о мертвой царевне и семи богатырях», «Двенадцать месяцев», «Морозко», «Өс килен», «Үгәй кыз Гөлбикә», «Күк һыйыр», «Ғәжәп исемдәр»,

«Үгәй кыз менән ун ике каскын», «Яуыз карт», «Зөһрә йондоз» һ.б. әкиәттәрзә һәм легендаларза урын алған.

Әйтергә кәрәк, фольклорсылар үгәй инә һәр сакта ла тик кире образды уйнауы менән үз әсәһенән тороп калған етем кыз баланың ысын катын-кыз булып китеүенә этәргес көс биреүе менән ыңғай күренеш тип иҗәпләй. Тәү карашка усал үгәй инә, асылда, үгәй кызына якшылык эшләй булып сыға. Үзенә насар мөнәсәбәте: көнө-төнә эш эшләтеүе, етерлек кимәлдә ашатмауы, тишек казанға һыу ташытыуы кеүек миһнәттәр аша үгәй кыздың сынығыуы, үсәүе, якшы якка үзгәреүе, тормошонда ниндәйзер гармония табып, артабан тыныс тормошта йәшәп алып китеүенә сәбәпсе була. Сөнки һәр яманлыктың да сиге була. Кыйырһытылғандар, ғәзәттә, был тормошта азак барыбер өскә сыға. Мәсәлән, «Золушка»ла етем кыздың күңелен үстәреүсе ролен Фея үтәй. Уның ярзамы менән Золушка бай егеткә кейәүгә сыға. Башкорт әкиәттәрендә лә, усал катынының кушыуы буйынса кызын урманға алып барып ташлап киткән атаның үз кызы мотлак рәүештә бер бай балаһын осратып, бай урынға килен булып төшә. Ошо ук хәл «Яуыз карт» әкиәтендә урын алған. Үгәй инәнең кызы үлтерергә өндәүе менән ата кеше килешмәй һәм кызын урманға алып барып азаштырып китә. Нунарға килгән бай малайы кызы алып кайта, өйләнә. Кыз шулай үз бәхетен таба. «Ғәжәп исемдәр» әкиәтендә үз зирәклегә аркаһында кыйырһытылған үгәй кыз батша атаһына кире кайта ала. Шулай итеп, әкиәттәрзә үгәй инә тарафынан кыйырһытылған үгәй кыз образы тормош килтереп куйған кәртәләргә еңеп, мотлак үз юлын таба, сөнки халык үз төпкөл аңында артабан ырыу артын, ишәйһен өсөн кыз баланы йәшәтергә бурыслы, тигән аксиома ята.

«Үгәй кыз Гөлбикә» башкорт халык әкиәтендә инә, Гөлбикә, әлбиттә, былай за бик булдыклы кыз була [6:92]. Донъя әкиәттәрен тикшергән фольклористар аңлатыуынса, үгәй кыз йөн иләп, үзенә һәм тирә-яғындағылардың язмышына йоғонто яһай. Тап үгәй инә уны йөн иләү буйынса осталығын арттырыу ситуацияһына этәрә. Йәштән сынығып үскән Гөлбикәгә йомро-йомро йомғағын эзләп йөзәр километр ер үтеүе бер ни зә тормаған. Ныкышмалылык, алдына алғанды мотлак үтәү кеүек һызаттар күренә. Бында героиняның тәбиғәте менән йомшак күңелле, эшһөйәр, булдыклы Гөлбикәгә әкиәттә усал тол катындың үз кызы Миңлебикә каршы куйыла. Миңлебикәнең бешергән коймағы ла, яккан мунсаһы ла урмандағы әбейгә һис тә окшамай, һәм, әлбиттә, Миңлебикә үзенә тейешле йылан тулы һандыкты тейәп кайта. Золушкалағы изге Фея ролен Гөлбикәгә урманда яңғыз көн күргән карсык үтәһә (әсе тулы алтын-көмөшлө һандык Гөлбикәгә усал үгәй инә кулынан котолорға ярзам итә), «Күк һыйыр» башкорт әкиәтендә бабайдың кызына үз әсәһенән калған күк һыйыр үтәй. Кейемдәре булмағанлыктан, йыйынға бара алмаған кыз:

«Әсәймән калған күк һыйыр,

Күккә карап бакырсы!» –

тигәс, күктән кейемдәр килеп төшкән[6:103].

Архетипик күренеш буларак, күккә карап ярзам һорау мотивы киң билдәле

«Зөһрә йондоз», «Ай менән Зөһрә» легендаларында ла урын ала. Тәүгеһендә үгәй әсәһе өйгә индермәгәс, Зөһрә кыз кайза етте шунда йокларға мәжбүр була. Ен-пәрейзәр уны урлап алып китә лә, төбө тишек сапсакка һыу ташырға куша. Интегеп, төнө буйы һыу ташыған кыз Айға карап ялбара[7:43]. «Ай менән Зөһрә» легендаһында ла үгәй әсәһенән кағылған-һуғылған, ауыр эшкә егелгән Зөһрә һауалағы айға үзен янына алырға ялбара[7:42]. Был ике легенданың сюжеттары өсөн айзы кешеләштереп, йәнләндереп һүрәтләү хас, һәм тап ошо яғы менән ул мотив бик боронго, тип иҫәпләй ғалимдар. «Үгәй инә мотивы – әлбиттә, һуңғарак, йәмғиәттә кәмһетелгәндәр, йәберһетелгәндәр барлыкка килгәс, тыуған», – тип яза Кирәй Мәргән[7:21]. Ғөмүмән, кешелеккә нур, яктылык биреп тороусы күк есемдәре (небесные светила) архетипик образдары бик тә боронго, универсаль. Мәшһүр эпосыбызза Самрау батша иле шулай Кояш системаһы кеүек кабул ителә. Ул Тәңре (Верховный Бог), грек мифологияһындағы Зевс образына тиңләшә.

Үгәй Зөһрә кыз тәбиғәт күренештәрән изгеләштереп тыныслык таһна, «Өс килән» әкиәтендәге үгәй кыз яңырыу, үсәү юлына тылсымлы көстәр ярзамында өлгәшә. Рус халык әкиәте «Царевна-лягушка» мотивына окшаш был әкиәттә героиняның ысын катын булып ирешер юлы бик озон була. «Мин бер үгәй кыз инем. Үгәй әсәм мине ошо урманға килтереп ташлаткан. Шунда мине дейеү үз һарайына алып сихырға өйрәткән. Берәй батыр егет килеп сығып, мине коткарыр әле тигәйнем. Шул егет һин булаһың икән, тик һиңә дейеү менән алышырға тура киләсәк. Дейеүзең бөтә көсә һакалында. Ана шул һакалын йолкоп ал, – тигән». Кыз шулай итеп бәхеткә ирешә, «бөгөн дә кинйә ул менән теттереп донья көтөп ята икән»[8:167].

Ғәзәттә, үгәй инә иренең өстөнән хужа була, ғаиләлә өстөнлөк ала. Ул яһил, усал, үз һүзле, һаран һ.б. кире һызаттарзы үзәндә туплай. Билдәле булыуынса, тәбиғәттә ир кеше физик яктан көслөрәк. Шуға күрә, ғаиләлә ир кеше хужа булырға тейеш. Был хәкикәт мосолман динен тоткандарға ғына кағылмай, әлбиттә. Катын-кыз өстөнлөк алған ғаиләләр бөгөн дә үззәренең традициялары менән дөрөс түгел, бындай шарттар бер кемде лә бизәмәй. Үгәй инә баш булып, тимәк, ғаиләне лә упкынға этәрә, үзе лә, вақыты еткәс, үзен-үзе үлтерә. Фольклорза сағылған был күренеш якшылыктың яманлыкты еңеүәндә сағыла.

Шулай итеп, катын-кыз архетибы ике тигез өләшкә бүленә: үгәй инә (алама катын) башлык, ул кыйырһыта, әммә үлә, еңелә, ә үгәй кыз (якшы катын) кыйырһытыла, әммә еңә. Сюжет сиселешендә ике система, катын-кыз заты конфликтты асык сағылыш ала. Шулай итеп, үгәй кыз роле алға ынтылыш, ә үгәй инә роле – емереүсә. Матриархаль дәүер сағылышы менән дә был архетипик иштәр – архаик.

Кулланылған әзәбиәт исемлеге:

1. Юнг К. Г. Архетип и символ. — М.: Ренессанс, 1991. — С.145.
2. Хасанов Р.Ф. Верный конь и Добрый Молодец в башкирском историческом

романе [Электронный ресурс] Р.Ф. Хасанов // Вестник БашГУ. – 2007. – №10. – Электрон. дан. URL: [http:// www.rusnauka.com/10](http://www.rusnauka.com/10)(дата обращения: 20.11.2016). – Загл. с экрана.

3. Абдуллина А.Ш. Архетип дома в прозе А. Генатулина // Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение. – 2008. – № 12 (20). – С. 5-9.

4. Хуснуллина Р.Д. М. Кәримдең «Озон-озак бала сак» повесында Матурлык һәм Батырлык архетипик иштәре // Актуальные проблемы башкирской, тюркской и угро-финской филологии и культуры: материалы Всероссийской (с международным участием) научно-практической конференции, посвященной 95-летию Народного поэта Башкортостана Мустая Карима и 80-летию литературного объединения «Шонкар» («Кречет») Башкирского государственного университета/отв. ред. Г.С. Кунафин. - Уфа: РИЦ БашГУ, 2014. - С.474-478.

5. Назарова З.Х. Архетипы и символы в эпосе «Урал батыр» // Ватандаш. – 2001. – № 9. – 23-27-се биттәр.

6. Әкиәттәр: 3-4-се синыфтарза кластан тыш укыу өсөн / Т.Х. Аслаев, С.В. Атнаголова. – Өфө: Башкортостан Китап нәшриәте, 1996. – 92-се бит.

7. Башкорт халык ижады. Риүәйәттәр, легендалар. – Өфө: Башкортостан китап нәшриәте, 1980. – 43-сө бит.

8. Башкорт халык әкиәттәре / Төзөүсене М.Игебаева. – Өфө: Башкортостан китап нәшриәте, 1984. – 167-се бит.

УДК398:81

РОЛЬ ОБРЯДОВОЙ ЛЕКСИКИ ЭПОСА «УРАЛ-БАТЫР» В ОТРАЖЕНИИ РЕАЛЬНОЙ КАРТИНЫ МИРА

Г.Х.Бухарова

*БГПУ имени М.Акмиллы, Уфа, Башкортостан
buharova_g@mail.ru*

Слово как основная коммуникативная единица в эпосе «Урал-батыр», как и в любом другом тексте, является базовым, центральным, ключевым знаком и выступает в качестве главного выразителя народной культуры. При помощи слов в тексте моделируются реальный и ирреальный миры, формируется особая картина мира, слова являются символами национальной культуры и служат для показа сложнейшего мира эмоций, мыслей и чувств, эстетических и этических ценностей народа. Лексический уровень текста как коммуникативно ориентированное и концептуально обусловленное системно-структурное образование лексических элементов в общей макроструктуре текста непосредственно связан с его предметно-логическим, тематическим, эмоциональным и образным уровнями.

Еще в мифологическом сознании башкир сформировалась своя особая система регламентации и норм – *йола*, соблюдение которых оказывается необходимым условием поддержания равновесия жизни и ее продолжения.

Об этом можно судить по эпосу «Урал-батыр», где обильно представлена обрядовая лексика – *йола лексикаһы*. Обрядовая лексика (*йола лексикаһы*) соотносится с представлениями народа об определенных явлениях действительности. Прежде всего, исходя из контекста эпоса «Урал-батыр», попытаемся ответить на вопрос, что такое в народном сознании башкир термин *йола*.

В эпосе «Урал-батыр» термином *йола* обозначается и обряд, и ритуал, и обычай, и все нравственные каноны, тесно связаны с данным понятием. Но в контексте эпоса можно уловить различные коннотации термина *йола* и разграничить где обряд и где ритуал, когда речь идет об обычае.

Под *обычаем* понимается издавна укоренившийся в быту и ставший традиционным порядок совершения каких-либо общественных действий, традиционные правила поведения в определенных ситуациях [Капица 2005: 9].

Э.Сепир в «Избранных трудах по языкознанию и культурологии» [М: 2002], посвятивший отдельную статью обычая, пишет, что слово «обычай» употребляется применительно к целой совокупности схем поведения, опирающихся на традицию и закрепившихся в группе, в отличие от более случайных проявлений личной деятельности индивида [Сепир 2002: 574]. По его мнению, на основе обычая сформировалось более строгое и научное антропологическое понятие культуры. В термине «обычай» Э. Сепир видит некоторый аффективный оттенок, который проявляется в том, что он, как правило, употребляется применительно к географически далеким, примитивным или к древним обществам, а не к своему собственному социуму [Сепир 2002: 574].

Обычай определяется как стереотипный способ поведения, который воспроизводится в определенном обществе или социальной группе и является привычным для их членов [БЭС: 829].

Обряд представляет собой более локальное явление, чем обычай. Это традиционный порядок совершения каких-либо действий [Золотых 2006: 194]. Под *обрядом* понимаются традиционные действия, сопровождающие важные моменты жизни человеческого коллектива [БЭС: 827], а *ритуал* – вид обряда, исторически сложившаяся форма сложного символического поведения, упорядоченная система действий, (в том числе и речевых), которая выражает определенные социальные и культурные взаимоотношения, ценности. В древних религиях он служил главным выражением культовых отношений [БЭС: 1019].

В эпическом тексте «Урал-батыр» понятие *обычай (йола)* воспринимается как стереотипный способ поведения и репрезентируется посредством лексем и словосочетаний: *йола табыу* «найти обычай», *йола булып китеу* «стать обычаем», *йола тотоу* «соблюдать обычай», *йола кылыу* «соблюдать обычай», *төп йоланы белеу* «знать основной обычай», *кыла торған йола* «обычай, подлежащий совершению», *йоланы белмәу* «не знать обычая», *йоланы бозоу* «нарушать обычай»,

ят йола «чужой обычай», йола өйрәтеү «научить обычая», йоланан баш тартыу «отказаться от обычая» и т. д.

Йола в контексте понимается как способ действия социума: *якшылыкка якшылык кыла торган йола* «обычай отвечать на добро добром», *көслө көсһөззө ейгән йола* «обычай поедания сильным слабого», *ата һүзен тыңлау, ата һүзен тотоу* «послушание отцовского совета», *бүләк алыу* «принимать подарок», *бүләк биреү* «дарить подарки», *бүләк биреп зурлау* «возвеличить одаривая», *һыйлау* «угощение», *кон алыу* «отомстить», *сер тотоу* «держаться тайну», *ата хакын һаклау* «беречь честь отца», *әсә кәзерен һаклау* «беречь честь матери», *туган хакын һаклау* «беречь честь родни», *шыбага тотоу* «бросать жребий», *алма биреп йәр һайлау* «выбор жениха путем вручения ему яблока» и т.д. Возможно, в традиционном башкирском обществе за перечисленными выше стереотипами этикетного поведения стояла система определенных мифологических представлений. В них проявляется не только социо-регулирующее, коммуникативное и прагматическое, а знаковое и символическое значение. Поэтому строгое соблюдение обычаев определялось не только морально-этическими, но и магическими интересами. Нарушение этих норм поведения могло привести к негативным последствиям не только для индивида, но и для всего коллектива. Так, *шыбага тотоу, алма биреп йәр һайлау, ата һүзен тотоу, бүләк биреү, бүләк алыу* и т.д. в контексте эпоса приобретают явное знаковое и символическое значение. Например:

*Урал, Шүлгән – икәүһе
Шыбага тотоп араны
Юл бүлергә уйлашкан.
Үз араһы һөйләшкән:
Һулга китеү – Уралга
Уңга китеү – Шүлгәнгә
Шыбагалы юл булган.*

....

*Батша кызы, аралап,
Бар егетте һайлаган,
Араһынан окшарзай
Бер егет тә тапмаган,
Азак сиктә, якынлап,
Уралга килеп еткән, ти,
Туктап тороп, шу ерзә,
Уралга һүз кушкан, ти,
Кулына алып бер алма,
Уралга кыз биргән, ти.
Урал:
- Атам һүзен тотамын –
Мин кан эсмәй үсәмен.*

*Двое братьев – Шүльген и Урал –
Жребий бросили меж собой,
Каждый участи лучшей желал.
И жребий братьям выпал такой:
Младшему – налево идти
Старшему – направо идти.*

....

*От ряда к ряду шла дочь царя,
Но искала избранника зря.
Наконец она подошла
Туда, где безмолвно Урал стоял,
Глаза свои на него подняла,
И взгляд царевны оттаивать стал.
Яблоко в руки дала ему*

*«Пусть та кровь и очень сладка,
Я не сделаю и глотка,
Пока не вырасту я егетом....»*

Под термином *йола* в эпосе понимается и *обряд* – традиционные действия, связанные с важными моментами жизни коллектива. Так, жертвоприношение относится к обряду. Обряд жертвоприношения связан с существующим в традиционном башкирском обществе культом Неба, Воды и Огня, культом птиц, культом предков и культом личности правителя:

*Тереләтә, һау көйгә
Кызын күлгә һалдыра,
Ирен утка яндыра;
...Атаһы өсөн, үзе өсөн
Үзе тыуган көнө өсөн,
Йыл да бер кат Тәңре өсөн
Канлы корбан уззыра.
...Һәр йыл батша тыуган көн
Ата-әсәһе хақы өсөн,
Батша тыугас, һыу алып
Йыуган койоһо өсөн,
Һәр ырыузан йыл һайын
Корбан бирер йола бар.
Батшаның тыу бизәге –
Кара козгон кошо бар,
Шул коштарбы йыл һайын
Һыйлай торған көнө бар.*

*Остальным – место в мире ином:
Девушки смерть находят на дне
Озера. А егеты – в огне.
В честь себя и отца своего,
В честь приближенных своих,
В честь дня рождения своего,
В честь Тәңгри раз в году
В жертву людей приносит Катил
...Каждый год в день рожденья царя
В честь его матери и отца,
В честь колодца, чьею водой
Ребенком омывали царя,
Он приносит в жертву людей.
Утвердился обычай сей.
У владыки есть Черный Ворон –
С его знамени взирает он гордо.
Ворону набивают утробу
Каждый год в этот день особый.*

В чем заключается смысл обряда жертвоприношений? Возможно, в том, что нет созидания без жертвы, нет жизни без смерти. Такая идея является общей для мифологий большинства народов.

Под термином *йола* в эпосе понимается и вид обряда – *ритуал*. В отличие от современного общества, еда в традиционном обществе, например, *табын короу* «трапеза», *иркәк йәнлектең башын сәйнәп ашау* «поедание головы хищника», *орғасы йәнлектең йөрәген сәйнәп ашау* «поедание сердца хищницы», *кан эсеу* «питье крови» включается в систему не этикетного поведения, а ритуального:

*...Күп йән тотоп, һунарзан
Ата-әсәһе кайткан, ти,
Йола буйынса күмәкләп,
Табын короу, дүртәүләп,
Былар ашка ултырган..
...Бик борондан буганмы
Йәнбирзе үзе кылганмы,
Бара-тора шу ерзә
Йола булып киткәнме,-
Йырткыс йәнлек тотто иһә,*

*С богатой добычей вернулись домой
Старик со старухой, говорят.
По обычаю, всей семьей
Распотрошили дичь, говорят.
И пред обильною едой
Уселись, довольные собой.
С древности тот обычай дошел
И навеки с ними остался,
Янбирде ли его завел:
Когда зверь-самец попадался,*

*Йәнлек иркәк булды иһә,
Ирле-бисә икәүһе
Башын сәйнәп ашаған,
Шүлгән мән Уралға,
Эте мән арысланға,
Шоңкар мән суртанға
Калған яғын ташлаган...
... Йырткыс йәнлекте тотһа,
Йәнлек оргасы буһа,
Ирле-бисә икәүһе
Иөрәгене һайлаган...
... Йырткыс йәнлекте тотһа,
Йәнлек оргасы буһа,
Ирле-бисә икәүһе
Иөрәгене һайлаган...
... Үлән емшәр йән тотһа,
Кара һөлөк казаған,
Һөлөгөнән һурзырып,
Канды һыуһын яһаған.*

*Старики его убивали,
Голову его поедали,
Шульгену же и Уралу,
А также льву-арслану,
Соколу и прожорливой щуке
Остальное поестъ бросали.
Когда ж самку зверя они убивали,
Для пищи лишь сердце ее вырезали.
Ну а черных пиявок болотных
В травоядных вонзали животных,
Чтобы из выцеженной крови
Себе напиток изготовить.
Когда ж самку зверя они убивали,
Для пищи лишь сердце ее вырезали.
Ну а черных пиявок болотных
В травоядных вонзали животных,
Чтобы из выцеженной крови
Себе напиток изготовить.*

Как видно из содержания эпоса, в традиционном башкирском обществе *йола* выступает как основа жизни, является регулятором отношений между людьми и природой, определяет, что «хорошо» и что «плохо» и устанавливает нормы поведения.

Обряд, его происхождение, как и весь окружающий мир, пространство и время, эпический ландшафт, в эпосе связываются с мифическим временем, с эпохой первотворения. Как повествуется в нем, обычай (*йола*) мог появиться еще в мифическое время, очень давно *бик борондан* или его могли установить мифический первопредок *Йәнбирзе* (*Йәнбирзе үзе кылганмы*) или его семья ([Урал]:

*Ямандарзың яманы,
Шу йоланы табыусы,
Ерзә үлем сәсеүсе
Без булабыз түгелме?*

*Скажи, не мы ли здесь вчетвером
В глазах животных и птиц – злодеи?
Не мы ли гибель повсюду сеем,
Страх на всех наводя кругом?*

Обычай (*йола*) мог установиться по истечении некоторого времени *бара-тора*:

*Бик борондан буганмы
Йәнбирзе үзе кылганмы,
Бара-тора шу ерзә
Йола булып киткәнме...*

*С древности тот обычай дошел
И навеки с ними остался,
Янбирде ли его завел:*

Таким образом, происхождение обряда связывается с мифическим временем, временем «первотворения» современного состояния не только физического, но и духовного мира – культуры.

Связь обряда (*йола*) с мифом проявляется еще и в том, что обрядом регламен-

тируется жизнедеятельность во всех описываемых странах, даже в ирреальных обществах (в эпосе оно мыслится вполне реальным), описываемых в эпическом тексте: в стране царя птиц Самрау, царя змей Кахкахи и царя дивов Азраки.

Таким образом, *йола* функционирует во времени и пространстве. Так, в стране Урал-батыра существует обычай *көслө көшөззө ейгән йола*, т.е. обычай, когда сильный ест слабого, который заключается в охоте на зверей и птиц, в истреблении растительности и т.п. Этот обычай и с позиций гуманистической этики и самим ее носителем Урал-батыром осмысливается с представлениями о смерти и оценивается как *үлем сәсеу* «сеяние смерти», *йырткыслык* «зверство», «свирепость».

С позиции Ворона, олицетворяющего собой мудрость, этот обычай служит гарантом гармонии жизни. По его мнению, *Көсө эткән көшөзгә һунарлык кылыу (йола)* – это обычный круговорот жизни, и все в природе должно подчиняться *йола*. Иначе нет смысла жизни:

*Көсө эткән көшөзгә
Һис һунарлык кылмаһа;
Әсәнән тыуган берәү зә
Бы донъяла үлмәһә;
Ер уттары, ағастар
Йолаға буйһонмаһа;
Үз мизгеле эткәндә,
Көзгө кырау төшкәндә,
Һис йәшеллек бөтмәһә,
– Анда безгә ни файза?
... У сакта без нишләребез?
Кайзан утты табырбыз,
Һыузы нисек эсәрбез?
Башым һалып, яу асып,
Күп сағында талынып,
Аслык, тарлык күрһәм дә,
Күп зарыгып йөрөһәм дә,
Мин кан эсмәй, ит еймәй,
Үләкһәнең күз майын
Өс көндә бер сокомай,
Һис донъяла торалмам –
Үлемде эзләп табырға
Мин һүземде бирә алмам.*

*Если сильные на слабых
Вдруг охотиться перестанут,
Иль всякого, кто рожден на свет,
Отныне обходить будет Смерть;
Если осенью в строгие сроки
Не выпадут заморозки, а деревья,
Изменив законам природы,
Не сбросят листву на зимнее время,
– Есть ли прок в том живым на земле?
... Что мы станем делать тогда?
Откуда пища живым и вода?
Бывало, рискуя головой,
Понапрасну вступал я в бой;
Хоть голод и нужду испытал,
Терпел лишения и страдал,
Все же, если в три дня хоть раз
Не поклюю у падали глаз,
Если чью-то кровь не попью,
Мяса кусочек хотя б не вкушу,
Жизнь не жизнь мне на этом свете,
Уволить меня потому прошу*

Таким образом, Ворон выступает за существующий обычай, т.е. против нарушения круговорота жизни, сам став ее регулятором, т.е. символом гармонии. Отсюда следует, что обычай *йола* поддерживает круговорот жизни, служит его продолжению, а его нарушение может привести к гибели физической или духовной.

В стране царя птиц Самрау живет обычай отвечать на добро добром: *якшылыкка якшылык кыла торган йола*. В этой стране все равны:

*Кайгы-этлек күрмәйсе,
Барлыгын да белмәйсе,
Рәхәт йәшәп байманда:
Бүре, һарык – яланда,
Төлкө, тауык – урманда
Бергә йәшәп, дуҫ булып,
Самрау кошка баш эйеп,
Кан да эсмәй, ит еймәй,
Ғис үлемгә юл куймай
Йәшәп килгән бер ил бар
Яшылыкка – якшылык*

*Там, забот и вражды не зная,
В полном согласии живут:
Волки и овцы на вольных лугах,
Лисицы и куры в густых лесах,
Птицу Самрау всем сердцем чтут,
Не едят мясо, кровь не пьют –
Смерти дорогу не дают.
Вот такая там есть страна.
На добро отвечать добром –
Обычай в краю благодатном том*

В стране царя змей Кахкахи, царя дивов Азраки и в стране царя Катила обычаем является Зло – *Яманлык*.

Во всех странах, упоминаемых выше, действует йола, регулируя отношения между ее членами и природой, между ее членами и обществом. В каждой стране йола имеет свои отличительные признаки, которые соотносятся или с добром – *Якшылык*, или со злом – *Яманлык*.

За обрядовой лексикой стоят многочисленные обычаи, обряды и ритуалы, как *иркәк йәнлектең башын ашау* «поедание головы хищника», *оргасы йәнлектең йөрәген сәйнәп ашау йолаһы* «поедание сердца хищницы», *кан эсеу йолаһы* «питье крови травоядного животного», *табын короу йолаһы* «организация трапезы», *шыбага тотоу йолаһы* «бросание жребия», *корбан биреу йолаһы* «обряд жертвоприношения»: *кешене һуяр йола* «обряд жертвоприношения человека», *һууга корбан килтереу* «жертвоприношение воде», *ата-әсә хакы өсөн корбан килтереу* «жертвоприношение в честь отца и матери», *үзе өсөн һәм тыуган көнө өсөн корбан килтереу* «жертвоприношение в честь себя (правителя) и своего дня рождения», *Тәңре өсөн канлы корбан уззырыу* «кровавое жертвоприношение в честь Тенгри», *кыззы күлгә һалыу* «утопление девушек в озере», *ирзе утта яндырыу* «сжигание мужчин в огне», *коштарзы (тотем) һыйлау* «угощение тотемных птиц», *алма биреп йәр һайлау йолаһы* «выбор жениха путем вручения яблока», *ата-әсә һүзен тотоу йолаһы* «послушание родителей», *димләу йолаһы* «обряд сватовства», *бүләк биреу йолаһы* «дарение подарка», *бүләктән баш тартыу* «отказ от подарка», *туй йолаһы* «свадебный обряд», *ак һүз биреу йолаһы* «дать клятву (честное слово)», *ер үбеп ант итеу йолаһы* «поклониться, целуя землю», *халык алдында баш эйеу* «преклонять голову перед народом», *һыктау* «обрядовый плач после смерти героя», *кан илау йолаһы* «обрядовый плач кровавыми слезами», *алыш 2йте1* «произнесение благопожеланий», *каргыш 2йтеу* «произнесение проклятий», *батырзар 2итеше* «айтыш батыров», *башлык һайлау* «выбор вождя» и т.д., имеющие отношение к исторической действительности и характеризующие данное общество. Если при

помощи мифологической лексики моделируется ирреальный мир, то обрядовая лексика эпоса служит для формирования реальной картины мира.

Как повествуется в эпосе, после коллективной охоты устраивалось коллективное поедание добычи:

*Күп йән тотоп, һунарзан
Ата-әсәһе кайткан, ти.
**Йола буйынса, күмәклән,
Табын короу, дүртәүләп,
Былар ашка утырган.***

*С богатой добычей вернулись домой
Старик со старухой, говорят,
По обычаю, всей семьей
Распотрошили дичь, говорят
И перед обильною едой
Уселись, довольные собой.*

Исходя из данного контекста, можно предположить о том, что у башкир существовал обычай «есть всем вместе» – табын короу йолаһы. Возможно, такой обряд носил сакральный характер. Возможно, башкиры, как и остальные тюркские народы, поклонялись жертвенному животному, мясо которого съедали во время трапезы. Употребление в пищу определенной части животного – головы хищника и сердца хищницы – также связано с ритуальной едой:

*Бик борондан буганмы,
Йәнбирзе үзе кылганмы,
Бара-тора шу ерзә
Йола булып киткәнме, -
Йырткыс йәнлек тото иһә,
**Йәнлек иркәк булды иһә,
Ирле-бисә икәүһе
Башын сәйнәп ашаган,
Шүлгән мән Уралға,
Эте мән арысланға,
Шоңқар мән суртанға
Калған яғын ташлаган;
Йырткыс йәнлекте тотһа,
**Йәнлек орғасы буһа,
Ирле-бисә икәүһе
Йөрөгене һайлаган.*****

*С древности тот обычай дошел
И навеки с ними остался,
Янбирде ли его завел:
Когда зверь - **самец попался,**
Старики его убивали,
Голову его поедали,
Шульгену же и Уралу,
А также льву-арслану,
Соколу и прожорливой щуке Осталь-
ное поесть бросали.
**Когда ж самку зверя они убивали,
Для пищи лишь сердце ее вырезали.***

Ритуальная еда, описанная в эпосе «Урал-Батыр», охватывает и питье крови травоядного жертвенного животного:

*Үлән емшәр йән тотһа,
Кара һөлөк казаган,
Һөлөгәнән һурзырып,
Канды һыуһын яһаган.*

*Ну а черных пиявок болотных
В травоядных вонзали животных,
Чтобы из выцеженной крови
Себе напиток изготовить.*

В эпосе описывается древнейший обряд человеческих жертвоприношений: кеше һуяр йола:

– Батша тигән намәне,
Кеше һуяр йоланы
Ишетеп тә, белеп тә,
Нисә йылдар йөрөп тә,
Һис бер ерзә күрмәнем,
Барлыгын да белмәнем.

«Я еще такого царя
И обычаев таких,
Чтоб резали так людей живых,
И не видел, и не слышал,
Хоть и много земель повидал.

В.Г. Котов относит данный обряд к эпохе патриархального рабства (до развитого рабовладельческого общества «с его налаженным сбытом рабов-пленников»). Привлекая для сравнения ряд мифологических источников, он приходит к следующему выводу: «Приведенный в эпосе кровавый ритуал имеет под собой историческую основу. Он является описанием архаического новогоднего праздника, который совершался в день весеннего равноденствия, и его основным содержанием было повторение мифической мистерии сражения и победы над силами Хаоса (в образе различных чудовищ) и связанным с этим обновлением Природы-Жизни. По традиции в этот день устраивались воинские состязания и даже сражения, а также совершались обильные жертвоприношения божествам и предкам. Яркой иллюстрацией этому являются многочисленные параллели «в мифологии многих индоиранских народов, например, праздник Ареса в Колхиде, описанный в Аргонавтике, или же новогодние ритуальные представления по Ригведе [Кейпер 1986; Ардзинба 1982: 80-81// Цит. по Котову 2006: 109].

Поскольку эпос «Урал-батыр» в основе своей мифологический, в нем события не соотносятся с реальными историческими событиями, они – вымышленные. Но, тем не менее, в эпосе «Урал-батыр» можно уловить потенциально реальные события, связанные с историей башкирского, в том числе и многих других тюркских народов. Об этом можно судить по обрядовой лексике (йола лексикаһы), обильно представленной в эпосе «Урал-батыр».

Список использованных источников:

1. Большой энциклопедический словарь. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998.
2. Бухарова Г.Х. История в башкирском народном эпосе: Когнитивно-исторический подход к изучению мифопоэтического текста «Урал-батыр» // Этнос. Общество. Цивилизация: Кузеевские чтения. Материалы международной научно-практической конференции. – Уфа: ЦЭИ УНЦ РАН, 2006. – С. 215-220.
3. Волков А.М., Волкова З.Н. Беовульф. Англосаксонский эпос: Учеб. пособие по курсу «История английского языка». – М.: Изд-во УРАО, 2000. – 104 с.
4. Капица Ф.С. Славянские традиционные верования, праздники и ритуалы: Справочник. – М.: Флинта, Наука, 2005. – 216 с.
5. Котов В.Г. Башкирский эпос «Урал-батыр». Историко-мифологические основы. Уфа: Гилем, 2006

6. Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2-х т. – М.: Сов. энциклопедия, 1991. – Т. 1.; М.: Сов. энциклопедия, 1992. – Т. 2.

7. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии: Пер. с англ./ Общ. ред. и вступ. ст. А.Е.Кибрика. – 2-е изд. – М.: Издательская группа «Прогресс», 2002. – 656 с.

ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ ТОҒЫСЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ӘОЖ 81.632.4У17

УӘЖДЕМЕ САЛАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Т.Қ. Абдушахманова, А. Бахытбек, А.М. Қайырбай
*Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті,
Көкшетау, Қазақстан
ansa_jan@mail.ru*

Аннотация: Мақалада уәждеме саласының зерттелуіне шолу жасалып, уәждеме теориясының негізгі ұғымдары туралы түсінік келтірілді. Уәждеме саласын классификациялаудағы ғалымдардың пікірі жинақталып берілді. Уәждемеленген сөздің табиғатын толық ашатын ұғымдарды саралай келіп, сөздік мақаланың үлгілері ұсынылады.

Кілт сөздер: уәждеме, уәждемелік тұлға, уәждемелік мағына, құрылымдық мағына, сөздік мақала.

Abstract: The article provides an overview of the study of the field of motivation and provides an idea of the basic concepts of motivation theory. The opinion of scientists in the classification of the field of motivation is summarized. After analyzing the concepts that fully reveal the nature of the motivated word, samples of the dictionary article are presented.

Keywords: motivation, motivational personality, motivational meaning, structural meaning, vocabulary.

Тілдік санадағы кез келген атаудың бірден-бір қасиеті – танымдық сипаты. Қандай да болмасын заттың атауы оны тек атап қана қоймай, сонымен бірге атау туралы кең ақпарат береді. Қай тілде болса да қоршаған ортадағы заттар, нәрселер, құбылыстар қоғамның өзгеру жүйесіне сай дамып толығып, сонымен бірге өзгеріске ұшырап өз іштерінен жаңа ұғымдары мен түсініктері анықталып, арнайы лексикалық бірліктермен белгіленіп отыруы үнемі болып отыратын үдеріс. Сондықтан таным негізінде туындаған аталым актісіндегі маңызды және негізгі тілдік бірліктік байланыстар негізінде уәж, уәждеме, уәждену, уәждемелік үдерістерді атауға болады. Лексиканың нақты қабатындағы күрделі мәселе болып та-

былатын ұғым мен атаудың, оның астарындағы семантикалық ренктердің даму жағдайына уәждеме, уәжділік, уәждену құбылыстары өз ықпалын тигізеді.

Ал уәж, уәждеме, уәжділік құбылысы санаулы жылдың ғана жемісі емес, оның дамып қалыптасу тарихы әріде жатыр деуге әбден болады.

Уәждеме – сөздің дыбыстық таңбасы мен мағынасының арақатынасын, ұғым мен зат арасындағы байланыс арқылы саралауды талап етеді. Сөздің дыбысталуы мен мағынасының арақатынасы мәселесі көне замандағы философтардан бастап осы уақытқа дейінгі тілші ғалымдарды толғандырып келеді. Уәждеме теориясының бастауы тіл мен ойлау арасындағы байланыс туралы философиялық пайымдауларды қалдырған Платон еңбектерінде жатыр. «Кратил» диалогында Платон: «Сөз мағына мен дыбыстық жамылғышынан бөлек өзіндік бейнелік қасиетке ие», – деп тұжырымдаған [1, 56-58].

Сөздегі уәждеме табиғатын алғаш сөз еткен В.Гумбольд еңбектерінде сөздің атау болып қалыптасуына себеп, негіз, уәж болатын белгілері аталған [2,21-22]. Сөздің уәжділігі мен уәжсіздігі туралы ұғымды ғылыми айналымға енгізген ғалым – Ф.де Соссюр. Ғалымның пайымдауынша, сөзді таңба деп алсақ, оның екі жағы болады: бірі – бейне таңбаланушы, екіншісі – сөздің мазмұндық жағы [3, 216].

Тіл білімінің уәждеме теориясының тұжырымдамалары орыс лингвистикасында В.В. Лопатин, Е.С.Кубрякова, О.И.Блинова, Н.Д.Голев, М.Н.Янценецкая сынды тілшілер еңбектерінде кеңінен қарастырылады.

Бұрын сонды тыңғылықты зерттелмеген жаңа саланың ең алғашқы жүйеленген түрі ғалым О.И.Блинованың 1974 жылы Томск қаласында жарыққа шыққан «Проблемы диалектной лексикологии» атты докторлық диссертациясында көрініс тапқан. Осы зерттеу тақырыбының негізінде тілші ғалымның көптеген мақалалары жарияланды. О.И.Блинованың «Ключевые термины мотивологии: испытание временем (1971–2011 гг.)» атты 2012 жылы жазылған мақаласында ХХ ғасырдың 70 жылдарынан бастау алған уәждеменің жалпы табиғатын ашып көрсететін «уәжділік», «сөздің ішкі формасы», «уәждемелік қатынастар (байланыс)» деген үш кілт терминнің төңірегінде түсіндіруге болатыны айтылады. «Уәжділік» уәждеме саласының термині ретінде бірнеше түрге бөлінетіндігін көрсетеді: абсолютті және салыстырмалы түрде сөздің уәжделуі, фонетикалық, лексикалық және құрылымдық құралдарына байланысты уәжделу [4, 136]. Сонымен қатар, бұған дейін қолданыста жүрген лексикалық және құрылымдық уәж, бір бағыттағы, әр түрлі бағыттағы уәж терминімен қатар уәждеменің екінші ұғымы болып табылатын «уәжділік» қатынас ұғымы пайда болады. Ал уәждеменің үшінші термині ретінде «сөздің ішкі формасын» атап көрсетеді [4, 137].

Уәждеме саласы түрлі аспекті тұрғысынан талданып зерттеліп келеді. Бұл ғалымдардың жеке аспектілер бойынша зерттеу жүргізуіне мол ықпал етті. Ғалым О.И.Блинова «Методы мотивологического исследования» мақаласында: «Совокупность приемов описательного метода, как отмечалось, апробирована при изучении всех аспектов мотивологии: онтологического (О.И.Блиновой, Н.Д.Голевым, Н.Г.Нестеровой, Т.А.Демешкиной, А.Н.Ростовой и др.), функционального

(О.И.Блиновой, Л.В.Дубиной и др.), динамического (О.И.Блиновой, Н.Д.Головым, М.В.Курышевой, Е.В.Михайлевой, И.А.Кунгушевой и др.) социо-возрастного (К.В.Гарганеевой-Сотниковой)», - деп саралаған [5, 149].

Қазақстандық М.М.Копыленко, Л.Қ.Жаналина, Б.Қасым, А.Салқынбай сынды ғалымдар уәждеменің зерттелуіне өзіндік үлестерін қосқан.

Уәждеме үрдісіне зерттеу жүргізген профессор Б.Қасым: «Уәждеме – сөздің дыбыстық таңбасы мен мағынасының арақатынасын саралауды талап ететін тілдік құбылыс. Заттар мен құбылыстардың алуан түрлі белгілері, қасиеттері адам санасында олар туралы берік түсінікті қалыптастырды. Бұл түсініктер адамзат тарихының бай тәжірбиесімен тығыз байланысты. Уәждеме сөздің ішкі мағыналық құрылымымен анықталады», - деп анықтайды [3, 216].

Ғалым Ж.Манкеева атауларды оның атау сәтіндегі мағынасымен тарихи байланыста қарастыра отырып, атаулардың фоносемантикалық негізін анықтайды да, уәжділікті тілдік сипаты жағынан үш түрге бөліп қарастыруды ұсынады: 1) дыбыстық уәж; 2) морфологиялық уәж; 3) семантикалық уәж [3,216].

ф.ғ.д., профессор А.Д.Жакупов уәждемені салғастырмалы тұрғыдан зерттеп, оның теория-методологиялық негіздерін көрсетеді : «Сопоставительная мотивология – это раздел сопоставительно-типологического исследования лексики, изучающий мотивированные слова и мотивационные отношения как элемент языковой системы и метаязыкового сознания говорящих» [6,19].

Ғалымдардың жүргізген зерттеулерінің негізінде уәждеме саласы бірнеше даму сатыларынан өткендігі байқалады. Әр сатыда уәждеме жаңа қырынан ашыла түскен. Қазіргі таңда жаңадан қалыптасып келе жатқан сала екені анықталды.

Уәждеме теориясымен айналысып келе жатқан профессор А.Салқынбай уәждеменің негізгі ұғымдарының бірі – уәжделуші тұлға мен уәждеделген тұлға деп санайды. Уәжделуші тұлға – жаңадан пайда болатын ұғымның уәжі, негізі болатын денотат. Уәждеуші сөз – шындық болмысты таңбалауда танылған нақты әрі тура мағыналы сөздер. Түркі тілдерінде уәждеуші сөздер негізінен бір буынды, бұлар жаңа атау туғызуға негіз болып, туынды сөздердің ортақ семасы мен архисемасын құрайды.

Уәждеделген сөз – жасалу уәжін біріншілік номинация арқылы анықтауға болатын, мағыналық құрылымы күрделі туынды сөз. Уәждеме теориясында орталық ұғымның бірі – уәждеделген сөз. Уәждеделген сөз терминін метатілдік континиумде қарастыратын саланың мақсатына сай әртүрлі анықтайды. Мәселен, сөзжасамда уәждеделген сөз – сөз жасаушы тұлғалар мен туынды сөздің арасындағы қатынас арқылы пайымдалады, уәждеделген сөз – атау мағынасының өзі жасалып тұрған сөз мағынасы арқылы негізделуі.

Уәждеделген тұлға және уәждеделген мағына. Уәждеделген тұлға – сөздің дыбыстық тұлғасындағы мағыналық сегмент. Уәждеделген мағына – сөздің уәждеделік тұлғасының мағынасы және синтездік мағынасы. Мысалы:

Дыбыстық тұлға – КӨРЕРМЕН

Уәждеделген тұлға – көр+ер+мен

Уәжелген мағына – көр + ман (мен ~адам) – көруге қатысты субъект уәжі

Лексикалық мағына – сахналанған көріністі тамашалайтындар

Уәжелген мағына туынды сөздің немесе уәжелген сөздің айрықша мағынасын көрсетеді. Уәжелген сөз уәжелмеген сөзбен салыстырғанда күрделі семантикалық құрылым болып саналады [7,53-54]. Ғалым А.Салқынбай келтірген ұғымдар сөздік мақаладан көрініс табады.

Сөздік мақала төрт ақпараттық қабаттан тұрады: кіріспе, тәжірибелік, сипаттамалық, анықтамалық [8,53-54].

Сөздік мақаланың кіріспе қабаты сөздің латын тіліндегі атауы мен номенклатуралық атауынан және лексикалық мағынадан тұрады.

[Латын тіліндегі атауы: **Callitriche**]

Лексикалық мағынасы: Сужұлдыз – суда өсетін, бір не көпжылдық өсімдік.

Респондеттерден жинақталған жауаптар сараланып барып, тәжірибелік қабатқа енгізіледі.

Сужұлдыз

«Суда өсетін өсімдік» – 20

«Жапырағы жұлдызға ұқсайтын өсімдік» – 20

«Айдың сәулесімен жарқырайтын шығар» – 10

50 /0

Сипаттамалық қабат төмендегідей бөліктерден тұрады:

- уәжділік тұлға (УТ) мен уәжділік мағынадан (УМ) тұратын сөздің ішкі формасы (СІФ);
- лексикалық уәжділік (ЛУ) пен құрылымдық уәжділік (ҚУ);
- Сөздің ішкі формасының түрлері (нұсқалы/нұсқасыз, лексикаланған/ лексикаланбаған, метафораланған/метафораланбаған);
- Уәждік белгі (УБ) мен номинативті белгі (НБ);
- Уәжділік тип (фонетикалық, морфологиялық, семантикалық).

СІФ1 < УТ: СУ/жұлдыз

УМ: Суда <өсетін өсімдік>

ЛУ1: су

ҚУ1: СУжапырақ, СУқабақ, СУсімір, СУ сарғалдақ

СІФ2 < УТ: су/ЖҰЛДЫЗ

УМ: <Жапырағы> жұлдызға <ұқсайтын өсімдік>

ЛУ2: жұлдыз

ҚУ2: ЖҰЛДЫЗтүк, ЖҰЛДЫЗшөп

СІФ3 < УТ: су/ЖҰЛДЫЗ

УМ: <Айдың сәулесімен> жарқырайтын <шығар>

ЛУЗ: жұлдыз

ҚУЗ: ЖҰЛДЫЗтүк, ЖҰЛДЫЗшөп

СІФ – нұсқалы, СІФ1, СІФ2 - лексикаланбаған, СІФ3 – лексикалаған

СІФ1 – метафораланбаған

СІФ2 – метафораланған

СІФ3 – метафораланған

Уәжділік белгілер: су, жұлдыз

Номинативтік белгі: жапырақ

Уәжділік тип: морфо-семантикалық

Сөздік мақаланың соңғы қабаты белгілі бір өсімдік немесе жануарларға қатысты сөздіктер мен энциклопедиялардан алынған анықтамалармен толықтырылады.

Сужұлдыз (сұлушаш) – суда өсетін, бір не көпжылдық өсімдік. Сабағы жіңішке, жапырақтары ұзын. Дегелек жапырақтары су бетінде қалқып жүреді (Қалиев Б. Өсімдік атауларының түсіндірме сөздігі. –Сардар: Алматы, 2012, - 503 бет).

Уәждеме теориясының табиғатын толық ашу мақсатында өсімдік атауларына сөздік мақалалардың үлгілері ұсынылады:

[Латын тіліндегі атауы: *Lárix*]

Лексикалық мағына: Балқарағай – қысы-жазы көгеріп тұратын, қылқанды қарағай.

Балқарағай

1. Діңінде ішуге болатын сұйықтығы бар, қарағайдың бір түрі – 20

2. сыртқы келбеті бал арасының ұясына ұқсағандықтан осылайша аталған болар - 15

3. ағаштың түсі балдың түсіне ұқсас - 15

50/0

СІФ1 < УТ: БАЛ/ҚАРАҒАЙ

УМ: діңінде сұйықтығы< бар>

ЛМ1: бал, қарағай
ҚМ: БАЛауыз, ҚАРАҒАЙқұлақ

СІФ2 < УТ: БАЛ/қарағай
УМ: араның ұясына <ұқсағандықтан >

ЛМ2: бал, қарағай
ҚМ: БАЛақ

СІФ3 < УТ: БАЛ/қарағай
УМ: балдың түсіне <ұқсас >

ЛМ3: бал, қарағай
ҚМ: БАЛағаш

СІФ - нұсқалы, лексикаланбаған, СІФ1 - метафораланбаған, СІФ2, СІФ3 – метафораланған

УБ: бал, қарағай

НБ: ағаш

УТ: морфо-семантикалық.

Балқарағай – қылқан жапырақты құнды ағаш, суға төзімді, шірімейді [9,72].

[Латынша атауы: *Calla*]

Лексикалық мағына: шаяноттар тұқымдасына жататын ақ түсті көп жылдық шөптесін өсімдік туысы.

Аққанат

1. Қанатын жайған құс сияқты көкке ұмтылған өсімдік – 25

2. Күлтелері ақ түсті қанат тәрізді жайқалып өсетін өсімдік – 20

3. Білмеймін – 5

45/5

УТ: ақ /ҚАНАТ

СІФ1 <

УМ: қанатын <жайған құс сияқты>

ЛМ1: қанат

ҚМ1: батпақҚАНАТ.

УТ: АҚ /ҚАНАТ

СІФ2 <

УМ: < күлтелері> ақ түсті қанат тәрізді < өсімдік>

ЛМ2: ақ, қанат

ҚМ2: батпақақҚАНАТЫ, АҚжалбыз, АҚбидай, АҚжелек, АҚжусан, АҚмамық, АҚмия.

СІФ – нұсқалы, лексикаланған, СІФ1 , СІФ2– метафорланған.

УБ: ақ, қанат.

НБ: өсімдік атауы

Уәждеделген тип: морфо-семантикалық.

Аққанат – көл және өзен жағаларында өсетін, көген тамыры көпжылдық шөптесін өсімдік. Жапырақтары үлкен, жалпақ, жүрек тәрізді. Гүл *күлтелері* – ақ [9,26].

Қорытындылай келе, уәждеме саласының зерттелуі сонау антикалық дәуірден бастау алады. Зерттеу жұмысы қарқын ала келе уәждеме саласын түрлі аспекті тұрғысынан қарастырыла бастады. Мысалы, орыс тіл білмінде «уәжділік» уәждеме саласының термині ретінде бірнеше түрлерге бөлінетіндігін көрсетсе, қазақ тіл білімінде уәжділікті тілдік сипаты жағынан түрлерін ажыратып, салыстырмалы уәждеме бөлімін зерттеу нысаны ретінде алады. Осы бағытта бүгінгі күні сөздік мақалалар жасалуда. Сөздік мақалаларды негізге ала отырып, 50 өсімдік атауын зерттеп, уәжі анықтап, сөздік мақала үлгісін бердік. Аталған зерттеу жұмысын жасау барысында өсімдік атауларының шығу уәжін танып білдік. Дегенмен, сөздік мақаланың үлгілерін беруде, әсіресе, оның анықтамалық қабатын толықтыру кезінде белгілі бір салаға арналған энциклопедиялар мен сөздіктердің аздығы қиындық туғызатыны байқалды.

Сөздік мақаланы мектеп оқушыларына сөзжасам тарауын тереңдетіп оқытуда қолдануға болады. Әрине, оқыту кезінде қазақ тілінің салалары арасындағы байланысты ескере отырып үйрету қажет. Сонда оқушылар төмендегідей нәтижелерге қол жеткізеді:

- ▶ Оқушының сөздік қоры молаяды;
- ▶ Сөздің лексикалық мағынасын табу арқылы оқушы сөздікті дұрыс қолданып үйренеді;
- ▶ Күрделі атаулардың дұрыс жазылуын ескеріп, есінде сақтайды;
- ▶ Кейбір атаулардың құрамындағы сөздің тура не ауыспалы мағынада қолданылуын ескереді.

Қазіргі таңда өсімдік, құс атауларына байланысты сөздік мақалалар жасалуда Бұдан бөлек қазақ халқының тұрмыстық лексика, салт-дәстүр атауларына да сөздік мақала жасауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сусов И. П. История языкознания. –М.: Восток-Запад, 2006. – 295 с.
2. Гумбольд В. Избранные труды по языкознанию. – Москва: Прогресс, 1984. – 400 с.
3. Түзелбаева Ә. Семантикалық уәжділік – сөзжасамдық мағына тудырудың негізі// Қазақстан Республикасының ҰҒА. 2014. №2. -Б.216-219.
4. Блинова О.И. Ключевые термины мотивологии: испытание временем (1971–2011 гг.) // Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin). 2012. №10. -Б.136-140.
5. Блинова О.И. Методы мотивологического исследования // Известия Томского политехнического университета. - 2003. - №4. -С.148-151.
6. Жакупова А.Д. Теоретика-методологические основы сопоставительной мотивологии// Материалы Международной научно-практической конференции. 2010. -С.19-24.
7. Салқынбай А.Б. Қазақ сөзі: уәжділігі мен тектілігі. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 206 б.
8. Мотивационно-сопоставительный словарь растений и птиц (на материале казахского и русского языков) // Под ред. А.Д.Жакуповой. - Кокшетау: Изд-во «Келешек-2050», 2014. – 256 с. (в соавторстве Жумагулова О.А., Каирбекова И.С., Сагындыкова Ж.О., Тлеубердина Г.Т., Мукашева А.О.и др).
9. Қалиев Б. Өсімдік атауларының түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сардар, 2012. – 503 б.

ӘОЖ 81'22

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН ШЕТЕЛДІК СӨЗДЕР МӘСЕЛЕСІ

А.Б. Алшабаева

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
aigerim03111992@gmail.com

Аннотация: Мақалада қазіргі қазақ тілінде бөтендігі сезіліп тұратын, қазақ тілінің грамматикалық немесе фонетикалық ережелеріне толық бейімделмеген, кірме сөздер сөздігіне енбеген шетел тілінің көптеген сөздерін қолданысы талқыланады. Сонымен қатар ғалымдардың шетел сөз бен кірме сөз терминдері жайлы пайымдаулары беріледі. Бұл шетелдік сөздердің қолдану себептері қарастырылып, бүгінгі таңда қолданылатын шетелдік сөздердің мысалдары келтіріледі.

Кілт сөздер: қазақ тілі, сөздік қор, шетелдік сөздер, кірме сөздер, жаңа ұғымдар.

Abstract: The article discusses the use in the modern Kazakh language of a large number of foreign language words, not fully adapted to the grammatical or phonetic rules of the Kazakh language, not included in the dictionary of borrowed words. The reasoning of scientists about the

terms of a foreign word and a borrowed word is also given. The reasons for using these foreign words are considered, and examples of foreign words used today are given.

Key words: *Kazakh language, vocabulary, foreign words, borrowings, new concepts.*

Соңғы жылдары лингвистикада тілдік қарым-қатынастар, кірме сөздер, шетел сөздері мәселелеріне арналған зерттеулер көптеп кездеседі. Бұған, біріншіден, әлемдік жаһандану үдерісінің қарқын алуы, ақпараттық, экономикалық, тіларалық және мәдениетаралық байланыстардың нығаюы, екіншіден, аталған үдерістер негізінде тіларалық байланыстардың артуы, бір тілдің сөздерінің екінші тілде өз күйінде қолданылуы, кірме сөздердің енуі, және осы сөздердің орнына қатысты теориялардың пайда болуы ықпал етеді.

Белгілі қоғамдағы тілдік ортаның қолданып отырған қарым-қатынас құралы – тіл өзінің дамуын, эволюциясын бір сәтке де тоқтатпайды. [1] Тілдің сөздік қоры әр түрлі жолмен толығып отырады. Соның ішінде кірме сөздер мен тілде қолданылатын шетелдік сөздер де бар. Бұл екі терминді бөліп, бір-бірінен ажыратып қарап көрейік.

Кірме сөздер – тілдің сөздік қорын байытудың ең өнімді жолы, халықтар мен олардың тілдері қарым-қатынасының айқын көрінісі, мемлекет пен мемлекет, халық пен халық арасындағы экономикалық, саяси, мәдени байланыстардың нәтижесі [1]. Осындай қарым-қатынастар арқылы бір тілден екінші тілге көптеген сөз ауысады. Кірме сөздер байырғы бір тілдің өзінде бұрын болмаған, бөтен тіл арқылы келген жаңа ұғым. Әдетте кірме сөздер өзін қабылдаған тілдің фонетикалық заңдылықтарына бағынып, грамматикалық нормаларына сәйкестеліп, сөз жасау формаларына икемделгіш келеді. Ал жарияланған еңбектерге қарасақ, кірме сөз бен шетелдік сөздерге берілген мына анықтамаларды таба аламыз:

А.Б. Салқынбай, Е.Абақанның «Лингвистикалық түсіндірме сөздігінде» кірме сөздерге: «кірме сөздер – бір тілден басқа тілге енген бөтен тілдің элементі (сөз, морфема, синтаксистік құрылыс т.б.). Сөздің басқа тілге кіруі тілдің қатынас нәтижесінде болатын тарихи құбылыс. Кірме сөздерді тек қана этимологиялық талдаудың көмегімен анықтауға болады, өйткені ол сөзді пайдаланып жүрген тілде оның бөтендігі білінбейді» [2]. Ал Сондай-ақ Э.Д. Сүлейменова өзінің «Тіл білімі сөздігінде» атты еңбегінде кірме сөздерге де шетел сөздерге де анықтама жазған. Ол мынандай анықтамалар: «шет тілдік – басқа тілден ауысқан сөз»; «кірме сөз – басқа тілден ауысып келген сөз – белгілі бір тілге басқа тілдерден ауысқан сөздер мен сөз орамдары, сөзжасам қосымшалар мен сөз тіркестері» [3]. Ғалым О.С. Ахманова да «Словарь лингвистических терминов» атты сөздігінде осы екі терминге өз анықтамасын берген: “шетел сөзі – тілде окказионалды түрде қолданылатын басқа тілдің сөз, ал кірме сөз – тілге басқа тілден енген, кірмеленген сөз” [4].

Ал Э.Д. Сүлейменова, Р.А. Авакова, Г.Б. Мадиеваның «Қазақ тілі лексикалық қорындағы шетел сөздер» атты мақаласында шетел сөздерге келесі анықтама берілген: «шетел сөздер – тілдің лексикалық жүйесінің ерекше саласын құрай-

тын, өздерінің «шетелдік» бейнесін сақтаған, сондықтан да сол тілді пайдаланушыларға «шетелдік» қасиеті көрініп тұратын, тілдік санасында шет тілдік сөздер ретінде қабылданған сөздер» [5]. Ал Э.Д. Сүлейменованың басқа еңбегінде «Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігінде» шетелдік сөзге ‘бөгде сөз’ терминін қолданып, төмендегідей анықтама берген: «Бөгде сөз – шетел тілінің сөзі, әдетте сөйлеуде өзінің «бөгделігін» анық байқатып тұрады; кодтардың алмасуы кезінде, тілдердің араласуында, қостілді адамның, біртілді адамның сөйлеуінде өзгеріссіз жұмсалады» [6].

Шетелдік ғалымдар да өз ғылыми зерттеулерінде қабылдаушы тілде кірме сөздердің игерілу деңгейі бойынша кірме сөз және шетел сөз деп бөлуді жөн көрген. Сондай-ақ неміс лингвисті А.Шлейхер шетел лексемаларын қабылдаушы тілдегі бейімделу деңгейіне қарай «Lehnwörter» (кірме сөздер) және «Fremdwörter» (шетел сөздері) деп бөлсе, дәл осы принцип бойынша Р.А. Будагов орыс лингвистикасындағы кірме сөздерді «сіңген» және «сіңбеген» деп бөліп көрсеткен. Ал А.А. Реформатский бойынша бұл терминдердің мағынасы «қабылданған әрі игерілген» және «қабылданған, бірақ игерілмеген» [7].

Айтылған түрлі ғалымдардың пайымдауларына негізделіп, біздің зерттеу объектісі болып келетін ‘шетел сөздерге’ ұстанатын шарттарымыз: бөтендігі сезіліп тұратын, қазақ тілінің грамматикалық немесе фонетикалық ережелеріне толық бейімделмеген, кірме сөздер сөздігіне енбеген шетел тілінің сөздері.

Ғасырлар бойы шетелдік ғалымдар да, отандық ғалымдар да кірмеленген сөздер мен шетелдік сөздерді зерттеп келеді. Тілдің лексикалық қорының кемелденуі мен толығу туралы зерттеулер филология ғылымындағы классиктердің еңбектері мен заманауи ғалымдардың еңбектерінде де көрініс тауып отыр. Бұл сөздер туралы түрлі пайымдаулар мен теориялар берілген. Кірмеленген және шетелдік сөздерді қолдану себептерін және сол сөздердің қолдану аясын ажырататын зерттеулер мен түрлі классификациялар ұсынылған.

Мысалы, Э.Рихтер кірме сөздердің енуінің негізгі себебі заттар мен түсініктерді атаудың қажеттілігі деп санайтындығын көрсеткен [1]. Тілдік, әлеуметтік, психикалық, эстетикалық және жаңа тілдік формаларды қажет ету, шетел тілі сөздерінің қысқа, әрі қолданысқа тиімді екендігі, тағы басқа да түрлі сипаттағы себептер берілген. Ал Л.П. Крысин өз тұрғысынан шетел сөзінің қолданыс салаларын зерттей келе, әлеуметтік тұрғыға назар аударған:

1. Жаңа заттар мен жаңа құбылыс атауларының қажеттілігі
2. Мағыналары жақын, әйтсе де түрлі түсінікті беретін сөздер
3. Түрлі салаларда арнайы түсініктің қажеттілігі
4. Құбылысты немесе затты сөз тіркестерімен емес “бір” сөзбен жеткізу ұстанымы

5. Шетел сөздерінің енуінің әлеуметтік-психологиялық себептері мен факторлары: барлық сөйлеушілердің қабылдауы немесе шетел сөзінің “абыройлы, ғылыми, әдемі үндестігі” және де аталған түсініктің коммуникативті өзектілігінің болуы [8].

Ғалымның бұл еңбегінің кірме сөздерді зерттеулері 1996 жылы жарық көрседі, бүгінгі таңда да шетелдік сөздердің қолдану себептері ішінде осы айтылған факторлар да сақталады. Мәселен, біздің уақытымызда жаңа заттардың пайда болуы осы заттарға жаңа атау қоюын талап етеді. Сондай-ақ ‘хостел’ деген сөзді алатын болсақ, бұл ағылшын тілі сөзі, мағынасы “жатақхана” мағынасына жақын. Хостел – өз тұрғындарына қысқа немесе ұзақ мерзімге, әдетте бөлмедегі қосымша жайлылықсыз жатын орын ұсынумен көрініс табатын тұрғын үй ұсынатын орналастыру жүйесі. [9] Бағасы арзан, жас саяхатшыларға арналған еуропалық форматтағы тұрғын үй түрі Қазақстан жерінде алғаш рет 2012 жылы ашылғаннан кейін бұл ағылшын сөзі тілімізде күнделікті қолданылады. Бұдан басқа да жаңа заттар мен жаңа құбылыс атауларының қажеттігі себебінен қазақ тілінде көптеген шетелдік сөздерді қолдану қажеттілігіне соқтырады. Бұл сөзден басқа да жаңа заттар мен жаңа құбылыс атауларының қажеттілігінен туындаған қазақ тілінде шетелдік атаулардың қолданысы тізбегінде *стартап, санитайзер, мониторинг, акция, феминизм, QR код, подкаст* және тағы басқа көптеген сөздерді кездестіреміз.

Құбылысты немесе затты сөз тіркестерімен емес “бір” сөзбен жеткізу ұстанымы да бүгінгі күнге жеткен. Демек, ыңғайлылық үшін белгілі бір түсінікті бір ғана сөзбен атау қажеттілігі де тілді қолдануда көрініс табады. Бұл мәселенің айқын дәлелі ретінде ‘репетитор’ сөзін қарастырамыз. Шынында да ‘оқушыға үйде сабақ үйрететін мұғалім’ деп сөз тіркестерімен түсіндірудің орнына поляк тілінің бір сөзін қолдану әлдеқайда үнемді. Сондай сияқты ‘прайс-парақ’ сөзін қолдану аясы көп. Бұл ағылшын тілінің ‘price – баға’ мағынасындағы сөзінен, ұйым, кәсіпорын немесе басқа мекеме ұсынатын барлық тауарлар мен қызметтерінің құны жазылған тізбек болып табылады [10]. Сонда ‘құны жазылған тізім’ деген тіркестің орнына әр түрлі саладағы ресми іс-қағаздар ‘прайс-парақ’ сөзін қолданады.

Л.П. Крысин ғалымның жазған әлеуметтік-психологиялық фактор туралы пункті бойынша қазіргі таңда көптеген мысалдар келтіруге болады. Яғни, көптеген шетелдік, интернационалды сөздердің сөздіктерде берілген, жазылған тұрақты қазақша баламасы бар, бірақта сөйлеушілер ауызекі қолданысында тек шетелдік вариантын қолданады. Мұндай сөздердің арасында ‘ғаламтор’ сөзіне назар аударуға болады. Ресми іс-қағаздар мен әдеби шығармалар қазақ тіліндегі баламаны қолданса, жарнамалар, әдістемелік нұсқаулықтарда шетелдік ‘интернет’ сөзіне қазақ тілінің жалғауларын жалғап қолданылады. Мысалы: *iPhone құрылғыңызды Интернетке қолжетімді Wi-Fi немесе ұялы желіні пайдалану арқылы қосыңыз* (пайдаланушыға арналған құрылғыны желіге қосу нұсқаулығы); *«ONLINE БИИК-ТЕ» қызметін қосып, ұшу кезінде небәрі 5000 теңгеге интернетке шексіз қосылыңыз* (Beeline провайдер компаниясының 2019 жылғы жарнамасынан үзінді).

Тілдің лексикалық құрамының толығу, молаю процесіне негізгі себепкерлердің бірі – сыртқы, яғни экстралингвистикалық факторлар екені мәлім. Тіл тіршілігіне өзінің ішкі заңдылықтарынан тыс әсерін тигізетін жағдайлар – сол тілді

қолданып отырған халықтың әлеуметтік өмірі, осы өмірдің белгілі бір кезеңдегі талаптары, сұраныстары, мүдделері [11].

Негізінен алғанда шетелдік сөздердің тақырыптық топтары сан алуан болып келеді. Мұның ішінде тағамға байланысты (*кофебрейк* – ғылыми немесе бизнес-конференция, ресми жиналыстар кезіндегі қысқа үзіліс; *вегетариандық тамақтану* – қандай да болсын етті азық ретінде пайдаланудан бас тарту), жаңа киім-кешек атаулары (*боди* - әйелдер киігін тұтас күртеше; *миди* – көйлек немесе белдемше ұзындығы), спорт және ойын-сауыққа байланысты шетелдік сөздер (*допинг* – организмнің физикалық белсенділігін уақытша күшейтетін есірткі), қаржыға байланысты сөздер (*кэшбэк* - картамен төлем жасағанда шотқа саудаға жұмсалған ақшаның қайтарылған бір бөлігі; *биткоин* – 2009 жылы пайда болған виртуалды валюта) және т.б.

Қорытындылай келе, В. Матезиус «Язык и стиль» атты мақаласында шетел сөздерді талқылағанындай, егер шетел сөздер затты немесе ұғымды белгілеу үшін төл сөзбен қатар қолданылса немесе олардың қабылдаушылар тілінде таралғанда шетел сөздердің ерекшелігі сезіліп тұратындығы көрсетіледі. Бұл автордың айтуынша тілде шетел сөздерді пайдалануға қарсы күресу мүмкін емес: біріншіден, оларды пайда болуына халықтар арасындағы ұдайы орын алып тұратын идеялар, заттар, атаулар және ұғымдардың өзара алмасуы, екінші жағынан, шетел сөздер тілдің ішкі ресурстарын пайдалану кезінде пайда басымдылыққа ие болуы себеп [12]. Расында да қазіргі уақытта қазақ тілінде тым көп шетелдік сөздер қолданылып жүр. Олар қолданылатын салалар өте ауқымды, ауызекі тілден бастап ресми іс-қағаздарда да көп кездеседі. Тіл әрдайым даму процессін кешуде болғандықтан, осы шетелдік сөздерге балама қарастырсақ та, келесі күні жаңа сөздер, атаулар мен ұғымдар пайда болады. Сондықтан қазақ тілінде қолданылатын шетелдік сөздер әрдайым жан-жақты зерттелу қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бокулева Б.С. Хинди тіліндегі шетел және кірме элементтер: салғастырмалы-типологиялық аспект // диссертация. – Алматы, 2014 – 183 б.
2. Салқынбай А.Б., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1998. – 118 б.
3. Сүлейменова Э.Д. Тіл білімінің сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1998. – 541 б.
4. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1969. – 608 б.
5. Сүлейменова Э.Д., Авакова Р.А., Мадиева Г.Б. Қазақ тілі лексикалық қорындағы шетел сөздер // ҚазМҰ хабаршысы. Филология сериясы № 37. – Алматы: Қазақ университеті, 2000. – б.112-113.
6. Сүлейменова Э.Д. Әлеуметтік лингвистикалық терминдерінің сөздігі. Словарь социолингвистических терминов – Астана: Арман- ПВ, 2008. – 392 б.
7. Досжан Г.А. Ағылшын бизнес лексемаларының түркі тілдеріндегі семантикасы мен прагматикасы (қазақ және түрік тілдері бойынша) // диссертация. - Астана, 2013. – 182 б.

8. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современной жизни // Русский язык до конца XX столетия. – М., 1996. – б.53-59 .
9. Шуленбаев Н. «Хайп, лайк, пранк» дейтіндер көбейді» Мәлімет көзі: <https://jasqazaq.kz/2020/10/16/hajp-lajk-prank-dejtinder-kobejdi/>
10. Комлев Н.Г. Словарь иностранных слов. – Москва, ЭКСМО-Пресс, 2000. – 1168 б.
11. Сыздық Р. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. – Алматы: Арыс, 2009. – 270 б.
12. Матезиус В. Язык и стиль. // Пражский лингвистический кружок. – М.: Прогресс, 1967. – б.444-523.

ӘОЖ 81'373.47

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СИНОНИМДЕР СЕМАНТИКАСЫ

Ж.Е. Аманжанова

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан
zhansulu.amanzhanova@gmail.com

Аннотация: Мақалада синонимдердің семантикасы, өзіне тән ерекшеліктері және қолданысы қарастырылады. Синонимдер – тілдің барлығында кездесетін және ең көп қолданылатын тілдік категория. Синонимдердің өзара семантикалық ерекшеліктерін айқындау – күрделі де көпқырлы құбылыс. Синонимдер мағыналық категория болғандықтан, олардың өзара семантикалық айырмашылықтары мен ұқсастықтарын нақты анықтау тілдегі сөз қолданысының дұрыс, бір ізге түсуіне көмектеседі. Сондықтан синонимдер семантикасына, яғни синонимдер сөздердің өзара семантикалық реңктерін айқындау үшін компоненттік әдіс арқылы талдау жүргізіледі.

Кілт сөздер: синоним, синонимдер семантикасы, сема, семантикалық реңк, компоненттік талдау.

Annotation: The article deals the semantics, features and use of synonyms. Synonyms are the most commonly used language category in all languages. Determining the mutual semantic features of synonyms is a complex and multifaceted phenomenon. Since synonyms are a semantic category, clearly identifying their semantic differences and similarities helps ensure that words are used correctly in the language. Therefore, the semantics of synonyms is analyzed by the component method to determine the mutual semantic features of synonymous words.

Key words: synonym, semantics of synonyms, sema, semantic shade, component analysis.

Тілдегі синонимдердің мол болуы сол тілдің сөздік құрамының бай, әртарапты екендігін көрсетеді. Синоним сөздерді жете білуінің мәні бар. Өзара мәнделес сөздердің мағыналық айырмашылықтарын жете білу синоним сөздердің айтылатын ойға дәлме-дәл келетінін тауып қолданады да, оның жазғаны немесе сөйлеген сөзі нысанаға дәл тиіп жатады, әрі келісті, әрі мәнерлі болып шығады. «Синоним-

дес сөздер өзара мәндес сөздер болғанмен, олардың мағыналық жақтан қалай да бір айырмашылығы болады. Екіншіден синонимдес сөздердің бір-бірінен өзара айырмашылығы қолданылу ыңғайына қатысты стильдік айырмашылық түрінде ғана болуы мүмкін», - дейді ғалым К.Аханов [1:125]. Ә.Болғанбаев: «Синонимдер сөздердің жалпы мағыналық бірлестігіне қарай топтастырылады. Яғни бір ғана ақиқат шындықты көрсетіп, бір ғана ұғымды білдіретіндіктен олар синоним болып табылады» [2: 49].

Сөз семантикасы – жан-жақты зерттеуді қажет ететін, күрделі категория. Семантиканың ең негізгі зерттеу объектісі – мағына. Ең алғашқы семантика туралы ой-пікірлер Яски мен Паннидің еңбектерінде, кей ғалымдар семасиология ғылым ретінде ХІХ ғасырда ғана қалыптаса бастады деген пікірлер бар. Ал ғылыми тұрғыда сөз мағынасына талдау жасау ХІХ ғасырдағы индоевропа тіл біліміндегі еңбектерде кездесе бастаса, ал түркологиялық зерттеулерде ХХ ғасырдың 60-жылдарынан кейін ғана басталды.

Қазақ тіл білімінде де сөз мағынасына берілген анықтамаларға тоқталсақ. М.Оразов : «сөз мағынасы өте күрделі, бірнеше қабаттардан құра- латын тілдік категория. Сонымен лексикалық мағына дегеніміз белгілі бір дыбыс не дыбыстар тізбегі мен шартты, тарихи және әлеуметтік байланысқа түскен объектив дүниедегі заттардың, амал-әрекеттердің, түрлі құбылыстардың адам санасындағы жалпыланған, дерексізденген бейнесі» деп тұжырымдайды [3: 75].

Сема не деген сұраққа ғалым И.А.Стерниннің жауабы: «Сема – бұл құбылысты таңбалайтын, сөздің нақты белгілерін бейнелейтін бөлшек, микрокомпонент» [4: 44]. Ғалым Ғ.Хасанов: «Сема – ең кіші мағыналық бөлшек. Сема дегеніміз - бір сөздің мағынасын қабылдағанда, ең алдымен ойымызға келетін мағынаның белгісі, мәні, қасиеті» деп анықтамасын береді. Сонымен қатар мысал ретінде ауыз су сөзін келтіреді: Ауыз су — «сұйықтық», «иіссіз», «ішуге болатын», «мөлдір», т. б. Сөздің мағынасынан мағыналық белгілерді бөлу, табу, анықтау сөз мағынасын компоненттік талдау (анализ) деп аталады [5: 90].

Ғалым В.Г.Гак семаның не екендігі туралы айта отырып, анықтамасын беріп, сөздің ішкі семантикалық құрылымындағы семалардың иерархиясын көрсетеді: Архисема – сөздерді өзара байластырып тұратын, олардың белгілі бір топқа бірігуіне негіз болатын тектік мағынадағы сема. Айырым дифференциалды семасы – сөздердің лексикалық мағынасына негіз болып, бір сөзді екінші бір сөзден ажырататын түрлік мағынадағы сема [6: 95]. Потенциалды сема – белгілі бір жағдайларға ғана байланысты актуалданып, сөздің потенциалдық ерекшеліктерін көрсететін сема [6: 81-37].

Сөз мағынасын айқындауда компоненттік талдау тәсілі тілде кең таралған. Компоненттік талдау арқылы сөзді құраушы семалардың жиынтық мағынасын анықтап, көрсетуге болады. Демек, мағынаны бірнеше кіші бөлшектерге бөліп, талдау жүргізіледі. Соның синонимдес сөздердің семантикалық ерекшеліктерін анықтау үшін компоненттік талдау әдісі арқылы «дымқыл, сулы, ылғалды» синонимдерін талдаймыз.

Дымқыл, сулы, ылғалды – су сіңген, ылғал аралас құрамында су бар.

Дымқыл сын. *Дымды, суланған, ылғалды.* Ол келгенде қара жердің дымқыл топырағына өз саусағын өзі тығып, сүп-сүр болып бүктетіліп отырған Төленті қаңсырап бара жатыр еді (О.Бөкей). Көршілер келіп, ананың маңдайына дымқыл шүберек басып, аузына су тамызды (Ә.Әлішев). Бір топ солдаттар мен сержанттар майшамның көмескі жарығымен дымқыл жер үйде әңгіме дүкенін құрып отыр (С.Мұқанов). Табандарына тиген дымқыл топырақ пен қызылшаның салқын жапырағынан бойлары серги түсті (Ұ.Доспанбетов) [7: 92].

Сулы сын. 1. *Суы молырақ, сулырақ, өзен-көлдi.* Қыстаудың сыртындағы сулы шіліктегі көлбақалар шулап жатыр. Бақ-бақ-бақ. Не дейді екен мыналар? (М.Жұмабаев). Сол баяғы сулы сай жота-жота, Қойың таптап барады жоталата (М.Мақатаев). 2. *Дымқыл, ылғалды.* Маңдайына сулы шүберек басып, әжесі отыр (Қ.Жұмаділов). Күректің сулы топыраққа кіріш-кіріш кіргені анық естіледі (Ж.Нәжімеденов). Ақ будан сулы жіп өрген, Аспанда сиқыр түрі көп. Тамшыны бүйтіп жіберген Табиғат дейтін құдірет (Ж.Жақыпбаев). Денені шынықтыру, таза ұстау үшін сулы орамалмен денені сүртіп тұрудың үлкен маңызы бар (М.Көшербаев) [8: 377].

Ылғалды сын. *Құрамында суы бар, ылғалы бар.* Егіс даласын ылғалды күйде ұстау үшін қыстыгүні қар тоқтату керек (Ф.Оңғарсынова). Үрдесін жел ылғалды жерді дегдітіп-ақ тастапты (Қ.Салғарин). Ылғалды жер лайын үйірілдіріп, самолет қонды жерге бетін түзеп (А.Тоқмағамбетов). Ылғалды ауа – белгілі бір температурада құрамындағы су буының мөлшері қанығу дәрежесіне жақын шамада болатын ауа. Ылғалды белдем – жауын-шашын мөлшері мұхит бетінен буланатын мөлшерден артық болатын климаттық белдем. Ылғалды климат – тым ылғалды атыраптардың климаты [9: 349].

Дымқыл сөзінің семантикалық компоненттері: 1) құрамында су бар; 2) су мөлшері орташа; 3) терлеу, жылау; 4) балғындық; 5) қабылдау типіне қарай – көру, сипап-сезу арқылы.

Сулы сөзінің семантикалық компоненттері: 1) құрамында су бар; 2) суы мол; 3) тамшы; 4) табиғи құбылыс; 5) салқын, суық; 6) қабылдау типіне қарай – көру, есту арқылы.

Ылғалды сөзінің семантикалық компоненттері: 1) құрамында су бар; 2) қаныққан (нормадан жоғары); 3) терлеу, жылау, табиғи; 4) балғындық; 5) сыз; 6) табиғи су, шырын бөлінісі; 7) қабылдау типіне қарай – иіс сезу, сипап-сезу арқылы; 8) иістену.

Ортақ сема: құрамында су бар. Синонимдік қатарды құраушы сын есімдер белгілі бір объектінің немесе матаның бойында судың бар екендігін көрсетеді. Үш синоним де табиғи объектілермен тіркеседі: сулы (дымқыл, ылғалды) топырақ, жер, сулы (дымқыл) малтатас.

Айырушы семалар: Дымқыл – су мөлшері орташа; балғындық; көру, сипап-сезу арқылы. Сулы – су мөлшері мол; тамшы; салқын, суық; көру, есту арқылы. Ылғалды – су мөлшері орташадан көптеу; балғындық; сыз; табиғи су, шырын бөлінісі; иіс сезу, сипап-сезу арқылы; иістену.

Дымқыл орамал – екінші компонент «енсіз», «матадан жасалған», «сүртінетін» деген семалардан тұрады. Демек бірінші компонент дымқылдың «су» деген семасымен екінші компонент орамалдың «сүртіну» семасымен жалғасады. Дымқыл шаш – екінші компонент «өскін», «адамның бас терісі», «жіңішке бітімді» деген семалардан тұрады. Демек екінші компонентте «адам терісі» семасы «тазалық» семасымен жалғасады, яғни тазалық дегеніміз «су» семасымен бірінші компоненттің семасымен байланысады. Дымқыл тұнба – екінші компонент «сұйық заттың түбіндегі», «қойыртпақ». Бірінші компоненттің «су» семасымен, екінші компоненттің «сұйық» семасымен жалғасады.

Ылғалды аймақ – аймақ сөзінің «географиялық аудандастырылған бөлініс, өлке, аймақ» деген семаларынан тұрады. Аймақ сөзі «географиялық бөлініс» кез-келген аймақ судан, қысымнан тұрады. Демек бірінші компонент «ылғалды» сөзінің «су» семасымен жалғасады. Ылғалды бу – бу сөзі «судың жылуы», «судың қайнауы», «тұман тәріздес», «газ». Бу сөзінің «су» семасымен ылғалды сөзінің «су» семасымен жалғасады. Ылғалды ауа - ауа сөзі «тыныс алу», «түссіз, иіссіз зат», «газ тәрізді зат» семаларынан тұрады. Екінші компоненттің «газ тәрізді (бу, су)» семасы мен бірінші компоненттің «су» семасымен жалғасады. Ылғалды жөтел – жөтел сөзі «күркіл», «тыныс жолы», «тұмау тию» семаларынан тұрады. Демек жөтел сөзінің «тыныс жолы-шырышты қабат» демек «су» семасымен бірінші компоненттің «су» семасымен жалғасады.

Сулы бөртпе – бөртпе сөзі «тері ауруы», «шырышты қабатта», «қышып», «ауырту» семаларынан тұрады. Бірінші компоненттің «су» семасы мен екінші компоненттің «шырышты қабат (су)» семасымен жалғасады. Сулы шұңқыр – шұңқыр сөзі «сазды», «үнемі ылғалды», «жер бөлігі» семаларынан тұрады. Бірінші компоненттің «су» архисемасымен екінші компоненттің «саз, ылғал» семаларымен жалғасады. Сулы ерітінді – «сұйыққа езілген», «қоспа», «сұйықтық», «еріген зат». Сулы сөзіндегі «сұйық, су» семасымен ылғалды сөзінің «су» семасымен жалғасады.

Қорытындылай келе «дымқыл, сулы, ылғалды» синонимдерінің өзара семантикалық ерекшеліктерін, сонымен қатар әр синонимнің тіркесетін сөздермен сәйкестенуші ортақ семаларын айқындап, синоним сөздердің тілде дұрыс қолдану үшін маңызды әрі тиімді талдау. Өйткені ойды дұрыс, анық әрі түсінікті етіп жеткізуде синонимдердің семантикалық, қолданыстық ерекшеліктерін білу қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. - Алматы: Санат, 1993. – 494 б.
2. Болғанбаев Ә. Қазақ тіліндегі синонимдер. - Алматы: Мектеп, 1970. – 282 б.
3. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Рауан, 1991. – 216 б.
4. Стернин И.А. Лексическая значение слова в речи. Воронеж, 1985.
5. Хасанов Ғ. Лексикалық мағына. – Орал, 2005. – 360 б.
6. Гак В.Г. К проблеме общих семантических законов. // Общее и романское языкознание. М., 1972.

7. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. - Алматы: Арыс, 2007, 5-том. Д – Ж. – 751 б.
8. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. - Алматы: Арыс, 2010,13-том. С – Т. – 750 б.
9. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. - Алматы: Арыс, 2011,15-том. Ү – Я. – 824 б.

ӘОЖ 801

ТҮРКІ ДҮНИЕ ТАНЫМЫ МЕН ТАРИХЫНДАҒЫ АТАҚТЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІ

Г.А.Әбдімәулен

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
abdimaulen.gulmira@yandex.ru

Аннотация: Мақалада түркіден туған текті әйел азаматтарының есімдері және олардың елі, ері, отбасы мен бала-шағасына, ұрпағына жасаған ерліктері туралы айтылады. Олардың осынышама жетістіктерге жетіп, қол жеткізулерінің басты мұрындығы олардың тектілігі мен есімдерінде жатқандығы туралы мәлімет беріледі. Тектілік қасиетінің әйел өміріндегі ең күшті қару екендігі сөз болады. Түркі халықтарының ұрпақтан ұрпаққа беріліп келе жатқан әйел есімдерінің тарихы ашылады. Есімдердің мағынасын анықтауға негізделген ақпараттар бір-бірімен салыстырылады. Түркі әйелдерінің ерліктері есімдері арқылы ұмытылмай келе жатқандығы тарихтан белгілі. Сол түркі әйелдерінің есімдерін қайта жаңғырту, олардың құдіретінің күшін арттыру, келешек ұрпаққа ой салу, жастар арасында оларға деген еліктеушілік қасиеттерін арттыру, отбасында дүниеге келген қыз балаларға аталған есімдерді беруге қызығушылық дағдыларын арттыру осы жұмыстың басты мақсаты болып табылады.

Кілт сөздер: түркі әйелдері, тектілік, әйел есімдері, тарих, отбасы.

Abstract: *The article analyzes the origin names of Turkic women and their exploits over the country, people, family, children, and descendants. It is reported that the main reason for such achievements lies in the well-born and names of Turkic women. The history of female names passed down from generation to generation by the Turkic people is revealed. Information aimed at determining the meaning of names is compared with each other. It is known from history that the exploits of the Turkic women are not forgotten by their names. The main goal of this work is to revive the names of Turkic women, increase their strength, attract thoughts to future generations, increase their imitative qualities among young people, and increase their interest in giving these names to girls born in families.*

Keywords: *Turkic women, nobility, female names, history, family, world view.*

Ә.Қайдардың Қазақтар ана тілі әлемінде атты еңбегінде адамға есім беру дәстүрі жайында «Адам баласының жер бетінде қауымдаса өмір сүре бастаған бағзы замандардың өзінде өзара араласып, қарым-қатынас жасау қажеттілігінен туындаған өркениетті дәстүрлердің бірі - «бір-біріне ат қойып, айдар тағу. Онсыз адамдардың қауымдаса, қауғаласа, ұйымдаса тіршілік етуі, табиғаттың сырын ұғып, тылсым күшіне қарсы тұруы мүмкін емес еді» деп пікір қалдырған

[1.728]. Дүние есігін ашқан сәбиге ырымдап, оның болашағынан зор үміт күтіп, өз дәстүріне сүйене отырып есім беру (ат қою) кез келген халықтың дәстүрі. Осы тұста Т.Жанұзақ «Есімдер сыры» еңбегінде ұлы Гомердің «Есім дегеніміз алуа-шекер сыйлық. Ал сыйлық пен тарту адам үшін зор қуаныш» [2.6] деген ой білдірген. Кез келген адам есімінде ұлт мінезі, болмысы, жаратылысы, тарихынан көрініс бар. Бір есім бір ұлтты таныта алары хақ. Сол есім арқылы ұлттың тарихы да құралады. Ал бұлардың барлығы халықтың өткен өмірінен жыр шертеді. Осы тұста түркі халқы әйелдерінің есімдерін тарихпен байланыстырып, олардың сырын ашу жұмыстың мақсаты.

Біздің дәуірдің V ғасырына дейін түркілерде жүзден астам қала болса, тек Алтын Орда тұсында олар салған жүз елудей қаланың сәулет өнері Еуразия құрлығына кеңінен тараған. Түркілер тарихта ең көп қала салған халықтардың қатарына жатады. Сондықтан түркілердің тарихынан хабары жоқтар ғана оларды «таза көшпенділер» деп атаған.

Ислам діні пайда болып, дамуынан бергі замандағы түркіден шыққан бірнеше әйел билеушілері тарихтан белгілі. Олар: Үш құрлықта – Испаниядан Индонезияға дейінгі аумақта орналасқан мұсылман елдерінен таққа ие болған алғашқы әйел – Дели түркі мұсылман мемлекетінің сұлтаны Разия қатын болды (1235-40жж). Ол өте кең пейілді, әділ билеуші болған. Одан кейін Египет сұлтаны Малик Салих өлгеннен кейін оның жесірі *Шаджарат әд-Дурр* мамлүк-бахриттер әулетінің негізін қалап, елді билеген (1250). Оңтүстік Иранда шағын Керман мемлекетін *Тұрқан қатын* баласының кәмілетке толмағанын пайдаланып 1257-82 жылдар аралығында таққа отырып, ел билеген. Тұрқан қатын қайтыс болғасын таққа *Сафват әд-Дин Падишах қатын* отырды. Оның патшалығы 1292-1295 жылдар аралығын құрайды. Келесі әйел – Парсының билеушісі Саадт II-нің екінші қызы *Әбіш қатын* болды. Ол елді 22 жыл басқарған. Келесі билеуші Иранның солтүстік-батысында орналасқан Кіші Луристанның билеушілері *Дәулет қатын* (1310-17жж) және *Сұлтанша Сәтібек хан* (1338-39жж), Иранның моңғол хандар әулетінен, сұлтанша *Денди қатын* (1411-19жж) Жалайыр мемлекетін басқарған. Денди қатын билік жүргізген кезеңде оның құрметіне соғылған теңгелер қалған, сондай-ақ, құтпанда (мадақтауда) оның есімі аталады. Демек, Денди қатынның билігі заңды болған.

Келесі үш әйел билеушілер Мальдив аралдарын 42 жыл бойы үздіксіз басқарған. Олар – *Хадиша сұлтан* (1347-80жж), Мальдивтің әміршісі Жалел әд-Дин Омардың үлкен қызы. Ол қайтыс болғасын сіңілісі *Мәриәм сұлтан* болған (1380-83жж). Одан кейін оның қызы *Фатима Дайин* (1383-88жж) ел билеген. Мәскеуден 250 шақырым жердегі Қасымовтар хандығын *Фатима бике Сұлтан Сеидовна* билеген (1677-81жж). Ол сол хандықтың соңғы билеуші болды. Суматра аралының солтүстігіндегі шағын Аче сұлтанатын да 58 жыл бойы әйелдер билеген. Олар: *Сафайят әд-Дин Тадж әл-Алам-шах* (1641-75жж), *Накийат әд-Дин Нур-Алам-шах* (1675-78жж), *Закийат әд-Дин Инайат-шах* (1678-88жж) және *Зийнат әд-Дин Камалат-шах* (1688-99жж) [3.25-30,269-270]. Міне осын-

шама ел мен жерді билеген түркі әйелдердің қатары тере берсек көбейе бермек. Бұл дегеніміз сонау көне заманнан бері әйелдердің билік жүргізуге білімдері де, тәжірибелері де, ақылдары да жетіп отырғандығының дәлелі.

Сол түркі халықтарының құрамына кіретін қазақтар кеңбайтақ сахарасын сонау бағзы заманнан бері мекендеп, өжет ерлігі мен ерен елдігін қатар алып жүрген ұлы даланың батыр қыздары халық жадында мәңгі сақталып, жаңғыруда.

Ұлы дала төсінде азаттық үшін аттан түспеген, халқын сырт жаудан қорғау үшін қасық қаны қалғанша қарсы тұра білген, небір жүрек жұтқан қайсарлығымен әлемді таңқалдырған батыр қыздарымыз баршылық. Тарихтың даму үрдісіне олардың қосқан үлесі өз алдына. *Ұмай ана, Бөрте, Құтлық бике, Томирис (Тұмар), Зарина, Тұрандот, Теркен қатын, Сүйінбике, Сараймүлік ханша, Сүзге ханым, Теккене, Тойқара ханша, Тоқмейіл, Зере, Ұлжан, Ұлпан, Ұлбике, Көкей қыз, Данагүл, Домалақ ана, Қарашаш, Қарқабат, Қызай, Зейнеп, Баршын, Әлпеш, Ақмаңдай, Айбике, Ақбұйра, Бопай ханым, Бопай ханша, Ботагөз, Гауһар батыр, Айтаңсық, Айғаным, Әлия, Мәншүк, Хиуаз* т.б даланың арда қыздарының есімдері мәңгілік ұмытылмақ емес [3.14-17].

Осындай батыр қыздары бар қазақ халқы – қызын қадірлеген, анасын ардақтаған халық. Ата-бабамыз бала тәрбиесіне, оның ішінде қыздың тәрбиесіне өте үлкен мән берген. Халқымыз «қыз -қонақ» деп, төрінен орын беріп, оларды алтынға бағалап өсіруде. Өйткені қызды тәрбиелеу дегеніміз ұлтты тәрбиелеумен тепе-тең. Отбасы сол ұлттың, қоғамның бір бөлігі. Ал отбасының алтын қазығы – әйелдің қолында. Бесігінен жақсы тәрбие алған қыз, бойжеткенде сол жақсы әдетінен аспайды. Ата-бабамыздың бойына сіңген осы ұстанымды ұрпақтан-ұрпаққа мирас етіп жеткізіп келе жатқан аналарымыз қандай мықты. Әйел бейнесінің қыр-сырын зерттеп ашу үшін оны әріден бастап тереңірек үніле түсу маңызды. Елдің ырыс берекесін сол әйелдер ақыл, парасат, батырлық, жігерлік және тектілік сияқты мықты мінездерімен ұстап тұрған.

Қазақ тілінде «Үйдің жақсысы ағашынан, жігіттің жақсысы нағашыдан», «Алып - анадан туады, ат - биеден туады» деген мақалдардың астарында ұрпақтың текті болуына ананың, яғни әйелдің маңыздылығы қаншалықты зор болса, әкенің де алатын орны соншалықты үлкен. Негізінде баланың тектілігі еркектің белінде және әйелдің жатырында болмақ. Генетикалық тұрғыдан шамамен адамның бойындағы жақсы қасиеттердің 70-80% тектілікпен байланыстырсақ, қалғанын тәлім-тәрбие, оқу-білім, қоршаған ортадан алады.

Текті «тектілік» мәнінде концептілік менталды ұғымды білдіреді. Тектілік концептісі «шыққан негізі, түп нәсілі, тұқымы» мағынасындағы тек концептісінен өрбиді. Оның негізінде текті тіл бірлігінің «тегі, шыққан жері жақсы» деген лексикалық мағына жатыр. «Тектілік» халық түсінігінде өз кезінде дәуірленген әлеуетті, мәртебелі жоғары әлеуметтік топқа жататын ақсүйек, төре, би, сұлтан, бай, батыр сияқты ел билегендер концептілерімен байланысты. Қазақта тек сөзінен туған тегіне тартқан, ата-тегі, тегі жаман, сүйек сақтар тек болмас (мақал)

сияқты тіл бірліктері «тектілік» концептісінің өрісін танытатын ақпараттық кодтар болып табылады.

Тектілік бұл қазақ халқының жазбасы жоқ құжаты деуге әбден болады. Өйткені кез- келген ұл мен қыздың тегін сұрай отырып әке-шешесінің кім және ата-бабасының арғы тегін біліп, кімнің ұрпағы екендігін анықтай отырып ғана некелесуге рұқсат берген. Осы дәстүрді ұстанатын жер бетінде қазақтан басқа ұлт кемде кем. Біреуден жақсылық көрген қазақ ең алдымен «текті елдің ұрпағы», «тектіден шыққан бала екен» деп жатады. Қазақтың жалпы дүниетанымында «асылдың сынығы», «тектінің тұяғы» деген сөзді кез-келген жанға айтпаған. Тектілік – терең, көл дарияға тең теңеу. Тектілік ол ешқандайда кездейсоқтық емес. Ол адам баласына ата-бабамыздың жақсы қасиеті, көрегендігі мен тұла бойы таза қаны арқылы берілетін қасиет деуге болады. Осы тұста қазақ халқының ең құнды салт-дәстүрінің бірі «жеті атаға дейін қыз алыспау» өте қатаң ұстанған дәстүр. Демек бұл дегеніміз – аталас рудан шыққан әйел мен еркектің некелесуіне қарсылық. Мұның мәнін ата-бабамыз бір ауыз сөздермен түйіндеп, шегелеп кеткен, яғни «руын жасырған – құл», «тегін құл мен қу жасырады», «дөңгелектің шегі жоқ, көргенсіздің тегі жоқ», «жабыдан тұлпар шықпайды, тексізден текті тумайды», «тегін білмеген теріс бағады», «тексізді төрге шығарма». Осы тұста жеті атаға толмай некелесудің теріс тұстары туралы ақпаратты ғалым А.Сейдімбектің «Қазақтың ауызша тарихы» атты еңбегінде «Жеті атаға дейін қыз алыспау дәстүрінің қылдай ауытқымауын әрі қырағылықпен, әрі қаталдықпен қадағалап отырған. Еңлік пен Кебектің, Қалқамен мен Мамырдың аралары төртбес ата болғанына қарамастан, олардың бір-біріне деген сүйіспеншілігі елдіктің шырқын бұзатын ауыр қылмысқа бағаланып, қатал жазаға ұшырайтыны да содан» деп түсіндіреді. Сонымен қатар, «жеті атаға дейін қыз алыспау дәстүрін ұстанатын тек қазақтан басқа этностың жер бетінде бар екенін біз біле алмадық», «Бұл үрдісті қалыптастыруда олар мейлінше мол өмірлік тәжірибе жинақтап, эмпирикалық жолмен-ақ өздерінің эвгенетикалық (тектілікке ұмтылу) зердесін таңқаларлық биікке көтере алған» [4.170,171,174] деп қорытады.

Қазіргі жастар үшін қандай елдің ұрпағымыз, бойымыз бен жанымызда кімдердің қаны мен ары бар екендігін білу парыз. Кез келген әйел, ана – даналықтың символы. Дей тұрғанмен солардың ішінен жарып шыққан, өз уақытынан озған, келешек ұрпақ оларға еліктей алатын нәзік жандылар кімдер? Сонау VIII ғасырдың басында қазақ даласында болған француз саяхатшысы Ф.де Рокканың қазақ әйелдері туралы пікірі : «Женщина всегда играла большою роль у казахов. Все делают по дому, у нее на все есть силы, отсюда независимость и закрытость ее характера. Она никогда не закрывает лицо, как таджикские женщины. Мужья нежно называют своих жен «Карлыгаш, Сарыкыз, Жибек», - деп жазды [5.4]. Ал, шетел зиялысы Э.С.Вульфсон: «Қыз-жігіттерінің ойын-сауықтарындағы емін-еркін араласуы жөнінде қазақтар басқа мұсылман халықтарынан өзгеше: әйелдері жүздерін жасырмайды, ерлерден тығылмайды. Қазақ әйелдері ер адамдармен бірге атқа шауып, ән салып, көңіл көтеріп жүре береді және өз адамдарын да,

жат жерліктерді де жатырмамайды», - деп өз уақытында шынайы бағасын берген [6.15-18]. Тарихшы, этнограф Л.Н.Гумилев: «Түріктер әйелдерді сал-серідей қатты құрметтейді. Баласы үйге кіргесін әуелі шешесіне иіліп, тәжім еткен. Содан барып әкесіне сәлем берген», - деген сөзі арқылы дала қазақтарының қыздар мен анасын ардақтап, әйел сыйлай білетін халық екендігін ескерсе [7.71], орыс ғалымы Г. Потанин қазақ қыздарының он саусағынан өнері тамған, шетінен шебер, іскер, еңбекқор екендігі жөнінде сүйсіне жазады [3.34.20].

Осыншама қасиеттерді тал бойына сіңіре білген қазақ әйелдерінің жаратылысы мен болмасын, зерттеп тану өте тереңде жатыр. Қазақ халқының арғы тарихында өмір сүрген белгілі, ел билеген, төрелік айтқан, батыр әйелдер есімі ешқашанда ұмытылмаған. Біздің санамызда өшпес орын алған аса ардақты аналарымыз бен аруларымызға тоқтала кетсек:

Бөрте үжін – Ұлы қаған, теңдессіз қолбасшы, әлем тарихына әйгілі Шыңғыс ханның бәйбішесі. Қоңырат тайпасының көсемі Дай (Дей, Тай) шешеннің қызы. Бөрте өте ақылды, әр нәрсеге байыппен қарайтын төзімді, сөзге сараң, адал жар ретінде тірлік еткен әйел. Шыңғысқанның бірнеше әйелі болғанымен, ел билеу мұрагерлігін Бөртеден туған төрт ұлына бөліп берген [3.41-43]. *Уәлін үжін* – Есукей батырдың бәйбішесі, Шыңғыс ханның анасы. Шыңғыс ханның әкесі Есукей Уәлінді көрген бетте сұлулығына тәнті болып, бір көргеннен ғашық болған [3.45]. *Барақшы қатын* – Шыңғыс ханның немересі Алтын Орданың билеушісі Батый ханның әйелі. *Баялын (Баялун)* – Алтын Орданы 1290-1312 жылдары билеген Тоқта ханның (Тоқтаға, Тоқтай, Тоқтағу) туған інісі Тоғырылдың (Тоғырылша, Тоғылық, Толыша) зайыбы. Тоғырыл қайтыс болған соң Тоқта ханның өзі Баялынға үйленген. Тоқта хан өлгеннен кейін Өзбек хан да Келін-Баялынға үйленген. Баялыны Өтеміс ханның туған анасы және ол өте әдемі, сұлу, аса ақылды болған деп суреттейді [3.51]. *Ұмай ана* – түркі халықтарының пір тұтқан әйел тәңірі. Түркі жұрты Ұмай анаға бас иіп табынған. Оны ұрпақ жебеушісі деп таныған. Махмұт Қашқаридың «Түрк сөздігі» кітабында, «Күлтеген» ескерткішінде: «Ұмайдай анам билеген елде інім – Қүлтегін ер атанды» деген сөз жазылған. *Домалақ ана* – шын есімі Нұрилә (6-7 ғасырда өмір сүрген). Қазақстанның оңтүстік аймағының біраз бөлігін алып жатқан Шапырашты, Ошақты, Ысты, Албан, Суан, Дулат тайпаларынан тараған ұрпақтың арғы атасы Бәдібек батырдың үшінші әйелі. Албан, Суан, Дулаттың туған анасы. Ел ішіндегі көптеген дау-дұмайды Домалақ ана ақылдылығымен, тапқырлығымен дер кезінде дәл шешіп отырған. *Бегім ана* – аңыз деректер бойынша оғыз-қыпшақ заманындағы әрі батыр, әрі діндар болған Қарабура әуленің қызы болады. Әкесінің әулиелік қасиеті осы қызына дарыған екен. Бегім ана өте сұлу жан болған екен.

Сараймүлік ханша (Бибі ханым) – Шағатай ұлысындағы моңғол Қазан ханның қызы. Ақсақ Темірдің әйелі. Күйеуіне өте адал бола білген әйел. Перзент көрмеген, дегенмен Темірдің ұлы Шахруты, ұлы ғалым Ұлықбекті бауырына салған. Ақсақ Темірдің ақырғы сапарында жолда ауырып, Отырар шахарында

көз жұмарында қасында Сараймүлік ханым болған. Сараймүліктің Бибіханым деген есіміне байланысты көптеген аңыздар қалған.

Айша Бибі – Қараханның жары. Ғашығы Қараханға күйеуге шығу үшін келе жатқан жолда Айшаны жылан шағып алады. Елге хабар жеткенше ару қыз ісіп-кеуіп екі дүниенің ортасында жатқанда молда Қарахан мен Айшаның некесін қияды. Жаны үзіліп бара жатқан жарына Қарахан «Айша сен енді Бибі болдың!», деп үш рет айғайлапты. Күйеуі жарына арнап Айша Бибі кесенесін тұрғызған. Кесене өте ерекше сәулет өнерімен салынған. Қазіргі күнде кесене мемлекет қорғауына алынған.

Байана (Баян Сұлу) – «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» дастаны қазақтың ғашықтың жырлары ішінде ежелден бар және ел арасында өте көп тараған. Баян Сұлу – көне дүниедегі жаратушы, хақ, Құдай образының әдеби өңделген түрі. Бұл атаудың түп тамыры «бай, қасиет, құт, байлық» мағынасында қолданады. Байана – жер-су иесі, ол адамды, жер бетіндегі аң-құс, ағаш-шөп, жаратылыс атаулыны жарылқаушы негізгі күш, құдірет саналады. *Жібек (Қыз Жібек)* – өз теңін іздеген ару. Арманы – өзін құлай сүйген, махаббатқа адал адамға қосылу. Ғашығы - Төлеген. Жібектің образы эпоста идеалды болып суреттеледі. Жібек екі бейнені суреттейді – сұлу қыз және адал жар. Қыз Жібек пен Төлеген бүгінгі күнге дейін махаббат символы болып жеткен қыз бен жігіт. *Ырыс ана* – арғын тайпасының Бесмейрам бірлестігіне кіретін Сүйіндік руындағы Самырза атты байдың шаңырағына түскен келін. Байдың алғашқы әйелі өліп, ұлдары Байғана мен Тайғана анасыз қалады. Самырза Ырысқа үйленеді. Ырыс өзінің бойындағы бар аналық мейірімін Байғана мен Тайғанаға беріп өсіреді. Әкелері өмірден озғаннан кейін де Ырыс шаңырақтың берекесін келтіріп, ұлдарды әрі қарай тәрбиелеп, елді билеген.

Қарашаш – қазақ фольклорында тапқыр ой мен ақыл-парасаттың, шешендіктің үлгісі болған дана әйел. Жиренше шешеннің зайыбы. Жиренше мен Қарашаштың екеуі де ой-өрісті дана кісілер болған. Ол екеуі үнемі сөзбен бастаған істерін іспен дәлелдеп, оң нәтиже шығарып отырған. *Ақбикеш* – Қаратаудың солтүстігін мекен еткен Алшын руының қызы. Жары Солтаннан бала көтермегесін, азаматын ұрпақсыз қалдырмау мақсатында өз әкесінің рұқсатымен өзінің туған сіңілісі Мақпалды ері Солтанға қосады. Содан Солтанның екі әйелі екі ауыл, бірі «Ақбикеш» ауылы, екіншісі «Мақпал» ауылы атанып, екі әйелден жеті ұрпақ тарайды. Осы екі анадан тараған ұрпақ бүгінде Қостанай облысының Жанкелді ауданын мекендейді. Өте ақылды әйел болған. *Сүйімбике* – үлкен Ноғай орда әкімі Жүсіптің қызы. Әкесі қызын Мәскеудің ұлы князі Василий III таққа отырғызған 17 жасар Жан-Әлиге күйеуге берген. Сүйімбике Қазан хандығын ең қиын-қыстау кезеңде басқарған. Сүйімбике әдемі де ақылды, қасиетті әйел болған. *Ақмаңдай әже* – Бекет әулиенің туған қарындасы. Ол мешіт ұстап, бала оқытқан, айналадағы ел-жұртқа көл-көсір мейірімін көрсеткен жан. Ақмаңдай әже Бозай ұлы Шорманмен тұрмыс құрған. Екеуінен үш ұрпақ тараған.

Айнамаңдай сұлу немесе Қоянқоз ана – Әулие ана. Ол атақты жырау, әрі батыр,

әрі ақын Қабан жыраудың қызы. Қоянкөз өз әкесімен бірге жорықтарға қатысқан батыр, ақын және көріпкел қыз атанған. Жалайыр елінен шыққан. Шапырашты елінің келіні болған. Өмірінің соңына дейін ақ желмаясымен жер аралап, емшілік жасаған. *Құт Бәйбіше – Нұрфая* – Орта жүз, Арғын құрамындағы Бесмейрам бірлестігінің түп атасы саналатын Мейрам сопының алғашқы әйелі. Нұрфаяның анасы ерте қайтыс болған. Нұрфаяны болашақ күйеуінің еліне апару міндеті жесір жеңгесі Мәкен мен күңі қалмақ қызы Қарқабатқа жүктеледі. Той өте жақсы өтеді. Бірақ қолайсыз ауа-райына байланысты Нұрфаяның жесір жеңгесі өз еліне қайта алмайды. Осы тұста ақылды Нұрфая бөтен елде жалғыз қалмау үшін жесір жеңгесі мен күң Қарқабатты өз күйеуі Мейрамға тоқалдыққа тиуге көндіріп, қосады. Сол заманның салты бойынша жігіт қалыңдықпен еріп кеген қызметші әйелге үйленуге құқығы болған. Содан Мейрамның ұрпағы көптеп тараған. Осылайша Мейрам сопының бәйбішесін ел «Құт Бәйбіше» деп атап кеткен.

Томирис – Тұмар патша – көне қазақ елінің қыз патшасы. Ол бұдан 2500 жыл бұрын Жетісу мен Сырдың бойын жайлаған масагеттер (үйсіндер мен қаңлылар) тайпасының патшасы болған. Атақты Спарғафиз патшаның жалғыз қызы. Иран патшасы Кирмен соғысып, оны ақылды, даналығымен жеңе білген. *Зарина патшайым* – Сақ патшасының қызы, Мермер қолбасшысының әйелі, Роксанаки қаласының билеушісі. Ол 13 жасынан бастап садақ ату, найзаласу, қылыштасу сияқты соғыс өнеріне баулыған. Зарина «амазонка» деп аталатын қыздар отрядын басқарған. Осылайша Зарина батыл патшайым ретінде тарихта қалған. *Құтлұқ бике* – Қоңырат ханның қызы, дана көкірек, ержүрек, ақылды адам болған. Күйеуі Марғұз ханмен бірге шайқастарға шығып, ерлік көрсетіп отырған. Табанды Теркен қатын – XII ғасыр орта кезеңінен XIII ғасырдың 20 жылдарының соңына дейін өмір сүрген. Ол Ұран тайпасының көсемі Алашы Қараның баласы Қыран батырдың қызы, Хорезм шахы Текештің зайыбы. Ол саясатқа араласып, мемлекет мәселелерін әділ шешіп отырған. Сондықтан да оған «қатын» деген көне түрікте хан әйеліне берілетін құрмет берілген.

Жақан бикем – қазақтың тұңғыш ханы Жәнібектің сүйікті зайыбы. Аңыз бойынша Жақан бикем асқан мерген жан болған. Жәнібек хан әйелімен мемлекеттік істерді ақылдасып, кеңесіп отырған. *Жаужүрек Сүзге ханша* – Есіл даласындағы қазақ сұлтанының қызы. Шыңғыс ханның ұрпағы Көшім ханның жұбайы. Көшім хан Сүзеге арнап сарай қамал соғып берген. Бірақ бүгінде сарай жоқ. Тобыл қаласына солтүстікке қарай теміржол тартылғанда сарай тегістеліп кеткен. Десекте сол сарай орнына көтерілген теміржол бекеті – Сүзге болып қалған.

Айтаңсық – Бейбарыстың әпкесі. Аналарының есімі – Айтолқын. Әкелері соғыста қайтыс болған. Дұшпандар анасы Айтолқын мен әпкесі Айтаңсықты құлдыққа әкетеміз дегенде Бейбарыс: «Әпкем мен анамның орнына мені алыңыздар. Мен мықтымын, мені сатыңдар, көп ақша аласыңдар» - дейді. Содан шапқыншылар екі әйел орнына Бейбарысты әкеткен. Бейбарыс Мысыр елін басқарады. Уақыт өте Мысыр әскерінің қолбасшысы Бейбарыс ақбозат атқа мініп шайқастан кейін сарбаздардың ортасында келе жатып, бір иығын қолымен басып

жерде жатқан жас сарбазға көзі түседі. Жүрегі өзінен-өзі дір ете түседі. Бейбарыстың алдындағы сарбаз өзінің әпкесі Айтаңсық болып, екі бауыр бір-бірімен табысады.

Ер Гауһар – 18 ғасырда туған. Ол әйгілі Малайсары батырдың туған қарындасы, Қаракерей Қабанбайдың жары. Оның ерлігі «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» қанды жорығы кезінде әйгілі болған. Өте ержүрек әйел болған. *Сәуегей Сапар* – ол кез-келген нәрсені айтпай білетін, көрмей танитын ғажап сәуегейлік қасиетке ие әйел болған. Бопай ханша – Қасым төренің қызы, арғы атасы - Абылай хан. Ол ағасы Кенесары Қасымұлы бастаған (1837-47) қозғалысты ұйымдастырушылардың бірі болған. Бопай ханша осы істі жан тәнімен атқарған, қаһарман әйел. Кенесары Қасымұлының қарындасы, ержүрек әйел болған. *Тойқара ханша* – Әбілқайыр ханның қызы, Нұралы ханның қарындасы. Орынборда қыздар гимназиясында білім алып жүргенде әкесі өмірден озады. Әділдік үшін өзін-өзі өлімге қиған. *Айғаным* – қазақ тарихында әйелдерден шыққан тұңғыш саяси қайраткер (1783-1853). Ол Абылайдың ұлы Уәлидің кіші әйелі, Шыңғыстың шешесі, Шоқанның әжесі. Ел ішінде Шоқанның әжесі болуымен де айтулы із қалдырған. *Зейнеп* – Уәли ханның келіні, Шыңғыстың зайыбы, Шоқанның анасы. Зейнеп балаларын өнерге, оқуға бейімдеген. Зейнеп атақты Мұсаның апасы. *Фатима* – Жәңгір ханның зайыбы. Ол өте сұлу ғана емес, сонымен қатар білім деңгейімен де ерекшеленген. Ол француз, неміс тілдерінде жақсы сөйлеген, пикет пен шахмат ойнай білген. 1826 жылы жазда Жәңгір ханмен бірге Николай I-нің тәж кию салтанатты кешіне қатысқан әйел. Фатима орыс императорының әйеліне ұнап қалады. Император әйел Александра Федоровна Фатимаға бразилиялық топазбен безендірілген алтын бас киім сыйлаған.

Теккене – Ақсақ Темірдің апасы. Анасы Сақыпжамалдың сіңілісі. Темірдің туған шешесі Сақыпжамал жүкті кезінде түс көреді. Түсінде баласы жылан болып туылып, көз алдында айдаһар кейпіне енеді. Сол жерде алдымен анасын, артынша сол кездегі Сырдария билеушісі Тоғылұқ ханды жұтады. Осы түсін Сақыпжамал әйел кездейсоқ біреуге айтып береді. Бірақ ол кісінің ойы арам болып, естіген түсін Тоғұлыққа жеткізеді. Тоғылық хан екіқабат әйелді өлтіру үшін ішін жарып, мазардың ішіне көмілуісіз тастайды. Осы көріністі өз көзімен көрген Сақыпжамалдың сіңілісі Теккене жеті айлық шақалақ сәбиді бауырына басып, асырайды. Темір оны өмір бойы «өз анам» деп келген. Бірақ оған өсе келе бар шындық айтылады. Ясы даласындағы Қожа Ахметтің өз шешесінің сүйегі жатқан осы жер Темірдің кіндік қаны тамған жер. Темір кейін қайтсе де «Анамның өлген жері менім кіндік қаным тамған жерге ескерткіш орнатамын» деген уәде берген екен.

Ұлы жан – *Ұлпан*. Жасынан еркекшора болып тәрбиеленген. Ұлдарша киініп, ер балалармен төбелесіп, ат құлағында ойнап өскен. Атастырылған жігітіне күйеуге шықпай, қазақтың атастыру салтына қарсы шыққан алғашқы қыз. Қазақтың ұлы жазушысы Ғ.Мүсірепов өмірінің ақырғы кезінде «Ұлпан» романын жазып, кейіпкерді көркем тілмен шебер жеткізген. *Зере әже* – Абайдың ғана емес, елдің

әжесі. Зеренің шын аты – Тобала. Абай әжесінің әңгімесін қажымай, жалықпай үнемі ынтыға тыңдаған. *Ұлжан* – Абайдың анасы. Тумасынан зерек, байсалдығымен ел ықыласына бөленген ерекше жан. Өскен ортасы бай, текті жердің қызы болған. *Көкей қыз* – атақты композитор, әнші-ақын, Біржан салдың анасы. Медреседе білім алған. Ол араб, парсы, көне түрік, орыс тілдерін меңгерген. Өте өнерлі қыз болған. *Сара* – *халық ақыны*. Біржан салмен айтысқан қазақ қызы. Айтыста қазақ әйелінің бас бостандығы мен еркіндігін асқан шеберлікпен жырлаған. *Динаның дарыны* – әкесі атақты домбырашы болған. Дина сегіз жасынан өнердің қыр-сырын үйренген. Осы жасында ұлы күйші Құрманғазымен кездескен. Оның көптеген күйлері бар. Динаның күйлерінде өзіндік ерекшелік, ұлттық музыкалық бояу және терең психологиялық мазмұн бар.

Қорытынды

Осылайша тере беретін болсақ әлі қаншама аты аталмаған ержүрек әйелдеріміз бар. Осы мақалада жазылған түркі және қазақ әйелдерінің барлығының есімі тарихта қалған. Олардың жандары таза, еңбектері адал, еліне деген махаббаттары шексіз болған. Олар өз ұрпақтарын өте жақсы тәрбиелей білген. Әйелдер ата-бабасынан бойына тектіліктің барлық жақсы қасиеттерін сіңіре отырып, елді еркектермен бірдей дәрежеде басқара білген. Түркі әйелдерінің елге жасаған ерліктері есімдері арқылы ұмытылмай келе жатқандығы тарихтан белгілі. Сол түркі әйелдерінің есімдерін қайта жаңғырту, олардың құдіретінің күшін арттыру, келешек ұрпаққа ой салу, жастар арасында оларға деген еліктеуіштік қасиеттерін ояту, отбасында дүниеге келген қыз балаларға аталған есімдерді беруге қызығушылық дағдыларын арттыру қажет. Осы мақаланы жазу кезінде қазақ киносынан бірнеше әйелдердің ғана өмір сүру кезеңі, жасаған ерліктері туралы эпизоттар көз алдыма түсірілген тарихи кинолар арқылы келді (Томирис, Қыз Жібек, Зере, Баялын, Дина т.б). Елімізде осы сияқты кинолар көбейсе келешек ұрпағымыздың есінде олар мәңгі қалары сөзсіз. Қорытындылай келе осындай дана әйелдердің есімдерін келешек ұрпаққа мектеп оқулықтары, қысқа кинолар, әншілердің клиптары т.б құралдар арқылы жиі көрсетер болсақ, жастар арасында оларды тани жүру бір дәстүрге айналар еді. Мүмкін жоғарыда аталған есімдер арқылы қыздарымызға сол әйелдердің рухты мінездері, қасиеттері даруы әбден мүмкін. Егерде біз қыздарымыздың мәртебесін атақты есімдермен атау арқылы көтере білсек, онда келешегіміздің жақсы болары сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік) Адам. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. Т.1. – 784 б.
2. Жанұзақ Т. Есімдер сыры. – Алматы, 2004. – 208 б.
3. Тойбай А. Даланың дана арулары. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2019. – 320 + 32 түрлі түсті жапсырма бет.
4. Сейдімбет А. Қазақтың ауызша тарихы: зерттеу. – Астана: Фолиант, 2017. – 728 бет.

5. Рокка Ф. де. De L'Alaia l'Amou-Daria. – Париж: Пол Оллендорф - 46 .
6. Вульфсон Э.С. Киргизы. М., 1901. С. 15-18, 33,34,74,75
7. Гумилев Л.Н. Көне түркілер: монография. – Алматы, 1994. – 478 б.
8. Ағылшынша-қазақша сөздік: 30 мыңға жуық сөз бен сөз тіркестері қамтылған, Түймебаев.Ж., Сагидолда Г. / Алматы, “Қазығұрт”, 2018. – 632 бет.
- 9 .Ағылшынша-қазақша сөздік: 30 мыңға жуық сөз бен сөз тіркестері қамтылған, Түймебаев.Ж., Сагидолда Г / Алматы, “Қазығұрт”, 2018. – 440 бет.
- 10 .Англо-русский и русско-английский словарь (краткий)/ Под.ред. О.С.Ахманова, Е.А.М.Уилсон. – М.: Рус.яз., 1989. – 1056 с.

ӘОЖ 81'373.222

АБАЙ ПАРЕМИЯЛАРЫНДАҒЫ «ЕР» МЕН «ӘЙЕЛ» КОНЦЕПТІСІ

Н.Базарбаева

*Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
nazerkeeralykyzy@mail.ru*

Аннотация: Абай Құнанбайұлы шығармаларындағы паремияларда көрініс тапқан ер мен әйел концептілері айқындалады. Ақын тіліндегі әйел мен ер концептілік моделінің ерекшеліктері анықталады.

Түйін сөздер: паремия, ер мен әйел, концепт, концептілік модель.

Abstract: In the works of Abay Kunanbayuly, the concepts of men and women reflected in the paroemias are revealed. The features of the conceptual model of women and men in the language of the poet are determined.

Keywords: paremia, man and woman, concept, conceptual model.

Концепт – әмбебап кодтың бірлігі, яғни жеке дара сезімдік-заттық бейне ретінде туындайды. Бейненің негізінде, сезу арқылы жинақталатын тәжірибеде жатады. Ол бейне мейлінше нақты болады. Мысалы, «кітап» деген концептіні бір адам «Әліппе», екіншісі «Құран», үшіншісі Абайдың өлеңдер жинағы түрінде елестетеді. Уақыт өте келе ол нақты бейне жалпыланып, дерексізденіп, реалды заттан ойдағы (адамның өз ойындағы) бейнеге айналады. Дегенмен адамның жеке тәжірибесіне сүйенетіндіктен, ол бейне қашанда даралық сипатта болады. Концепт негізінде жатқан бейне (образ) қоғамдық санамен тығыз байланысты. Сондықтан жеке тұлғаға тән бейнелер этномәдени түсініктермен байланыса отырып, түптеп келгенде, не жалпы этникалық немесе топтық бейнеге айналады, не болмаса дара күйінде қалады [1,12-б.].

«Ер мен әйел» кез келген мәдениетте кездесетін концепт болғандықтан, әмбебаптық сипаты басым келеді. Дегенмен бұл концептілердің белгілі бір қоғамға, ұлттық танымға тән өзіндік ерекшеліктері де бар екені анық.

«Ер» концептісі барша халыққа ортақ концепт болғанымен, оның концептілік аясы әр халықтың діліне, дүниетанымына, болмысына орай айқындалып отырады. Еркек атаулыны сипаттауда оның жас ерекшелігі, отбасындағы, қоғамдағы әлеуметтік орны, туыстық байланысына қарай атаулары да әртүрлі лексемалармен беріледі. Мысалы, «ер адам» тезаурсын түзетін ұл, ер бала, бозбала, жігіт, ер, еркек, күйеу жігіт, отағасы, әке, ата, баба, ақсақал, шал сөздері мақал-мәтелдерде «еркек-ұл», «еркек-жігіт», «еркек-ер», «еркек-күйеу жігіт», «еркек-әке», «еркек-ата», «еркек-баба», «еркек-ақсақал» когнитивтік модельдерін құрайды [2, 65-б.]. Зерттеуші Ж.Нұрсұлтанқызының осы жіктелімін негізге ала отырып, Абай Құнанбайұлы паремияларының концептілік кеңістігіндегі «ер» концептісінің модельдерін анықтауға болады.

1. Ұл – мұрагер, өмірдің жалғасы, қара шаңырақтың иесі. Мысалы, *Ұл туғанға – күн туған*. Қазақ тіліндегі осы тәріздес паремияларда ұл ұлттың жалғасы, адам өмірінің мәні, ұрпақ жалғасы деп саналған.

Бұл модель Абай Құнанбайұлының шығармаларында мына паремия арқылы берілген:

Адамның бір қызығы – бала деген [3, 5-б.]

Қазақ халқы дүниеге келген сәбиге атты ырымдап, батыр ұл, инабатты қыз, ұлтқа үлгі азамат болуын тілеп қояды. Жаңа туған сәбидің өмірге келуінен бастап, ер жетіп тұлға болуы жолындағы барлық кезеңі қазақ үшін шаттық, қуаныш деп есептелген. Сондықтан ақын өмірге, отбасыға, бір әулетке қуаныш алып келу, оның қиыншылығы мен қызығын бір ауыз сөзбен «қызық» деп бағалаған.

2. Ұл – асыраушы, отбасын бағушы. Бұл модельді өзіміз анықтап отырмыз.

Ер азығы мен бөрі азығы жолда [3, 108-б.]. Дәл осы паремияда ақын ер азаматтың өмірдегі негізгі миссиясы мен міндетін айқындайды. Ер жігіт – отбасын асыраушы тұлға. Ақынның пайымынша, жұмыс істемей, еңбексіз бос отыру ер жігітке тән емес, жараспайды.

Ғалым Ж. Нұрсұлтанқызы «Жақсы және жаман ұл» когнитивтік моделі аясына: «Ұл жақсысы құрметті, Қыз жақсысы келбетті» деген мақалды келтіреді [2, 66-б.].

Абай тілінде бұл модель «Ер ісі – ақылға ермек, бойды жеңбек» мақалынан аңғарылады [3, 46-б.] Бұл паремияда ер адамның бойындағы жақсы қасиет сипатталады. Ерге тән шыдамдылық, ақылдылық, еңбекқорлық тәрізді игі қасиеттер аталады. Адам бойындағы жақсы қасиет – көпке үлгі болатын ер жігіт моделін айқындайтын паремия.

Әкесі ұрысса балаға, ол да достық

Баласы ұрысса әкеге, жараса ма? [3, 60-б.]. Бұл паремияда әке мен бала арасындағы қарым-қатынас туралы айтылады. Әке мен баланың отбасындағы рөлі бір ғана «ұрыс» сөзі арқылы айқындалған. Әкенің баласына ұрысуы мен баланың әкеге ұрысуы – бұл екеуінің отбасы тәрбиесіндегі орны бірдей емес, бір-біріне қарама-қарсы, екі түрлі сипатта, «жағымды-жағымсыз» мағынада қолданылады.

Ақынның тұжырымынша, әкенің балаға ұрысуы – әкенің балаға қамқорлығы, жанашырлығы, оның болашағына деген алаңдаушылығы. Ал баланың әкеге ұрысуы – тәрбиесіздік, үлкенді сыйламау.

Ер кезек ер жігітке үшке дейін

Бір боқты тағы бас та және сүрін [3, 69-б.]. Қазақ халқында қызға тыйым көп болса, ер жігітке кешірім мен көп мүмкіндік беріледі. Бұл орайда «Ер кезек ер жігітке үшке дейін» және «Қыздың жолы жіңішке» паремиялары бір-біріне қарама-қарсы қойылады.

Ер артық сұраса да, азға разы болады.

Ез артылтып берсең де, разы болмас [3, 140-б.]. Бұл паремияда ер концептісі жігіттің бойындағы жақсы, жаман қасиеттері арқылы сипатталады.

Абай шығармаларындағы, оның ішінде паремияларындағы концептілердің келесі бір түрі «Әйел» концептісі де өзінің концептілік аясы тұрғысынан ерекшеленеді.

Қазақ халқының мақал-мәтелдерінде «әйел» ұғымы, оның жас ерекшелігі, қоғамдағы, отбасындағы рөлі, туыстық байланысына қарай атаулары да әртүрлі лексемалармен беріледі. Мысалы, «әйел» концептісінің туыстық қатынастар аясына қыз, келін, ана, жеңге, абысын, ене лексемалары енсе, қоғамдағы әлеуметтік орнына орай бәйбіше, тоқал, жесір лексемалары қолданылады. Ал жас ерекшелігіне орай қыз (бойжеткен, қалындық, келін, келіншек), әйел (жұбай, жары, қосағы), бәйбіше (тоқал, жесір), кемпір (әже, кейуана) ұғымдарымен сипатталады.

«Әйел» бейнесінің ғаламның тілдік бейнесіндегі сипаты да түрлі тілдік бірліктер арқылы айқындалады. Мәселе, «Әйел – ана» когнитивтік моделі аясына: Ана болған дана болады; Ананың алақаны – балаға айдынды қоныс; Мылқаудың тілін анасы біледі. Ананың сүйген жері отқа күймейді, оқ та тимейді; Ана жақсылығын ауырсаң білерсің [4,65-66].

Ғалым Ж.Нұрсұлтанқызының зерттеуінде әйел концептісінің мынандай бірнеше когнитивтік модельдері көрсетіледі: «Әйел – үйдің берекесі», «Әйел – адал жар», «Әйел – үлгі», «Жаман әйел», «Жақсы әйел» т.б. Осындағы «Жаман әйел» когнитивтік моделінде «Жаман әйел» стереотиптік үлгісін беретін мақал-мәтелдер: Қатыны жаман – ер азар, Қарашасы жаман – хан азар; Қатының жаман болса, кісі алдында тіл қатпа; Атың жаман болса, сатып құтыларсың, Қатының жаман болса, қайтып құтыларсың?; «Жаман әйел» стереотиптік үлгісін танытуда бірнеше жағымсыз қасиеттер айрықша сипатталады. Атап айтқанда,

- *еріншектік*: Еріншек қатынның етегі жырттық, Ерке қатынның еріні тырттық; Еріншек әйел опа жағады, Ерінбес әйел еңбек табады;

- *салақтық*: Салақ қатын тұтқышқа жарымас; Салақ қатынның үйінен сабақты ине табылмас; Салақ қатынның етін құрт жейді, Терісін ит жейді; Тазалығы қатынның тарағынан белгілі;

- *олақтық*: Олақ қатын оймақшыл, салақ қатын сауықшыл; Олақ қатынның пісірген сүті іріп кетер, илеген терісі шіріп кетер; Үш күндігін ойламаған әйелден без; Жанбаса – отын жаман, Жаға алмаса – қатын жаман;

- ұрысқақтық, жеңіл ауыздық: Жақсы әйелдің қолы ұзын, Жаман әйелдің тілі ұзын; Қатының шайпау болса, кісі алдында тіл қатпа;

- айлакерлік: Әйелдің күші аз, айласы көп; Бұлт шығып жаңбыр жаумай елді алдайды, Әйелдің айлакері ерді алдайды; Бір қу байтал, екі айғырды аш қалдырады; Бір әйелдің айласы қырық есекке жүк болған; Хан жарлығынан қатын жарлығы күшті;

- ұятсыздық: Ұятсыз әйел – тұзсыз ас; Шыққан даудың себебін әйелден ізде;

- арсыздық: Арсыз әйел зәрін шашады, Бәрін сатады. Абыройын ашады т.б. [4, 66-б.].

Абай паремияларындағы «әйел» концептісінде де «жақсы әйел» мен «жаман әйел» когнитивтік моделін құрайтын тілдік бірліктер кездеседі. Мысалы, «жақсы әйел» когнитивтік моделі «Әйел жақсы болмайды көркіменен, Мінезіне көз жетпей, көңіл берме», «Сұлулығын қояйын, мінезі артық, Ақылды, асыл жүрек, сөзі майда» [3, 58-б.]. Мұнда әйелді көркіне қарап жақсы деуге болмайтынын айтады, жақсы әйел үшін имандылық, сыпайылық, тектілік, еңбекқорлық, мейірімділік тәрізді қасиеттер аса маңызды.

Дүниенің паремиологиялық бейнесінде әйел бейнесін сипаттайтын жақсы-жаман қасиеттер қатар қолданылып, «әйел» концептісі төңірегінде жүйеленген ассоциативтік өрісін көруге мүмкіндік береді: Жақсы әйел – зейнет, жаман әйел – бейнет; Жақсы әйел жаман еркекті түзетеді; Атың жақсы болса – пырағың, Қатының жақсы болса – шырағың; Жақсы әйел жаныңды марқайтады, Жаман әйел ерте қартайтады; Жақсы әйел жаман еркектің басын паң қылады, Жаман әйел жақсы еркектің басын даң қылады; Денің сау болса - бір бақыт, әйелің жақсы болса – мың бақыт; Жақсы әйел – жігітке біткен бақ, Жақсы жер, жайлы қоныс – алтын тақ; Жақсы әйел өмірінді ұзартады, Жаман әйел үстіңе тұз артады; Алған жарың жақсы болса, ат үстінен дүбір ет, Алған жарың жаман болса, шиге кіріп сыбыр ет; Жаман қатын төсегінен белгілі, Жаман жігіт есебінен белгілі; Жақсы әйелдің қолы ұзын, Жаман әйелдің тілі ұзын [4,66-б.].

Абай тілінде:

Ері ашу айтса, әйелі басу айтып

Отырса, бұрынғыдай жау бола ма? [3, 79-б.] Абай тіліндегі осы паремияда әйелдің жақсы сипаты айқындалады. Ері ашуланып қызу мінезге салынғанда, жақсы әйел оны әрмен қарай үдетпей, отқа май құймай сабырлық танытып, басу айтса, отбасыда тыныштық болады. Ақын осы паремия арқылы «ақылды әйел», «үлгілі әйел» моделін құрап тұр.

Осылайша, ақын паремияларындағы ер мен әйел концептілері түрліше анықталып, өзіндік ерекшеліктері айқын көрінеді. Абай шығармаларындағы паремиялардың концептілік кеңістігінің бір тобын құрайтын «ер мен әйел» концептісіне негіз болатын тілдік бірліктер ұлттық дүниетаным, ұлттық тәрби, қазақ ұғымындағы ер мен әйел бейнесін сипаттап қана қоймай, ақын тілінің ерекшелігін, даралығын танытады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Саткенова Ж.Б. Кейіпкер тілінің когнитивтік аспектісі (Б. Соқпақбаев шығармалары бойынша). – Алматы. 2015. -126 б.
2. Нұрсұлтанқызы Ж. Қазақ паремиологиясындағы «Ер адам» концептісі / Молодой ученый. – 2014. - №4.1(63.1). - 69 с.
3. Құнанбайұлы Абай (Ибраһим). Шығармаларының екі томдық толық жинағы. -Т.2: Өлеңдер мен аудармалар. Поэмалар. Қарасөздер. – Алматы: «Жазушы». 2020. – 400 б.
4. Нұрсұлтанқызы Ж. Қазақ паремиологиясындағы «Қазақ әйелі» концептісінің ұлттық-мәдени ерекшелігі / Молодой ученый. – 2015. - №6.(86.2). -73 с.

ӘОЖ 81'37

«БАЙТАҚ», «ТӨРЕ», «ЖАҚ/ЖАЙ/ЙАЙ» СӨЗДЕРІНІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ («Шежіре-и теракиме» еңбегі негізінде)

Д.Ә. Балтабай

Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
baltabayev.dosjan@mail.ru

Аннотация: Тарихи шығармалардың, жыр-дастандардың лексикалық қабатын лингвистикалық аспектіде зерделеу тілдің қалыптасу тарихын, дамуын айқындауда маңызды рөл атқарады. Мақалада «Шежіре-и теракиме» тарихи шығармасында кездесетін байтақ, төре, жақ/жай/йай сөздерінің қолданылу сипаты, семантикалық ерекшеліктері қарастырылды. Аталған сөздердің шығу тегіне, қолданылу аясына, қазақ тілінен өзге түркі тілдеріндегі лексика-семантикалық өзгешеліктеріне, фонетикалық варианттарына, морфологиялық тұлғаларына қатысты тілдік материалдар қамтылды. Орта ғасырлық шағатай тілінде жазылған тарихи еңбектің лексикалық қабатынан қазіргі қазақ тілінде қолданылатын тіл бірліктерін жиі кездесетіруімізге болады. Сондықтан да, «Шежіре-и теракиме» еңбегін лингвистикалық аспектіде зерттеу мақаламыздың маңыздылығын көрсетеді.

Түйін сөздер: шағатай тілі, лексикалық қабат, тарихи еңбек, фонетикалық ерекшеліктер

Abstract: The study of the lexical layer of historical works and epics in the linguistic aspect plays an important role in determining the history of language formation and development. The nature and semantic features of the use of the words baitak, tore, zhak/zhay/yay, which are found in the historical work «Shezhire-i terakime», have been considered in this article. Language materials related to the origin, scope of use of these words, lexical and semantic differences in Turkic languages other than Kazakh, phonetic variants, and morphological personalities were included. From the lexical layer of historical works written in the Chagatai language of the Middle Ages, we can often find language units used in the modern Kazakh language. Therefore, the study of the work «Shezhire-i terakime» in the linguistic aspect shows the importance of our article.

Keywords: the Chagatai language, lexical layer, historical work, phonetic features

Тілдің қоғамдық құбылыс екендігінің айғағы – уақыт өте келе кез келген тілдің лексикалық қорында түрлі өзгерістер болуында, яғни біріне жаңа сөздер келіп қосылып жатса, кейбір сөздер қолданыс аясынан шығып қалады. Қоғамдық формацияның, ғылым мен техниканың күн санап қарыштап дамуы, ғалымдардың ашып жатқан жаңалықтарының халыққа жариялануы секілді дүниелер тілге әсер етпей қоймайды. Тілдің лексикалық қабатында тілдік бірліктер кірме сөздермен, жаңа сөздермен толығып отырса, кейбір сөздер мағынасының көмескіленуі арқылы пассив қабаттарға ауысып отырады. Ал, лексикалық қордағы сөздердің семантикалық мән-маңызын анықтауда лингвистикалық зерттеулер қашан да маңызды болмақ. Сондай-ақ, тіл білімінде тарихи жырлардың, тарихи шығармалардың лексикалық қабатын лингвистикалық аспектіде зерделеу, ондағы тіл бірліктеріне семантикалық, фонетикалық, морфологиялық талдаулар жүргізу тілдің қалыптасу тарихын, дамуын айқындауда маңызды рөл атқарады. Соның негізінде, «Шежіре-и теракиме» тарихи шығармасында кездесетін байтақ, төре, жақ/жай/йай сөздерінің қолданылу сипатына, семантикалық ерекшеліктеріне тоқталдық. Аталған сөздердің шығу тегі, қолданылу аясы, қазіргі уақытта қазақ тілінен өзге түркі тілдеріндегі лексика-семантикалық өзгешеліктері, фонетикалық варианттары, морфологиялық тұлғаларының қалыптасуы қарастырылды. XVII ғасырда шағатай тілінде жазылған «Шежіре-и теракиме» тарихи еңбегінде кездесетін тілдік бірліктердің біршамасы бүгінгі күнде қазақ тілінде де қолданылады. Ал, қазақ тілінің қалыптасуында орта ғасырлық шағатай тілінің алатын орнын ескерсек, ондағы ортақтар мен айырмашылықтарды анықтауда ілкімді зерттеулердің қажет екендігі анық.

«Шежіре-и теракиме» тарихи еңбегінде кездесетін көнерген сөздердің бірі – *байтақ/payı-taht*. Мысалы: *Sultan Muhammed Harezmsahning پای-تاht ve nöker ve hazinening turgan yeri turur tip ulug oğlu Coçi Han ve ikinci oğlu Çagatay Han ve üçüncü oğlu Ögedey Han, bu üçisini seksen ming kişi birlen Ürgençke yiberdi* (Сұлтан Мұхаммед Харезмшахтың астанасы, нөкерлері мен қазынасының тұрған жері деп үлкен ұлы Жошы ханды, екінші ұлы Шағатай ханды, үшінші ұлы Үгедей ханды, үшеуін сексен мың адаммен Үргенішке жіберді) [1:135]. Шығармадағы *байтақ* сөзі «елдің астанасы, бас қаласы» деген мағынада қолданылған. Он томдық түсіндірме сөздікте *байтақ* сөзінің бір ғана мағынасы берілген, ал 15-томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» *байтақ* сөзі үш омонимдік тұлға ретінде мағыналары берілген. БАЙТАҚ I. Парсы тілінен енген сөз: «1) астана, бас қала; 2) көне мағынасы: мемлекет, қала, полис, кішігірім хандық; 3) ауыспалы мағынасы «ел-жұрт» деген мағыналары көрсетілген. Қалған екі омонимдік мағынасының бірі географиялық термин – ерекшеленетін жер қабаты, ландшафт делінсе, екіншісінің беретін мағынасы «ұшы-қиыры жоқ кең» деп көрсетілген [2:604-605]. Ноғайлы-қазақ цикліндегі жырлардың көбісінде жыр тақырыбының тірек сөздерінің бірі – *байтақ*. Бұл сөздің қазақ әдеби тіліндегі негізгі мағынасы – «ұшы-қиыры жоқ кең» деп берілген [3:41]. Қазақтың батырлық дастандарында, «Едігеден» бастап, XV-XIX ғасырларда жасап өткен бірқатар жыршылардың тілінде, жырау-

лар тілінде, Бұхар, Махамбет, Шернияз, Мұрат т.б ақындардың, сөз зергерлерінің поэзия тілінде, дастандарында, толғауларында, жырларында, XVIII-XIX ғасырда Қазақстанның батыс өңірлерінде жасап өткен бірқатар жыраулардың тілдерінде *байтақ* сөзінің – «территориялық-этникалық тұтастық, елдік құрылым, хандық» деген мағынасы қолданылған [4:239-240].

Жырлардың бойында *байтақ* сөзінің *ел*, *жұрт* сөздерімен бірге, *байтақ ел*, *байтақ жұрт* тіркестерімен де ұшырасады.. Бұл тіркестер – «барлық ел-жұрт» деген мағынада емес, жалпы «ел-жұрт бірлігі, ру – тайпа одағы» деген түсініктегі плеоназм болып табылады, яғни бір мағынада екі сөздің қатарласа айтылуы, жалпылық ұғымын білдіруі. Мұндай қолданыс тілде жиі кездесетін амалдар болып табылады. Бұлардың көбісі қос ретінде дефиспен немесе біразы бөлек-бөлек, қатар келіп жазылады. Мұндай сөздер бір-бірімен қатар келіп, мағына айқындап, күшейткіш реңк үстейді. Мысалы, *байтақ ел* (ел+ел), *байтақ жұрт* (жұрт-жұрт) т.б. «Тақтың аяғы» (төменгі жағы), бұдан тақтың төменгі жағында, яғни тақта отырған әміршінің аяғының астында (қазақша: қол астында) отырған ел, жұрт, ру, тайпалар, олардың одақтары, қысқасы, «бағынышты ел» деген ауыспалы мағынада қолданылып жүрген байтақ сөзі парсы тілінің пай + тахт екі сөздің бірігуінен шыққан. «Ұшы қиыры жоқ, кең, үлкен» деген сындық мағынаға ие болған *байтақ* сөзі уақыт өте келе дастан-жырларда «белгілі бір құрамды ел, этникалық бірлік, «территориялық тұтастық» деген мағынада да қолданылып жүр. «Ел-жұрт» мағынасында байтақ сөзінің қазақ поэзия тілінде жалғастығы XVIII-XIX ғасырдың бірқатар ақын-жыраулар тілінен де кездеседі. *Байтақ* сөзінің негізгі мағынасы ескі, яғни «белгілі бір территориялық-этникалық бірлік, хандық» деген мағынадағы қолданысы. Ал, кейінгі сын есімдік мағынадағы *байтақ* сөзі сындық сипатта жұмсалып жүр [4:240-241]. Орта ғасырлық «Шежіре-и теракиме» тарихи еңбегінде *байтақ/рай-тахт* сөзі «елдің астанасы, бас қаласы» деген мәнде қолданылса, қазіргі қазақ тілінде «ел астанасы» деген семантикасы көмескіленіп, «кең, ұшы-қиыры жоқ, үлкен» деген мағыналық реңкте қолданылады. Осындай талдаулар негізінде сөздердің мағыналық өзгерістерін анық аңғаруымызға болады.

«Шежіре-и теракиме» тарихи еңбегінде кездесетін көнерген сөздердің бірі – *төре/töre*. Мысалы: *Burungı ötken biligliler aytıp tururlar kim, bir kinga ikki kılıç sigmas ve bir hatunni ikki er alıp oltura bilmes ve bir yurtga ikki töre sigmas* (Бұрынғы өткен білімділер айтқан екен, бір қынға екі қылыш сыймас, бір әйелді екі ер алып отырмас, бір елге екі заң сыймас)[1:162]. Бұл жердегі *төре* сөзінің мағынасы «қағида, заң, билік» деген мағынада қолданылып отыр. *Төрүмек*, *төру* етістігі ертеректе бір елге жататын тайпалардың рулардың, жеке кісілердің қарым-қатынастарын реттеп тұратын «заң, қағида» деген ұғымда қолданылған, яғни ескі түркі тілінде «тәртіп орнату, реттеу» мағынасында жұмсалған [5:82-83]. Дәл осы мағынада қазір де басқа тілдерде де қолданылып жүр: түрікше *төр – әдет*, ырым мағына берсе; монғолша *төр – құрылыс, мемлекет, өкім, билік, басқару, заң* деген ұғымды береді. Кейін рудағы, тайпа ішіндегі істің бәрін ретке келтіретін,

басқаратын адамды *төре* деп, ал, оның отыратын орнын төр деп атап кетсе керек. *Төре* сөзі қазіргі түркі тілдернің көбінде көнерген сөз ретінде сақталған. Ал, *төр* сөз мағынасы тарылып, қолданылу аясы шектеліп, жалпы үйдің ішкі ең жоғарғы жағы деген ұғымды білдіретін болды [6:188]. Қазақ даласында Шыңғыс хан дәуірінен бастап белгілі бола бастаған билеп-төстеуші топты, Шыңғыс әулетін, соның тұқымына жататын ақсүйектер мен олардың ұрпағын *төре* деп атаған. Олар қазақ руларынан бөлек өз алдына дербес қауым болып өмір сүрген. Төрелер өздерін «ақсүйек» деп, қазақ жұртын «қара сүйек» деп атаған. Хандар тек төрелерден сайланатын болған. Олар әкімшілік және сот билігін жүзеге асырып отырған. Сонымен бірге олардың соғыс барысында жеке жасақ құрып, сол жасаққа қолбасшылық ету құқықтары болған. Қазақ қоғамында үстемдік еткен ақсүйектерді, яғни Шыңғыс ханның тұқымын *төрелер* деп атаған. Бұдан өзге *тұрақты, қалыпты заңдар жинағы; Әділдік, төрелік, билік айтушы* деген де ауыспалы мағынасы бар. Төре сөзінің соңғы бір ауыспалы мағынасы – *бір тектес жанның, нәрсенің жақсысы, асылы* [7: 647]. Абылай ханның тұсында «төре тұқымының хан, сұлтан, би болғандардың ордасына рұқсатсыз, баса-көктеп кіріп келген қарашаның ат-тоны талауға түсетін болсын» деген заң қағидасы болған. «Шежіре-и теракима» тарихи шығармасында кездесетін *төре* сөзі бүгінгі қазақ тілінде төреші сөзінің құрамында «төрелік етуші, кесім беруші» мағынасында және Шыңғыс хан нәсілінен тараған ұрпақтарын «төре» деп атау бар.

«Шежіре-и теракима» тарихи шығармасында жиі кездесетін сөз – *йай/жай* (садақ оғы). Мысалы: *Oguz Han Şam vilayetinde turganda pinhanı bir nökerining kolına bir altın yau ve üç oknu berdi takı aytdı yauını kün tugışında bir çölde kişi ayagi yetmes yerde torpakka kötüp bir uçını çıkarıp koygul...* (Оғыз хан Шам уәлаятында тұрғанда жасырын бір нөкерінің қолына бір алтын жай садақты және үш оғын берді, тағы да ол жай/йай садақты күн туғанда бір шөлде адам аяғы жетпейтін жерге топыраққа көміп бір ұшын шығарып қой деп айтады) [1:145]. Садақ сөзінің синонимдері ретінде кездесіп жүрген көнерген сөздің бірі – *жақ/жай/жа* сөздері. Соңғы *жа* варианты қазақ тілінде *сарыжа, бұхаржа* сөздерінде сақталған. Ағаштан доғаша иіп немесе иілген іспетті екі бөлікті жалғастырып, екі ұшын қайыспен керіп, сол кермеге оқ (жебе) салып, тартып алатын, өте көне замандардан келе жатқан қару атауы садақ (жақ) деп аталған. Сонымен қатар, бұхаржа және сарыжа сөздеріндегі *жа* компоненті де көне *йа* сөзінің қазақша нұсқасы (сөз басындағы й дыбысының қазақ тілінде ж болып келетіні ескерсек) екені белгілі. Көне *йа* – жақ, *йа кур* – «жай тарту, жақ ату», *йа құрғучы* – «жайшы, жақ атушы» деген мағынаны білдіретіндігі белгілі [8: 221]. Г.Клаусон өзінің еңбегінде *садақ* сөзінің атауына байланысты ол сөздің көне нұсқасы *ya «bow» weapon* (садақ, қару) деп келтіреді. Сонымен бірге, NE «north-eastern language group, para. 57» (солтүстік-шығыс түркі тілдері тобы) *ya, ça, çag* болып кездесетіндігі (хакас тілінде *ça, сах, охça*), NC (north-central language group) қырғыз тілінде *ca*, қазақ тілінде *jak*, SC (south-central language) өзбек тілінде *yoy*, NW (north-western language group) қарақалпақ тілінде *jau*, татар (Қазан) тілінде *ceya*, құмық тілінде

јауа, ноғай тілінде *уау*, SW (south-western language group) әзірбайжан және Османлы тілінде *уау*, түрікмен тілінде *уа:у* болып аталатындығы жайлы жазылған [9, 869].

Садақ оғының қабын *қорамсақ* деп атаған. Батырлық жырлар мен эпостық дастандарда *қорамсақ* пен *садақ* сөздері синонимік қатар түзіп жиі қолданылған. Ғалым Ә. Қайдаров бұл сөздердің морфологиялық құрамын талдап, этимологиясын ашып зерттеген. Ғалым өзінің зерттеу еңбектерінде *қорамсақ* сөзінің құрамындағы *сақ* элементі – бір сөз түбірінің *йа/йақ/жа/жақ*, *са/сақ* секілді варианттары деген тұжырымынды келтіреді. *Қылшан* сөзін аттың құйрығы немесе жалының қылымен байланыстырып, *қыл* сөзіне «ыдыс, қап» мағынасындағы *шан* сөзі немесе *-шан* (*-шын*, *-шін*) жұрнағы қосылуы арқылы жасалған сөз болуы мүмкін деген пікірін айтады [10:31-32]. Осы мағынадағы орыстың *колчан* сөзі де XIII-XV ғасырларда түркі тілдерінен енгендігі жайлы деректер бар [11:193]. Тарихи жырда *садақ оғы*, *жай* сөздері фонетикалық айырмашылықтар негізінде *йай*, *йай оқы* деп кездеседі. Оғыз тобына жататын түркі тілдері мен қыпшақ тобына жататын түркі тілдері арасындағы айырмашылықтардың бірі де осы – *й* мен *ж* дыбыстарының сәйкестігі.

Қорыта келе, «Шежіре-и теракима» тарихи шығармасында кездесетін *байтақ*, *төре*, *жай/йай* сөздерінің семантикалық ерекшеліктері, олардың түркі тілдеріндегі қолданылу ерекшеліктері, фонетикалық өзгешеліктері мен морфологиялық айырмашылықтары қамтылды. Қыпшақ тобына жататын түркі тілдері мен оғыз тобында жататын түркі тілдері арасындағы тілдік байланыстардың ара-жігін айқындайтын мысалдар мен ғылыми тұжырымдар келтірілді. Лексикалық қорымыздағы сөздердің мағыналық ерекшеліктері, олардың туыс тілдер құрамындағы қолданысы түркі тектес халықтардың ертеден-ақ мәдени, рухани жағынан жақындығын аңғартады. Сөздердің көнеруі, қолданыс аясынан шығуы, қолданысқа бірден түсуі, қабылдануы тіл заңдылықтарының тарихи процеске қатыстылығын көрсетеді. Қазіргі таңда тіл білімі саласында сөздердің семантикалық мағынасын айқындауда, сөздің шығу тегін, түп-төркінін анықтауда этимологиялық зерттеулердің алатын орны маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Zuhul Kargı Ölmez. Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü). – Ankara: Türk dilleri Araştırmaları Dizisi, 1996. – 559 s.
2. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық / Құраст. Ғ. Қалиев, С. Бизақов, О. Нақысбеков және т.б. – Алматы: «Арыс», 2006, 2-том. – 744 б.
3. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі (2-том). – Алматы: Ғылым, 1976.
4. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді (сөздердің қолданылу тарихынан). Көптомдық шығармалар жинағы / Рәбиға Сыздықова / - Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 412 б.
5. Мелиоранский П.М. «Памятник в честь Кюль-Тегина// ЗВО ИРАО. 1899. Т. XII.
6. Ысқақов А., Сыздықова Р., Сарыбаев Ш., Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы: Қазақ ССР-ның «Ғылым» баспасы, 1966.- 240 б.

7. Жанұзақов Т. Қазақ тілінің сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – 776 б.
8. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 677 с.
9. Sir Gerard CLAUSON «An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish», Oxford at the Clarendon press, 1972. – 988 с.
10. Кайдаров А.Т. Доспехи и вооружения воина-батыра в казахском эпосе и их этнолингвистическое объяснение // Известия АН КазССР. - Серия общественная. - 1973. - № 6.
11. Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. - Алма-Ата, 1976.

ӘОЖ 81.632.4

МЕНТАЛДЫ ЛЕКСИКАНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

А.Бахытбек

*Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан
ansa_jan@mail.ru*

Аңдатпа: Мақалада халқымыздың мұрасы, тұрмысы, салт-дәстүрінен хабар беретін менталды лексиканың табиғаты зерделенді. Әр тіл – өн бойында сол ұлттың мәдениетін, тарихын, әдебиеті, кәсібін, танымын сақтайтын таңбалық жүйе. Мақалада осы тіл зерттеу мәселесінде ұлттық тілдің ерекшелігін, қолданылу өрісін, қазіргі таңдағы қолданылу аясын антропоэзектік бағытта зерттеудің маңыздылығы көрсетілді.

Кілт сөздер: ұлттық мәдениет, менталды лексика, таным, лингвомәдениет-тану.

Abstract: *The article examines the nature of mental vocabulary, which transmits the heritage, everyday life, traditions and customs of our people. Every language is a sign system, which preserves the culture, history, literature, profession, cognition of this or that nation. The article reflects the importance of studying the specificity of the national language, the field of its application, the field of its modern application in the problem of the study of this language.*

Key words: *national culture, mental vocabulary, cognition, linguoculture-cognition.*

Тіл адамның қоршаған ортасын, сол ортада қалыптасқан мәдениетті бейнелейді, мәдениетті сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа, әкеден балаға жеткізеді. Сол себепті де тіл мен адам ажырамас бірлікті. Тіл – таным мен мәдениеттің құралы. Яғни, ұлттың бар болмысы, мінезі, тұрмыс-тіршілігі тіл арқылы беріледі. Осылайша, адам тіл мәдениет деген байланыс қалыптасады. Ал тілдің белгілі бір халықтың мәдениетін бейнелеуі менталды лексика ұғымын туғызады, мәдени ақпарат лексиканың, сөздің, сөз тіркесінің, көркемдегіш құралдардың өн бойында сақталады. Яғни, оның бойында түрлі тарихи оқиғалардың ізі, соған сәйкес халықтың материалдық және мәдени өмірінің көріністері бейнеленеді.

«Менталитет» және «менталдылық» терминдерін ғалым А.Я.Гуревич синоним ретінде қарастырады: «В традиционном значении «ментальность» сино-

нимична «менталитету» и подразумевает тот или иной «склад ума», то есть это устойчивые интеллектуальные и эмоциональные особенности, присущие тому или иному индивиду». Яғни, жеке тұлғаның танымы, ақыл-ойы, іс-әрекеті – барлығы «менталитет» және «менталдылық» ұғымын береді. Екі ұғымның да зерттеу объектісі – адам табиғаты. Дегенмен, екеуара айырмашылық та жоқ емес. Тілші ғалым Э.Д.Сүлейменова «Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігінде» бұл айырмашылықтарды былай көрсетеді: «*Менталдылық* дегеніміз – этномәдени, қоғамдық дағдылардың, рухани қағидалардың, стереотиптердің жиынтығы. Ал *менталитет* – адамдардың әлеуметтік ортаның, ұлттық дәстүрлерінің ықпалына байланысты қалыптасқан жеке-дара және қоғамдық сананың, олардың өмірлік ұстанымдарының, мәдениетінің, мінез-құлқының аса айрықша ерекшеліктері: ақыл-ойдың көрінісі, дүниетаным». Анықтамаға сүйенсек, менталитет жалпылық ұғым мағынасында болса, менталдылық дара ұғымдық мағынада. Менталитет – жалпы адамзатқа қатысты ерекшелік, ал менталдылық – сол ерекшеліктердің ішіндегі белгілі бір халыққа ғана тән дара түсінік. Мәселен, жылқы – қазақ халқы үшін төрт түліктің бірі, мінсе – көлік, жесе – ас, ішсе – сусын. Дегенмен, қазақ халқының, менталды лексикасына тән *құнан, дөнен, жабағы, жабы деген атаулар, жабыдайын жалтаңдап, сәйгүліктей сайланып, арғымақтай арындап, дүлдүлдей дүбірлетіп, жүрегі тайдай тулады, ат ізін салмады, жылқы мінезді, жүйрік аттай ойқастады, жүйрік қиял*, деген бейнелі атаулар кездеседі. Мысалы:

ЖАБЫ, зат.

I Негізгі мағынасы.

Қазақ жылқысының нашар, қарабайыр тұқымы [3, 243].

II Бейнелі мағынасы.

ЖАБЫДАЙ ЖАЛТАҢДАП ФБ. сын. Тайсалып, беттей алмай.

– *Арғымақ дейтін жығылар,*

Найза бойы жер келсе,

Жабыдайын жалтаңдап,

Түсер жерін қарай ма? (М.Өтемісов) [4, 98].

АРҒЫМАҚ, зат.

I Негізгі мағынасы

Асыл тұқымды, сымбатты жылқы [3, 54].

II Бейнелі мағынасы.

АРҒЫМАҚТАЙ ФБ.сын. 1. Арғымақ сияқты, арғымақ тәрізді. 2. ауыс. Жүйрік, елден озған [4, 28].

Арғымақтай биік қара қасқа, семіз құнанға күміс ер-тоқым ерттеп мінген ересек бала, Әзімбай шауып келген екен [6, 272].

Тілімізде бұдан өзге жылқы малына қатысты төмендегідей бейнелі атаулар да кездеседі.

АТ БАСЫНДАЙ АЛТЫН ФБ. Көлемді, үлкен алтын. *Сен ертең де кел. Мен әкемнің қазынасынан ат басындай алтын, қой басындай ділда алайын, сонан соң екеуіміз қашайық* (Қазақ ертегілері) [4, 34].

АТ ЖАҚТЫ НБ. Бет-әлпеті сопақша келген адам туралы айтылады. *Столдың ана шетінде Мұратқа қарсы қарап, кішкене көзі моншақтай жылтыраған, денесі енді толыса бастаған, ат жақты, қара сұр аға лейтенант отыр* (Т.Ахтанов) [4, 34].

ЖҮЙРІК АТТАЙ ОЙҚАСТАДЫ ФБ. сын. Қыр көрсетті.

Жүйрік аттай ойқастап,

Құнан қойдай бой тастап,

Қалмаймын деп ұялап,

Жан-жағына қарап, байқастап (Қ.Жармағамбетов) [4, 119].

ЖЫЛҚЫДАЙ ЖУСАТЫП, ҚОЙДАЙ ӨРГІЗДІ ФБ. Айтқанына көндіріп, дауына жүргізді. *Бүкіл Дешті Қыпшақты өзіне бағындырып, жылқыдай жусатып, қойдай өргізуің керек* (І.Б) [4, 123].

ЖЫЛҚЫ МІНЕЗДІ (СИЯҚТЫ) АДАМ ФБ. Шыдамды, төзімді. *Қазақ – жылқы мінезді, рухы биік, Ер халық!* [4, 123].

Бұл келтірілген мысалдар - қазақ қолданысына тән, ұлтымыздың мәдени лексикасын танытатын тілдік бірліктердің көрінісі. Қолданысымызда кездесетін осындай бейнелі атаулар тіліміздің байлығын танытады. Осыдан *менталитет тілі, менталды лексика* ұғымы шығады. Ғылымда тіл менталитетке байланысты деген түсінік бар. Ал тілдегі менталитетті жеткізуші – адам. Ұлттық болмыс болса осы жеке адам басындағы қасиеттерден бастау алады. Сондықтан да тіл мен мәдениетті, ұлт пен тілді біртұтас жүйеде зерттеу – антропоэзектік бағыттың басты нысаны. Бұл бағыт бойынша тілді кең мағынада адам сана-болмысымен, яғни адамның ойы мен оның рухани жан дүниесін сөйлейтін тілінен бөлмей әлеммен бірге, тұтас қарау. Бұл бағытта жүргізілетін зерттеудің маңыздылығы жөнінде ғалым Ж.Манкеева: «Антропоэзектік бағытта жүргізіліп жатқан зерттеулердің барысы тіл мен мәдениеттің байланысы тіл білімінің қазіргі лингвомәдениеттану саласында ерекше мәнге ие екенін көрсетіп отыр. Бұл екі фактордың тоғысуы нәтижесінде пайда болған тілдік деректер ұлт мәдениетін немесе ұлт тарихын, халықтың қоғамдық өмірін бейнелеп қана қоймай, ана тілінің сөздік қоры байлығының көрсеткіші ретінде де танылады» 48. Тіл біліміндегі антропологиялық бағыттың ең басты сипаты адам болмысы десек, жан-жақты түсіну үшін, оның тілін, қоршаған ортамен қарым-қатынасын, соған орай, коммуникативтік жағдаяттарын зерттей білу қажет. Себебі тілде адамның осы әлемді түсінуге тырысқан таным жолдарының ізі сақталады, ұлт өмірі туралы жан-жақты мәлімет жинақталады.

Тіл адам мәдениет қатынасынан туған ұғым – *менталды лексика*. Бұл туралы ғалым Е.Жанпейісов мынандай анықтама береді: «Этностың өткені оның мәдени лексикасының айқын көрінісі. Этномәдени лексикаға сол этнос мекен еткен аймаққа тән табиғат құбылыстары, заттық мәдени лексикасы, рухани мәдениет лексикасы жатады», 206. Байқағанымыздай ғалымның пікірінен тұрмыстық лексиканың халықтың өмірімен тікелей байланысты екенінен көз жеткіземіз.

Е.С. Кубрякова 1997 жылы жарық көрген «Краткий словарь когнитивных тер-

минов» атты еңбегінде: «Ментальный лексикон – система, отражающая в языковой способности знания о словах и эквивалентных им единицах, а также выполняющая сложные функции, связанные не только с указанными языковыми единицами, но и стоящими за ними структурами представления экстралингвистического (энциклопедического) знания» деген анықтама келтіреді [9,97]. Яғни, менталды лексика деп отырғанымыз – біздің тілдік санамызда, қабілетімізде қалыптасқан этимологиялық біліміміз. Ғалым менталды лексикаға анықтама беріп қана қоймай, оның зерттеудегі өзектілігіне де тоқталады. Ұлттың мәдениеті, дәстүрі тілмен қатар сақталады десек, оның қалай сақталатындығы, ұрпақтан-ұрпаққа қандай күйде жететіндігі де өзекті мәселе болып тұр. Уақыт өте тұрмыстық лексикамызды бейнелеген бастапқы сөздер тұтастай немесе оның белгілі бір бөлігі өзгеріске ұшырауы мүмкін. Бұл тиісінше тілімізде сақталған ұлттық құндылығымыздың өзгеріп, қолданылу аясының кеңеюіне немесе тарылуына әкелуі мүмкін. Мәселен, көнек – көбінесе бие саууға арналған, көннен жасалған шүмегі бар ыдыс [3, 413]. Бұл ыдыс қазіргі тұрмыста қолданылмағанымен, осы атауға қатысты қосымша бейнелі мағынада жұмсалып, қолданылу аясы кеңейген. Тілімізде *бет-аузы көнектей, көнекке тас салғандай, көнектен өткен, көнекті сырттан салды* деген бейнелі атаулар да кездеседі. Сөздің осылайша образды-бейнелі берілуі, бейнелі атау, бейнелі сөз дегенді қалай түсінеміз. Сөздерді ауыспалы, астарлы, метафоралы тіркестерде орын тауып дәл қолдана білсе, сөйлеуіміз әдемі, әсерлі, образды болады. Сөз бастапқы мағынасынан бейнелі мағынаға өткенде жаңадан реңк алып, бірнеше көркемдік қасиетке ие болады. Тілімізде сөзге бояу беріп, әсерін күшейте түсетін фразеологиялық орамдар, метафоралар, мақал-мәтелдер көптеп кездесетінін білеміз. Мәселен, ұлттық зергерлік бұйымдарға байланысты туындаған бейнелі атаулар: *маржандай, жүзіктің көзінен өткендей, моншақтап терледі, белбеуі шешілді, шашбауын көтерді* т.б.

БЕЛБЕУІ ШЕШІЛДІ ФБ. *Бұл жерде егілді, ынтыға елжіреді деген ұғымда. Шыққанда мен үйімнен бесін еді, Астында шайқан торы есінеді, Есіме беу, қарағым түскен кезді, Белбеуім бес ораған шешіледі* (Жаяу Мұса) [4; 63].

ЖҮЗІКТІҢ КӨЗІНЕН ӨТКЕНДЕЙ ФБ. 1. Сұлу, мүсінді. 2. Еті тірі, пысық. *Жүзіктің көзінен өткен сегіз қырлы, бір сырлы жігіт* (З.Шашкин) [4; 119].

МАРЖАНДАЙ [ТІЗІЛГЕН] ФБ. Мейлінше сүйкімді, қатар тізілген [4; 214]. *Және сонымен қатар жсымия күлген ерні аппақ маржандай тістерін айқын көрсеткендей болды* [5; 74].

МОНШАҚТАП ТЕРЛЕДІ ФБ. Қара суға түскендей ағып терледі.

Егін-жай болып өтелмек,

Моншақтап тамған тер ізі

Төсінде орман мекендеп,

Жайнамақ осы жер жүзі (С.Мәуленов) [4; 218].

ШАШБАУЫН КӨТЕРДІ ФБ. Біреуге жағымпаздық етті, қошеметтеді [4; 312]. *Бәжсей: «Ажарым өтпейтін болса, шашбауыңды несіне көтердім?» деп өкпелеп қалды* [6; 120].

Этнолексика, мәдени лексика жайлы құнды пікірлер ғалым Ж.Манкеева еңбектерінде қарастырылып, дәлелді тұжырымдар берілген. 1997 жылы жазған «Қазақ тілінің заттық мәдени лексикасы» деген докторлық диссертацияның авторефератында этнолексикаға былайша баға береді: «Сонымен көне тамырлы этнолексика халықтың этномәдени тарихы және тілдік шығармашылығы туралы баға жетпес «ақпарат» көзі болып табылады. Оның негізін құрайтын тұрмыстық лексиканың дені – ұлттық материалдық мәдениеттің рухани мәдениетіміздің түбірі. Себебі бұл жүйедегі сөздер тек атауыштық қызмет қана атқармайды. Қазақ тіліндегі заттық мәдениетке қатысты атаулар немесе тұрмыстық лексика қазақ халқының материалдық өндірісінің деңгейін, сипатын, түрлерін және шаруашылық пен тұрғын үй мүліктері, киім мен тұрмыс бұйымдарын әшекейлеуге қажет мұқтаждықты қамтамасыз етуге бағытталған қазақтың халықтық қолөнер бұйымдарын бейнелейді» [10, 33]. Ғалымның пікірінен көргеніміздей, тілімізде этнолексиканы құрайтын атаулар сан-салалы болып келеді. Сонымен қатар ғалым заттық мәдениетіміздің көркем әдебиетте қолданылуы, оның тілдік ерекшеліктеріне тоқталып, «этнографизм» терминін ұсынған болатын. Ғалымның айтуынша, этнографизмдер дегеніміз – өткен тұрмысымызда болған, көбі әлі де қолданылып келе жатқан тұрмыстық бұйымдардың белгілі бір кәсіпке, шаруашылыққа, салт-дәстүрге, әдет-ғұрыпқа, наным-сенімге, баспанаға, киім-кешекке, ішер асқа, туыстық қатынасқа, ел билеу ерекшелігіне, заң тәртібіне байланысты қолданылатын, халқымыздың тұрмыстық және тілдік өзіндік ерекшелігін көрсететін арнаулы атаулар мен сөз тіркестері [10, 35]. Ал тіл мен мәдениеттің атауына ұйытқы болған осынау этнографизмдер ана тілі байлығының бір бөлшегі болып табылады.

Осы анықтамалар негізін алып қарайтын болсақ, тілдік тұрғыда, психологиялық тұрғыда да менталды лексика ұғымы барлығы танымға келіп тіреледі. Олай болса, менталды лексика, когнитивті лексика, этнолингвистика салаларын қатар алып қарауымыз керек. Себебі барлығының зерттеу объектісі – тіл, таным, мәдениет, сөз. Этнолингвистика саласымен байланысын Ә.Қайдардың ой-пікірінен көруге болады. Ғалым этнолингвистикалық зерттеудің мақсатына қарай «этнос» терминін «этнос болмысы» ұғымымен, ал «тіл» дегенді «тіл әлемі» терминімен атауды ұсындады. Яғни, этнолингвистикалық зерттеулер этностың жеке мәселелері емес, оның тұтас бейнесін, барша болмысын анықтайды, ал осы этнос туралы толық мағлұмат оның тіл қазынасында сақталады деген ойды тілге тиек етеді. Этнолингвистика зерттеу аясы үлкен ғылым. Ә.Қайдар оның мәдениеттану, этнография, этнология, өлкетану, мифология сияқты қоғамдық пәндер саласы мен этимология, диалектология, ономастика, фразеология, терминология, лексикография тәрізді лингвистикалық пәндер атты екі тобын бөліп көрсетеді. Осыдан шығатын түйін, менталды лексика да этнолингвистиканың негізгі зерттеу объектісі болып табылады [11,19].

Менталды лексиканы психологияда зерттеген ғалым А.А.Залевская «Слово. Текст. Избранные труды» атты еңбегінің «Ментальный лексикон с позиций разных подходов» бөлімінде былай деп анықтама береді: «Ментальный лексикон —

это «лексический компонент речевой организации человека, формирующийся в результате переработки многогранного, в том числе речевого опыта и предназначенный для использования в речемыслительной деятельности» [12,174]. Яғни, адам сөйленісінде, тәжірибесі мен таным іс-әрекеті нәтижесінде пайда болған лексикалық компонент.

Келтірілген анықтамаларды салыстыра қорытындылайтын болсақ, менталды лексиканы толық түсіну үшін, «менталитет», «менталдылық» ұғымдарының ара жігін ажыратып алған дұрыс. Менталитет – адамның әлемді тұтастай тануы, жалпылық түсінігі десек, менталдылық деп отырғанымыз – жеке адамға (ұлтқа) тән даралық ерекшелік және оның берілу жолдары. Осыдан туындайтын менталитет мен менталитет тілі (менталды лексика) қатынасын әлемнің концептуалды және тілдік бейнесі қатынасымен түсіндірген жөн. Яғни, тілдің менталдылығы арқылы әлем бейнесін саралап, бөліп тануға болады.

Сонымен, менталды лексика дегеніміз – адамның жадында сақталған «ішкі сөздік», бұл әр адамның таным түсінігімен тікелей байланысты. Менталды лексикамен қатар менталды грамматика ұғымы да қолданылады. Яғни, жадымызда сақталған немесе танымымызда жаңадан пайда болған сөздер мен сөз орамдарын сөйлеу кезінде дұрыс қолдану үшін қажет.

Менталды лексика ұғымымен қатар «этномәдени лексика», «этнографиялық лексика», «тұрмыстық лексика», «заттық мәдениет лексика» деген терминдер де кездеседі. Олай болса, мәдени лексикамызға жататын ат әбзелдері, зергерлік бұйымдар, ұлттық тағам атаулары, туыстық атаулар, салт-дәстүр, киім атаулары, ыдыс-аяқ атаулары, жиһаз атаулары, ұлттық аспаптардың бастапқы мағынасынан жаңа бейнелі мағынаға өтуін, сол арқылы ойдың, сөздің образды жеткізілуін зерттеу, зерделу антропоэзектік бағыт тұрғысынан маңызды әрі өзекті болып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гуревич А.Я. Проблема ментальностей и современной историографии // Всеобщая история: Дискуссии, новые подходы.– М., 1989. – Вып. 1. – 309 с.
2. Сүлейменова Э.Д. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. Словарь социолингвистических терминов /Сүлейменова Э.Д., Шәймерденова Н.Ж., Смағұлова Ж.С., Ақанова Д.Х. – Астана: «Арман-ПВ» баспасы, 2008. – 392б.
3. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 50 мыңға жуық сөз бен сөз тіркесі. – Алматы: Дайк-Пресс., 2008, 967 б.
4. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Қазақ ССР-нің Ғылым баспасы, 1977, - 712 б.
5. Әуезов М. Абай жолы, I том. – Алматы: Жазушы, 2007, - 365 б.
6. Әуезов М. Абай жолы, II том. – Алматы: Жазушы, 2007,- 430 б.
7. Манкеева Ж. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008, - 356 б.
8. Жанпейісов Е. Этнокультурная лексика казахского народа (на материале произведений М.Ауезова). –Алма-Ата, 1989, - 206 с.

9. Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов. – М. Филол.ф-т МГУ им. М.В.Ломоносова, 1997 г.
10. Манкеева Ж.А. Қазақ тілінің заттық мәдени лексикасы. ДДА. – Алматы: 1997, - 58 б.
11. Залевская А. А. Слово. Текст. Избранные труды – М: Гнозис, 2005 г.
12. Қайдар Ә. Этнолингвистика. // Білім және еңбек, 10, 1985. -19-б.

ӘОК 81-139

ҚАЗАҚ ЗАҢГЕРЛІК ДИСКУРСЫНДАҒЫ ТІЛДІК ҚОЛДАНЫС

А.А. Букаева

*Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-сұлтан қаласы, Қазақстан
anar-bukaeva@mail.ru*

Аннотация: Бұл мақалада қазақ заңгерлік дискурсындағы тілдік қолданысты айқындауға тырыстық. Заңгерлік дискурстың бастау көзі ретінде билер сотындағы қатысымды зерттеу нысанының контексті негізінде қарастырдық. Билер сотындағы актив қолданылған тілдік бірліктер мен бірқатар заңгерлік ұғымдарға семантикалық талдау жүргізіп, лексикалық мәнін аштық. Талдау барысында қазақ даласындағы билер сотын, заңгерлік ұғымдарды зерттеген ғалымдардың еңбектері басшылыққа алынды.

Түйін сөздер: дискурс, билер соты, кеңес, жүгініс, дау, құн, айып, қылмыс, жаза.

Annotation. In this article, we tried to determine the language usage in the Kazakh legal discourse. As a source of legal discourse, we considered the complicity in the biy court on the basis of the context of the object of research. Active in court, Biev conducted a semantic analysis of the language units used and a number of legal concepts, revealed the lexical meaning. In the course of the analysis, the works of scientists who studied the court of the biys of the Kazakh steppe, legal concepts were used.

Keywords: discourse, jury trial, council, appeal, dispute, cost, accusation, crime, punishment.

Қазақ заңгерлік дискурсы сонау қазақ хандығы құрылған кездегі билер сотынан бастау алады. Қазақтың дәстүрлі құқығында билер сотының атқарған қызметі орасан зор. Енді сол билер сотында, жалпы қазақ даласындағы дауларды шешуде, сол замандағы заңгерлік дискурста жиі қолданылған тілдік бірліктерге семантикалық тұрғыдан сипаттама берейік.

Қазақ заңгерлік дискурсындағы белсенді қолданыстардың бірі – «жүгініс» лексемасы. Бұл сөзді ғалым Н. Төрекүлов былай сипаттайды: «Тәуке ханның тұсындағы билермен қаралатын немесе «кеңес», «жүгініс» сияқты билердің басы қосылған ортаға түсетін мәселелерді объектісіне қарай келесі топтарға бөлуге болады: адамның жеке басына қарсы, рулы елге қарсы, қалыптасқан қоғамдық тәртіпке қарсы, қабылданған дінге қарсы істер. Жүгініске отырмай тұрып би екі жақтың жақсыларына не даугер мен жауапкердің өзіне өзара келісімге келу

жөнінде ұсыныс айтуға хақылы» [1, 256-б.]. «Абай жолы» роман-эпопеясындағы Абайдың «Ащы судың» дауын шешкен кездегі мына бір үзіндіге назар аударсақ: «...Осы тартыста Уақ руының жігіттері Оразбайдың бес мықтысын түсіріп қалады. Семей оязының ресми сотына Оразбай арыз береді. Тергеу жүргізіп бітіре алмай, орыс әкімдері бұл істі Абайға жолдауды мақұлдайды. Ол үшін екі жақтың *жүгініске* отыруға келісімі керек. Бір жағы, сүйегіміз бір ғой деп келіссе, екінші жағы Абайдың әділдігіне сеніп келіседі. Абай екі жағына да тартпай, *жүгіністен* соң «Қара қылды қақ жарып» мынадай бітім жасайды: – «Анау Ащы су кезінде Уақтікі болатын, оны әкем Құнанбай тартып алды, оның бергі жағы – Ащы судан Доғалаққа шейін Жиреншенің әкесі Шоқа тартып алды. Ащы суға шейінгі орынды Оразбайдың әкесі Аққұл тартып алды. Ащы судың арғы жағы Уаққа қалсын. Қолға түскен бес кісіні Уақтар Тобықтыға қайтарсын. Олардың мінген бес жылқысы (аты) жеріне рұқсатсыз кіргені үшін айыбы ретінде Уақта қалсын. *Жүгініс* соңынан Оразбайлар «Аруақ атсын!» – деп айқайлағанда, Абай: – Мені ататын аруақ сен емес, – депті» [2, 136].

«Қазақ тілінің түсіндірме» сөздігінің 4 томында «**ЖҮГІНІС** ет. 1. Орт. етіс Жүгін-іс. 2. Зат. м. Біреуге келіп, арызын айтушылық; жүгінушілік» [3, 243-б.]. Т. Жанұзақовтың басшылығымен шыққан «Қазақ тілінің түсіндірме» сөздігінде «**ЖҮГІНІС** 1. орт. етіс. Жүгініс. 2. Әділдікке, билікке келісу» [4, 320-б.], «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» «**ЖҮГІНІС** 1. ет. Тізе бүгіп отырысу. **ЖҮГІНІС** зат. Біреудің алдына келіп, арыз-шағым айтып, әділет тілеушілік; жүгінушілік» [5, 5911-б.]. «Жүгініс» сөзінің сөздіктерде берілген мағынасын саралай келе, қазіргі кезде сот орындарында орыс тіліндегі иск терминінің аудармасы ретінде қолданылып жүрген «қуыным» терминін жүгініс деп өзгертуге болар еді деп ойлаймыз.

Заңгерлік дискурстағы қатысым бейвербалды амалдар арқылы да жүзеге асады. Сондай амалдардың бірі – **ала жіпті кесу** немесе **ала арқанды қию**. Бұл рәсім екі түрлі жағдайда орын алған: біріншіден, ала жіп кесу дауласушы екі жақтың келісімге келіп біткенін білдіреді, екіншіден, ру-қауымның демографиялық мөлшері тым артып, осыған байланысты жер (жайылым) тапшылығы айқын сезілгенде сегізінші атадан ары қарай бөлінетін келесі ру-қауымдық топ пен бөлетін ру-қауымның екі айырылысуын рәсімдейтін ғұрып. «Ешкімнің ала жібін аттамадым» деген нақыл сөз билер сотының тәжірибесіндегі осы рәсімнен келіп шыққан деп тұжырымдауға болады [6, 123].

Шоқан Уалихановтың Батыр Баян туралы тарихи деректерінде мынадай үзінді бар: «Абылай қалмақтарға жорықпен келе жатқанда қалмақтан жеті адам елші келіп, қалмақ ханы Қалдан Серен: «Қалмақтар мен қазақтар ағайынды болған. Біз сіздерге ақ үйлі аманат пен қымбат тартулар жасаймыз. Бейбіт болайық» – деп ұсыныс жасайды. Абылай батырларын жинап кеңес құрады. Хан: «**Ақ үйі аманатын** алайық, оларды сендірейік, одан кейін шабуыл жасайық», – дейді. Сол кезде Баян: «Сіз **ақ үйлі аманатын** алмаңыз, қалмақтарды алдаймын деп ойламаңыз. Ұса менен Серен жоғары және төмен Қытайды да алдаған, сені де алдайды», – дейді. Хан өз сөзінен қайтпайды. Қазақтар екі күн қалмақтарды тоса-

ды. *Ақ үйлі аманаты да*, басқа сыйлықтар да жоқ». Осы диалогта қолданылған «ақ үйлі аманат» ұғымы – сол дәуірдегі заңгерлік түсініктердің бірі.

Ақ үйлі аманат – ежелгі қыпшақ заманынан қазақ хандығы жойылғанға дейінгі дәуірде дипломатиялық қатынастағы қолданылған тәсілдердің бір түрі. Ежелгі заманда ақ үйлі аманат алу жеңудің зор көрсеткіші болып саналды. Көне түркі тілінде мұндай құқықтық дипломатиялық тәсіл *тұнық* деп аталған. Ә.Марғұлан-ның пайымдауынша, мұндай жағдай өткен ғасырларда қазақ даласында, мысалы, жоңғар-қазақ соғыстарында, қытай-қазақ шапқыншылығында, Хиуа хандығы мен қазақ хандығы келісімге келген кездерде көп болған. Мұндай үлкен істің басында мемлекет ішінде беделді би, батырлар мен шешендер, атақты ақсақалдар, тіпті, хандардың өздері де жүрген. Тарихта Абылай хан 1779 жылы қырғыздарға соңғы рет жорық жасап, қырғыздар атынан ақ үйлі етіп (Омбы мұрағаттық деректерінде көп кісіні тұтқындап әкелді деген мәлімет келтірілген) қырғыздың солту руынан шыққан Жамансарттың ұлы Тілеубердіні бас қылып, аманатқа алып, қырғыз руларын Арқаға алып келгендігі айтылады (бір жыл Құдайменде сұлтанның қолында тұрған ол еліне аман-есен оралған деседі) [7, 52-б.].

Қазақ хандығы тұсындағы заң лексикасына тән атаулардың бірі - «**байса**» сөзі. **Байса** – көшпелі халықтардың қағаны тарапынан билік иелері бектерге, әмірлерге, мәмілегер билерге, елшілерге, саудагер керуенбасыларға, үкімет адамдарына берілетін арнайы құқықтық белгі. Байса, көбінде, алтын, күміс секілді бағалы металдан жасалып, оған иесінің шеніне сәйкес әртүрлі хайуанаттардың (лашын, жолбарыс, т.б.) суреттері салынатын болған [6, 136-б.]. Қытай-манжұр тілінде «белгі» деген сөз. Осы белгімен жүрген үкімет адамдары басқа елдердің шекарасына еш кедергісіз өтуге құқылы, азық-түлік, мініс-көлікпен қамтамасыз етілетін болған. Бұл дәстүр әлемдік дипломатия тарихында үлкен қызмет атқарған, қазіргі халықаралық заңнамадағы *виза* деген ұғым осы негізден қалыптасқан. Байсалардың лауазымдық айырмасы болған, мәселен, жүздік, мыңдық ұлығына арыстан басты, күн, ай бейнесі бедерленген байса, түмендік ұлығына арыстан басты байса, мыңдық ұлығына алтын сары байса, өлке билеушісіне сұңқар суреті салынған алтын байса берілген.

Қазақ заңгерлік дискурсының құрамдас бөлігіне айналған *құн, қылмыс, айып* т.б. тілдік бірліктер де бар.

Құн – көне түркі дәуірінен белгілі, қазақтың әдет-ғұрып заңында көп таралған жаза жүйесінің бірін білдіретін ұғым. Істеген қылмысы үшін бірнеше өсіммен би өкімі бойынша төленетін алым ұғымындағы жазаның атын білдіретін термин ретінде қолданылған (айыппұл мағынасында). Тілдің даму барысында бұл сөздің экономика терминдері қатарындағы қолданыс аясы да кеңейді. Мысалы, *қосымша құн, өзіндік құн, айнаымалы құн* т.б.

Жалпы **құн** жазасы, жоғарыда айтқандай, ауыр жазаларды ауыстырған. «Жеті жарғы» бойынша шектен тыс ауыр деп табылған жағдайларда жаза құн төлеумен шектелген.

Қазіргі заң терминдерінің ішіндегі күрделі ұғымды білдіретін сөз – *қылмыс*.

Қазақтың әдет-ғұрып заңдарында, «Жеті жарғыда» болсын, одан кейінгі Ережелерде болсын, «қылмыс» термині кездеспейді. Ол сөздің баламасы ретінде «жаман қылық», «жаман іс» деген сөздер пайдаланылған. Ал түркі тілдерінде «қыл» етістігі бұрыннан бар және әртүрлі мағынада жұмсалған. Осы етістікке *-ық/-ік* жұрнағы жалғану арқылы кісінің мінезін, ойын білдіретін зат есім жасалған. «Қылмыс» сөзінің мағынасы да осы аналогия бойынша «қыл» етістігінің адамның жағымсыз әрекетін білдіру негізінде жасалса керек. Кейін «қылмыс» зат есімі заңдық ұғымды білдіретін терминге айналған. Бұл пікірді «қыл» етістігінің ауыспалы мәні де дәлелдейді: оның ауыспалы мағынасы көне дәуірден бері «бұзу», «бүлдіру», «арын аттау» тектес ұғымдарды білдіріп келген [8, 442-б.], олай болса «қылмыс» терминінің мәні осы айтылған мағыналардың кеңейген, ұлғайған түрі болуы керек.

«Айып» сөзі «айыбы жоқ», «айыбын мойнына алу», «айып шам», «айыбын бетіне басу», «айыбын жуды» т.б тіркестерде қолданылады. Осы сөзден өрбіген «айыпкер» атауы болмаса, өздігінен түбір күйінде заң ғылымына байланысты терминдік мәнді білдіре алмайды. «Айып» қазіргі «штраф» терминінің мәнін білдіргенімен, бастапқы кезеңде оның мағынасы «штрафтан» кеңдеу болса керек; ал «штрафта» тек «төлеу» мәні бар (жазаның бір түрі ғана). Бастапқы мәні «сорақылық», «кемшілік» ұғымымен байланысты болып, кейін әдет-ғұрып нормаларын бұзғандығы үшін «тартатын жаза», оның түрі деген қосымша мәнге ие болған. Соңғы мағынасы хандық дәуірде құқықтық ұғымды білдіретін атау қызметінде жұмсалған. Ол кезде бұл сөздің екі қызметі – жалпыхалықтық лексикада өзінің бастапқы мағынасында жұмсалуы, ал билер кеңесінде арнайы құқықтық атау қызметін атқаруы – қатар көрінген. Ал кейін тілімізде «жаза», «штраф» сөздерінің қолданыла бастауынан бұл сөздің терминдік қызметі солғындап, кейін жойылып, бастапқы мағынасы қалып қойған. Оның бастапқы мағынасы қазір жалпылама лексикада қолданылмайды: «айыбын мойындау», қазір «қылмысты мойындау» емес, «кемшілігін, қатесін мойындау», «ұялу» сияқты мағыналарды білдіреді.

«Жаза» – Тәуке хан жарғысында көрсетілген құқықтық термин. Ол кейін де әдет-ғұрып құқығында, хандар билігінде қолданылып келді. Айыпкердің істеген қылмысының салмағына қарай жаза берілген. Жазаның бір түрі – *барымта*. Бұл сөздің шығу төркіні туралы академик Ә.Марғұлан «бар», «мата» деген екі сөздің бірігуінен жасалған қазақтың төл сөзі десе, «Қысқаша этимологиялық сөздікте» оны былай түсіндіреді: «Тіліміздегі *барымта* зат есімінің шығу төркіні «себеп, негіз, дәлел, есеп» мағыналарына келіп ұштасады, өйткені *барымта* себепсіз, негізсіз, дәлелсіз болмайды. Біздіңше, түркі тілдеріндегі *барымта* сөзі монғол тіліндегі «негіз, факт, себеп, дәлел» мағыналарындағы *бармит* сөзінен шыққан болуы керек. Бармит түркі тілдерінің артикуляциялық базасына сай барымта болып өзгерген және оның мағынасында абстрактылану пайда болған тәрізді. *Барымта* сөзінен *барымталау, барымталасу* сияқты туынды етістіктер жасалған [7, 56-б.]. Тәуке хан әдет-ғұрып құқығын жинақтаған кезде, барымта

актісі шешімін күшпен орындаудың бір тәсілі болса керек. Ол кезде барымта сөзінде ұрлық деген мән болмаған. Ал ХІХ ғасырдан бастап барымта үстем тап өкілдерінің зорлық көрсету, қиянатшылық құралына айналған.

Қорыта келе, қазақ заңгерлік дискурсы билер соты пайда болған кезден бастау алып, сол кездің өзінде заңгерлік қатысымы қағаз бетіне түсіп, өзіне тән ұғымдары беки бастаған. Бұл мақалада жалпы қазақ жеріндегі заңгерлік дискурста қолданған бірнеше тілдік қолданыстардың мәнін ашып, қазақ танымындағы заңға қатысты ұғымдарды семантикалық тұрғыдан сараладық. Кейбір заңға қатысты тілдік бірліктердің пайда болуы, этимологиясы талданды. Осылайша қазақ заңгерлік дискурсындағы тілдік қолданыстың сипатын айқындауға тырыстық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Төреқұлов Н. Қазақтың би-шешендері. – Алматы: Жалын, 1994. -367 б.
2. Әуезов М. Абай жолы. Т.1. – Алматы, 2001. - 255 б.
3. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 1979. - 243 б.
4. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2008. - 320 б.
5. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. VI том – Алматы, 2011. - 5911 б.
6. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Алматы, 2011. - 738 б.
7. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. – Алматы, 1985. - 323 б.
8. Әбдірахманова Ә. Тіл мәдениеті және терминология. – Алматы: «Өнерлі өнер», 1976. - 123 б.

ӘОЖ 81-13

ҚАЗАҚ ГАСТРОНОМИЯЛЫҚ ДИСКУРСЫНЫҢ САЛТ-ДӘСТҮРДЕГІ КӨРІНІСІ

Л.А.Булекбаева

*ҚҰҚПУ, Алматы, Қазақстан
bulekbayeva.lyazzat@mail.ru*

Аннотация: *Гастрономиялық дискурс - дискурстың ерекше түрі ретінде лингвистикалық, экстралингвистикалық қасиеттердің үлкен жиынтығын қамтиды. Гастрономиялық дискурс бірліктері мазмұнында этнотанымдық, психолингвистикалық, этномәдени мазмұнды ақпарат жинақтаған, этномәдени лексиканың құрамдас бөлігі болып табылады. Этномәдени бірліктер парадигмасының көлемдісі - ас-су, тамақтануға байланысты бірліктер, өйткені тағам, оның түрлері, тамақтану дәстүрі халық мәдениетінің құрамдас бөлігі саналады. Мақалада ұлт болмысының басты белгісі тамақтану дәстүрінің ұлттық әдет-ғұрып, салт-дәстүрдегі көрінісі туралы сөз болады. Этнографиялық зерттеу нәтижелеріне қарағанда, заттық мәдениеттің киім-кешек, үй-жай т.б. түрлері сияқты емес, тамақ, тамақтану дәстүрі этникалық, мәдени-тұрмыстық белгілері жағынан тұрақтылығымен ерекшеленеді.*

Кілт сөздер: *дискурс; гастрономия; гастрономиялық дискурс; ас-су; тағам; тамақтану дәстүрі; ұлттық мәдениет; экстралингвистикалық фактор; салт-дәстүр; этномәдени бірлік.*

Abstract: *Gastronomic discourse-as a special type of discourse, it includes a large set of linguistic, extralinguistic properties. The units of gastronomic discourse are an integral part of the ethno-cultural vocabulary that accumulates ethnolinguistic, psycholinguistic, and ethno-cultural content information in the content. The scope of the paradigm of ethno-cultural units is food-water, units related to nutrition, since food, its types, and food traditions are an integral part of folk culture. The article will focus on the manifestation of the food tradition in national customs, which are the main feature of national existence. Judging by the results of the ethnographic study, the subject culture is characterized by stability in terms of ethnic, cultural and household characteristics, and not by the type of clothing, premises, etc.*

Key words: *discourse; gastronomy; gastronomic discourse; food-water; food; food traditions; national culture; extralinguistic factor; traditions; ethno-cultural unity.*

Лингвистикалық сөздіктерде берілген анықтамаларға қарағанда, дискурс-ағылшын тілінде *discourse* сөйлеу, нақты мәтін, француз тілінде *discours*- сөйлеу, сөз сөйлеу деген мағынада қолданылған болса, ал кейіннен «айтушыға, сөйлеушіге меншіктелген сөз» деген жаңа мағынада жұмсалып келеді. «Дискурс - экстралингвистикалық яғни парадигматикалық, әлеуметтік, мәдени, психологиялық факторлармен байланыста болатын, белгілі бір оқиғаны баяндайтын мәтін [1,76]. Д.Арутюнованың айтуынша: «Дискурс – тілден тыс, прагматикалық, әлеуметтік, мәдени, психологиялық факторларды білдіретін байланысқан, оқиғалық аспектідегі мәтін, белгілі мақсатқа бағытталған әлеуметтік әрекет ретінде қаралатын сөйлеу (сөз). Адамдардың когнитивтік санасында өзара қарым-қатынас механизміне қатысатын компонент [2:136-137]. Дискурс - «өмірдің тілі», сондықтан дискурс термині мәтін терминімен салыстырғанда, көне және басқа да бүгінгі өмірмен байланысы жоқ мәтіндерде қолданылмайды деп есептеледі. Дискурс - «өмір иіріміне терең бойлаған сөз «сөйлеу». Сөйтіп, дискурс дегеніміз – қолданыстағы мәтін екен. Әрі дискурстағы мәтіннің түзілуі алғашқы нұсқадағыдай қайталанбайды (бір нәрсені қайта сұрағанда, адам оны бірінші айтқанымен тепе-тең қайталамайды, ондағы айтылу сазы да бір емес).

Сөйлеу – сөйлесім (дискурс) – тілдің коммуникативті қызметінің жүзеге асуы. В.Б. Кашкин адам баласының бүкіл өмірі айнала қоршаған табиғатпен және оның өзімен-өзінің, өзі тәрізділермен арасындағы үздіксіз қарым-қатынаста өтеді деп есептейді. Осы қатынасты талдап сипаттау мақсатында оның дискретті бірліктерін анықтау қажет, өйткені бұл адамның дүниетанымы құрылымына байланысты. Оны анықтау үшін қатысым әрекеті элементтерінің типологиясын көрсеткен:

✓ қатысым әрекеті мақсаты, орындалу мекені мен мезгілі біріккен көлемді фрагменттерден құрылады, *қатысымдық оқиға-жағдай*. Ол дәріс (лекция), презентация, емтихан т.б. болуы мүмкін;

✓ оқиға-жағдай көлеміне қарай шағын топтарға бөлінеді, *сөйлеу* (қатысым) сөйлеу актісі;

✓ кей жағдайда қатысымның сипаты бірінен-бірін ажыратуға келмейтін жұптық қатысым әрекетінде *сұрақ-жауап, өтініш-реакция* т.б. түріне ауысады. Мұндай жағдайда әңгіме *интеракция*, қатысымның *диалогтік* бірлігі туралы болады. Мұны *дискурс, дискурстық бірлік* деп атайды [3:36-37].

Дискурс – үдеріс, себебі ол ағымдық сипатқа ие. Коммуникативтік жағдаятқа қатысушылар өз қажеттіліктеріне және коммуникативтік құзіреттілігіне сай ақпарат алмасқанда, екеуіне де ортақ даяр тілдік бірліктерді пайдаланып, өз сөзін түзуде *өздеріне ғана тән нәтижеге жетеді*. Оның орындалуы да қолма-қол, сол жағдаят сәтінде болады, содан соң келесі сөз түзу әрекетіне жалғасады. Сонымен қатар, сөздің түзілуі сол нәтиженің, соған сай түсінілуімен, **ауызша не жазбаша** тіркелуімен ұласады. Осы тұрғыдан алғанда, дискурс пен мәтіннің шешілмеген мәселесі бары анық.

Н.Ә. Ильясова мәтінді **дискурстық ақпараттың** мазмұн межесін анықтайтын, белгілі тақырып аясында мазмұн тұтастығын құрайтын тіл құралдарының өзара байланысынан тұратын қатысымдық бірлік санайды: «мәтін мен дискурс - медальдің екі жағы сияқты бірінен-бірін бөліп-жаруға келмейтін лингвистикалық бірлік. Медальдің екі жағының өзіндік ерекшелігі болатыны сияқты мәтін мен дискурстың да ерекшеліктері бар» [4:181-182]. Бұл тұжырымнан дискурс пен мәтін бөліп-жаруға келмейтін лингвистикалық бірлік болумен қатар, мәтін дискурстың түзілуін, ондағы ақпараттың адресантқа тиімді жету жолын қамтамасыз етеді деп түсінуге болады. «Мәтін құрамындағы деривациялық компоненттер мәтіндегі ақпарат арқылы адамдар арасында қарым-қатынастық орнауына қызмет атқарады. Дәлірек айтқанда, дискурстық ақпарат алмасуға мүмкіндік береді. Дискурстық ақпарат - адамдардың кез келген диалогқа түсуі емес, мәтіндегі ақпарат мазмұнына байланысты ақпарат алмасудың көрсеткіші» [4:197]. Мысалы, бұны Қ. Жұмаділовтың «Сәйгүліктер» романынан алынған төмендегі мәтіннен көруге болады:

... Әлден уақытта биебаудың басы қаңырап бос қалды. Ағыбай қолындағы ноқталарды шумақтап, желі-арқанның үстіне тастаған. Кұлайша соны күтіп тұрғандай, сырлы аяққа қымыз құйып алды да:

– О, әулие ата Қамбар-ай, өзің жарылқай гөр! Қара қазан суалмасын, қара саба қуармасын. Жылқышы ата, жирен сақал, өзің жар болып, жылқыны жауға алдырма, жүгенді жұртта қалдырма... Құрығын сүйреткен ұрыңнан, құйрығын сүйреткен бөріңнен сақта!-деп, аяқтағы қымызды биебауды бойлата шашып жіберді.

– Аумин! - деп Ағыбай да бетін сипаған. Қарттың көзінен сығылып шыққан екі тамшы жас әжімді жүзін айғыздай сырғанап келіп, шоқша сақалының ұшында мөлтілдеп сәл тұрды да, қара жерге қат-қат тамды (Қ.Жұмаділов «Сәйгүліктер»).

Мәтіннен дискурстың құрылымына әсер етуші: дискурстың жанры, тіл құрылымы, прагматикалық факторлар қызметі көрініп тұр: кейіпкер - атакәсіпті өміріне серік етіп келген қарт жылқышы Ағыбай әлемінің бір сәтте күйреуі. Мұн-

дағы тірек дериват: *қымыз, биебау*. **Қымыз** - қазақ халқы үшін құндылық. Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде бие байлап, биебау құру молшылықтың, игіліктің, жарқын өмірдің көрінісі. Осы қуанышты сәтін елдің иігі жақсыларын, құда-жекжат, туған-туыстарын шықырып, *қымызмұрындық* береді, жайлаудың ғажайыбын осылай қызықтайды. Дәстүрлі мәдениетті жалғастырып жүрген Ағыбай тәрізді бірен-саран көнекөз қариялар мұны көрген. «Биебауды құрт» деп ақырған қымыздан гөрі ащысуды дәріптейтін ұрпақтың қаһарына ұшыраған дәстүрлі мәдениет субъектісі қарт Жылқышының күйзеліс себебі - осы еді. *Биебаудың* мезгілінен бұрын тарқатылуы жақсылықтың белгісі емес. Сол үшін Күлайша «ақ құю/шашу» ырымы арқылы жылқының пірі Қамбар атадан кешірім сұрайды. Біреулердің надандығы үшін ұрпағының арамдық-жамандық көрмеуін тілейді.

Сөйтіп, дискурс дегеніміз - мәтіндегі ақпарат арқылы адамдардың бір-бірімен тілдік қарым-қатынасқа түсуін көрсететін коммуникативтік категория. Адамдар мәтін арқылы дискурстық ақпарат алмасу үдерісіне түседі. Дискурстық ақпарат адамдардың дамуына, ақыл-ойының жетілуіне, мінез-құлқының қалыптасуына т.б. әсер етіп, адамдар арасында когнитивтік, психологиялық қарым-қатынастың орнауына да ықпал етеді [4:199-200]. Дискурс— экстарлингвистикалық – прагматикалық, әлеуметтік-мәдени, психологиялық және басқа да факторламен бірге алынған байланысқан мәтін. Дискурс дегеніміз – «әрекет етіп тұрған» сөйленім. Осы ерекшелігіне қарай дискурс адам өмірі мен қоғам өмірін байланыстыра отырып, оның барлық саласын қамтиды. Қазақ тіл білімінде дискурс мәселесі жайлы зерттеуші Г.Т.Бүркітбаева: «дискурс» термині 60-70 жылдары ғана айтыла бастағанымен, кеңінен қолданысқа түсуі қазіргі кезде байқалады, оны зерттеуге деген қызығушылықтың артуы себебі «дискурс» түсініктемесінің әртүрлілігімен байланысты» [5,29],-деп, дискурстың: *әскери дикурс, педагогикалық дикурс, гастронмиялық дикурс, іскери дикурс, ғылыми дикурс, саяси дикурс* т.б. - зерттеушілерімен қоса, дискурстың жиырма алты түрін көрсетеді [5,14-18].

Гастронмиялық дискурс - дискурс-мәдени дискурстың бір саласы. Ең әуелі «гастроном» сөзі-«асқазан-ас пен мәдениет арасындағы байланыс» деген ұғымды білдіреді. Гастронмиялық дискурс- тамақтану үдерісіне қатысты мәтін немесе сөйлем ретінде қызмет ете алады. Тамақтану- әлем халықтары мәдениеттерінің маңызды компоненттерінің бірі. Тамақ - адам өмірінің негізін құрайды және сол арқылы адамның дүниетанымы мен іс-әрекеті қалыптасады.

Гастронмия - гректің γαστήρ сөзінен алынған. Гастронмия - асқазан, ас пен мәдениет арасындағы байланысты зерттейтін ғылым. Кулинария - гастронмияның бір саласы. Гастронмия - дәм татым тауарлары мен азық-түліктің жалпы атауы [6].

Тағам - адамзаттың өсіп, өркендеуінің негізі болатын экологиялық маңызды факторлардың бірі. Қазақ халқы ас-судың қадір-қасиетін: «Ас - адамның арқауы» мәтелімен білдіреді, өйткені ас-су, тамақ, алдымен, адам тәніне нәр береді, тәні нәрленген адамның санасы анық болады. Дұрыс тамақтану - денсаулық кепілі, ал «Аштың ақылы - астан әрі аспайды», Аштық ас талғатпайды» дегенде, тамаққа қажеттілік өмірдің басқа сәттері туралы ойлауға да мұрша бермейді, сондықтан

астың қадірін «Арпа, бидай ас екен, алтын күміс тас екен» деген пәсапамен білдірсе, «Ас тасты да жібітеді» мақалы қарны тоқ, денсаулығы мықты адамның мүмкіндігін көрсетеді.

«Тамақтану процесі тек қана қажеттілік емес, ол адамдардың қоғамдағы қарым-қатынасын айқындайтын тұрмыстық мәдениет және сол қоғамға тән адамдардың өзін ұстау нормасы, ұстанымдары» [7:3-16]. Ұлттық мәдениет - қалыптасқан салт-дәстүр жүйесі. И.Г. Гердердің пайымдауынша, «салт-дәстүр - тіл мен мәдениет бастауларының анасы» [8,252-5]. Т.Х.Ғабитов мәдениет ұғымы кең мағынасында келесі ұрпаққа жолдаған өмір сүру тәсілі болғандықтан, осы жалғастықты, мұрагерлікті жүзеге асыратын салт-дәстүрлер жүйесі мәдениет өзегін құрайды деп есептейді. Әсіресе, жазу-сызу болмаған ерте заманда мәдениет ырымдар мен сәуегейлікке, наным-сенімге, дәстүрлі түсініктерге иек артқан [9:24-25]. Жоғарыдағы мәтінде халық мәдениетінің осы сәті суреттеледі. Халықта «Ақ құю» ырымымен байланысты «Үйге кірген жыланның да басына ақ құйып шығарады» деген мәтел бар. Қазақтың көшпелі өмірінде табиғат ортасында жыланның үйге кіріп кетуі кездесіп отырған, мұндай жағдайда жыланды қумайды, ұрып соқпайды. Одан тыныштығын бұзғаны үшін кешірім сұрайғандай, басына ақ құйып (сүт, айран т.б.) ырым жасаса, үйден шығып кететін әдеті болған. Екіншіден, ауыспалы мағынада халықтың «қастық ойлайтын дұшпаныңа да құрмет көрсетіп үйге келгенде сыйлап, қонақ қылып жіберген жөн, оның мәртебесі биіктеп арамдыққа бара алмауы мүмкін» [10,527] деген ізгі ойы. Басқаша айтқанда, «Тас атқанға -ас ат», бұл кекшіл болма, «астан үлкен ештеңе жоқ» дегенді білдіреді.

Салт-дәстүр, әдет-ғұрып заттық мәдениеттің де, рухани мәдениеттің де бастауы, халықтың ұрпақтан ұрпаққа беріліп отыратын өмір сүру ережесі, нормасы. Осыған ора, қазақы дастархан күнделікті отбасылық дастарханнан басқа: «той дастарханы», «ас дастарханы» болып бөлінеді. Оның қай түрінің де өзіндік әдет, ырым, салт тәрізді амал-тәсілдері бар. Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінде осының бәрі жақсы тілек, батамен өрнектеледі:

*...Осы кезде далан үйден Торғын кіріп, стол жасай бастаған. Көп кешікпей қонақтардың алдына баяғыдай **сере табақ** болмағанымен, ішек-қарын, бас-сирағы аралас, әжептәуір ет келді. Естайға **сорпа болсын деп**, Жолбарыстар тағы бір қойдың етін ала келгені белгілі болды. Төрде отырған Балжан қолын жайды да:*

– Құдайым, бәле-жалаңнан аулақ қыл! Бала-шағаның несібесін бер. Қара қойдың сорпасы Естайыма бұйырған екен, балдай батырып, судай сіңіріп, дертіне дауа қыл! -деп, бетін сипады.

– Міне, нағыз өмірден туған бата деп осыны айт! - деді, Нұрбек езу тарттып.- Фермадағы жігіттерге де құдай денсаулық берсін деп, неге қосып жібермедіңіз, апай?

Бұл сөзге Балжан да мәз болып күліп жатыр.

– Айналайын, осы балалардың арқасы зой-өзегіміз талмай отырғаны. Құдай бергенін алса да, берерін алмасын... (Қ. Жұмаділов).

Батаны әдетте сыйлы үлкен ер адам жасайды, қазақта Бәйбіше дәрежесіндегі сыйлы әйел адамның да бата жасау мәртебесі бар. Бұл ауырудан тұрған кейіпкердің көңілін сұрап келген жақын туыстарға арналған дастархан, отбасылық дастархан деуге де болады. Мәтіннің бірінші бөлімінде **кейіпкер-автордың** ішкі ойы көрінеді, ол өзіне ғана айтып отырған жоқ, дастарханның жайылу себебін түсіндіріп отыр, «сере табақ болмағанымен» тіркесі мұндағы **кілт сөз-код** деуге болады. Ал екінші бөлім - **диалог**, оны құрап отырған Балжан, толықтырушы - Нұрбек. Балжанның **батасының** жағдаятқа сәйкестігін анықтап отыр. Ауырудан жаңа тұрған адамды сорпамен, әсіресе қара қойдың сорпасымен емдеу, нығайту, жетілдіру салты бар. Балжанның батасы, шын мәнінде, өмірден туған, «өзегіміз талмай отыр» - фразеологизмі осындай қиын-қыстау кезеңде де «аштық көрмедік, аш емеспіз» дегенді білдіреді. Өйткені қазақтың дәстүрлі мәдениетінде «Елде болса, ерінге тиеді» деп, қиын-қыстау заманда елдің амандығын тілеген, жалғыз-жарым аштықтың құтылмайсың одан да: «Өле жегенше, ағайынмен бөле же», «Бауыр, шырын бас тәтті, Ағайынмен ішкен ас тәтті», «Айға жетпес асыңды ауылдастан аяма» деп, ынтымақ, бірлікке шақырған, оны «Ас жүрген жер береке» дейді.

Гастрономиялық дискурс «тағам, ас-су» концептуалды саласымен тікелей байланысты. Бір ғана «ас» концептісінің құрылымы – тағам, тамақ, дәм атауларының мәнімен бірге тіршілік нәрі, адамның арқауы, тоқшылық сияқты атаулармен толықса, бірлік, біріккен ынтымақ, жиын, татулық, береке, жомарттық сияқты этностық ұғымдармен өзіндік аясын кеңейте түседі. Бұл ұғымдардың күрделі семиотикалық жүйеге енуі әр түрлі концептілерде сипат алып, өз ерекшеліктері мен айырмашылықтарын ұлтқа тән болмысымен түсіндіре алады. Тағам жүйесінің мәдени жақтарына назар аударсақ, кез-келген халықтың тағамға қолданылатын азық-түлік түрлері, оларды дайындау технологиясы, тағамды қолдану және оған қатысты жөн-жоралар аса маңызды болып келеді. Мәселен, әр халықтың тамақтану, тағам дайындау үрдісінде өзіндік болмыстың ерекшеліктері көрінеді. Әр халықтың дастархан мәзірі оның кәсібіне, шаруашылық әрекетіне тікелей байланысты болған.

Дискурс жанры ұжымдық және жеке тілдік тәжірибеге байланысты қалыптасады. Әрбір дискурстық жанрдың ерекшелігі оның мақсатымен принциптері мен нормаларымен анықталады. Гастрономиялық дискурс күрделі құбылыс және ерекше маңызды, өйткені тамақтану үдерісі адамзат үшін өте маңызды екені белгілі. Ас-дәмді зерттеу белгілі бір елді-мекен тұрғындарының мәдениеті мен адамгершілігі туралы идеяларды қалыптастыруға ықпал етеді. Гастрономиялық дискурс - бүкіл әлем халықтарының мәдениеттерінің ажырамас бөлігі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік.- Алматы: Сөздік- Словарь, 1998.-304 б.
2. Арутюнова Н.Д. Дискурс//Языкознание. Большой энциклопедический словарь/ под.ред. В.Н.Ярцевой.- М.: Большая Российская Энциклопедия, 1998.- 507 с.

3. Кашкин В.Б. Основы теории коммуникации. М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. – 256 с.
4. Ильясова Н.А. Тілдік бірліктердің коммуникативтік-танымдық мәні.-Алматы: ТОО «Нұр-Диас», 2017.- 328 б.
5. Буркитбаева Г.Г. Деловой дискурс. Антология и жанры. – А., 2005. – 29 с.
6. Зданович Л.И. Кулинарный словарь. -М.: Вече, 2001.- С.400
7. Арутюнов С.А. Проблема классификация элементов культуры//СЭ. 1981. №4 - С. 3-16
8. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества.-М.: Наука, 1977.- 703 с.
9. Мәдениеттану (Құраст Т.Х. Ғабитов) Алматы: Раритет, 2012.-416 б.
10. Қайдар Ә.Т. Халық даналығы (қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі). -Алматы: «Тоғанай Т», 2004.-560 б.

УДК 811.512.141

БАШКОРТ ХАЛЫК ӘКИӘТТӘРЕНДӘ БЕР СОСТАВЛЫ НӨЙЛӘМДӘРЗЕҢ БИРЕЛӘШЕ

З. Булякбаева

БГПУ им. М. Акмуллы, Уфа, Башкортостан
zagira.bulyakbayeva@mail.ru

Аннотация: *Целью исследования является определение типов односоставных предложений в башкирских народных сказках. В данной статье рассматриваются односоставные предложения: назывное, определенно-личное, неопределенно-личное, обобщенно-личное и безличное. В результате исследования было выявлено, что неопределенно-личное, определенно-личное, назывное типы односоставных предложений больше встречаются в башкирских народных сказках.*

Ключевые слова: *башкирские народные сказки, лингвистика, языковые особенности, синтаксические единицы, односоставные предложения.*

Abstract: *The purpose of the study is to determine the types of one-part sentences in Bashkir folk tales. This article deals with one-part sentences: named, definite-personal, indefinite-personal, generalized-personal, and impersonal. As a result of the study, it was revealed that the indefinite-personal, definitely-personal, named types of one-part sentences are more common in Bashkir folk tales.*

Keywords: *Bashkir folk tales, linguistics, language features, syntactic units, one-part sentences.*

Халықтың меңәр йыллыҡ тормош тәжрибәһән сағылдырған заңы, әзәп һәм әхләк нормаларын үз эсенә алған канундары, аң һәм мәзәниәт кимәле, донъяға булған карашы быуындан-быуынға күсеп килгән фольклор мираһында һаҡланған. Халыҡ ижады – ул асыл таш. Фольклорҙың үзенсәлекле һәм киң таралыу тапқан жанрҙарының береһе – әкиәттәр. Бай теле, лексикаһы, стилистик үзенсәлектәре,

тоторокло синтаксик берәмектәре һәм башка бик күп поэтик алымдары менән айырылып тора. Уларза башкорт теленең синтаксик төзөлөшө, бай һәм киң катлам һүзлек составы сағылған.

Башкорт халык әкиәттәре теле һүз хазиһаһының муллығы, аһәңлек мөмкинлектәре, синтаксик сараларының байлығы менән айырылып тора.

Башкорт тел ғилемендә халык әкиәттәренен тел һәм стиль үзенсәлектәре хақында Ж.Ғ. Кейекбаев, Г.Г. Сәйетбатталов, М.В. Зәйнуллин, З.Ф. Ишбирзин кеүек ғалимдарзың хезмәттәренән бер ни тиклем мәғлүмәт табырға була. Әкиәттәрзең теле махсус рәүештә Г.Ғ. Колһаринаның «Башкорт халык әкиәттәренен теле һәм стиле» исемле кандидатлык диссертацияһында өйрәнелә [<http://www.dslib.net/jazyki-rosii/jazyk-i-stil-bashkirskih-narodnyh-skazok.html>].

Әкиәттәрзең тел һәм стиль үзенсәлектәрен билдәләүсе төп фактор булып, уларзың синтаксик үзенсәлектәре тора. Синтаксик үзенсәлектәре иң тәү сиратта бер йәки ике составлы һөйләм төрзәренен кулланылышында асығ сағыла. Шуны билдәләп үтергә кәрәк: әкиәттәрзең телендә бер составлы һөйләмдәрзең бөтә төрө лә кулланылмай. Күпселек осракта билдәле билдәле эйәле, билдәһез эйәле, атама һәм инфинитив-модаль һөйләмдәр урын ала.

Хайуандар тураһындағы әкиәттәрзә билдәле эйәле һөйләмдәр йышырак осрай. Уларзың хәбәре вазифаһын хәбәр, бойорок һәм шарт һөйкәләштәре үтәй. Мәсәлән: *Шунан касып барамын* («Сыскан менән куян»); *Һезгә лә һөйләп бирәйем әле* («Мырау батыр»); *Батып үләм...* («Бүре менән кәзә»); *Шәһәргә артистка китеп барам* («Ишәк, эт, бесәй, этәс»); *Юк, сакмайым. Аслы-туклы уға тоғро хезмәт иттем* («Изгелеккә – изгелек»); *Бурислы булып калмам* («Бызау тураһында әкиәт») һ.б.

Башкорт халык әкиәттәренен хәбәре вазифаһын күплектәге беренсе һәм икенсе зат хәбәр һөйкәләше формалары башкарып килә ала. Мәсәлән: *Ай-й, харап булдық, харап булдық* («Бүре менән куяндар»); *Изәнһез урынды кейез менән каплап куйырбыз* («Бүре менән кәзә»); *Шунан бында килеп сықтык* («Бесәй»); *Ни булһа ла бергә булайык, куркынысты бергә еңдәйек* («Этәс батыр»); *Кунакка барарбыз* («Этәс менән Ғәлләмәтдин»); *Шуга күрә эшләп ызаланмаһың инде* («Өс дус»); *Койроғоңдо биреп тор әле. Кырк та бир* («Этәс нимә тип кыскыра?»); *Әйзә, йәбеш койрокка!* («Сыскан менән куян»);

Хәбәре вазифаһын бойорок һөйкәләше кылымдары ла үтәй ала. Мәсәлән: *Зинһар, был турала айыу дуска әйтә күрмә инде* («Төлкө айыу өңөндә»); *Теләһә кайза кит* («Төлкө менән бесәй»); *Бар, шаһит итеп теләһә ниндәй йәнлекте алып кил* («Акыллы бәрәс»); *Хәзер үк күземдән юғал. Имен сағыңда котол* («Ғәзел төлкө»).

Билдәһез эйәле һөйләмдең хәбәре белдергән эш-хәрәкәттең субъекты, эш-мәкәре телмәр ағышы буйынса (йәғни контекста) асығ аңлашыла: *Шунан һуңгына урман кызырып йөрөй башлаган, ти* («Шаян бесәй»); *Етмәһә, йыл һайын себештәр зә баһып сығара икән* («Күркә»); *Караған һайын йәне әсей. Юкка биргәнмен, тип үкенеп куя. Койма башына баһып та кыскыра. Калка башына менеп*

тә кыскырып карай («Әтәс нимә тип кыскыра?»); Эй саба, эй саба, ти. Урманда үзе теләгәнсә йөрөһөн («Төлкө айыу өңөндә»); Өстәүенә, азырак майзы ла ауыз итеп куя.. Комһозланып ашарга ла тотона («Шаян бесәй»); Унда бер байзың келәтенә инә. Алып бара. Индерә лә бының тамағын туйзыра. Ит-майзы йыйнай башлай («Төлкө менән бесәй»); Шунан кире әйләнеп кайтты, ти («Дүрт дуҫ»); Ә кышын, һәр төн һайын бер аранга төшөп, һарык, кәзәне кырған. Якын-тирәләге ауылдарга һис тә тынғы бирмәгән. Шулай за күп вакытта табышыңыз кайтырға мәжбүр булған («Бүре менән кәзә»); Хәл йыйгас, тагы утын киҫә башлай. Шунан арый за кайтырға була. Балтаһын биленә кыстырып, күсәген яурынына һалып, кайтырға сыға («Изгелеккә – изгелек»); Әтәсгәлдан йокларга фатир һоразан, ти («Алдар төлкө»); Иҫе лә китмәй, исмаһам («Һыуык менән һалкын»); Шунан тауыкты мыҫкыллы ғына күзәтергә тотонған («Күркә»); Урмандагы бөтә йәнлектәрзе кунакка сакырған, ти. Үзенсә айыу эргәһенән урын алырға уйлаган («Куян кунакта»).

Әкиәттәрзә бер составлы атама һөйләмдәр зә йыш урын ала. Бер составлы һөйләмдең был төрө предметтың йәки кешенең эш-хәрәкәте һақында, төрлө күренештәр, хәл-вакиғалар тураһында хәбәр итмәй, ә тик булыуҙарын атап кына йөрөй. Мәсәлән: *Ағайзар!* («Куян менән арыслан»); *Төлкө дуҫ!* («Төлкө менән бесәй»); *Бүре!.. Ах, ер йоткоро!..* («Бүре менән кәзә»).

Башкорт халык әкиәттәренең артабанғы синтаксик үзенсәлектәре рәтендә инфинитив-модаль һөйләмдәрзе лә күрһәтергә мөмкин. Уларза һөйләүсе заттың ысынбарлыҡка булған билдәле мөнәсәбәте сағылдырыла. Мәсәлән: *Өйгә һыуһыз кайтырға ярамай бит инде* («Шишмә»); *Һисек итеп Мыраузы туктатырға? Кәрәк башты тиз-тиз уйлатырға* («Мырау батыр»); *Һи эшләргә кәрәк? Һи эшләмәк кәрәк?* («Һоросай менән Карасай»).

Шулай итеп, башкорт халык әкиәттәрендә бер составлы һөйләмдәрзең билдәһез әйәле, билдәле әйәле, атама һәм инфинитив-модаль төрзәре күберәк кулланыла. Башкорт халык әкиәттәрендә тәбиғәт йә берәй хәл-вакиға һүрәтләнеүе, вакиғалар үсеше, шулай ук, диалог формаһында язылыу сәбәпле бер составлы һөйләмдәрзең тап ошо төрзәре актив кулланылыу шуның менән аңлатыла.

Кулланылған әҙәбиәт исемлеге

1. Киекбаев Ж. Ғ. Хәзерге башкорт теленең лексикаһы һәм фразеологияһы. – Өфө, 1966. – 275 бит.
2. Колһарина Г.Ғ. «Башкорт халык әкиәттәренең теле һәм стиле» монографияһы [<http://www.dslib.net/jazyki-rosii/jazyk-i-stil-bashkirskih-narodnyh-skazok.html>].
3. Тикеев Д.С. Башкорт теленең синтаксисы һәм уны укытыу методикаһы: һайланма хезмәттәр. III киҫәк. – Өфө: Ғилем, 2008. – 340 бит.
4. Тикеев Д.С. Хәзерге башкорт теле. Ябай һөйләм синтаксисы: Юғары укыу йорттары өсөн дәреслек. Өфө: Ғилем, 2002. – 178 бит.
5. Юлмөхәмәтов М.Б., Ракаева Ә.С., Шарапов И.Ә. Башкорт теле һәм телмәр мезәниәте. Башкорт теле туған тел итеп укытылған башланғыс һәм урта професси-

- ональ белем бiреу учреждениелары өсөн дәреслек. – Өфө: Китап, 2008, - 248 бит.
6. Кейекбаев Ж.Ғ. һ.б. Башкорт теле: Педагогия колледждары һәм училищелары өсөн дәреслек. – Өфө: Китап, 2010. – 480 бит.
7. Сәйетбатталов Ғ.Ғ. Башкорт теле. I том. Ябай һөйләм синтаксисы. – Өфө: Башкортостан “Китап” нәшриәте, 1999. – 352 бит.
8. Тикеев Д.С., Тикеев Ф.С. Хәзерге башкорт теле. Синтаксис. – Өфө: Ғилем, 2008. – 376 бит.
9. Башкорт халык ижады. 13-сө том. Хайуандар тураһында әкиәттәр. – Өфө: Китап, 2009, - 200 бит.

ӘОЖ 811.512.122

**ҚАЗАҚ ДЕТЕКТИВТІК ПРОЗАСЫНЫҢ ТІЛДІК-СТИЛЬДІК
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
(КЕМЕЛ ТОҚАЕВТЫҢ «ТАСҚЫН» ПОВЕСІНІҢ НЕГІЗІНДЕ)**

Т.С.Ғабдрахман

*Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
tolegen88@mail.ru*

Аннотация: Бұл мақалада қазақ детективті прозасының ерекшеліктері Кемел Тоқаяевтың «Тасқын» повестінің негізінде, соның ішінде тілдік-стильдік ерекшеліктері негізінде талданды. Осыған орай Кемел Тоқаяевтың қазақ әдебиетінде және қазақ тіл білімінде ойып алардай өзіндік орны бар деген тұжырымға келеміз. XX ғасырдағы қазақ әдебиетінде Кемел Тоқаяев тұсында криминалистика, детективтік жанры қазақ әдебиетінен алғаш рет орын алып, аталмыш жаңашыл жанрдың лингвистикалық сипаттары назарға ілінді. Демек қазақ детективтік прозасындағы лингвистикалық және стилистикалық аспектілерінің дамуы, оларды анықтау барысында үлкен қадам болғаны анық. Мақалада К.Тоқаяевтың «Тасқын» повесі, тілдік-стильдік материалдар негізінде осы пікір дәлелденеді.

Кілт сөздер: Тілтану, қазақ детективі, проза, хикая, стилистика, интралингвистка, паралингвистика, интерлингвистика, троп.

Abstract: The article analyzes the features of Kazakh detective prose based on Kemel Tokayev's story «Stream», including on the basis of linguistic and stylistic features. In this regard, it can be concluded that Kemel Tokayev occupies a special place in Kazakh literature. In the Kazakh literature of the twentieth century under Kemel Tokayev, the genre of criminology and detective story appeared in Kazakh literature for the first time, and the linguistic features of this innovative genre were taken into account. Therefore, the development of linguistic and stylistic aspects of Kazakh detective prose was a big step in their definition. This opinion is confirmed in the article on the basis of Kemel Tokayev's story «Stream», linguistic and stylistic materials.

Key words: Linguistics, Kazakh detective, prose, story, stylistics, intralinguistics, paralinguistics, interlinguistics, trope.

Қазақ көркем прозасының тілі лингвистикада едәуір зерттелді. Алайда детек-

тивтік прозаның лингвистикалық сипаттары назарға іліккен жоқ. Өйткені детективтік жанрдағы шығармалар салыстырмалы түрде алғанда қазақ әдебиетінде аз. Бұл салада өндіре еңбек еткен, осы жанрдың қалыптасуына айрықша еңбек сіңірген жазушы Кемел Тоқаев болды. Осы жазушының шығармаларына жасалған барлау детективтік прозаның көркем прозаның басқа түрлеріне қарағанда өзіндік тіл қолданысы бар, өзіндік мәтінтүзімдік ерекшеліктері бар жанр екенін байқатты.

Әуелі «Қазақ әдебиеті» энциклопедиялық анықтамалығына [Алматы, «Аруна Ltd.», 2010] жүгінер болсақ: «Детективтік әдебиет дегеніміз (ағылш. Detective – әйгілеу, әшкерелеу) – шытырман оқиғалы қылмысты істерді ашуға құрылған шығарма. Детективтік әдебиет сюжеті жұмбақ қылмыс салаларын логикалық пайымдаулар арқылы ашып көрсетуге арналады. Басты кейіпкер ретінде – із кесуші заң қызметкерлері немесе тыңшы, барлаушылар мен қылмыскер алынып, алуан түрлі оқиғалар арқылы екі жақтың ашық та астыртын қақтығыстарынан соң қылмыс әшкереленеді».

Қазақ детективті прозасында өзіндік лексикалық құрам, оның жұмсалымы төңірегінде ерекшеліктерді тауып бағалау маңызды. К. Тоқаевтың шығармаларындағы тілдік және стильдік ерекшеліктерді анықтай отырып, криминалистика дискурсында қолданылған арнаулы тілдік бірліктерді, троптарды, фигураларды анықтаудың маңызы зор.

Зерттеу өзектілігі детектив мәтінін оқырманның қалай қабылдайтынын лингвистикалық тұрғыдан бақылау, мұндағы автор мен оқырманның тұрғылары қазақ тіл білімінде орындалмаған іс екендігінен де байқалады. Бұл – қазақ детективтік прозасының, осы прозаға өкілдік ететін К. Тоқаев шығармаларын антропоөзектілік тұрғысынан қарауға мүмкіндік береді. Көркем мәтін – аяқталған күрделі ойды білдіретін, бір-бірімен өзара тығыз байланысты лингвистикалық және вертикал контекст негізінде туындайтын полисемантикалы, біртұтас коммуникативтік-прагматикалық ашық жүйе. Көркем мәтіндегі ақпар түрлерін мазмұндық-айғақтық, мазмұндық-тұжырымдық, мазмұндық-астарлы деп бөледі. Жазушы К. Тоқаев шығармаларында осындай ақпараттың берілу ауқымын таразылау қазақ тіліндегі детективтік мәтіннің түзілімдік сипаттарын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл – К.Тоқаевтың мәтіндерін тексеру арқылы детективтік мәтінді функционалдық тұрғыдан зерттеуге мүмкіндік береді.

Жоғарыда көрсетілген жайттар қазақ детективтік прозасын, осындай прозаға өкілдік ететін жазушы К. Тоқаев шығармаларын тілтанулық тұрғыдан зерттеудің өзектілігін айқын көрсетеді.

К.Тоқаев шығармаларына тоқталмастан бұрын белгілі әдебиетші, қоғам қайраткері, блоггер Әбіл-Серік Әлиақпар «Қазақтың Конан Дойлы және бүгінгі қазақ детективінің жай-күйі» атты мақаласында: «Әлемге әйгілі Шерлок Холмс образын жасаған А.К.Дойл шығармашылығы Детективтік әдебиетті жаңа белеске көтерді. Бұл үлгідегі әдебиеттің айтулы шеберлері — А.Кристи, Ж.Сименон, т.б. Қазіргі таңда ұлттық әдебиетіміз детектив жанрындағы кітаптарға сусап отырған жайы бар. Алайда, қазақ әдебиетінде Қ.Тоқаев және Қ.Исабаевтар («Ажал құр-

сауында», «Коменданттың жазбалары») осы жанрда қалам тартты», - деп пікір білдірді [2].

«Тасқын» повесінің стиліне назар аударсақ, детективтің екі қабатты құрылысы туралы автордың тұжырымымен келіспеуге болмайды. Бұл тергеу сюжеті мен қылмыстың сюжеті, әңгіме мен тапсырма, ертегі мен зерттеу, дидактика және ойын-сауық. Соңғысынан бастау алсақ, «өз көзіңізді өзіңіз түйгіштеп жыларман халге түскен кеште» – ойын-сауық болса, повесть кейіпкерлері Майлыбаев пен Кузьменконың Карповпен бірігіп, ақылдасып, маслихат құрғаны үлкен детективтік дидактиканың бастауы еді санаймыз. Өйткені, повесте суреттелгендей «екі қылмыстының», заманауи тілмен айтқанда, «екі күдіктінің» алдымен Петрушкиннің қамауға алынуы – тергеушінің терең теориялық білімі бар екенін, сауатты тергеушінің шешімі болғанын меңзесе, екінші қылмыскердің психологиялық ахуалы әлдеқайда әлсіз екені осыған негізгі себеп болып тұр. Бұнымен біз повесть стилінің детектив жанры екенін айқындайтынын және тергеу ғылымының дидактикасына жататындығын дәлелдейміз деп есептейміз.

Сондай-ақ, әдебиетші Әбіл-Серік Әлиақпар Кемел Тоқаевтың «Тасқын» және «Көмескі із» атты шытырман оқиғаларын толы повестеріне: «Диалогтары алыстан орағытпай, шұбырынды шешендікке салынбай, қазақтың қарапайым тілімен баяндайтын ұтқыр ойлары, өткір келеді. Оқиғаларды ойдан шығаратын жасанды тартыс дегеніңіз Кемекенде мүлдем кездеспейтіні де есімде», - деп пікір берген. «Маған ойлануға мұрша беріңіз. Менің басқа қандай кемшіліктерім бар?» [3] деген Артур Конан Доил әйгілі фразасын тілге тиек етіп, детектив жанрында қиял болмаса, трагедия болмайды деген тұжырымға келеміз. Мәселен, ағылшын әдебиетіндегі детективтер Шерлок Холмс пен Эркюль Пуаро образдары детективтің әмбебап және ұлттық ерекшеліктерін бейнелейді. «Біздің» және «басқалар» арасындағы қарама-қайшылық детективтердің қарастырылған образдарының белгілі бір ұлтқа жататын кейіпкерлер стереотипінде және олардың вербалды, яғни диалогтарындағы бейнелерінде, сонымен қатар респонденттерді бағалауда жүзеге асырылады. К.Тоқаевтың «Тасқын» атты повесінде де осындай образдарды көруге болады. Әділеттілікті ту еткен майор Кузьменко мен Майлыбаев, күнәсіз бейнені жамылса да, күнәһар болған Петрушкин мен Прикулиндер, болмаса Маслованың мойнына барлық қылмысты арттырмақ болған, қатыгез Бочкин жазушының стилистикасын да вербалды коммуникация, яғни паралингвистика арқылы және суреттеу арқылы өз шеберлігін ерекше танытқан.

Тілдік бірліктер, соның ішінде троптар, автор шығармаларын функционалдық тұрғыда қарастыруға мол мүмкіндік береді. Демек, табиғат құбылыстары мен күштерін, заттарды, дерексіз ұғымдарды, актерлердің, соның ішінде адамның бейнесінде көрсету немесе олардың адами қасиеттерін тануға ықпал етті. Мәселен, повестің тоғызыншы тарауында майор Кузьменко марқұм Матрена Петрушкинаның мүрдесін тапқан сәттегі табиғат құбылыстары мистикаға сендіруге итермелегендей болады. Адам психикасының қасиеттерін нақты немесе ойдан шығарылған әлемнің объектілері мен құбылыстары, жануарлар, өсімдіктер және

табиғат құбылыстары даралау мифологиясында, дінде, ертегілерде, астарлы әңгімелерде, магия мен культтарда, көркем әдебиетте және басқа да әдебиеттерде көптеп кездесетін ерекше жайттар десек болады. Жазмышынан ерте кеткен әйел затының бұл өмірмен қоштасуға мәжбүрлеген сәтін табиғи стихиялық тілмен сөйлеткені оқырманға ерекше ауыр әсер етеді. Бұл троптың антропопатизм (персонификация, қазақша әсерлеу) деген түрі болып табылады [4]. Жоғарыда келтірілген паралингвистикалық тәсілдердің үш түрі бар:

1. Фонациялық тәсіл;
2. Кинетикалық тәсіл;
3. Графикалық тәсіл.

Фонациялық тәсілге мысал келтірейік:

Мұндай қызметтегі мысалдар белгілі бір эмоцияның, эмоционалды қалыптың, я болмаса келіспеу, жасыру, алдау мақсатында дыбыс әуені, оның күші, кідіріс, дауыс мәнері пайдаланылады. Оқиғаның даму барысының қаншалықты өсу динамикасын бейнелейді, мәтінді парақ бетінен экран бетінен көрген визуалды фильм деңгейінде жеткізеді, оқырманнан ойша көрерменге ауысады. Мысалы: *«Кіре берістегі телефон түбінде қалғып отырған кезекші старшина басын жұлып алып, тік тұрып, майордың қойған сұрақтарына тық-тық етіп жауап берді». «Есік алдында біраз үнсіз тұрды. Жан-жағына көз салды. Кішірек жарық бөлме. Кузьменко назарын өзіне аудару үшін, жирен сақал ақырын ғана жөтелді»* [6, 103-109-б.].

Кинетикалық тәсілге назар аударайық:

Бұл тәсіл кейіпкерлердің айтпақ ойын, ішіндегі ойын ым, бет, қол қимылы, дене қозғалысы арқылы зерттеудің әдістемесі мен әдістері, соны түсіну және сол арқылы оқиғаның әрі қарай өрбуін көрсетеді. Мысалы: *«Ол сол жақ тізесіне оң аяғын салып, орындыққа жотасын тірей шалқая отырды. Майор тапқырлығы үшін иығынан қағып, қошемет көрсететіндей боп көрінді. Тершіген алақанын тізесіне сүртіп, қолын ұсынуға әзір отырды»* [6, 116-117-б.].

Графикалық тәсілге келсек:

Бұл тәсілге әріптер мен тыныс белгілері қолтаңбасының түрлері, әріп таңбаларын айырбастайтын қосымша символдық белгілер жатады. Аталмыш 3 тәсілдің барлығы меңзеген ұғымдарын түсіндіруді қажет етеді, сол ұғымдардың мазмұнын ашады. Мысалы: *«Меніңше, оқиға былай болған: шаштаразшы сіздің төрт рет, түсіндіңіз бе, төрт кісілік бөлме емес, төрт рет сақал қырдырып, шаш алдырғаныңызға қатты күдік алған. Студент болса жақсы, ал аңдушыға кезіксем қайтем деп Петрушкинге қаупін айтқан. Әрине шефі бұл іске қалай болса, солай қарай алмайды. Шаштаразшының әшкереленуі өзіне қатер. Ол мылтықты көрсету арқылы: «тез әсер етер жаңа әдісті қолдан деп әмір айтқан. Бұл үшін бұрынғы бір хабарландыруды пайдаланған. Байқадыңыз ба, осылай түсініскен соң, оларға шүйіркелесіп сөйлесудің қажеті қанша?»* [6, 145-б.].

«Біреудің идеялары табиғатты жанжақты ашып түсіндіргісі келсе, табиғат сияқты кең болуы керек» [3] демекші, Кемел Тоқаев автор ретінде өзі және біз талдап отырған «Тасқын» повесінің табиғаттары да кең байтақ, дархан.

Автордың өмір сүрген дәуіріне назар салсақ, Кеңес дәуірі кезіндегі көпұлттылық, көптілділік мәселесі «Тасқын» повесінен және басқа да повестерінен интралингвистиканы көптеп кездестіреміз. Демек, интралингвистика – тіл аралық қатынастың әр түрлі аспектілерін және, атап айтқанда, осындай қатынас құралы ретінде халықаралық тілдерді зерттейтін тіл білімінің бөлімі [5]. Негізгі назар халықаралық жасанды тілдерді құру және қызмет ету процестеріне аударылады, олар көптілділік, тілдердің өзара әсері, интернационализмнің қалыптасуы және т.б. Мысалы, «*Жарым сағаттан кейін ит үйретуші трамвайдан түсіп, 8-март көшесінің бұрышындағы бағанаға жапсырылған қағазға қарап тұрды. Әдетте мұндай бағаналарға сатылатын үй, пәтерге берілетін бөлме туралы жеке адамдардың құлақтандырулары (уведомления) ілінетін» [6]. «Ертеңіне майор, қалалық архитектура бөлімінен Петрушкиннің үйін кімнің тұрғызғанын білді. ... Сондықтан декорацияны уақытша өзгерткен жөн деп білді Кузьменко» [6]. «Үй ішінің мүлкі ретсіз шашылып жатыр. Көп уақыт жиналмаған. Гардеробтың қақпағы ашық. Стол үстіне суық тағамдар мен шарап қойылған. Шөлмек жанында екі рюмка тұр. Сигаретаның жеңіл түтіні мен әтір иісі келеді» [6, 143-б.].*

Осылайша, қазақ детективті прозасының ерекшеліктері Кемел Тоқаевтың «Тасқын» повестінің негізінде, соның ішінде тілдік-стильдік ерекшеліктері негізінде талданды. Осыған орай Кемел Тоқаевтың қазақ әдебиетінде және қазақ тіл білімінде ойып алардай өзіндік орны бар деген тұжырымға келеміз. Әлем әдебиетінде Артур Конан Доил, Агата Кристилерден бастау алып, 20 ғасырда қазақ әдебиетінде Кемел Тоқаевтар тұсында криминалистика, детектив жанры қазақ әдебиетінен алғаш рет орын алып, аталмыш жаңашыл жанрдың лингвистикалық сипаттары назарға ілінді. Демек қазақ детективтік прозасындағы лингвистикалық және стилистикалық аспектілерінің дамуы оларды анықтау барысында үлкен қадам болғаны анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақ әдебиеті» энциклопедиялық анықтамалығы. -Алматы, «Аруна Ltd.», 2010.
2. <https://qazaqadebiety.kz/16618>
3. <https://ru.citaty.net/avtory/artur-konan-doil/>
4. <https://ru.wikipedia.org/wiki/персонафикация>
5. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Интерлингвистика>
6. Тоқаев К. Таңдамалы. 2-том. – Алматы: «Ана тілі» баспасы, 2008. –Б.103-160.

БАШКОРТ ХАЛЫК ӘКИӘТТӘРЕНДӘ КУШМА КЫЛЫМ ТӨРЗӨРЕНЕҢ БИРЕЛЕШЕ

А. Гибадатова

БГПУ им. М. Акмуллы, Уфа, Башкортостан

alsu_gibatova@mail.ru

Аннотация: *статья посвящена сложным глаголам башкирского языка. Автор, ссылаясь на научную литературу, в башкирском языке выделяет два вида сложных глаголов. В статье рассматриваются сложные глаголы башкирских народных сказок.*

Ключевые слова: *Сложные глаголы, аналитическая форма глаголов, предложение, словообразование, грамматические категории, башкирские народные сказки.*

Abstract: *The article is devoted to complex verbs in the Bashkir language. The author, referring to the scientific literature, distinguishes two kinds of compound verbs in the Bashkir language. The article deals with complex verbs in Bashkir folk tales.*

Key words: *compound verbs, analytic form of verbs, sentence, word formation, grammatical categories, Bashkir folk tales.*

Башкорт телендә кушма кылымдарзың ғилми теоретик нигезе озайлы йылдар тикшеренеүзәр барышында булдырыла. Кылымлы кушма конструкцияларзың семантикаһын өйрәнгәндә уларзың конкрет мәғәнәһен дә иғтибарза тоторға кәрәк.

Телдең зур өлөшөн биләп торған кушма кылымдар үззәре белдергән мәғәнәләре буйынса төрлө грамматик категориялар составында карала. Уларзың функциональ роле, һөйләм составында башкарған вазифаһы кеүек һораузар тел ғилемдә ғалимдар тарафынан ныклы тикшерелмәгән. Шуға күрә лә кушма кылымдар мәсьәләһе актуаль проблема булып кала килә. Кушма кылымдарзың яһалышын системалы рәүештә өйрәнеү, уларзы төркөмләү һәм телмәрзәге кулланылышын асыклау фәндә махсус тикшеренеүзә талап итә.

Хәзерге башкорт телендә кушма кылым формаларын ике төрлө атап йөрөтөү күзәтелә. Ә.Ә. Юлдашев хезмәттәрендә “аналитик кылымдар” тигән термин менән аталып йөрөтөлһә, М.Х. Әхтәмов, К.Ғ. Ишбаев кеүек телсе-ғалимдар уларзы “кушма кылым”дар тип атайзар [Әхтәмов, Ишбаев, 2002: 104]. Укытыу практикаһында һәм тел ғилеме буйынса башка фәнни тикшеренеүзәрзә был ике термин бер төрлө кулланыла.

Төркиәттә, шул иҫәптән башкорт тел ғилемдә, кушма кылымдарзы тәүгеләрзән булып монографик планда Ә.Ә. Юлдашев “Аналитические глаголы в тюркских языках” тигән монографияһында өйрәнә. Ғалим кушма кылымдарзың яһалышының ике төрөн билдәләй: 1) кылым + кылым; 2) икенсе һүз төркөмдәре + кылым; Тәүге төрзә Ә.Ә. Юлдашев иң продуктив ысул тип һанай.

Билдәлә булыуынса, кылымдарзың лексик-семантик төркөмсәләре профес-

сор М.В. Зәйнуллиндың фундаменталь хезмәтендә тикшерелә. «Хәзерге башкорт әзәби теле. Морфология» исемле монографияһында ғалим кушма кылымдарзың мәғәнәүи төрҙәрәнә урын бирә [Зәйнуллин, Ишбулатов, 1972: 74-89].

Профессор М.Х. Әхтәмов кушма кылымдарзы ике төргә бүлеп йөрөтә: 1) *бул-, ит-, кил-, һал-, яһа-, ал-, бир-* ярзамсы кылымдары менән кылым булмаған һүз төркөмдәре бергә кушылып, кушма кылым конструкциялары; 2) кылым+ярзамсы кылым тибындағы кушма кылым конструкциялары [Ишбулатов, Әхтәмов, 2002: 64].

К.Ғ. Ишбаевтың “Башкорт теле. Морфемика. Һүзъяһалыш” исемле монографияһында кушма кылымдарзың исем, һан, сифат, алмаш, рәүеш һүз төркөмдәре менән ярзамсы кылым кушылыуы һөзөмтәһендә барлыкка кушма кылымдарзың лексик-синтаксик ысулын тикшерә [Ишбаев, 1994: 41-44].

“Башка һүз төркөмө + кылым” тибындағы кушма кылым конструкциялары башкорт һәм төрки телдәрәндә иң ауыр һәм етерлек кимәлдә өйрәнелмәгән мәсьәләләрҙең береһе, тип билдәләй Р.А.Солтакаева үзенә бер мәкәләһендә. [<https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-osobennosti-obrazovaniya-slozhnyh-glagolov-bashkirskogo-yazyka/viewer>]. Бындай кушма кылымдарзың компоненттары семантик һәм структур йәһәттән берләшеп, телдә нығынған һәм уларзы бер-береһенән башка күз алдына ла килтереп булмай. Ярзамсы кылым булып килгән икенсе компонент үзаллы мәғәнәһен юғалта. Шуға ла бындай кушма кылымдарзы практик йәһәттән өйрәнәү, әзәби телдәге стилистикаһын карау бик мөһим, сөнки хәзерге башкорт телендә уларзың кулланылышы ифрат киң һәм күп яклы.

Л.Ф. Әбүбәкирова кушма моделдәрҙең ярзамсы кылымдарзан тороуын күрһәтеп, бындай конструкцияларзың типтарын билдәләй. Башкорт телендә кылымдың кушма формалары морфологик йәһәттән бер бөтөнгә эйә һәм ниндәйҙер айырым морфологик категорияны белдерәүсе, грамматик мәғәнәгә эйә конструкциялар булып тора. Уларға модаль кылымдарзан башка, түбәндәге заман төшөнсәһен белдерәүсе кушма кылым формалары карай: билдәле күптән үткән заман: *ала торғайны (ала торған ине), торған булды*. Һ.б. Миҫалдарза һүзъяһалыш структураһы ике морфеманан тора – а торғайны күптән үткән заман мәғәнәһен белдерәүсе бер бөтөн грамматик морфема булһа, -ал лексик морфема булып тора; тамамланмаған үткән заман: *ала ине*; билдәһез күптән үткән заман: *ала торған булған, булған ти; билдәле хәзерге заман: укып йөрөй, эшләп ята*;

Ысынлап та, “башка һүз төркөмө+кылым” тибындағы кушма кылым конструкциялары башкорт һәм төрки телдәрәндә иң ауыр һәм етерлек кимәлдә өйрәнелмәгән мәсьәләләрҙең береһе булып кала. Кушма кылымдарзың компоненттары семантик һәм структур йәһәттән берләшеп, телдә нығынған һәм уларзы бер-береһенән башка күз алдына килтереп булмай. Ярзамсы кылым булып килгән икенсе компонент үз аллы мәғәнәһен юғалта. Шуға ла, бындай кушма кылымдарзы практик йәһәттән өйрәнәү, әзәби телдәге стилистикаһын карау бик мөһим, сөнки хәзерге башкорт телендә уларзың кулланылышы ифрат киң һәм күп яклы.

Башкорт халык әкиәттәрендә кушма кылымдарзың ике төрә кулланыла. Был үз сиратында әкиәттәрзең тел-стиль үзенсәлектәре тураһында ниндәйзер кимәлдә мәғлүмәт бирә.

Мәсәләң, *“Акбулат карт гүмер буйына сажин кырккан да кыугын кыуган, карагай йыккан да тыранса ярган, туз һызырган да дегет яккан, ерек кырккан да күмер һүндәргән. Улдары ир етеүгә бабай менән әбей бик **картайып киткән, ти**”*. *“Берәй кайза илтәйем дә картуфка алмаштырайым үзен”, – тип уйланым, шунан күрше ауылга **барып индем** дә: “Кем кәлгә картуф алмаштыра? Тауарзың ифрат шәбе бар”, – тип өс тапкыр кыскыргайным, бизрә-бизрә картуф күтәргән бисә-сәсә арбамды **һырып алды**”*. (Башкорт халык әкиәте “Кәмән менән Сәмән, картфу сәскән Сәлмән”); *Борон бер карт менән бер карсык йәшигән. Уларзың шаян кара бесәйе булған. Карсык бесәйзе бик яраткан, тик картлығы етеп, **үлеп киткән***. (“Шаян бесәй”); *Бесәй бер аз аптырап карап тора-тора ла, ахырза сыгып китә. Бара торғас, бер күрше ауылга килеп етә. Унда бер байзың келәтенә инә. Инһә, ни күзе менән күрһен - ит тө, казылык та май, ти. Бесәй кыуана-кыуана ашарға тотона. Шулай ашап ята торғас, бер көндө уйга кала был: «Бәй, ниңә бер үзем генә ашап тик ятам әле? Үземә берәй иптәш табып **алып киләйемсе**», — тип, келәттән сыгып китте, ти. Бара торғас, бер яланда кәкрәйеп йөрөгән төлкөнө күрә лә шуның янына бара (“Төлкө менән бесәй”); Һәм бына өс бәһләүән юлга **сыгып киткәндәр** (“Акъял батыр”); *Кыз за, егет тә тәүге күрәүзә үк бер-берегенә **гашик булған*** (“Алтын йомортка”); *Һин бында кунак кеше, шуның өсөн һиңә бер бизрә һыу алырға **рөхсәт итерзәр*** (“Акъял батыр”); *Ипләберәк караһа, агас башында бал ашап ултырған айыузы **күрөп калған***. (“Айыу менән бал корттары”); *Төлкө шырпы **алып килгән** дә, һаламга ут төрткән*. (“Төлкө менән бүре”); *Төлкө һайысқанды төпһөз бизрәгә һалып ебәргән, ти. Һайысқан **осоп киткән** дә барған, ти*. (“Төлкө менән һайысқан”).*

*Бер көндө торна тары еренә **осоп килеп төшкән***. (“Торна менән төлкө”); *Бына йәй **килеп еткән**, кызыу көндәр башланған*. (“Һарыбай”); *Бала кыскырган тауышка һарыбай **уянып киткән***. (“Һарыбай”); *Кыз кәзәне көн буйына болонда көтөп, кискә табан гына **алып кайтып** ишек алдына индереп япкан, ти*. (“Батыр этәс”); *Тегеләр Акъял батырға бөтә байлыкты кире кайтарғандар за, ер үбеп, шундай **вәгәзә биргәндәр***. (“Акъял батыр”)

Миһалдар күренеүенсә, әкиәттәр телендә кушма кылымдарзың ике төрә лә йыш кулланыла. Тимәк, хәзерге башкорт телендә кушма кылымдар структура-грамматик типтары һәм семантикаһы дөйөм лингвистикала бындай конструкцияларға карата төркөмләү принциптарына нигезләнә. Улар түбәндәгеләр: кушма кылымдар булдырыусы компоненттарзың һаны буйынса бүленеше; кушма кылымдар компоненттарының грамматик һәм мәғәнә бәйләнеше нигезендә бүленеше; кушма кылымдар компоненттарының бәйләнәү тибы; компоненттарзың мәғәнә тулылығы. Кушма кылымдар был принциптар буйынса айырым-айырым төркөмләү бер яклы, уларзы комплекслы карау мөһим.

Кулланылған әзәбиәт исемлеге:

1. Абубакирова Л.Ф. Аналитические глаголы в башкирском языке и их семантико-грамматические особенности: Дис. канд. филол. наук. – Уфа: БГУ, 2003. – 180 с.
2. Башкорт теле. Юғары укыу йорттарының филология факультеты студенттары өсөн дәреслек / Г.Р.Абдуллина, Г.Д.Вәлиева, К.Ғ.Ишбаев (яуаплы мөхәррир) һ.б. – Өфө: Китап, 2012. - 616 бит.
3. Грамматика современного башкирского литературного языка. - М.: Наука, 1981. - 495 с.
4. Дмитриев Н.К. Башкорт теленең грамматикаһы. – Өфө: Китап, 2008. - 300 бит.
5. Зәйнуллин М.В. Хәзерге башкорт әзәби теле. Морфология. – Өфө: Китап, 2005. – 327 бит.
6. Кейекбаев Ж. Ғ. Хәзерге башкорт теленең лексикаһы һәм фразеологияһы. – Өфө: Китап, 1966. – 218 бит.
7. Султакаева Р.А. Структурно-сематические особенности сложных глаголов в башкирском языке. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2010. – 120 с.
8. Әхтәмов М.Х., Ишбулатов Н.Х. Хәзерге башкорт теле. – Өфө: Китап, 2000. – 233 бит.
9. Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. -М., 1965. – 220 с.

ӘОЖ 82-3(574)

МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДЕГІ ТҮР-ТҮС СИМВОЛИКАСЫ

Ұ.Р. Ержанова, А.З. Мураткабулова

М.Өтемісов атындағы БҚУ, Орал, Қазақстан
muratkabylanara@mail.ru

Аннотация: Ғалымдар түр-түс атауларын адамның тану әрекетімен, мәдениетімен, сол халықтың өзімен байланыста қарап, түр-түстану деген бір саланың негізін қалап, тың зерттеулер жүргізіп жатыр. Әр халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан сарқылмас қазынасы болып табылатын өзіндік тарихы, мәдениеті, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы бар. Міне, осы мәдениетті, тарихты, дәстүрді түр мен түссіз елестету мүмкін емес. Мақалада қазақ халқының даналығы мақал-мәтелдердегі түр-түс символикасы қарастырылады. Қазіргі тіл білімінде мақал-мәтелдердегі түстердің берілу тәсілдері колоративті лексика бөлімінің өзекті мәселелерінің бірі болып отыр.

Кілт сөздер: мақал-мәтел, колоративті лексика, түр-түс, тіл білімі, этнолингвистика.

Abstract. Scientists are conducting new research, looking at the names of colors in relation to human cognition, culture, and the people themselves, laying the foundations for a field called color. Every nation has its own history, culture, customs and traditions, which are inexhaustible treasures formed over the centuries. It is impossible to imagine this culture, history and tradition without form and color.

The article considers the symbolism of color in the wisdom of the Kazakh people in proverbs. One of the most important issues in modern linguistics is the methods of color transfer in proverbs.

Keywords: proverbs, colloquial vocabulary, color, linguistics, ethnolinguistics.

Дүниенің тілдік бейнесі дүниені тіл арқылы көрудің түрлі тәсілдерін талқылауға мүмкіндік береді, мұнда түр-түстердің ұлттық, ұлтқа тән аймақтарды айқындауға мүмкіндігі зор екендігі көрсетіледі. Түстердің танымдық модельдерін зерттеу, тілді адаммен және оның әлемімен тығыз байланыста қарауды басшылыққа ала отырып жүзеге асырылады. Мұнда таным модельдерінің негізгі ұстанымдары – қоғамдық тәжірибеге негізделуі, бейнеленуге мүмкіндік жасауы (символикалығы), жүйелілігі, креативтілігі назарға алынады. Түр-түс адамзат өмір сүруінің ажырамас бөлігі, ақиқатты нақты бейнелеуде мүмкіндігі мол. Ол – адамның саналы білімінің ғана емес, психологиялық жай күйі, талғам, талап, қажеттілік пен көзқарасының өлшемі және оны таратушы.

Мақал-мәтелдердегі түр-түс символикасы өзіндік ерекшелікке, өзіндік символдық мәнге ие. Яғни, «мәдениеттегі түр-түс» арқылы халық өзіндік эстетикалық көзқарасын, эмоциялық қалпын, адамгершілік түсініктерін білдірген.

Басқа халықтардағыдай қазақ халқы үшін де әлем екі түске – ақ пен қараға бөлінген. Оның бірі ақ түс – күллі игі, жақсы қасиеттер бернесі болса, көп жағдайда қара түс – жамандық біткеннің бедеріне ие: «**Ақ**» дегені – алғыс, «**Қара**» дегені – қарғыс»; «**Ақ**» пен «**Қараны**» шындық айырар»; «*Ақ пейілдің аты арып, тоны тозбайды*»; «*Ақтың отын ақымақ өшіре алмайды*»; «*Ақ сауыттың жағасы бар жеңі жоқ, Шын жақсының ашуы бар, кегі жоқ*»; «*Ашамай нарға жарасар, ақ түйге барға жарасар*»; «*Ақ қар көп болса, ақ нан көп болар*»; «*Ақ сұңқар ұшар жем үшін, ер жігіт туар ел үшін*»; «*Ақ сөз ащы болар, гайбат сөз тәтті болар*»; «*Аштың көңілі ақ ұнда, тоқтың көңілі сағымда*»; «*Ағын су арнасын табады, ақ адам орнын табады*»; «*Ақ бидайдың қадірін ашыққанда білерсің, ағарғанның қадірін қыс шыққанда білерсің*»; «*Ананың алды – ақ жаулық*» [1, 102 б].

Ақ жаулық деп аталатын орамал түсі әлеуметтік-гендерлік ерекшелікті көрсетеді. **Ақ жаулық** – жас келіншектің, әйелдің символы. «Бірінші байлық – денсаулық, екінші байлық – ақ жаулық, үшінші байлық – он саулық» деген мақал Құдай берген денсаулықтың арқасында үйленсең ғана дүние құралады деген ұғымды білдіреді. Ақ жаулық – баға жетпес байлықтың, бақыттың символы. Сәукелеге міндетті түрде жұқа ақ желек ілетін болған. Ол беташар айтылғанда қалыңдықтың жүзін, бүкіл денесін жауып, төгіліп тұратындықтан, қыздың дене бітімін нәзік, сымбатты етіп көрсетеді.

Өмірдегі заттар мен құбылыстардың сапасы мен қасиеті қандай болса да, олардың бір қатарын ақ деп айқындау ұлттың мол мейірім, іңкәр көңілінің, үлкен үміт, телегей тілегінің, шалқар сезімінің, асыл арманының куәсі. Қазақ мәдениетінде ақтың антиподы ретінде қара түс қолданылып, ақ – қара бинарлық жүйесін құрайды. Сонымен бірге ақ – күннің, қара – түннің символдық белгісі. Осының негізінде мәдениеттанушы ғалымдар Ж.Қарақұзова, М.Ш.Хасанов бұл

түстерді әйелдік және еркектік сипаттарға ие деп санайды. Бұдан жұптық бейне, яғни тіршіліктің негізі танылады. Дүниеде қарама – қарсылықсыз еш нәрсе жоқ. Қарама-қарсылықсыз дамудың жүзеге асуы да мүмкін емес. Бұл – дәлелденген диалектикалық өмір заңы. Оны нақты түрде былай деп көрсетуге болады: ізгілік пен жауыздық, әділеттілік пен әділетсіздік, адалдық пен арамдық, пайда мен зиян т.б. Демек, өмірдің мәні қарама – қарсылықтың бірлігі мен күресін таңу, жеңу болса, сол түсінік қазақ ұғымында ақ пен қара айналасынан орын алады. Сонда қуаныштың, адалдықтың, сән-салтанаттың, жақсылықтың символына айналған ақ түске қарама-қарсы қайғы-қасіреттің, жамандықтың белгісі ретінде қара түс алынады. Мысалы: «**Қара** жерге қарыз арқалама»; «**Қара** жерді жамандама – қайтіп сонда барасың, Қауым елді жамандама – қарғысына қаларсың»; «**Қара** күн басыңа тумай, **қара** су кешпе»; «**Қасатшыға** мал қайғы, **Қара** ешкіге жан қайғы»; «**Өрмекиінің торы – қара шыбынның соры**»; «**Қазанға жолама, қарасы жұғар, Жаманға жолама, жаласы жұғар**»; «**Жаман адам – құлқынның қара қабы, Жақсы адам – адалдықтың тағы**» [2, 87 б].

Ғалым **Б.Қасым** қара түске байланысты толыққанды тұжырым жасаған: «Қара сөзінің архисемасына зер салсақ, көне түркі тілінің өзінде бірнеше мағынасы болған. Ал монғол тіліндегі **хар** сөзі қазақ тілінде **қара**, өзінің мағыналық жағынан үйлесіп, сәйкес келеді. Көне түркі тілінде де, монғол тілінде де және басқа түркі халықтарының тілінде негізгі мағынасы мен кейінгі мағыналық дамуы бірдей деуге болады. Барлық тілде де жалаң, күрделі түрде де қолданылған. Көне жазба ескерткіштегі: 1. қара (түс); 2. түнек (жарық жоқ); 3. ауыс. Бақытсыздық, сәтсіздік, қайғылы; 4. ауыс. Жамандық, қара көңіл; 5. ауыс. Күнделікті, жай; 6. лас».

Әйтсе де, ортақ ұқсастықтармен қатар, қара түске байланысты ұлттық дүниетанымымызда ерекшеліктер де байқалады. **Қара түс** «қасиетті» деген мағынаға да ие, мысалы «**Қасиетті қара өлең**», «**Қара домалақ қазақ баласы**», «**Қаракөз қазақ қызы**», «**Қара шаңырақ**» тіркесін талқылайтын болсақ, жалпы шаңырақ атадан әкеге, әкеден балаға, соның ішінде отбасындағы кенже ұлға мирас болар, үлкен үй мағынасында қолданылатын түркі әлемінде – мәдениеті мен дүниетанымында өте бір маңызды да, мәнді концептілер құрамына енеді. Оның дөңгелек формасының өзі символикалық белгілер жүйесінде шексіздік, ұрпақ жалғастығын білдіретінін де айта кеткен жөн.

Ата – бабаларымыз дүниені төрт бұрыш деп түсініп әрі әр бұрышқа өзіндік символдық реңк – түс берген. Атап айтқанда, шығыс – көк түс, оңтүстік – қызыл түс, солтүстік – қара түс, батыс – ақ түс деген күн айналымына негізделген таным. Қазақ ұғымында «**көк**» түс – аспанға берілген оның тәңірлік сипаты басым болған. Мысалы: «*Күн сіркіресе, көк дүркірейді*»; «*Сәуір болса, күн күркірер, Күн күркіресе, көк дүркірер*»; «*Көк судың тоғы болмас*»; «*Көп ұнатса, көк тоқтыны сойып ал*»; «*Көбік қарда түлкі ойнар, Көк көрпеді жылқы ойнар*» т.б [1, 105 б].

Көк түсті киелі санаумен байланысты халық шығысты да қасиетті санап, шығысқа қарап тілек тілеген, киіз үйдің есігін шығысқа қаратып ашқан. Бұның бәрі ұлы «көк» аспан тәңіріне табынудан келіп шыққан. Демек, көк түс – адал-

дықтың, мәңгіліктің, тұрақтылықтың символы ретінде танылған. Бұл – халық танымының айнасы. Ол халық рухының бет-пердесін, ұлттық рухтың шырқау биікке, жоғарыға, тазалыққа, руханилыққа ұмтылысын танытады.

Қызыл түс о баста Күннің, Оттың түсіне байланысты қабылданып, күні бүгінге дейін көптеген халықтар үшін солардың символы ретінде қасиетті түс болып саналады. «Тілдік деректер қызыл сөзінің «әшекей» мағынасында қолданылғандығын көрсетеді, мысалы, «Қыздың көзі қызылда» деген мақал қыздардың – жасылды киімге, ал қызыл моншақ, жалт-жұлт еткен әшекейге құмар болатынын аңғартады. Олай болса, мұндағы қызыл сөзінің арғы негізінде қымбат түсті металл жатқанын байқау қиын емес». Мысалы: «Қылымсыған қыз **қызыл** көйлек киеді»; «Ананың көзі қызында, қыздың көзі **қызылда**» т.б. Сонымен қатар, қызыл түске қатысты мақал – мәтелдер: «Ашуы қысқаның көзі **қызарар**, Ашуы басылса, жүзі **қызарар**»; «**Қызыл** тілден ашығанда у тамар»; «Қиядағы **қызыл** түлкіні, қияннан соққан бүркіт алар»; «Өнер алды – **қызыл** тіл»; «**қызыл** гүл де құрайды»; «Қисық бұтаққа да **қызыл** жиде бітеді»; «**Қызыл** жұлдыз күндіз де, түнде де жарқырайды» [1, 106 б].

Қазақ танымында ерекше күрделі мәні бар түс – **ала түс**. Ала түс «әр түрлі түсті» деген ұғымынан абстракцияланып, «ынтымақ – бірлігі жоқ, пәтуасыз» деген мағынаны білдіреді. Оған тіліміздегі келесі мақал-мәтелдер куә: «**Ала** қойды бөле қырыққан жүнге жарымайды»; «От басы **ала** болса, Кереге бас сайын пәле болар»; «**Ала** аяқ күнініалтыс аттайды»; «Жылан шаққан адам **ала** арқаннан аттамайды»; «Ақымақтың **ала**, құласы болмайды»; «Бір биеден **ала** да, құла да туады»; «Көздің **аласынан** сөздің **аласы** жаман» [1, 110 б].

Ала сөзінің тұсау кесуде қолдануы да ерекше назар аудартады. Тұсау кесу – өмір жолының сәтті болуы үшін ақ ниетпен жасалатын ырым. Осы арада баланың аяғына не себепті ала жіп байланды, қара, қызыл, көк жіп неге байланбайды деген сұрақ тууы мүмкін. Бұған қатысты мәліметті А.Ғұзыханның «Қазақтардың дүниетанымы» еңбегінен кездестіреміз: «Көпшілік жағдайда тұсау кесуде ала жіп алынады. Ала жіпті пайдаланудың өзіндік мәні бар. Лұқпан хәкімнің айтуы бойынша, өмірде оң жұп болады. Солардың бірі – ақ пен қара. Есілген жіптің бір қабаты – ақ, екінші қабаты қара болып келеді. Жіптің екі қабаты ажырамастай астасып, кезек алмасып, тығыз өріліп отырады. Бұл тоқтаусыз ауысып келіп отыратын күн мен түннің белгісі. Сонымен қоса, жалпы өмір, тіршіліктің ишара тұспалды бейнесі болып саналады. Сондықтан да қазақ халқы ала жіпке киелі деп қарап, айрықша мән берген. «Біреудің ала жібін аттамау» деген сөз көпшілікке түсінікті, кісіге қиянат жасамау мағынасында қолданылады».

Қазақ халқының танымында тағы да ерекше түстердің бірі – **сары түс**. Күн түсіне байланысты сары түс қозғалысты, сағынышты тоқтаусыз өмірді бедерлейді. Мұның негізінде сары түс қазақтардың түсінігінше ұзақ, толассыз қимыл-әрекеттің реңкі болып саналатындығы көрінеді. Сонымен бірге сары түс адам бойындағы сараңдықты сынға алады. Сары түске қатысты мынадай мақал-мәтелдер бар: «Сабыр түбі – **сары** алтын, сарғайған жетер мұратқа, сабырсыз қалар

ұятқа»; «Сағыныш – **сары** ауру, үміт – талшық»; «Сараңдық – **сары** ауру, сараңның асын **сары** ит ішеді»; «Сараңның етін сасыған соң **сары** күшік жейді»; «Ел – жұрттың қадірін іс түскенде білерсің, **сары** тонның қадірін қыс түскенде білерсің»; «Сиыр **сары** болмас, Түйе торы болмас» т.б [1, 112 б].

Халқымыздың жанына жақын түстердің бірі – **қоңыр түс**. Қоңыр түстік мағынасынан басқа мынадай: қоңыр күй, қоңыр дауыс, қоңыр күз, қоңыр кеш, қоңыр жел, қоңыр қабақ, қоңыр саз, қоңыр самал, қоңыр салқын, қоңыр тірлік, қоңыр дала сияқты тіркестермен келіп, әр түрлі құбылыстың небір жанға жайлы, құлаққа жағымды, жүрек тебіrentетін нәзік те әсем сәттерін, өмір-тіршіліктің жайбарақат, мамыражай, кейде тіпті жұпыны да сыпайы қалпын суреттейтін ерекшеліктері көзге түседі. Осы бір қоңырлық халқымыздың мінезіне тән қарапайымдылығы мен момындығын сездіретін тәрізді [2, 90 б].

Көркем шығармада түр-түс атауларын қалыптасқан дәстүрлерінде пайдалану бар да, қатып қалған шаблон жоқ. Кейбір қалам шеберлерінің туындыларындағы түр-түс атауларының соншама бай мүмкіншілігіне, оларды құбылта пайдаланғанына таң қалуға болады. Мысалы: «*Қойдай қоңыр, қозыдай момын*» («Миллионер» 157 б).

Боз түс – халық ұғымында киелі, қасиетті түс. Сондықтан да халық боз түсті әр кез қадірлі, қасиетті деген заттар мен құбылыстарды суреттеуде мол пайдаланып отырған. Мысалы: «*Боларында болып өт, Боз жорғадай желіп өт*»; «*Қартайғанда кәрі боз жорға шығарыпты*»; «*Боз жорға – байлықтың салты*»; «*Шағала келмей жаз болмас, Шаңқан болмай боз болмас*»; «*Сауын саусаң бие сау, Боз қырау түспей суалмас*»; «*Боз қырауда бойынды көрсет, Көктем шыға қойыңды көрсет*».

Бұл мысалдарда боз екі түрлі мағынада қолданылған. Бірі – тура түстік мағынасында болса, екіншісі – көне, қасиетті, киелі деген символдық мәнді танытады. Ежелден келе жатқан әдет-ғұрып, наным-сенім бойынша үлкен жеңіске жеткен ел қуанар елеулі тойда немесе екі ру, екі ел арасындағы бітім кезінде боз бие шалып, құдай жолы деген садақаға боз қасқа қойды сояды.

Демек, кез-келген мәдениеттегі түр-түс өзіндік символдық мәнге ие болып келеді. Бұл тәрізді символдар адам баласының сан ғасырлық тәжірибесінен қорытылып шыққан, тарихи жағынан қалыптасқан белгілі бір түсініктің, философиялық ой мен ұлттық дүниетанымның жемісі [3, 159 б].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақтың мақал-мәтелдері. Құраст. Смайлова А.Т. – Алматы: «Көшпенділер» баспасы, 2011 – 280 б.
2. Аитова Н.Н. Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының когнитивтік семантикасы. Фил. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 2005. – 119 б.
3. Бегалықызы Д. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің танымдық-прагматикалық аспектісі. Фил. ғыл. канд. дисс. – Астана, 2002. – 121 б.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

М.А. Ермекбаева

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
maira_08@bk.ru

Аннотация: Ұлттық мәдениеттің маңызды және ажырамас бөлігі болып табылатын мақал-мәтелдер кез-келген тілде бар. Ұлттың болмысын танытатын мұндай тілдік бірліктерді жан-жақты зерттеп, жүйелеу өзекті мәселелердің бірі. Мақала қазақ және түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдерді зерттеуге арналған ғылыми еңбектерге жалпылама шолуға арналды. Сонымен қатар мақалада мақал-мәтелдердің зерттелу жайы, оларды топтастыру принциптері мен тақырыптық топтары сипатталып, мақал-мәтелдерді жүйелеудің жіктелері қарастырылды.

Түйін сөздер: *паремнология, паремия, мақал-мәтел, мақал-мәтелдер жіктелесі, түрік мақал-мәтелдері, мақал-мәтелдердің зерттелуі.*

Annotation: *Proverbs, which are an important and integral part of national culture, are available in any language. One of the most important issues is the comprehensive study and systematization of such language units that reflect the nature of the nation. The article is a general review of scientific works on the study of proverbs in the Kazakh and Turkish languages. The article also describes the study of proverbs, the principles of their classification and thematic groups, and classifies the classification of proverbs.*

Keywords: *paremiology, paremia, proverbs, classification of proverbs, Turkish proverbs, study of proverbs.*

Кез келген халықтың тарих қойнауынан сыр шертетін, атадан-балаға мирас болып келе жатқан өзінің тілі, төл әдебиеті болады. Ол – сан ғасырлар бойы сол халықпен бірге біте қайнасып келе жатқан асыл қазынасы. Сондай асыл мұраларымыздың бастауы қазақтың халық ауыз әдебиетінде жатыр. Онда халқымыздың тарихы, тұрмыс-тіршілігі, дүниетанымы, өмір тәжірибесі, бар болмыс-бітім көрініс тапқан. Ата-бабамыздан ауызша жеткен халық ауыз әдебиеті әр түрлі жанрға, бірнеше түрге бөлінеді. Солардың бірі өзінің құрылымы жағынан да, мағына жағынан да ерекше – мақал-мәтелдер.

Тіл білімінде мақал-мәтелдерді гректің «*paromia*» – «қысқа айтылатын нақыл сөз» дегенді және соны зерттеу деген ұғымды білдіретін паремнология ғылымы зерттейді. «Паремнология – мақал-мәтелдер мен әр алуан қанатты – нақыл сөздерді жан-жақты зерттеуге байланысты пайда болған тіл білімінің дербес те жаңа салаларының бірі» [1: 425]. Паремнология ғылымы мақал-мәтелдердің мағынасы мен мазмұнын, шығу тарихын, пайда болу жолдарын, құрылымын және т.б. зерттейді.

Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің зерттелу тарихына шолу жасасақ, оларды жинақтау, жүйелеу, жариялау ісі екі кезеңнен тұратынын көруге болады. Алғашқы

кезең – мақал-мәтелдерді тек халық аузынан жинап, басып шығару жұмыстары болса, екінші кезең – оларды тілдік тұрғыдан зерттеу болды.

Паремиологиялық зерттеулерге қарағанда мақал-мәтелдерді халық арасынан жинап, бастыру XIX ғасырда басталған. Ең алғаш қазақ мақал-мәтелдерін қағаз бетіне түсірген ғалым Ш.Уәлиханов болса, алғаш 1897 ж. Ы.Алтынсарин Орынборда басып жариялаған. Сонымен қатар В.Катаринскийдің «Сборник киргизских пословиц», Ә.Диваевтың құрастаруымен «Мың бір мақал», «Қазақ мақалдары» тағы басқа еңбектер жарық көрді. Ал, мақал-мәтелдердің ғылыми айналымға түсіп, тілдік ерекшеліктерінің сөз болуы М.Әуезов, Қ.Жұмалиев, Ғ.Мүсірепов, Б.Адамбаев, т.б. ғалымдардың еңбектерінен басталды. Алғаш мақал-мәтелдер фольклор саласы ретінде әдебиетте зерттеліп келсе, соңғы жылдары тіл білімінің де зерттеу нысанына айналды. Соңғы жылдары қазақ мақал-мәтелдері жаңаша бағытта, атап айтар болсақ Ж.Исаева, Г.Қалиева, Р.Жүнісова, Б.Динаева сияқты ғалымдардың зерттеулерінде танымдық, этнолингвистикалық, прагматикалық, лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан қарастырыла бастады.

Қазақ ғалымдары мақал-мәтелдердің Орхон-Енесей жазба ескерткіштерінен бастау алатынын айтса («*Бастыны еңкейтіп, тізеліні бүктірген*», «*Өлімнен ұят күйіті*»), ғалым Ғ.Тұрабаева өзінің «Түркі халықтарының мақал-мәтелдеріндегі ортақтық» мақаласында Орхон жазбаларында мақал-мәтелдердің өте аз кездесетінін, ал М.Қашқаридың «Диуани-лұғат-ат-түрк» еңбегінде (Ташкент басылымында) 267 мақал-мәтелдердің бар екенін көрсетеді [2:183]. Бұл туралы М.Қашқаридың өзі “Түрік халықтарының көрген-білгендерін толғайтын ақын-жыраулардан, қайғылы да қуанышты күндерде шыққан мағынасы терең мақал-мәтелдерден мысалдар келтірдім, енді мұны пайдаланғандар кейінгілерге, олар өзінен кейінгілерге жеткізсін» деп, олардың мағыналарын – қандай ұғым, нені білдіретінін, не мақсатпен айтылғанын да түсіндіріп өткен [3:22]. Ғалымдар бұл еңбектегі кейбір мақал-мәтелдердің (“*Ауыз жесе, көз ұялар*”, “*Аш не жемес, Тоқ не демес*”, “*Ит ырылдамас, ат теппес деме*”, “*Тесік моншақ жерде қалмас*”, “*Айламен арыстан ұстар, күшпен қарауыл ұстай алмас*”) қазіргі кезде де еш өзгеріссіз қазақшада да, түрікшеде де қолданылып жүргендігін айтады. [4:67-75]

Ғ.Тұрабаева қазақ, қырғыз, татар, ұйғыр, түрікмен халықтарының мақал-мәтелдерінің ұқсастықтары мен ерекшеліктеріне тоқталып, оларды мынадай 3 түрге бөліп көрсетеді: 1. Мағынасы мен құрылымы ұқсас мақал-мәтелдер («*Көсеу ұзын болса, қол күймес*»); 2. Шығу тегі бір, жалпы мағына-мәні сәйкес, бірақ толық және қысқаша түрде кездесетін мақал-мәтелдер («*Қорыққанға қос көрінер*»); 3. Мағыналары ғана сақталған («*Ауру қалса да, әдет қалмайды*») [2:184-188].

Бұл ұқсастықтардан аталған түркі халықтарының тарихы мен рухани өмірінің бір-бірімен тығыз байланысты екенін көруге болады. Кез келген халықтың мақал-мәтелдер жинағын алып қарасақ, олардың барлығынан өзімізге таныс мақал-мәтелдерді кездестіреміз. Бұл ұқсастық халықтардың этникалық және тілдік туыстығынан немесе мәдени және шаруашылық байланыстарынан, тарихи

тәжірибелерінің ұқсастығы мен қоғамдық дамудағы идеологияның біркелкілігінен екенін аңғарамыз. Расында да, әр түрлі тілдік семьяға жататын халықтарға қарағанда бір-біріне жақын туыс болып келетін халықтарда мақал-мәтелдер ұқсастығы өте көп. Сонымен қатар, бір-бірімен тікелей қарым-қатынас жасамайтын халықтарға қарағанда, сан ғасырлық тарихи байланысы бар халықтарда ұқсастықтары сөзбе-сөз сәйкес келетін мақал-мәтелдер бар. Алайда, тілшілер көбінесе жеке тілдегі мақал-мәтелдердің құрамын, мағынасын, тақырыптық топтарын анықтауға көбірек көңіл бөліп, түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдердің ұқсастықтары мен ерекшеліктерінің себептері әлі де тереңнен зерттелмей келеді.

Түрік әдебиетінде де мақал-мәтелдер ерекше маңызға ие. Түрік тілінде мақал-мәтел “atasözü”, яғни “ата сөзі”, “атадан қалған сөз” деген мағынаны білдіреді. Түріктер өздерінің мақал-мәтелдерін “тәрбие сөздері”, “ақылды сөздер”, “кеңестер”, “даналық сөздер”, “өткір сөздер” деп те атайды. Түрік зерттеулерінде мақал-мәтелге “мақал-мәтелдер – ата-бабадан қалған, белгілі бір үкім шығаратын, ақыл-кеңес беретін авторы белгісіз сөздер” деп анықтама беріліп, олардың жай ғана сөздер емес, қоғамның түрлі тәжірибесінің негізінде қалыптасқан сөздер екендігі айтылады [5]. Сонымен қатар, “кез-келген халықтың ата-бабаларының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарына негізделген ұлттық мақал-мәтелдері бар. Бұл мақал-мәтелдерден сол халықтың ой-арманы, мақсат-мұраты, эмоциялары көрініс тауып, сол халықты тануға септігін тигізеді. Мақал-мәтелдердің әр халықта болуының негізі – адамдардың әрдайым өзіне дейінгі өмір сүрген топтың ойлары мен тәжірибесіне жүгінетіндігі және ата-бабаларының ақыл-кеңесі олар үшін маңызды екенін айқын көрсетеді” деп мақал-мәтелдердің қоғамда алатын орны ерекше екенін көрсетеді [6:182]. Яғни, “мақал-мәтелдер халықтың мәдениеті туралы білімді танытатын ұлттық белгі” [7:27].

Түрік тіліндегі мақал-мәтелдерінің зерттелуіне келетін болсақ, орыс ғалымдары түркі мақал-мәтелдерінің жалпытүркілік мәдениет кеңістігінде ерекше орын алатынын айта келе, олардың тарихы М. Қашқаридың «Диуани-лұғат-ат-түрк» еңбегі мен “Қорқыт ата кітабынан” бастау алатынын айтады. Ал, түрік ғалымдары “түрік мақал-мәтелдерінің үлгілері VIII ғасырда жазылған Орхон жазбаларында кездеседі. Көне түрік әліпбиімен жазылған дереккөздерден жиырмаға жуық түрік мақал-мәтелдері табылған” деп түрік мақал-мәтелдердерінің тарихы тереңде жатқанын айтады [8].

Түркі паремияларының тарихы туралы бай мағлұмат қамтитын құнды еңбектер қатарында тағы екі еңбекті атап өтуге болады. Солардың бірі бүгінгі күні де белгілі мақал-мәтелдерді кездестіруге болатын – ортағасырлық ғалым А.Махмұдтың “Atebetu l-Nakaiuk” кітабы болса, екіншісі 1948 жылы жарық көрген медицина туралы “Teshil” трактаты. Трактат авторы М. Шемсиддин 698 мақал-мәтелдің өз трактатына қосымша ретінде не үшін қосқанын түсіндірмейді. Кейбір түрік зерттеушілері “Teshil” трактатындағы мақал-мәтелдерінің “Қорқыт ата кітабындағы” мақал-мәтелдерден де ертерек пайда болғандығын айтады. Алайда, бұл мақал-мәтелдердің жинағын кім және қашан құрастырғаны әлі белгісіз. Сон-

дай-ақ, ғалымдар жоғарыда аталған түрік мақал-мәтелдердерінің жинақтарын әлемдік филологияда ерте қолданысқа енгендер қатарына жатқызатынын айта кету керек. Бұдан шығатын қорытынды – паремиялардың түркі, соның ішінде түрік жазба-әдеби дәстүрінде терең тарихы бар.

Түрік мақал-мәтелдерін алғаш Ахмет Вефика Паши (1852), Шинаси (1863) Эбюззии (1885) Ахмед Мидхад Эфенди (1871) сияқты авторлар жинақтаған. Соңғы 50 жылда 70 шақты түрік мақал-мәтелдердерінің жинақтары жарық көрген екен. Солардың ішінде түрік қоғамында ең жиі қолданылатыны О. Аксойдың жинағы. Алайда 2267 мақал-мәтелден тұратын бұл жинақтың бір кемшілігі паремиялар мағыналық топтарға бөлінбей, алғашқы сөздердің бас әріптері бойынша алфавит ретімен берілген. Кейіннен бұл кемшілік М. Юртбашидың жинағында түзетіліп, 5 мыңнан аса түрік мақал-мәтелдері 172 мағыналық топтарға (махаббат, сәттілік, үйлену, білім, әлем, әйел, сабырлық, үй, қорқыныш және т.б.) бөлініп берілген. Сондай-ақ Э.Сарачбаши мен И.Миннетоғлуның құрастырған жинағында 858 түрік мақал-мәтелдері 185 автордың 200-ден аса шығармаларынан мысалдармен беріледі.

Түрік елінде мақал-мәтелдерді зерттеуге ерекше көңіл бөледі. Оған дәлел, зерттеуші И. Башгез бір нақты түрік мақал-мәтелінің формасының жеті ғасыр бойы қалай өзгергенін зерттесе, Х.Таш мақал-мәтелдердегі диалект сөздердің қолданылуын, А.Ой мақал-мәтелдерді сөйлем құрылымы жағынан топтастырса, А.Янар түрік мақал-мәтелдеріндегі жануарлар әлемін қарастырған [9:5-8].

Ғалым Ә.Қайдар түркі тілдес халықтардың мақал-мәтелдерінің зерттелу жайы, соның ішінде қазақ мақал-мәтелдерінің жинағын шығару мен басқа тілден аудару жағына қарағанда таза лингвистикалық тұрғыдан зерттелуі жағы кенжелеп қалғанын айта келе, мақал-мәтелдерді мағыналық және тұлғалық ерекшеліктеріне байланысты зерттеуде орыс ғалымы Г.Пермяковтың еңбегінің аса зор екенін атап өтеді. Ғалым мақал-мәтелдерді жүйелеудің бірнеше жіктелмесін айта келе, олардың маңызды түрлерін былайша бөліп көрсетеді:

1. Әліпбилік жүйелеу. Бұл жүйелеуде мақал-мәтелдер алғашқы сөздерінің бас әріптеріне қарай алфавиттік тәртіппен беріледі. Көптеген елдердің мақал-мәтелдері тарихи және қазіргі заманғы дереккөздерде осындай жүйелеу арқылы берілген. Алфавиттік жіктелудің артықшылығы оның қарапайымдығында. Алайда, мұндай жіктемеде мақал-мәтелдердің басқа әріптен басталатын варианттары әр жерге түсіп кетеді.

2. Тірек сөз бойынша жүйелеу. Мұнда мақал-мәтелдер сөйлемдегі нақыл сөздің тірек сөздері арқылы орналастырылады.

3. Монографиялық жүйелеу бойынша мақал-мәтелдер жиналу жері мен уақыты және жинаушысы бойынша топталады.

4. Генетикалық жүйелеуде мақал-мәтелдер шығу белгісі, соның ішінде қай тілде, қай халықта пайда болғаны бойынша орналастырылады.

5. Тақырыптық жүйелеу мақал-мәтелдерді тақырыптары мен мағынасына қарай бөліп көрсетеді [10:11-12].

Мақал-мәтелдердің табиғаты барлық тілдерде ұқсас болып келуіне байланысты қазақ мақал-мәтелдері де аталған жүйелеу бойынша басқа халықтардағы сияқты көбіне әліпбилік және тақырыптық жүйелеу бойынша беріледі.

Қорыта келгенде, қазақ және түрік тілдері бойынша мақал-мәтелдердің зерттелуіне арналған еңбектерге жалпылама шолу жасалды. Бұл зерттеулерден мақал-мәтелдер кез келген халықтың мәдениетінің маңызды бөлігі ретінде қай кезде де ғалымдардың ерекше назарын аударатын зерттеу нысаны болып табылатынын байқауға болады. Себебі мақал-мәтелдер – әр халықтың тарихы мен мәдениеті, салт-дәстүрлері мен өзіндік өмір сүру дағдылары айқын көрініс табатын, халықтың тыныс-тіршілігін, ғасырлар бойғы тәжірибелерін, наным-сенімдері мен әдет-ғұрпын бейнелейтін ұлттық қазына.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Мақалалар, баяндамалар жинағы. – Алматы, 2014.
2. Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. – Алматы, 1988. – 199 б.
3. Әбдікәрімұлы Б. М. Қашқари педагогикасы. – Қарағанды, 2008. - 96 б.
4. Ыылдырым И. Көне түркі фольклорындағы өлеңдер мен мақал-мәтелдер. – Шымкент, 2010. - 120 б.
5. Gülpinar A. “Türkçe atasözleri ve deyimlerin insan hakları bakımından değerlendirilmesi” 2016. Yüksek lisans tezi
6. Hatipoğlu, V., 1972, “Türkçenin Sözdizimi”, TDK Yayınları, Ankara
7. Ömer Asım Aksoy. Ata sözleri ve deyimler sözlüğü 2. İstanbul, İnkilab kitap evi, 1994. – 1205 s.
8. Artun Erman (2004), Türk Halk Edebiyatına Giriş, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
9. Прохоровский М. Турецкие пословицы в языке и речи – Москва, 2014.- 176 с.
10. Пермяков Г. Основы структурной паремииологии. – Москва, 1988. - 236 с.

УДК 811.161.1 42

DEPICTION OF B. MOMYSHULY'S LANGUAGE PERSONALITY IN HIS PROSE WORKS

S. Yesimkulova

*Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
y_symbat@mail.ru*

Abstract: *One of the directions risen in the developmental process of modern linguistics is the study of the identification of the problem of language personality who has been a sole active user of the language for centuries. It should be noted that the turning point of linguists towards anthropocentrism is the recognition of the key role of a man in both fields, that is a creation and application of language.*

Another major reason for the growing interest in the research about language personality in the domain of linguistics has been risen as a result of changes in the process of speaking and communicating acts.

Key words: *anthropocentrism, language personality, linguistics, paradigm, linguo-didactical model.*

One of the trends intrinsic in the current stage in the development of linguistics is a research of human factor in the aspect of communication. The appeal of linguists to anthropocentrism is associated with the recognition of the leading role of a man reproducing speech and using the speech. The language personality comes to the fore with a new linguistic paradigm and it is an object of study of not only linguists, but also the interest of culturologists, sociologists and philosophers, all disciplines that are somehow related to language. From the philosophical point of view, “personality” is a general and scientific term [18, p.613]. Moreover, from the psychological aspect it is related to the study of mental abilities. “A personality is a specific person who is derived from the system of his socially conditioned psychological characteristics that determine his moral behavior” [14, p.377]. The term “language personality” was first used in linguistics by V.V Vinogradov, however the ideas about individual features of language acquisition appeared in the 18th - 19th centuries by

W.von Humboldt and I.G. Herder, then L. Weisgerber, I.A. Baudouin de Courtenay, K. Vossler and others. In Russian linguistics it is G.I. Bogin, S.G. Vorkachev, V.I. Karasik, Y.N. Karaulov, K.F. Sedov and others.

At present time, there are several areas of research investigating the phenomenon of language personality, therefore they suggest different definitions, covering various aspects of the analysis of a language personality [5, p. 24].

Language personality is a multifaceted and multidimensional paradigm. In addition, speech personality is a linguistic person in the paradigm of true communication and action. The speech personality’s national and cultural characteristics is presented during the process of communication. The content of “language personality” is usually very broad, including itself such elements as:

a) the system of values; b) the culturological component; c) the personal component [1, p.119]. The settings of language personality are still evolving. The language style of language personality is rich, his speech or register indicates the level of its education, character, and age. The language repertoire of the language personality is reflected on the social function of the language etiquette inherent in that society. Bound to the the cultural space reflected in the language, language personality exists at different levels of social consciousness (scientific, social) observing the norms and principles in accordance with a particular society.

V.Krasnykh differentiates the types of linguistic personalities in the following way: a) the speaking person – means a person whose activities is a speech activity; b) linguistic person – means a person who is involved in speech activities, knowledgeable and with ideas; c) the verbal personality is a person realizing himself in communication process, instantly opting and implementing different strategies and tactics for the sake

of communication; d) communicative personality – a specific participant in a specific communicative aspect, acting in a real type of communication [4].

Based on the literary text, Yu. Karaulov, categorised three levels of language personalit as follows:

1. the verbal semantic level;
2. the cognitive level;
3. the pragmatic (motivational) level [5,p.63].

At the verbal-semantic level, the degree of mastery of the language is determined by a daily communication of a linguist. This level includes the ability to speak with one's own words, the degree of using different images, the uniqueness of linguistic approaches, novelty of the type, and the peculiarities of the sema. Since, it has been the level that revealed the initial cognitive manifestation of the language personality, it refers to as the “zero level” and the specifics of the language personality and its use of language are predominant.

At the linguo-cognitive level, not only the vocabulary of a linguistic person is defined, but also the cognitive aspects of communication is. There are two main plans of communicative communication identified and analyzed at the linguo-cognitive level: 1) general linguistic aspect (suitable for any discourse, communication in any language): 2) national deterministic series (relevance in the national discourse, which determines the specificity of the nation). This level allows analyzing the universality of communication in order to provide a comprehensive analysis of communication, to promote communication, to take into account all the factors, to systematize communication, to identify and study national features in communication and to describe national features of communication [8]. At this level, original usages: metaphors, proverbs, catchphrases, idioms are clearly visible.

The third level that is the pragmatic nature of the language personality includes the definition of systemic properties of speech as linguistic and illocutionary acts. Pragmatics reflects the attitude of language units in the communicative situation to its organizer, sender, and receiver. The object of this study is about pragmatics in linguistics including topics about the subject of the speaker, the addressee, their relationships and situations. To conclude, we base our research work mainly on Karaulov's three-level model.

The issue of language personality has also been mentioned in the works of Kazakh scholars. The study of language personality problem took its origin in the works of R.Syzdyk., E. Zhanpeisov et al. It has found its continuity in the research of scholars, E. Suleimenova, Z.Akhmetzhanova, Mankeeva Zh, N.Uali, G. Smagulova, B.Nurdauletova, G. Muratova, Sh. Yelemesova, Sh.Niyatova, F. Kozhakhmetova, G. Imasheva, M. Kushtaeva, A.Tymbolova, K. Esenova, thus it is still developing as a separate field.

National character is a characteristic feature of a psychological trait formed in accordance with the development of any economic, cultural, natural conditions, a kind of national set of feelings and emotions, the image of thought and action or the national

ethics and traditions reflected in the peculiarities of national culture, part of culture. Its development is influenced by the driving force, the internal conditions arising from the national feeling or the ability of natural talent.

Meantime, the analysis of B. Momyshuly's language personality whose deep knowledge of the national language heritage, national mentality, national psychology is especially important in the recognition of national identity and national worldview of Kazakh nation. B. Momyshuly's style of using language through the communication of his characters in his prose works, have a profound effect on readers, "the meaning of which is deep and rich in color", his own worldview, his ability to rise from the national to the human level, his contribution to language development is revealed by the writer's prolific works. In a nutshell, they serve as a souvenir of the nation and they prove the fact that he is a phenomenon of language personality.

A person's appearance is often a reflection of his inner self. We do not deny the fact that B. Momyshuly's creative works were somehow influenced by Russian writers' literary works whose artistic descriptions not only of "Russian muzhik", but also various personality types belonging to different classes impacted upon the writer's descriptions in his works. The use of language for the depiction of characters' portraits and landscape in the prose works of the outstanding writer Bauyrzhan Momyshuly is distinguished by the fact that it functions greatly to enhance the artistic and aesthetic impact of life. At the same time, the ways of using description of portraits and landscapes characteristic to classical world literature, the nature of poetic harmony can also be found from the style of the writer.

Furthermore, portrait and landscape descriptions are elements which have their own roles in the works of art. We can not deny that it is a phenomenon of a man who first tried to express his thoughts in an artistic way has had a strong place in the history of myths and legends of ancient times. This means that since ancient times, when a person of conscious appeared in the world and his scope of thought began to grow, his imagination developed, he accepted the world with a meaning, cared about it, and observed his own characteristics. While reading the author's works we witness that Kazakh folklore influenced on the formation of Bauyrzhan Momyshuly as a writer and helped him to master the art of speech.

There is enough evidence that B. Momyshuly learned from folklore and remembered that experience for a lifetime. One of the examples taken from M. Kaldybayev's book "Unforgettable Meetings" in Chapter "Father" prove the following words by Bauyrzhan: "I consider my grandmother to be my first teacher in terms of understanding someone's words, paying attention to them, and getting to know them. I do not deny having my later teachers. They are the followers of my grandmother's education. You know the fact from "Our family" that my mother died when I was three years old. She was a tall, beautiful woman."

"...One of my teachers, who brought me up with a passion for knowledge, was my father. "Hey, do you know this? Listen to it," he would say leading me to the proper direction. If there were guests, he showed hospitality. As I was his only son he would

take me with him. There were story books, such as «Mukhtasar», «Surmergen» and others in the house and my father narrated «Surmergen» by heart. Both, Momynkul and I knew the book by heart [16, p.176].

Therefore, it is impossible not to notice that B. Momyshuly's figurative thoughts depicting the portrayal of war, the content of his verbal drawings are met with a multitude of folk equations, metaphorical patterns, metonymic comparisons, with which he had been aware since his childhood.

Let's pay attention to the following passage, where the author describes the image of nature and human thought at one and the same time: "Whenever there is time to breathe, there is time to turn your head around, your thoughts would become wild, there would be a wish to travel far away forgetting everything that surrounds you. Wandering dark clouds like a male camel's wooly manes on the sky, an orange fog like thick clouds of smoke covering the earth, none of these are able to distract the attention. The steel that melts the stone as if it melts the lead, the voice that sounds like a nightingale's song. Whenever the multi colored speedy rays of the sun wishes to reach places, they will certainly do – as there are no places for the rays to be non-reached... A sunny summer day does not only make the dull thoughts flourish, but makes them to stay dull..." [16, p.86-87].

While describing the two opposite concepts «happy day» and «faint thought» of a human being, the writer was able to beautifully depict the deep layers of sorrow, the state of anxiety and grief in a person's heart, a picture of a frozen soul. When delivering his thoughts the author successfully used some ideas from Abai's poem in this passage. Bauyrzhan Momyshuly gained fame due to his ability of effectively using the verbal literature and excerpts in his prose from the works of Kazakh poets and writers. In the small passage above, linking the psychological mood of a person and the landscape description he was able to draw a beautiful and vivid picture that was reasonable for the reader's mind. At the same time, the idea that Baurzhan Momyshuly is the founder of Kazakh military prose is not an uncommon truth. This is a proven opinion in the science of literary criticism. The main reason of the author's popularity as a military book writer bounded with the facts that Momyshuly was directly involved in the war witnessing it as a soldier and a commander-in-chief.

Although «Battle for Moscow» is written in Russian, its style is based on Kazakh storytelling type full of national ideas and concepts. Baurzhanologist, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor K.M. Orazbayev in his article «Continuation of traditions in the work of Baurzhan Momyshuly» wrote: "Continuation of the traditions of storytelling can be found in the works of the hero-writer B. Momyshuly in his poetic writings and prose works. Since the prose works of the writer are the foundation of the military genre in the national literature, Kazakh story telling traditions are mainly found and clearly recognized from the lines in his poems." While studying Bauken's prose works in total we are fully convinced by this opinion.

The most prominent theme in B. Momyshuly's prose is the theme of war. Bauyrzhan Momyshuly firstly was a soldier who participated in the war, a sergeant fighting against

the enemy, secondly he was a storyteller who took a pen narrating the realities of life that he saw with his own eyes and soul, and then he obviously became a talented artist who created a unique artistic reality. That is why the images of the tragic war and the secrets of military life are more important in his works than the images of peaceful life.

When examining Momyshuly's works, we realize that the writer was inspired by his childhood period (Our family) and by the environment where he grew up (Battle for Moscow). If by chance B. Momyshuly's works are compared we would without any hesitation name these two books as the best ones. The reasons may be the themes of the novels were familiar to the writer since his childhood, the events were easy to describe and deeply understandable for the observer. That's why these works were written by the author in a comprehensive and inspiring way.

Having experienced the severeness of the war, Bauyrzhan Momyshuly was able to convey the true face of it to future generations without hiding the realities of the front. The author accurately presented all the difficulties and tragedies of that tragic disaster. The author was convinced that the reality of the war, the reality of the harsh and cruel period will surely concern future generations. In addition to the above mentioned thoughts, we observe a courageous, bold and quick-witted decision makers against arrogant images of an incompetent commander, a soldier who does not understand his purpose, or a reckless officer, a military man who can not stop the daily hustle and bustle of everyday life in the novel.

In the course of the research, we found that the appearances of people and the artistic characteristics of the environment in the books by Bauyrzhan Momyshuly differed from the portraits and landscape portrayals in other works depicting a peaceful life of people.

Until, this day, a variety of landscape and portrait descriptions of various characters in the artistic works testify the unique functions of this field in the world of art. Therefore, it should be noted that we attempted to separate consideration of portraits and landscapes in the works of Bauyrzhan Momyshuly in our dissertation.

References:

1. Karaulov Y.N.,. Russian language personality and the objective of its study [Text] / Y.N. Karaulov // Language and personality. M.: Nauka, 1989. – pp. 3 – 8.
2. Vinogradov V.V. Language as creative work [Text] / V.V. Vinogradov. – M.: Prosvescheniye, 1995. – p. 126.
3. Bogin, G.I. A model of a language personality in its relation to the varieties of texts: synopsis of a thesis. ... candidate of Philological sciences [Text] / G.I. Bogin. – Kalinin: KSU, 1986. pp.20 – 86.
4. Maslova V.A. Linguocultural studies: study guide. – M.: Academiya, 2001. – p. 208.
5. Krasnykh V.V. Act of communication and its structure // Functional researches. Collected papers on linguistics. – M.: Nauka, 1988. - Issue 4. - pp. 204-205.
6. Encyclopedic dictionary of philosophy. – M.: Soviet encyclopedia, 1983. 840 p.

7. Dedyukova M.V. Language personality in publicistic discourse (based on the material of German journal texts): synopsis of a thesis. ... candidate of Philological sciences [Text] / M.V. Dedyukova. – М. : Lomonosov MSU, 2010. – p. 26.
8. Karasik V.I. Ratable reasoning, status of an individual and lexical personality [Text] / V.I. Karasik // Philology. Krasnodar, 1994. – pp. 2 – 7.
9. Syzdyk R. The power of a word.– Алматы: Sanat, 1997. – p. 224.
10. Muratova G. Language personality of Abai: synopsis of a thesis. ... doctor of Philological sciences:.. – Almaty, 2009. – p. 303.
- 15.. Momyshuly B. Battle for Moscow. – Almaty: Oner, 2008. – p.368.
16. Momyshuly B. My Family. – Almaty: Oner, 2008. – p.248.
17. Goldberg L.R. Language and individual differences: The search for universals in personality lexicons. In L. Wheeler (Ed.), Review of Personality and Social Psychology: Vol. 2 (pp. 141-165). Beverly Hills, CA: Sage

ӘОЖ 340.113.1:16

КЕҢЕСТІК ЖҮЙЕ ТҰСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЛЕКСИКА МӘСЕЛЕЛЕРІ

С.Ж.Жанжигитов

*Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
syrym.g_96@mail.ru*

Аннотация: Бұл мақалада кеңестік жүйе тұсындағы құқықтық лексика мәселелері, оның зерттеу дәрежесі сөз етіледі. Кеңес заманындағы қазақша заң жобалары, оқулықтар, сөздіктерге қысқаша шолу жасалып, терминология комиссиясы бекіткен терминдер мен терминқолданыста болып жатқан жарыспалылық мәселелері қарастырылған.

Кілт сөздер: Тірек сөздер: құқық, лексика, термин, терминология, заңнама, сөздік, нұсқа, аударма.

Annotation: This article highlights the problems of legal vocabulary in the context of the Soviet system, the degree of its study. A brief overview of Kazakh draft laws, textbooks, dictionaries of the Soviet era, the main issues of terminology and terminology approved by the terminology commission are considered.

Keywords: law, vocabulary, term, terminology, legislation, dictionary, version, translation.

Қазақ терминологиясының басқа саласы сияқты заң терминдерінің де ерекше қарқынмен қалыптасып дамуына Қазан революциясынан кейінгі кездерде болды. Оның себебі осы уақыттағы ел өмірінде болған әр түрлі саяси әлеуметтік оқиғалар мен ірі-ірі тарихи жағдайлардан енді. Бұл жылдары жаңа типтегі бастауыш, орта, жоғарғы оқу орындары ашылды, территориялық және әкімгершілік орталықтар, ғылыми мекемелер құрылып, мәдени ошақтар жұмыс істей бастады.

Әртүрлі құқық қорғау орындары жаңа саясаттың негізінде іс жүргізуге кірісті. Ол үшін жаңа заңдар қабылданды. Осы заңдар енді ғана құрылған үкіметтің экономикалық қоғамдық, мемлекеттік құрылымдары мен жеке қоғам мүшелерінің құқығы қорғалуға тиісті болғандықтан бұрынғы патшалық Ресей заңдарының көпшілігі іске аспай қалды. Жаңа заңдар жинағында жаңа ұғымдарды білдіретін атаулар қажет болды. Бұл жағдай жаңа терминдермен баюына тікелей ықпал етті.

1925-1935 жылдардың арасында Қазақ АССР Оқу Халық комиссариаты жанынан ашылған әдістемелік бюро, онан кейінгі арнаулы түрде құрылған терминология комиссиясы қазақ тілінің терминологиясын жасау ісімен шұғылданып отырды. Қазақ тілінің дамуы мен өркендеуіне, терминдерді қалыптастыруға көп көңіл бөлді. 1936 жылдан бастап күні бүгінге дейін қазақ тілінің ғылыми терминологиясын жасау, оған басшылық етіп отыру ісімен Қазақстан Республикасы Министрлер Кабинеті жанындағы мемлекеттік терминология комиссиясы айналысып келді.

Осы кездерде қазақ терминологиясының заңдылықтары мен негізгі принциптерін жасауда алғашқы тіл мамандары профессор Қ.Жұбанов пен Н.Сауранбаевтың, академик С.Кеңесбаев пен профессор С.Аманжоловтың т.б. еңбектерінің әсері ерекше болды.

Н.Сауранбаев терминология мәселесіне арнап "Қазақ әдеби тілі және оның терминологиясын жасау туралы" деген мақаласы жарық көрді. Жаңа терминдер жасап, тіл байлығы арттыра беру жөніндегі, оларды бір ізге түсірудегі және қолдану жайындағы ол ұсынған принциптер іске асырылды.

Қоғамдық дамудың жаңа кезеңдерінде – еліміз егемендік алып, бүкіл халқымызды мәдениетті, білімді ету мәселесі күн тәртібіне қойылған кезде қазақ тілінің ғылыми терминологиясын бұрынғыдан гөрі түпкілікті ету, әрі халық арасына батыл түрде баянды етіп сіңіру мәселесінің өте зор маңызы алып отыр. Халықтың мәдениеті көтеріліп, санасы өскен сайын тіл қадірі де аса түсетіні белгілі. Ғылым мен мәдениеттің шарықтай өскен заманында басқа терминдер сияқты заң терминдері құрамында да көптеген өзгерістер болды: бұрынғы терминдерін құрамындағы бірқатар атаулар ескіріп, қолданудан шығып қалды, оның есесіне жаңа замандағы жаңа ұғымды білдіретін жаңа атаулар пайда болды (болыс, би, қазы, ұлық т.б.) осы сияқты көне атаулар архаизмге айналып, кеңес, сот, прокурор, қорғаушы, тергеуші т.б. сөздер осы кездегі әлеуметтік меншік пен мемлекетті қорғаушы субъектілердің мазмұнын білдіретін терминдік мәнге ие болды.

Сондай-ақ, прокурор, адвокат, заседатель, банк, бандитизм, абонимент, аванс, автономия, агент, кодекс, коллегия, контрабанда, ордер, факт, пассив, патент, полис, ратификация, реквизиция, репатриация т.б. осындай заңдық ұғымды білдіретін сөздер ана тілімізде баламасы болмағандықтан өзге тілдерден өзгеріссіз алынды.

Бұл күндері қазақ тілінің заң терминдері күрделі сөздермен де толықты. Олардың құрамы әртүрлі болып келеді:

а) шабуыл жасап тонау, сыйға тарту келісімі, жалақы алу құқығы, жас балаларды аздыру, ерікті халық жасақтары, азаматтық хал актілері, тікелей шек қоюшылық т.б.

ә) жолдастық сот, азаматтық құқық, тәртіп сақтау батальоны, тұрмыстық прокаттық қалыпты договоры т.б.

б) авторлық құқық, автономиялы округ, аккредиттелген чектер, адвокаттар коллегиясы, сот коллегиясы, колхоз құқығы, коммерциялық акт, т.б.

Кеңес үкіметі тұсында қалыптасқан заң терминдерінің одан бұрынғы кездегі заңдық ұғымдағы атаулармен салыстырғандағы негізгі ерекшеліктері деп мыналарды айтуға болады:

1) Заңдық ұғымды білдіретін сөздер бұл күндері қазақ тілі лексикалық құрамынан салалық терминдердің негізгі бір саласы ретінде жеке дара бөлініп өзінің тиісті орын алды;

2) Осы кездегі құқықтық мекемелерді, оқу орындарының көбейе, ұлғая түсуіне, соған байланысты жаңа ұғымдардың қалыптасуының арқасында заңдық ұғымдағы сөздер ерекше мән алып, бұл топтағы сөздер мазмұндық жағынан байыды;

3) Құқықтық терминдер тобы басқа тілден ауысып келген кірме сөздермен толықты. Олар көбінесе орыс тілінен не болмаса орыс тілі арқылы басқа еуропа тілдерінен ауысып келген интернационалдық атаулармен байы түсті;

4) Заң терминдерінің құрамы өзіміздің ана тіліміздің төл сөздерінің негізінде, олардың мағыналарының кеңеюі нәтижесінде де дамыды;

5) Заңдық ұғымды білдіру үшін ана тіліміздегі сөздерді пайдаланғанда, оларды басқа тілдерден дәлме-дәл аудару (калька) жолыменде жүзеге асырылды. Заң терминдері ана тіліміздің лексикалық қорынан өзінің тиісті орнын алуына байланысты лоар ғылыми зерттеу объектісіне айналды, құқықтық мәндегі сөздердің түсіндірме және аударма сөздіктері жарық көрді.

Сонымен бірге, заң терминдерін қалыптастыру бағытында осы кезде жүргізілген жұмыстарда бірқатар кемістіктер мен асыра сілтеушілік те болды. Мысалы, бір ұғымды әр кезде әрқалай атаушылық: ғасырымыздың 40 жылдарына дейін ең басты заң қорғау органдарының бірін “Қазақ ССР заң халық комиссариаты” десек, соңғы кездерге дейін юстиция министрлігі деп жүрдік, ал қазір “Әділет министрлігі” деп атайтын болдық. Осындағы *заң*, *юстиция*, *әділет* сөздерінің мәндестігі шамалы, синонимдік қатар құрай алмайды, сонда осы бір үлкен абыройлы мекемені қалай атаған жөн? Кеңес үкіметі тұсында жаңа қолданысқа енген заңдық ұғымдарға қазақ тілінен балама іздеп көп басымызды ауыртпай-ақ орыс тіліндегі орыс тіліндегі атауды сол күйінде ала салдық. Және оған ана тілімізге Ұлы орыс тілінің еткен игі әсері деп мақтанатын болдық. Терминдердің моносемантикалы болу керек екендігін ескермей, бір ғана заңдық ұғымды бірнеше атаумен атаушылық та осы кездегі сөздік құрамымыздан едәуір орын алды. Мысалы: қылмыскер, айыпкер, істі, жауапты сөздері бір ұғымды білдіріп, қатар қолданылып жүрді. Заң терминін жасайтын грамматикалық формаларды іріктеп алуда да бірізділік болмады. Қылмыскер – қылмысты, айыпкер – айыпты, жауапкер – жауапты. т.б. осы тектес сөздердегі –қар//–кер, –ты//–ті жұрнақтарының да жарыса қолданылуы осыны дәлелдейді.

Ө.Айтбаев өзінің “Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы” деген

монографиясында ұлттық тіліміздің терминдік лексикасының кезеңдеріне тоқтап, былай дейді: ”Қазақ терминологиясының жасалуына ең басты екі арна , екі көз себеп болды: оның бірі – ұлттық тіліміздің өз сөз байлығы (ішкі мүмкіншілігі) де, екіншісі – әрқилы тілдік амалдар қолдану нәтижесінде қабылданған кірме сөздер. Бұларды іштей жіктеп, бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады” [1:200].

Қазақ тіліндегі заң терминдерінің шығу тегін айтқанда да осы екі арнаны негізге алу керектігі байқалады. Ана тіліміздегі заңдық ұғымды білдіретін атаулардың дені өзіміздің төл атауларымыздың терминдік мәнде қолданыла келе біртіндеп осы қасиетке ие болды. Әрине, олардың терминдік мән алып, жаңа лексикалық топ құрауына бірқатар, әр түрлі құқықтық қорғау мекемелерінің пайда болуы, қоғамдық тәртіп, оны бұзушылар мен оған қарсы күресетін күштердің дүниеге келуі, қоғамға жат қылықтар, олармен күрес, жеке адамның басына, мемлекетке зиянын тигізетін әрекеттер мен оның түрлері сияқты ұғымдардың адам санасына ұялауының нәтижесінде осы ұғымдарды білдіретін атаулардың қажеттігі, осыған мұқтаждық негізінде бірқатар сөздер жаңа мәнде қолданыла бастады да, олардың соңғы мағынасы бұған дейінгі мәндерінен бөлініп, жаңа сөздердің қызметін атқара бастайды. Сөтіп, тілімізде жаңа құқықтық атау пайда болады. Мысалы, іс сөзі – көне түркі дәуірінен бері бар атау. О баста бұл әрекет ұғымын білдірген, қазір де осы мағына жалпыхалықтық лексикада жиі қолданылып келеді: *іс бітіру, іске шығу, ұжымшарда жұмыс істейді*, т.б. Сонымен бірге кейінгі кезде осы атаудың бір мәні қылмыс жасалғанда оны тексеру барысында жиналаған құжат ұғымын не қылмыс бойынша тексеру жүргізуді бастау мәнін білдіретін болды. Сонымен, оның осы соңғы мағынасының негізінде бір терминдік атау пайда болды:

”Осы үш бұзақының үстінен іс қозғалды. Көп жылдан бері қоғам мүлкін талан-таражға салған бұл топтың үстінен жүргізген тексеру құжаты он томдық іс болды”, - деген сөйлемдердегі «іс» сөзі таза заң термині екеніне шек келтіруге болмайды. Мұның терминдік мәні толық айқындалған. Тағы бір мысал, *”анықтау”* сөзі де жалпыхалықтық лексикада бар; *білу, басын ашып алу, естігеніңді басқа бір жолмен тағы да айқындай түсу* мәнінде қазір де қолданыста жиі ұшырайды, түбірі – анық. Оның мағынасы «ясный», «точно» т.б орыс сөздеріне дәл келеді. Осы сөздер де мағыналық жағынан дамып, бір мағыналы заң терминін жасаған. Дознание – анықтау. *”Қылмысты алдын ала тергеуге байланысты әрекеттердің бір түрі”* [2:55].

Неке сөзінің мағынасындағы өзгерістерден де заңдық атаудың біртіндеп қалыптасқандығын көруге болады. Бұл сөздің бастапқы мағынасы екі жастың (ер мен әйелдің) жеке отбасы болып бірлесуі дегенді білдірген және оның салттық (әдеттік) тәртіп бойынша дін басы молдалар орындаған (*«некесін қию»*, *”некеге отыру”* тіркестері осыны білдіреді). Ал қазір бұл процесс мемлекеттік мекеме орындайтын ерекше азаматтық акті болып саналады, оған, оның орындалуына заң жүзінде қорғалуына өзгеше мән беріледі. Сондықтан да бұл ұғымның атауы *”азаматтық құқық”* саласындағы негізгі ұғымдардың бірін білдіретін терминге айналған. Бұл атау туралы *”Заң терминдерінің орысша-қазақша түсіндірме сөзді-*

гінде” (1986 жыл) мынадай анықтама берілген: «Брак –неке. Еркек пен әйелдің материалдық есепқойлықтан аулақ, өзара сүйіспеншілік, сыйластық сезімдеріне негізделген ерікті ынтымағы. Неке семьяның арқауы, мемлекеттік некелесу мен ажырасуды өз бақылауына алып отырады. Некені қию азаматтық хал актілерін жазатын мемлекеттік органдарында жүргізіледі. Некені қию үшін некеге отыратын адамдардың өзара келісімі және олардың неке жасына толуы укерек” [3:15].

Сонымен, ұлттық тіліміздің құрамындағы заң терминдерінің дені төл тіліміздің негізінде, соның лексикалық құрамында бар сөздерінің жаңа мән алып заңдық ұғымдарды білдіру мүмкіншілігіне ие болуының нәтижесінде пайда болған. Осындай сөздердің көпшілігінің бастапқы мағынасы ұмытылмаған, бұрынғы күйінде жалпыхалықтық лексикада әлі күнге дейін қолданылып келеді. Мысалы, *кінә* сөзі ана тіліміздің жалпыхалықтық лексикасында жиі қолданылады да, әлде бір қолайсыз жайға (оқиғаға) біреудің айыпты екенін білдіреді: *”Менің одан әрі оқи алмауыма тек өзім кінәлімін”* – деген де солай. Ал бұл күнде белгілі бір қылмысты іске жауапты адамды білдіру үшін де, осы сөз қолданылып, қылмыстың жалпы атауы ретінде қолданылатын болды. Осы мағынасы заң термині мәнінде қолданылып қалыптасты. Бұл жөнінде сөздікте былай делінген: *«вина – кінә. 1. Қылмыстық жауаптылыққа тек қана қылмыс істегеняғни қылмыстық заңда көрсетілген қоғамға қауіпті іс-әректті немесе әрекетсіздікті, қасақана немесе абайсыздықпен жасаған кінәлі адам ғана тартылады. Кінәнің түрлері: қасақаналық, абайсыздық. 2. Азаматтық құқықтың нормаларын реттейтін мідеттемені орындамаған немесе оны мардымсыз орындаған жан әдетте кінәсі болғанда ғана мүліксіз жауапқа тартылады. Кінәнің болмағандығы міндеттемені бұзған жақтың дәлелдеуі керек. Басқа біреуге зиян келтірген жақ, егер зиянын келтірілуіне өзінің кінәлі емес екендігін дәлелдесе, зиянды өтеуден босатылады. Кейбір заңдарда мүліктік жауаптылыққа біреуге кінәсіз (қасақана да емес абайсыздықта да емес) зиян келтірген жақты тарту кезделуі мүмкін”* [4:24].

Төл тіліміздегі сөздердің мағыналық жағынан дамып, жаңа заңдық терминдердің жасалуы жайында айтқанда, жаңа терминдердің жасалуы жайында айтқанда, жаңа терминдер тек лексикалық процестің нәтижесі деп ұқпау керек. Бұл жолда грамматикалық тәсілдердің де атқаратын қызметін естен шығармау керек. Бұл жайында жұмыстың кейінгі тараулар арнайы айтылады. Сондықтан төл тіліміздің заң терминдердің қалыптасуында шешуі роль атқарғандығын осы айтқандарымызбен тоқтата тұрып, ана тіліміздің негізінде жасалған термин сөздердің құрылысында қысқаша зер салағанда, мыналарды байқаймыз: олар құрылысы жағынан дара және күрделі болып келді. Дара құрылымды терминдерде мысалдар:

а) дау, қаулы, атак, дәреже, қылмыс, тонау, жала, нұсқау, қарау, асырау, қорғау, өсиет, тексеру, құжат, құқық т.б.

ә) қорғаушы, асыраушы, тергеуші, тонаушы, жалақор, қылмыскер, даугер, тексеруші, заңгер, айғақты, күәгер, талапкер, азаматтық, зиянкестік, кінәлілік, айыптылық, иелену, парақорлық, болжам, салттық, тапсырма т.б.

Заң терминдерінің қалыптасу және даму жолдары әлеуметтік өмірдегі болып жатқан әр түрлі экономикалық, мәдениет, тұрмыстық, құқықтық өзгерістермен байланысты екендігі анықталды. Қазақ тіліндегі заң терминдер жүйесінің ғылыми термин ретінде қалыптасуын, зертелуін кеңес дәуірімен байланыстыра отырып, оның бастауының өзі ерте дәуірлерде болғандығын көруге болады.

Қазан төңкерісіне дейін қазақ тілі лексикасында заңдық ұғымды білдіретін сөздер болды, дегенмен, олар ана тіліміздің лексикалық құрамынан белгілі жүйеге негізделген терминдік топ құра алмады, оған әлеуметтік жағдайда жоқ еді. Яғни, құқықтық мекемелер, ғылым мен құқықтық оқу орындары.

Қазақ терминологиясының басқа саласы сияқты заң терминдерінің де ерекше қарқынмен қалыптасып дамуы Қазан төңкерісінен кейін болды деуге болады. Оған сол кездегі ел өмірінде болған тарихи жағдайлардың әсері зор болды.

Қазақ терминологиясының заңдылықтары мен негізгі принциптерін жасауда тіл мамандарының үлкен маңызы болды.

Тіл бүгінгі деңгейіне жету жолы оның тарихына толығу, толысудың әрбір кезеңіне лайықты із қалдырып, сан түрлі жолдармен дамығандығын көреміз. Демек, қазақ терминологиясының қалыптасу жүйесі және даму тарихы әр түрлі кезеңдерді басынан кешірген деп айта аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Айтбаев Ө. Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы. – Алматы, 1988;
2. Заң терминологиялық сөздігі. – Алматы, 1964.
3. Заң терминдерінің орысша-қазақша түсіндірме сөздігі. – Алматы, 1986.
4. Байсалов С. Заң терминдерінің орысша-қазақша сөздігі. – Алматы, 1960.

ӘОЖ 378.016:81

ЭМОТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕМЕСІНЕ ҰСЫНЫЛАТЫН ЖАТТЫҒУЛАР

А.А. Жумагулова

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
aisha_jumagulova@mail.ru

Аннотация: Мақалада лингвоэкологиялық білім беру аясында мотивтік құзыреттілікті қалыптастыруға ұсынылатын жаттығулар үлгісі берілген. Тілдің эмоцияны білдіру қызметі ғалымдар тарапынан кей жағдайда оның қарым-қатынас құралы ретіндегі қызметімен тең дәрежеде қарастырылса, енді бірде қарым-қатынастық қызметінен кейінгі екінші қызметі ретінде қарастырылатынын байқауға болады. Қалай болған күнде де, тілдің эмоцияны білдіру қызметінің рөлі аса зор, сондықтан коммуникация барысында жағымды эмоционалды климат қалыптастыру үшін лингвоэкологиялық құзыреттіліктің құрылымдық бөлігі санала-

тын эмотивтік құзыреттілікті қалыптастыру мен дамыту қажеттілігі туындайды. Эмотивтік құзыреттілікті игерген білім алушылар жалпы коммуникативтік және кәсіби коммуникативтік сипаттағы білімдердің, дағдылар мен қабілеттердің жиынтығын меңгеріп, эмотивті мәтіндерді тиісінше қабылдап, түсіне алады. Тілдік ортада коммуникацияның экологиялылығын қамтамасыз етіп, өздерінің де, өзгелердің сөздеріндегі эмоционалдық тепе-теңдікті сақтай алады.

Кілт сөздер: лингвоэкология, эмотивтік құзыреттілік, эмоция, эмотивтер, жаттығу, әдістеме.

Abstract. *The article provides examples of exercises for the formation of emotive competence in the field of linguo-ecological education. The role of language in expressing emotions is very important, therefore, in order to create a positive emotional climate in communication, it is necessary to form and develop emotive competence, which is part of linguo-ecological competence. Students who have mastered the emotive competence can master a set of knowledge, skills and abilities of a general communicative and professional communicative nature, as well as understand emotional texts. In a linguistic environment, they can ensure environmental friendliness of communication and maintain emotional balance in dialogues.*

Keywords: *linguoecology, emotional competence, emotions, exercises, methods.*

Эмотивтік құзыреттіліктің маңызды көрсеткіштерінің біріне адамның өзінің және өзгенің эмоциялары мен сезімдерін анықтай алуы мен сипаттай алу дағдылары жатады.

Бұл дағдыларды дамыту өзін-өзі бақылауға байланысты бірқатар әрекеттерді қамтиды:

- белгілі бір эмоционалды жағдайдың көрсеткіші ретінде организмдегі физиологиялық өзгерістерге назар аудару;
- вербалды емес мінез-құлықты байқау және экспрессивті реакцияларды белгілі бір эмоциямен сәйкестендіру;
- белгілі бір эмоцияны сезіну кезінде пайда болатын ойларға және басқа адамдармен сөйлесу сипатына назар аудару.

Сондықтан эмотивтік құзыреттілікті қалыптастыру әдістемесінде білім алушыларға өзіндік жұмыс ретінде төмендегідей жаттығу түрлерін ұсынуға болады.

Өзінің және басқалардың эмоционалды күйін түсіну қабілетін дамыту үшін ұсынылатын жаттығу үлгісі:

Қорқу, ашулану, қайғыру, қуану сияқты эмоцияларды зерттеп көріңіз. Әрбір эмоцияға қатысты келесі сұрақтарға жауап беріңіз:

1. Осы эмоцияны бастан кешірген уақытты есіңізге түсіріңіз.
2. Осы сезімнің салыстырмалы күшін (қарқындылығын) 1 (әлсіз) мен 5 (өте күшті) аралығында анықтаңыз.
3. Осы эмоцияны бастан өткергенде қандай сезімде болғаныңызды және қалай көрінгеніңізді (сыртқы түріңіз) сипаттаңыз.
4. Осы эмоцияны қалай басқаруға тырысқаныңызды сипаттаңыз.
5. Айналаңыздағы адамдар сізге қалай қарағанын сипаттаңыз.

6. Сізбен сөйлескен қандай да бір адамның осы сезімді бастан кешірген уақытын есіңізге түсіріңіз.

7. Бұл адамның сыртқы түрі мен не сезінгенін өзіңіздің қалай қабылдағаныңызды сипаттаңыз.

8. Оның осы эмоцияны қалай басқаруға тырысқанын сипаттаңыз.

9. Оның сол кездегі іс-әрекетіне қатысты туған реакцияңызды сипаттаңыз.

Білім алушылар эмоциялардың түрлі қызметтерін жүзеге асыру мақсатында эмотивті бірліктерді кешенді қолдана алулары қажет. Сондай-ақ олар мәтіндегі бейтарап бірліктермен берілетін жасырын эмотивті сөздерді анықтай алуды меңгеруі керек. Бұл ретте басты назар эмотивтерге аударылуы керек.

Эмотивтермен танысу олардың эмотивті мәтіндерде көрінуін талап етеді. Эмотивтерді семантикаландыруға арналған жаттығуларды мынадай үлгіде ұсынуға болады:

– өлеңді оқыңыз. *Сізге әсер еткен қай сөздер? Оларды басқа сөздермен алмастырыңыз;*

– бейнероликті қараңыз. *Төменде берілген тізімнен кейіпкерлердің өз сезімдерін білдіру үшін қолданған сөздері мен сөз тіркестерін таңдап алыңыз;*

– көркем шығарманың үзіндісін оқыңыз. *Автордың кейіпкердің сезімін жеткізу үшін қолданған сөздері мен сөз тіркестеріне назар аударыңыз. Эмоциялардың дескрипторларын қолданып, олардың мағынасын түсіндіріңіз.*

Эмотивтерге жаттығу тек контекстік сипатқа ие. Олардың қызметі эмотивті мәтінде анықталады. Бұл кезеңде білім алушыларға мынадай жаттығулар ұсынылуы мүмкін:

– *эмотивті фон жасау үшін мәтінді эмотивтермен толықтырыңыз;*

– *журналистің мәтіндегі эмотивті сөздерін бейтарап сөздермен алмастырыңыз. Мәтіннің оқырманға тигізер эмотивті әсері өзгерді ме? Ойыңызды жазыңыз;*

– *мақаланы оқыңыз. Журналистің оқырманның эмоционалды реакциясын тудыру үшін қолданған сөздерінің астын сызыңыз. Оларды стиль тұрғысынан (бейтарап, эмоционалды реңкі бар, т.б.) талдаңыз.*

Эмотивтер түрлі эмоционалды жағдаяттарға байланысты қолданылады. Сондықтан эмотивті лексикаға арналған жаттығулар бойынша жұмыстың осы кезеңінде жағдаяттық тапсырмалар беріледі. Эмотивтерді қолдану деңгейінде ұсынылатын жаттығулар мысалы мынадай:

– *жақын адамыңызбен ренжісіп қалдыңыз делік. Өз ісіңізге кешірім сұрап, оған деген көңіліңізді білдіретін сөз айтыңыз;*

– *анаңызға деген махаббатыңызды бейвербалды түрде жеткізіңіз (пантомима, ым, ишара, т.б.);*

– *анаңызға/әпкеңізге/досыңызға деген өз сезімдеріңізді жеткізіңіз.*

Білім алушылар эмотивті лексика мен фразеологизмдер бойынша жұмыстың жүйелілігін түсініп, эмотивті құралдарды таныстыруды, бекітуді және қолдануды қамтамасыз ететін әдістемелік тәсілдердің комбинацияларын үйренуі керек.

Эмотивтік құзыреттілікті қалыптастыруда эмоционалды күйлерді вербалдау дағдысын игеру маңызды. Ол төмендегідей сипатта жүзеге асады:

1) эмоционалды-бағалау лексикасы мен сөз тіркестерін (мысалы: *ақылды, нағыз дос, ақымақ, оңбаған*) қолдану;

2) эмоцияны немесе сезімді білдіру (мысалы: *«Мен алаңдаймын», «Мен ұяламын», «Мен саған ризамын», «Мен қорқамын»*);

3) эмоциялар мен сезімдердің салыстырмалы немесе метафоралық сипаттамасын (мысалы: *«төбесінен жай түскендей болды», «кірерге тесік таба алмады»*) қолдану;

4) өзінің қалауын сипаттау (мысалы: *«Мен қашып кеткім келеді», «Мен оны көргім келеді», «Мен бүкіл әлемді құшақтағым келеді», «Мен билегім келеді»*).

Адам өзінің эмоциясын білдірген кезде оның күйін тыңдаушының қате түсіну жағдайы айтарлықтай азаятынын байқауға болады.

Бұл ретте алдымен адамдардың эмоционалды қарым-қатынасының мынадай стильдерін білу керек:

– *тұрақсыз* (жеке тұлғаның өзінің шын эмоциясын жасыруға деген ұмтылысына негізделген);

– *агрессивті* (өз күштерін көрсетуге бағытталған);

– *ашық* немесе *сенімді* (оның мақсаты – адресатқа адресанттың өз сезімдерін түсіндіру, тіпті ол жағымсыз эмоция болса да, адресаттың өзін кінәлі сезінуіне емес, керісінше, адресантты түсінуге деген ықыласын оятып, сол арқылы агрессия тудырмау) [1].

Аталған стильдердің әрқайсысына сәйкес келетін хабарламалар құрылымы бойынша әртүрлі болады.

Тұрақсыз стиль эмоция мен сезімдерді жасырып қалуға тырысатын жалтарма жауаптармен, кейде тіпті қорлау сөздеріне де жауап бермеумен ерекшеленеді.

Агрессивті хабарламаларда бағалауыштық сипат басым болады және құрылымы «Айтылым-сен» болып құрылады, мұнда жауапкершілік басқа адамға жүктеледі («*Сен менің жыныма тидің*», «*Мұның бәрі сенің кесіріңнен*», «*Сен мені шаршаттың*», т.б.). Мұндай мәлімдемелердің екіжақты әсері болады: бір жағынан, айыптаулар адресаттың жағымсыз эмоцияның себебін түсінуіне емес, қорғануына итермелейді; екінші жағынан, адресант өзінің эмоциясы үшін жауапкершілікті серіктесіне жүктей отырып, адресатқа өзін билеуге мүмкіндік береді, өйткені оның эмоционалды жағдайының өзгеруі әрі қарай сол адамға байланысты болады.

Коммуникацияға қатысушылардың өзін-өзі бағалауына нұқсан келтірмейтін және сөйлеушіге өз эмоциялары үшін жауапкершілікті өз мойнына алуға мүмкіндік беретін хабарламалар (тіпті жағымсыз эмоциялар туралы хабарламалар болса да) басқаша құрылады. «Зорлықсыз коммуникация» тұжырымдамасының авторы М. Розенберг осы мақсаттарға жету үшін «Айтылым-мен» моделін қолдануды ұсынады. Бұл модель сөйлеушінің эмотивтік құзыреттілігін көрсететін келесі міндетті құрылымдық бөліктерден тұрады:

1) эмоцияны тудырған жағдаятты сипаттау;

2) осы жағдаяттан туған немесе туатын эмоцияны атау немесе білдіру (өзінің эмоционалдық күйін анықтай алу қабілеті);

3) сол эмоцияның тууына себеп болған қажеттілікті анықтау (эмоциялар мен адамның қажеттіліктерінің арасындағы байланысты түсіну) [1, с. 150].

Мысалы:

1) *сенің кететініңді білгенде* (эмоцияны тудырған жағдаятты сипаттау);

2) *мен ашуландым* (эмоцияны білдіру) / *мені ашу қысты* (эмоцияны атау);

3) *себебі мен сенің қолдауыңа мұқтажбын* (эмоцияның тууына себеп болған өз қажеттілігіңді анықтау);

1) *сен өтірік айтсаң* (эмоцияны тудыратын жағдаятты сипаттау);

2) *мен ренжимін* (эмоцияны білдіру);

3) *себебі мен сенің адал болғаныңды қалаймын* (эмоцияның тууына себеп болатын өз қажеттілігіңді анықтау).

Өзінің эмоциясын ашық білдірудің бұл моделі, әсіресе, басқа адамға соған қатысты туындаған жағымсыз эмоцияларды білдіруде өте тиімді, себебі бұл жағдаятты агрессиясыз шешуге мүмкіндік береді.

Сондықтан осы кезеңде білім алушыларға өзіндік жұмыс ретінде төмендегідей жаттығу түрлерін ұсынуға болады (кесте 12).

Білім алушылар мұндай үлгідегі тапсырмаларды орындау арқылы эмоцияны жасырудың, басудың орнына өз эмоционалдық триггерлерін (эмоция тудыратын жағдайлар, сөздер, адамдар, т.б.) анықтап, оның басқаларға агрессиясыз көрсету қабілетін игереді. Дәл осындай әдіспен басқа адамның да эмоциясын тануға болады.

Дж.Л.Уоллен эмоционалдық күйді тану мәселесін қарастыра отырып, адамдар арасында туындайтын сезімдер мен эмоцияларды білдіру үшін төмендегі ережелерді ұстануды ұсынады [2]:

1. Белгілі бір эмоциялар тудырған басқа адамның іс-әрекетін нақты атап көрсету. Бұл серіктеске өзінің қандай әрекеті талқыланып жатқанын түсінуге мүмкіндік береді. *«Сіз менің сөзімді аяқтатпай, бөліп жібердіңіз».*

2. Өз сезімдерін динамикада сипаттау, ренішті іште сақтамай, бірден мазалайтын нәрсені талқылаған жақсы: *«Маған жаңағы айтқандарыңыз ұнамайды»* немесе *«Айтқан сөздеріңіз менің көңіл күйімді түсіріп жіберді».*

3. Коммуникациялық сәтсіздікке ұшырамау үшін:

а) жалпылама емес, нақты (*«Көзіңе қарамайсың ба?»* дегеннен гөрі *«Менің қағаздарымды шашып алыпсың»* деген жақсы);

б) тұжырымдап емес, тексеріп (*«Сен онымен неге сөйлеспедің?»* дегеннен гөрі *«Онымен әлі сөйлеспедің бе?»* деген жақсы)

в) бұйырып емес, ақпараттандырып (*«Менің сөзімді бөлме»* дегеннен гөрі *«Мен әлі бітірген жоқпын»* деген жақсы) сөйлеген дұрыс.

4. Басқалардың сезімдері мен эмоциялары туралы өзіндік тұжырым жасамау: *«Менің ойым сізді онша қызықтырмаған сияқты, солай ма?»* дегеннен гөрі *«Менің бұл идеям туралы не ойлайсыз?»* деген жақсы.

5. Басқа адам жөніндегі ақпарат секілді, бірақ шын мәнісінде сөйлеушінің эмоцияларын білдіретін айтылымдарды қоспау:

а) кінә тағу: «Сен ешқашан көңіл бөлмейсің»;

ә) кеміту, тіл тигізу: «Сен алаяқсың», «Өте дөрекі екенсің»;

в) айыптау: «Сен адамдарды қорлағанды ұнатасың»; «Сен үнемі бізді басқарғың келеді»;

г) бұйыру, билеу: «Күлуді тоқтат»; «Көп сөйлеме»;

д) сарказм: «Сен әрдайым бәріне оптимистік көзқараспен қарайсың, солай емес пе?» (қарама-қарсы мағынаны меңзей отырып).

Эмотивтік құзыреттілікті қалыптастыра отырып, коммуникацияға түскенде осындай ұстанымдарды естен шығармау адамдар арасындағы түсініспеушілік, араздық, алауыздық, т.б. секілді жағымсыз қарым-қатынастарды жоюға септігін тигізеді. Себебі қазіргі зерттеулер технократтық қоғам өкілдерінің бір-бірінің көңіл күйі мен сезімдеріне алаңдаушылық білдірмейтінін көрсетеді. Сондықтан білім алушылардың эмотивтік құзыреттілігін қалыптастыру әдістемесі кешенді жаттығулар жүйесін қалыптастыру мәселесін алға қояды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Розенберг М. Языки жизни: Ненасильственное общение / пер. с англ. – М.: София, 2009. – 272 с.

2. Уоллен Дж. Л. Развитие эффективной межличностной коммуникации // В кн.: Межличностное общение. – СПб.: Питер, 2001. – 544 с.

УДК 81'1

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

З.Г. Иргалина

БГПУ им. М.Акмиллы, г.Уфа, Россия

sunny.irgalina@mail.ru

Аннотация: В данной статье мы рассмотрим формирование лингвокультурологических понятий башкирской языковой картины мира на примере сказочного текста, также рассмотрим реализацию методической модели, основанной на культурологическом анализе текста. Главной особенностью разработанной нами модели являются системный подход и целостная организация деятельности учащихся при учете языкового своеобразия башкирской языковой картины мира, поэтапность формирования лингвокультурологических понятий на примере сказочного текста; выявление в ходе анализа этнокультурной лексики и концептов в текстах.

Ключевые слова: лингвокультурология, концепты, языковая картина мира, лингвокультурная компетенция, сказки, концептуальный анализ

Abstract: *This article is devoted to the formation of linguocultural concepts of the Bashkir language picture of the world on the example of a fairy tale text. It also deals with the realization of the methodical model, based on the culturological analysis of the text. The systematic approach and the holistic organization of students' activities, taking into account the linguistic peculiarities of the Bashkir language picture of the world, the phased formation of linguocultural notions on the example of a fairytale text, revealing ethnocultural vocabulary and concepts in the texts during the analysis are the main features of the developed model.*

Keywords: *linguoculturology, concepts, language picture of the world, linguocultural competence, fairy tales, conceptual analysis*

Лингвокультурологический анализ, интерпретация башкирской языковой картины мира на уроках имеет решающее значение в формировании лингвокультурологической компетенции обучающихся на родном языке.

На наш взгляд, работа над культурологическими текстами на башкирском языке, направленная на раскрытие их лингвокультурологического потенциала, позволяет реконструировать фрагмент языковой картины мира и формировать языковую личность учащихся. В этой связи особую важность приобретает изучение лингвокультурологического поля народных сказок и их роли в передаче сведений о национальной культуре.

В соответствии с уровнями представления культурологической информации в фольклорном тексте мы выделяем три уровня понимания сказочного учебного материала учениками в школах с родным языком обучения.

1. Языковой уровень, на котором достигается понимание отдельных языковых и текстовых средств и форм, встречающихся в сказках.

2. Текстовый уровень, на котором у студентов формируется представление о последовательности развития событий в сказке.

3. Концептуальный уровень, на котором становится возможным понимание основной идеи сказки[1].

Одним из возможных путей достижения глубинного (концептуального) уровня понимания учебного материала является лингвокультурологический анализ, так как основные трудности, препятствующие пониманию народных сказок учениками школы с родным языком обучения, вызваны культурными различиями.

1. Анализ языковых и текстовых лингвокультурных уровней.

Язык башкирской сказки складывался по определённым законам и традициям. Кроме строгой сюжетной композиционной последовательности, сказка пользуется традиционными словесными формулами и речевыми стереотипами, которые складывались на протяжении веков и переходили из сказки в сказку.

Система работы языка сказки и типичных формул, характерных для сказочного текста на уроках башкирского языка в школах с родным языком обучения проходит в несколько этапов.

1) Например, для начала (зачина) сказки существует несколько формул: «йәшәгән ти», «булган ти», при этом указывается, кто жил («старик со старухой», «царь с царицей» – «әбәэй менән бабай», «ир менән катын») и каковы

обстоятельства жизни («уларзың балалары булмаган ти», «өс улы булган», «ете улы булган»), «бер урманда», «бер батшалыкта». Концовки тоже традиционны: «бик озак бәхетле донъя көткәндәр», «хәзер зә йәшәй икән» и др., то есть актуализируется формула настоящего времени [4].

Лингвокультурный анализ таких лингвистических и текстовых формул, характерных для сказочных текстов башкирской языковой картины мира позволяет учащимся 5-6 классов понять особенности пространственной характеристики, мотивации зачин и конца сказки.

2) В сказках часто употребляются и другие устойчивые формулы, которые определяют особенности персонажей, переходы от одной ситуации к другой, содержат в себе замечания по ходу действия. Они на уроках лингвокультурного анализа башкирских народных сказок позволяет учащимся понять характер жизненных стереотипов двух этносов. Например, учащиеся анализируют такие лингвокультурные выражения:

а) магические обращения: «Убыр әбей былай сык, уттарыңды һүнөп сык!».

б) определения особенностей персонажей в башкирских сказках: *Шундай бер кеше ята сумары – бер тау, үзе – бер тау, һис янына барыр әмәл юк* («Һунак менән Имрәк»). *Ук тейеүе булган, өйрәк тиңһез һылыуға әйләнгән* («Кинйә улдың кәләш ала язғаны») [5].

Лингвокультурологический анализ текста учащимися надо проводить последовательно. Положения, в которые попадают герои, повторяются: в башкирских сказках три раза батыр бьется со своим злым противником.

В языковой картине мира можно встретить большое количество метафор, сравнений, эпитетов. Лингвокультурологический анализ таких языковых средств открывает перед учащимися богатый мир башкирского слова. Эпитеты также переходят из сказки в сказку: *Хан шуйлай уйлаган да, егетте күз күрмәгән, колак ишетмәгән, кеше аяк баҫмаган ергә алып барырға кушкан. Шунан һуң хандың хезмәтселәре егеттең кул-аяғын бәйләп, һыбай атка аркыры һаландар за, алып киткәндәр. Шулай бара торғас, азмы-күпме вақыт үткәндән һуң, эт үткәһез шыр урманлы бейек таузар араһына барып сыккандар* («Курай тураһында легенда») [6].

В сказках о животных часто действуют дикие звери. В этих сказках звери и птицы говорят и действуют, как люди. Более того, часто под образами животных подразумеваются люди. Наиболее популярные персонажи сказок о животных: лиса, волк, медведь, коза, петух. Животные имеют обычно определённые характеристики: медведь – добродушный, неповоротливый; волк – глупый и жадный; лиса – хитрая.

При лингвокультурном анализе персонажей сказок о животных, учащиеся под данным башкирских текстов определяют оценочными существительными, прилагательными, глаголами этические черты данных героев и показывают их различие в башкирском сказочном дискурсе [3]. Например:

Лиса

Төлкө

Хитрый *Хэйләле*
Акыллы *Мәкер*
Врун *Алдаксы*
Смышленный Төп башына ултырта

Классификация устойчивых языковых выражений, встречающихся в текстах башкирских народных сказок на уроках русского языка, выявление их типологии, позволяет обратить внимание на функциональную и социокультурную природу этих устойчивых выражений, языковых клише и формирует лингвокультурную и языковую компетенцию учащихся. Для подобных выражений в фольклористике и лингвистике текста существует целый ряд названий: «постоянные эпитеты», «устойчивые словосочетания», «фразеологические шаблоны», «эпические клише», «словесные формулы», «повторяющиеся элементы», «канонические элементы», но в русской и башкирской языковой картине мира, несмотря на структурно-семантическую общность этих выражений, они характеризуются специфичными национально-культурными особенностями, познание которых детьми открывает перед ними мир сказки в новом, культурологическом ключе.

Сказка складывается из готовых словесных «блоков» по отработанному веками плану. Значительная часть – по подсчетам исследователей от двадцати до восьмидесяти процентов текста - состоит как бы из готового материала, не требует от сочинителя «мук творчества. Поэтому, изучение такого языкового материала учащимися средствами лингвокультурного анализа языкового клише – это есть формирование знаний о башкирской языковой картине мира.

2. Лингвокультурный анализ концептуального образного пространства башкирских сказок.

Таким образом, лингвокультурологический анализ башкирских народных сказок может быть использован в качестве методологии урока языка в школе с целью формирования лингвокультурологической компетенции учащихся. Учащиеся под руководством учителя ведут работу по анализу традиционных языковых и текстовых формул сказок, на материале наименований сказочных персонажей методами концептуального анализа они познают древние мифологические представления и верования башкирского народа.

Список использованных источников:

1. Самситова Л.Х. и др. Языковая личность: Лингвокультурология. Лингводидактика. Лексикография / Под редакцией В.В. Воробьева и Л.Г. Саяховой. – Уфа: БГУ, 2001. – 270 с.
2. Самситова Л.Х. Лингвокультурная концепция преподавания башкирского языка в РБ. – Уфа: БГПУ, 2010. – 36 с.
3. Самситова Л.Х. Культурные концепты и их реализация в сказочном тексте (на материале башкирских народных сказок о животных) // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2011. – №5. – С. 114-118.
4. Башкорт халык ижады. Әкиәттәр. Беренсе китап. – Өфө, Башкортостан

китап нәшриәте, ,1976. –374 бит. (5 томда)

5. Башкорт халык ижады. Әкиәттәр. Икенсе китап. – Өфө, Башкортостан китап нәшриәте, , 1976. –368 бит.

6. Башкорт халык ижады. Әкиәттәр. Өсөнсө китап – Өфө, Башкортостан китап нәшриәте, 1978. –350 бит.

UDC 811.512'373

THE ROLE OF ANTHROPONYMS IN THE STUDY OF NON-NATIVE LANGUAGE (BASED ON THE KAZAKH ANTHROPONYMS)

A.T.Yskakova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Isskakova.ainura@gmail.com

Abstract: *as a non-native language, a person is confronted with a foreign culture and rules of order that differ from his native language, both cultural and verbal. Lacunae in the formation of a multicultural (secondary) language personality have a great potential. One of the cultural codes of the people is anthroponymy. The names of people appear as a large component of the ethnic group. Names represent everyday life, faith, historical events, and the culture of peoples. According to many scientists, the culture of the people is clearly reflected in the anthroponyms that represent the linguistic picture of the world, as well as preserving the ethno-cultural information in their foundations, which means about the peculiarities of the worldview, worldview of peoples.*

Keywords: *language personality, world picture, secondary language personality, anthroponyms, personal names, semantics, culture, tradition, ethnos.*

As the German humanist thinker W. von Humboldt says, « ... in every person there is a language in its entirety, which means that in every person there is a desire ... under the influence of external and internal forces, to generate a language» and at the same time so that each person was understood by other people « [4, p.78]. This is one of the fundamental ideas of the anthropocentric paradigm in linguistics, where the problem of the expression and reflection of the linguistic personality, which forms the national picture of the world, is put forward to the fore.

L.P. Klobukova, V.V. Krasnykh, and A.I. Izotov write that the linguistic personality is a cognitive-communicative invariant that generalizes the figurative form of the carrier of cultural-linguistic and communication-real values, acquaintances, correlations, and motives [7, p. 116].

Great interest in this issue was aroused by the theory of language personality of the Russian linguist Yu. N. Karaulov [6, p. 264], who satisfies his concept in the structural order of language personality, he distinguishes 3 levels:

* verbal-semantic (zero) level-it has the character of normal knowledge of natural language for a native speaker of this language;

* cognitive (first) level • this level represents the understanding of the «world

picture», the transition from « value to knowledge»;

* pragmatic (high) level of representation of « wholes, motives, interests, satisfaction» •

In our research, we resist both the theory of Y. A. Karaulov and the concept of I. I. Khaleeva of the secondary linguistic personality in the analysis of proper names and their role in the formation of cultural-national specifications and in the process of teaching Russian as a non-native language.

As a non-native language, a person is confronted with a culture that is not native to him, which differs from his native, both cultural and speech order. Linguist C. G. Ter-Minasova in his work «Language and intercultural communication» writes that «languages should be taught in unbroken unity with the world and culture of the peoples who speak these languages» [10, p. 3]. Works of S. Ter-Minasova was translated into Kazakh and is now popular due to the actualization of the problem of intercultural communication.

Let us turn to the question of the secondary language personality, which considers the individual's ability to communicate non-native at the intercultural level and assumes mutual understanding with representatives of other cultures. This is based on the training of the verbal-semantic code, the language picture of the world «of native speakers of this language and the «global» picture of the world, which makes it possible to adopt a new social reality for them. According to N. D. Galskov, the model of the secondary language personality is intercultural communication and the individual's ability to communicate at the intercultural level [3, p.43]. Studies show that anthroponyms are an important component of communication and cause certain problems in the process of intercultural communication, in particular in the context of multiculturalism and multilingualism, as well as in the formation of a multicultural language personality.

A multicultural (secondary) language personality is able to reproduce productive communication with speakers of other cultures, which is possible with the possession of lacunae. Lacunae in the formation of a multicultural (secondary) language personality have a great potential. The knowledge of lacunae by a language personality allows you to expand your understanding of the world and to understand the behavior of representatives of other cultures well.

One of the cultural codes of the people is anthroponymy. The names of people are a big component of the ethnic group. Names represent the way of life, beliefs, historical events, and culture of the people. The names are also associated with specific cultural-historical, socio-political events. As E. M. Vereshchagin and V. G. Kostomarov write, the language and its components such as personal names can represent and preserve a specific cultural and national identity and historical value [2, p. 78]. A. V. Superanskaya believes that, considering onomastics as a linguistic discipline, it is necessary to pay special attention to its connection with the cultural history of society [8, p. 98].

The study of Kazakh proper names in the ethno-cultural aspect and taking into account the theory of linguistic personality, intercultural communication allows us to

reveal the wide and diverse connections of Kazakh anthroponymy with ethnography, material and spiritual culture of the Kazakh people. It is known that personal names can contain information about the settlement and ethnic composition of peoples, data about material and spiritual culture, reflect the religious worldview and beliefs, customs and rituals, and other areas of the spiritual and social life of the people.

In Kazakhstan, Doctor of Philology, Professor Telgozha Zhanuzakov is engaged in the study of anthroponymy. To date, he has published 7 monographs, 6 books, 15 dictionaries and more than 132 scientific articles on onomastics.

Works of T. Zhanuzakov confirms that the Kazakhs in the past believed that a good choice of a child's name can protect him in life from various disasters, from premature death. Therefore, the so-called» protective « or «protective» names began to appear: Mynzhasar-millennial, Omirza-long-lived, etc. Oraz-happiness, Zhylybybai-rich in horses; descriptive names, including the physical characteristics of the child: Sarybas-red-headed, Qarakoz-black-eyed, etc.; day and place of birth: Duysenbi-Monday, Edil-born on the bank of the Volga; expressing the feelings of parents, for example, uuanysj-joy [5, p. 16].

On this occasion, Ch. Ch. Valikhanov once wrote: «Yrym <...> are called rites, performed in the form of a preliminary appointment. For example, those who do not have sons, and girls are born, give the last of their daughters the name «son was born», which was a foreshadowing for the Birth of a son « [1, p. 209].

Modern research is confirmed by the stability of these ideas of the average Kazakhs in our days. So, A. M. Tanabayeva, F. Sh. Orazgalieva mark «...according to tradition in those families in which children often died, newborn sons were called: Turar, Tursyn, Toktasyn (let him stay, will live), Otemis, Tolegen (placed, restored, restored). If some girls were born, then the next child was a boy, they gave names: Ultuar, Ulbolsyn, Ulzhan , Ulmeken (let there be a son, a son will be born) « [9, p. 91].

According to the results of the studies of many students, the process of learning a favorite non-native language appears to be the practice of an intercultural community, since each new letter or phraseological unit reflects the national culture, which is suspended by national knowledge. At the same time, culture is most vividly reflected in o anthroponyms that represent the linguistic picture of the world, as well as preserve ethnocultural information in their foundations, which is pleasant about the peculiarities of the world perception, world perception, and world understanding of people.

Thus, anthroponyms that reflect the traditional ideas, beliefs, knowledge of the people about the world around them, their rich life experience, are a vivid indicator of the history of national and universal culture. Personal names reflect the genetic, historical and cultural codes of a people, which, when studying the language of a given people, build a secondary linguistic personality.

References:

1. Valikhanov Ch. Ch. Collected works: In 5 vols. - Vol. 1. - Alma-Ata: The main edition of Kazakh. soviet encyclopedia, 1984. - 209 p.

2. Vereshchagin E. M., Kostomarov V. G. Language and culture: Linguo-regional studies in teaching Russian as a foreign language. Methodological guide. - 4th ed., Moscow: Russian language, 1990. - 78 p.
3. Galskova N. D. Modern methods of teaching foreign languages. - M.: Arkti, 2004. - 43 p.
4. Humboldt V. Selected works on linguistics M: Progress, 2000. - 78 p.
5. Zhanuzakov T. Essay on Kazakh onomastics. - Alma-Ata: Gylym, 1982. - 16 p.
6. Karaulov Yu. N. Russian language and language personality. 8th ed., Moscow, 2014. - 264 p.
7. Klobukova L. P., Krasnykh V. V., Izotov A. I. Language, consciousness, communication: Collection of scientific articles dedicated to the memory of Galina Ivanovna Rozhkova, 2006 – 116 p.
8. Superanskaya A. V. Onomastics of the beginning of the XXI century. - M.: Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences, 2009. - 98 p.
9. Tanabaeva A. M., Orazgalieva F. Sh. Lexica and phraseology as a source of ethno-cultural information. - Karaganda: KarGU Publishing House, 2001. - 91 p.
10. Ter-Minasova S. G. Language and intercultural communication. - M.: MSU Publishing House, 2004. - 3 p.

ӘОЖ 37.01:81'373.45(072)

КІРМЕ ТЕРМИНДЕРДІ ИГЕРУДІҢ КЕЙБІР ЖОЛДАРЫ

С.А. Итеғұлова

*Шайсұлтан Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан
itegul-saya@mail.ru*

Аннотация: Мақалада терминология саласына қатысты теориялық және практикалық мәселелер қамтылған. Кірме терминдерді игеру тәсілдеріне тоқтала отырып, олардың ғылым тілін қалыптастырудағы маңызын ашуға ұмтылады. Бұрын халықаралық термин ретінде орыс тілінің фоно-морфологиялық ерекшеліктерін сақтай отырып кірген шеттілдік терминдердің төл сөздермен аударылуы немесе тіліміздің фоно-морфологиялық ерекшелігіне бейімделуі, сондай-ақ төл қосымшалармен түрленуі қазіргі қазақ терминологиясына жаңа серпін бергенін ашып көрсетеді. Қазіргі терминжасамдағы өнімді тәсілдердің бірі болып саналатын калькалаудың тиімді тұстары мен кемшіліктеріне мысалдар келтіріледі.

Түйін сөздер: кірме терминдер, терминжасам тәсілдері, калькалау, ұлттық терминология.

Annotation: There are theoretical and practical issues in the field of terminology in the article. Focusing on the methods of mastering access terms, seeks to reveal their essence in the formation of the language of science. The translation of foreign terms with full words or adaptation to the phonomorphological features of our language, as well as the modifications with white suffixes, which previously entered as an international term, preserving the phonomorphological features of the foreign

language, has given impetus to modern Kazakh terminology. Examples are given of the advantages and disadvantages of calculating, which is one of the most useful methods of modern terminology.

Keywords: *input terms, term-making methods, calculating, national terminology.*

Қазақ тілін ғылым тілі ретінде дамыту үшін ұлттық терминологияның тұрақтылығын қамтамасыз ету, тіліміздегі терминдерді дұрыс қалыптастыру, оларды реттеу, бір жүйеге келтіру қажет екені анық. Ұлттық терминологияны дамыту барысында атқарылуға тиісті жұмыстар көп. Солардың бір арнасы ұлттық терминдерді қалыптастыру ісіне келіп тіреледі. Ұлттық терминологияны қалыптастыру туралы сөз болғанда кірме терминдерді игеру мәселесі алдымен тілге оралады. Қоғамдағы түрлі өзгерістердің, ғылым мен техниканың қарқынды дамуының, жаһандағы әлеуметтік және саяси жағдайлардың әсерінен тілімізге кірме терминдер легі ерекше жылдамдықпен енуде. «Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарау. Мұның бәріне жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама қадырынша жарайды. Бірақ тілді жұмсай білетін адам табылуы қиын... Сондықтан сөзден жасап сөз шығару деген әркімнің қолынан келе бермейді және шығарғандардың да сөздері бәрі бірдей жақсы бола бермейді» деп Ахмет Байтұрсынұлы толғағандай, кірме терминдерді меңгеру мәселесі асқан мұқияттылықты талап етеді [1].

Кірме термин (заимствованный термин) – өзге тілдерден тұтастай немесе жекелеген аспектілері (тұлғасы ғана, мазмұны ғана, құрылымы) алмасқан термин. Өзге тілден алмасқан элементтерінің түрлеріне қарай (тұлғасы немесе жасалу үлгісі) олар тұлғасы (форма) алмасқан және сөзжасамдық немесе синтаксистік құрылымы алмасқан терминдер деп екіге бөлінеді [2].

Кеңестік саясат кірме терминдерді халықаралық терминдер атандырып, оларды орыс тілінің фоно-морфологиялық заңдылықтарына сәйкестендіре қабылдатқаны белгілі. Дегенмен Ахмет Байтұрсынұлы бастаған ұлт зиялылары қазақ тілін ғылым тіліне айналдырудың маңызын, ал бөгде тілдің терминдерін сол күйінше қабылдаудың залалын жіті түсініп, жат сөздерді қазақыландырудың сара жолын көрсеткен болатын. Сонау Алаш зиялыларының еңбектерінде белең алған терминжасауда өз тіліміздің мүмкіндігін, терминжасамның ішкі көзін барынша пайдалануға деген ұмтылыс еліміз тәуелсіздігін алған тұста қайта жандана бастады. 2020 жылы жарық көріп, «Терминком.кз» сайты арқылы жұртшылыққа ұсынылған «Бекітілген терминдер» жинағына қарай отырып, кірме терминдерді төл тілімізде сөйлетудің бірқатар тиімді тәсілдерін байқадық [3].

Бізді қоршаған өмірдегі кез келген ұғымды сөз арқылы бейнелей алғанымызбен кез келген сөздің термин бола алмайтындығы белгілі. Десек те тілдегі сөз жасау үдерісінің заңдылықтарын пайдалана отырып терминология саласында термин жасау үдерісіне қолдануға болатынын уақыт өзі көрсетуде. Қазақ тіліндегі көп сөздер тұлғалық жағынан өзгеріске түспей-ақ түбір немесе негіз күйінде тұрып жаңа мағына бере алуға қабілетті. Сөздердің осы қасиетін пайдаланып, кірме терминдерге семантикалық тәсіл арқылы балама табу қазіргі терминжа-

самда жиі кездеседі.

Кейбір сөздердің о бастағы мәнін жоғалту не әлсірету барысында терминденуін, яғни сөздің ешқандай тұлғалық өзгеріске түспей-ақ мағыналық даму нәтижесінде екіншілік мағынаға көшуін семантикалық тәсілмен байланыстырамыз. Жалпы қолданыстағы сөздердің терминденуі арқылы *мәселен: бассейн – хауыз (2019 жыл), плотина – бөгет (2015 жыл), политическая конкуренция – саяси бәсеке (2018 жыл)* немесе көнерген сөздердің жаңа терминдік мағынада жұмсалуды арқылы, *мәселен: сигнал – дабылбелгі (2020 жыл), штандарт – байрақ (2002 жыл), пристав – жасауыл (1997 жыл)*, сондай-ақ сөз мағыналарының кеңеюі арқылы, *мәселен: судейская коллегия – төрешілер алқасы (2020 жыл), боевой приказ – жауынгерлік бұйрық (2016 жыл), торговый рынок – сауда нарығы (2017 жыл)* бірқатар кірме терминдерді игерілуде. Мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады.

Тіліміздегі терминдердің бірқатары семантикалық тәсілмен жасалса, басым бөлігі синтетикалық тәсіл арқылы жасалады. Бұл тәсіл терминжасамдағы өнімді тәсілдердің бірі болып отыр. Бекітілген терминдердің ішінен осы тәсіл арқылы игерілген терминдерді төмендегідей топтап көрсетуге болады:

1. Бір жұрнақ жалғану арқылы жасалған туынды терминдер. Мысалы: *қасапшы, подданство – бодандық (2005 жыл), актуальный – өзекті (2018 жыл)*

2. Түбірге екі жұрнақ жалғану арқылы жасалған туынды терминдер. Мысалы: *гласность – жариялылық (1999 жыл), безвозмездный – өтеусіз (2017 жыл)*

3. Түбірге үш жұрнақ жалғану арқылы жасалған терминдер. Мысалы, *административная ответственность - әкімшілік жауапкершілік (2019 жыл), нравственные принципы - адамгершілік қағидаттары (2016 жыл)*

Осы жерде тіліміздегі сөз тудырушы жұрнақтардың терминжасам барысында қолданылу жиілігі әркелкі екенін айта кеткеніміз жөн. Қолданылу жиілігі жоғары, яғни терминжасам барысында белсенді түрде қолданылатын жұрнақтарға *-ма, -ме, -ым, -ім, -ыс, -іс, -с* жатса, қолданылу жиілігі төмен, белсенді емес жұрнақтар қатарына *-қыш, -кіш, -ғыш, -гіш, -уыш, -уіш, -қы, -гі* жұрнақтарын жатқызуға болады.

Кез-келген терминді қазақ тілінің дыбыстық, грамматикалық, орфоэпиялық және т.б. заңдарына бағындырып алу ғана қазақ тілінің ұлттық сипатын сақтап қалмақ. Халыққа түсініксіз терминдердің үлес салмағын азайтуда аналитикалық тәсілдің алатын орны ерекше. Қазақ тіліндегі терминдердің басым көпшілігі тіркесті терминдер. Олардың ерекшелігі – термин компоненттерінің бір-бірімен тығыз байланыста болып, семантикалық бүтінді білдіруінде. Аналитикалық тәсілмен жасалған терминдер құрамына қарай көбіне екі, үш сыңарлы болып келеді. Оларды байланысу жолына төмендегідей топтауға болады.

1. Қабыса байланысқан есім тіркесті терминдер: *автогравюра-төлнақыш (2019 жыл), аукцион – бәссауда (2009 жыл), агевзия – дәм сезбеушілік (2005 жыл), вакансия - бос жұмыс орны (2018 жыл)*

2. Қабыса байланысқан етісті терминдер: *авансирование – аванс беру (2015*

жыл), *ввинчивание* - бұрап кіргізу (2015 жыл), *бомбометание* - бомбы тастау (2020 жыл)

Жоғарыдағы мысалдардан көріп отырғанымыздай аналитикалық тәсіл арқылы жасалған терминдер іштей бірнеше түрге бөлініп отыр. Олар:

1) сөздердің бірігуі немесе кірігуі арқылы жасалған терминдер. Мысалы: *шагомер* – *қадамөлшегіш* (2016 жыл), *бизань* – *желкенбасы* (2019 жыл)

2) екі немесе одан да көп дербес сөздердің тіркесуі арқылы жасалған терминдер. Мысалы: *безопасное недропользование* - *жер қойнауын қауіпсіз пайдалану* (2015 жыл), *амнезия* - *жадынан айрылу* (2005 жыл)

3) сөздердің қосарлануы арқылы жасалған терминдер. Мысалы: *автомобиль грузопассажирский* - *жүк-жолаушы автомобилі* (2015 жыл), *полетическое поведение* – *саяси мінез-құлық* (2018 жыл)

4) графикалық шартты қысқартулар арқылы жасалған терминдер. Мысалы: *пайдалы әсер коэффициенті (ПӘК)*, *Интегралдық жүйелер (ИЖ)*

Кірме терминдерді төл тілімізде сөйлетудегі **калька тәсілінің** алатын орны ерекше. Бұл тәсіл терминжасамдағы өнімді тәсілдердің бірі болып саналады. терминжасамдағы өнімді тәсілдердің бірі болып саналады Қазақ тіліндегі терминжасамда калькалау құрамына қарай толық және жартылай калька болып екіге бөлінеді. Толық калькаларға *путеводитель* – *жолсілтеме* (2016 жыл), *пенсионер* – *зейнеткер* (1993 жыл) сөздері жатса, жартылай калькаларға *фотопроводник* – *фотоөткізгіш* (2019 жыл), *агентство* – *агенттік* (2015 жыл) сияқты мысалдарды келтіруге болады.

Халықаралық терминдерді ұлт тіліндегі терминдерге айналдыруда қолданылатын бұл тәсіл жасалу жолына байланысты да екіге бөлінеді. Лексикалық не тұлғалық калькада аударылатын сөздің сыртқы тұлғасы мен морфемалық құрамы тұтас сақталып көшіріледі. Мысалы: *постановка* – *қойылу* (2016 жыл), *установка* – *қондырғы* (2020 жыл). Ал семантикалық не мағыналық калька аударылатын сөзге үстеме мағына жүктеу арқылы жасалады. Мысалы: *соревнование* – *жарыс*, *призыв* – *үндеу*.

Калька термин – өзге тілдегі терминді оның құрылымын сақтай отырып, ұлт тіліне соған сәйкес келетін сөзбен, морфемамен дәл аудару арқылы жасалатын сөз термин немесе тіркесті термин. Десек те «Кірме сөздердің тілді ұлттық сипатынан айыратыны сияқты, кірме терминдер және калька түрінде алынған бөтен тілдік ұғымдар қазақ тілін ұлттық сипатынан ғана айырып қоймайды, тілді жалпы қарапайым қазаққа түсініксіз етеді» деген пікірлер де бар [4]. Мұндай пікірдің қалыптасуына калькалау тәсілінің терминжасамда тиімділігін танытқанымен, көркем аудармада үдеден шыға бермейтіні себеп болды деп ойлаймыз. Мәселен, «*Это для меня большая честь*» деген ой оралымы «*Бұл мен үшін үлкен құрмет*» түрінде қолданылып, қазақы сөз саптауымызды бұзыңқырап жүргені рас. Дұрысында «*бұл мен үшін зор мәртебе*» түрінде қолданылуы тиіс. Тілдегі сөздер мен сөз тіркестерінің барлығы бірдей калькалауға келе бермейтінін де естен шығармаған жөн.

Кірме терминдердің қазақы ұғымға түсініксіздерін екшеуден өткізіп, ұлттық санаға қонымды етіп қабылдау кезек күттірмейтін мәселе екені анық. Кірме терминдерді игеру төл сөздеріміздің терминденуіне ықпалын тигізіп қана қоймай, қазақ тілін ғылым тіліне айналдыруға өз үлесін қосады. Қазақ тілі ғылым тілі болуға қауқарсыз деген теріс пікірді жоққа шығарады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ахмет Байтұрсынұлы. Энциклопедия / бас ред. Тойбаева Ж. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2017. – 744 б.
2. Құрманбайұлы Ш. Терминологиялық сөздік жасауға арналған әдістемелік нұсқаулық. – Астана: Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ҰҒПО, 2018. – 22 б.
3. Бекітілген терминдер. Жинақ, 5 том / Жалпы редакциясын басқарған Н.Аитова. Құрастырушылар: С.Жайлау, А.Қожахмет. – Нұр-Сұлтан, 2020, –391 б.
4. https://ust.kz/word/qazaq_tilining_terminjasam_tasilderi-59495.html
5. Қарағұлова Б.С. Ұлттық терминология: қалыптасуы мен даму жолдары. – Ақтөбе, 2012. – 147 б.

ӘОЖ 82.09:821.512.122

АЙГҮЛ КЕМЕЛБАЕВА ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Н.Н. Каиржанова

*№20 жоббм, Орал, Қазақстан,
nursaule.kairzhanova@mail.ru*

Аннотация: *Әр жазушының өзіндік стилін танытатын көркем тілі екені белгілі. Қазақ прозасының биік шыңынан орын тапқан озық ойлы сөз шеберлеріміз көп. Олар шеберліктерін өз шығармаларында танытып, сөз өнеріне өзіндік үлес қосуда. Ал, қазіргі қазақ әдебиетінің жаңа бағыт жолында із салып келе жатқан жаңа буын өкілі-Айгүл Жолдасбайқызы Кемелбаева. Жазушының шығармаларын оқыған кезде ұлттық бай әдеби тіліне сусындаймыз. Оның туындыларынан қазақ сөз маржандарының небір нәрі мен дәнін шығармаларына талғаммен қолданғанын көреміз. Осы мақалам жазушының тілдік ерекшелігіне талдау жүргізіп, шығармаларының көркемдік-шеберлік иірімдеріне үңілу тұрғысында болып келеді.*

Кілт сөздер: *когнитивті метафора, лингвистика, таным, семантика, тілдік тұлға, көркемдік таным, т.б*

Annotation: *it is known that each writer has his own artistic language, which reflects his own style. There are many masters of the word who have found a place in the highest peaks of Kazakh prose. They show their skills in their works and make their own contribution to the art of speech. Aigul Zholdasbayevna Kemelbayeva is a representative of a new generation of Kazakh literature. When reading the works of the writer, we get acquainted with the rich national literary language. «I don't know,» he said. In other words, the Kazakh word Pearl is used in his works with taste. This*

article deals with the analysis of the language characteristics of the writer, as well as the artistic and artistic subtleties of his works.

Keywords: cognitive metaphor, linguistics, cognition, semantics, linguistic personality, artistic cognition, etc

Айгүл Кемелбаева туындыларының астарына үніліп, көркем прозадағы негізгі ойды жеткізудегі суреттеу шеберлігіне, эстетикалық, этикалық тәліміне талдау жүргізу, көркемдік сөз саптауына мән беріп, жазушының тілдік тұлғасы мен азаматтық болмысын тануға болады. Айгүл Кемелбаеваның көбіне жазатын жанры - көркем проза. Ал бағытына келетін болсақ - постмодернизм. Эстетикалық бағдары айқын, қойған межесі асқақ жазушылар қатарынан. Оның негізгі тақырыбы табиғат пен адам арасындағы үндестік деп білемін. Осыған орай, тілдік және әдеби теориялары жағынан бірнеше дәлел келтірсем:

Жазушының тілдік ерекшеліктеріне келер болсақ, басты кейіпкер-Хорланды дүниеге келсен сәтінен бастап сөйлемдегі, ойдың берер мағынасына қарай бір қарапайым сөзді қайталамай оның синонимдерін, сол синонимдер ішінде көркемдерін таңдап, эстетикалық нормаға сай талғап орнымен қолдануы біз секілді оқырманға тілдік сөз саптауымызға көп септігін тигізеді сөзсіз. Мысалы: жаңадан дүниеге келген балаға - «*жаңа туған бала; қуыршақтай қызылшақа; нәресте*» сияқты сөздер қолданса, сол кейіпкердің ана құрсағына біткен кезінде *нәресте, сәби* деп атап, кей бөлімдерде *бөбек, балапан, кішкене қыз, титімдей қыз, балақан, кейде атын атап я Қоңырқаз, я Хорлан деп, арасында сарыұрпек балапан, бөбек қыз, балақай, құртымдай жиен, үркек жиен* деп бір сөзге бірнеше мағыналас сөзді орнымен қолдануы арқылы басты кейіпкерге мейлінше бірнеше атау қолданды [1:4]. Сол секілді «Жан иесіндегі» басты кейіпкердің бірі - жалғыз басты әйелді: *жынды әйел, есуас әйел, науқас әйел, жарымес әйел, бейшара, адам пішінді жолбарыс ханым, нақұрыс әйел, жарымжан сорлы, жан иесі* секілді бір сөзді жиі қайталамай оған бірнеше балама атаулар қойып отырған [1:16]. Осы әңгімедегі кейіпкер Еркежанның кіп-кішкене балақанға, адамдармен ашылып сөйлеспейтін, мылқау тәрізді қызға былай дейді: *Құс тегін* соншалық сүйеді екенсің... тауып беретініме *илан*. Бұл жерде тегі-түрі, илан-сен, балаға арналған сөйлемді қарапайым түсінікті тілмен емес, сол аталған сөздердің әсем, қолданыла бермейтін синоним сөздерін қолданады [1:8]. Эпитеттердің қайталанбай, синонимдерінің қолданылуы - «*Нұрлы*» күн, «*әмірші*» күн; *Тоңмойын, жатбауыр* мінезінен; *көк, шүйгін* шөп секілді сөз тіркестерін кездестіреміз [1:87]. Мысалы, «Қоңырқаз» әңгімесінде *жұпыны* тірлік, *томаға-тұйық* тірлік, *моп-момақан* өмір, ал «Жан иесінде» өгіз *аяң* тірлік деп «тірлік» сөзіне бірнеше үлгіде синонимдес тіркестерді келтіріп, бір ғана эпитетті қайталамай, мәндес сөздерді қолдануға тырысқан.

Айгүл Кемелбаева құс тегіне ерекше назар аударған. «Қоңырқаз», «Тобылғысай» шығармаларынан құс түрлеріне байланысты сирек кездесетін теңеулер мен метафора, эпитеттерді қолданады. Шығармадағы құстарға байланысты тіркестер

құс туралы әңгімеге одан сайын көркемдік беріп тұр. Жалпы, шығарманың басты кейіпкері - «қанатты қыз». Қанатты қыз сөзінің өзі символ ретінде қолданылып тұр. Хорланның үйге деген сағынышын құсқа байланысты «Қарлығаштай сағынып» теңеу сөзімен көркейтеді [1:11]. Ал, «Жан иесі» әңгімесінде *Торғайдай* тозып қашып құтылды теңеуі қолданылады.

Қазақ халқы құс ұғымына ерекше қарайды, қастерлейді, аққу сынды құс түрлерінің киесінен қорқады. Ырымға берік жазушының әңгімесінен құстарға *байланысты құс тегі, құс тұқымы, қанаттылар, құс баласының сан түрі, жабайы құс, жыл құстары, қанат біткендер* деп әртүрлі сипаттауларды, атауларды көреміз [1:11]. Аққуға: қанат біткеннің аруы, жібек қанатты көрікті құстар, мойнын әсем иіп, сылаңдап жүзген аққулар деген эпитет, метафораларды қолданады. Сол секілді «Тобылғысай» әңгімесінде де көккектің де ерекшелігін назардан тыс қалдырмай, «Тәж таққан көкек» деуі жазушының құстарға байланысты ерекше сипаттамалары, теңдесі жоқ теңеулері таң қалдырмай қоймайды. «Жан иесі» шығармасындағы адамның даусын тоты құс үніне теңеп, *тоты жауап* деген эпитетті қолданады [1:19].

Жазушы шығармасында құстардан басқа тіршілік иесі - мысықтарға байланысты бірнеше метафоралар қолданады. Мысық сөзіне «*құлқынқұмар тажал*» метафорасын қолданып және «Жан иесінде» мысықты *тылсым мақұлық, екіжүзді жұмбақ аң, мияубайлар* деп атап көрсетеді [1:23]. «Жан иесіндегі» улы ой найзағайша сап етіп сөйлемін талдай келе, «Улы ой» тілдегі тіркесін когнитивті метафора аталымға жеткенін зерттеуші Б. Қасым көрсеткен болатын [2:85].

«Майя» повесіндегі «Мұң» сөзіне дәрменсіздік, үрей дүлей, жұт, сор секілді метафоралар қолданады [1:35]. Осы лексикалық мағынаның синтагмалық қасиеті концептіде бейне құрайды, сондықтан сөз-синтагмалар концептінің құрылымдық үлгілері болып, концептіде көрінеді. «Мұң» концептісінің құрылымдық көрінісін когнитивті метафоралық үлгілермен береміз: «мұң-үрей; мұң-дүлей, мұң-жұт; мұң-сор, мұң-дәрменсіздік» [2:14].

Басты кейіпкердің бірі - Қаршығаның көп адамда кездесе бермейтін мінезі, тіпті, жануарларға тән мінез байқалады. Осы ерекшелікті де жазушы тыс қалдырмай, эпитеттермен айқын жеткізе білді. «*Кісікиік Қаршыға, тағымінез* анасы» деген сөздерді кездестіреміз. Мысалы, кісікиік сөзі, негізінен, балапандарға қатысты айтылады. Адамдарды көрмеген, олардан қашқақтайтын, үлкіп қорқатын балапандарға. Ал, Қаршығаны «кісікиік» деп атауы оның көп адамдармен сөйлесе бермеуі, оларды маңына, жан-дүниесіне жолатпауы секілді мінезіне себепті қолданған. «Тағымінез» анасы дегенде де тағымінез ұғымы көбіне жылқыға қатысты, я жылқы мінезді адамдарға қатысты айтылады. Бұл жердегі беріп тұрған ұғымы- қызуқанды, тәкәппар [1:8]. Жалпы, автор шығармаларындағы көп кейіпкерлердің бойындағы мінезі «Кісікиік» сөзімен сипатталады. Тек Қаршығаны ғана емес, сонымен қатар «Жан иесіндегі» басты кейіпкердің бірі-жынды әйелді де, «Майя» повесіндегі студент қызды да осы сөзбен сипаттайды.

Және де я жергілікті диалект, я архаизм сөздерді қолданып, шығарманың теориялық, тілдік ерекшеліктерін одан әрі көркем қыла білді.

Әбүйір (абырой) болғанда, *шаһар* (қала), *жандармен* (лезде), *лықсыған* (маздаған) ыстық сағыныш, *бұлақша* (көл боп) аққан көз жасы, *ғұмырында* (өмірінде), *демде* (лезде) жайылған, «жәутендеп» сөзін «*аутаңдап*» деп.

Айгүл Кемелбаева тырнақалды шығармаларының көркемдік ерекшелігі - қоршаған дүниенің бейнеленуі, шығарманың басым бөлігінің табиғатқа, жансыз дүниелерге көркем жан бітіруі еді. Әр әңгімесі тіршіліктегі, табиғаттарғы сол уақыттағы қалпын баяндаумен басталады. Мәселен, Нәресте жер жүзін анасындай аймалап, жарылқап тастайды [1:87]. Яғни, күнді ана деп, жерді нәрестеге теңеп(метафора) күн жерге күн сәулесін таратуы *аймалап, жарылқап тастайды* деген кейіптеу тәсілін қолданады. Жазушы кейіптеу арқылы көлдегі бұйра толқындарды шабақша жыбырлатады (шабақша жыбырлап бұйра толқындар). Ал сол көлдің өзін кесе -кесе күміс көлдер деп сипаттап, көлдің бетін азан-қазан деп жан бітіреді [1:11]. Осы секілді бірнеше кейіптеулерге мысал келтірсем: қайыңы сыңсыған, мұз қабағын ашпай тұнжырайды. *Қыстың* қасқыр боп *ұлыған* азынаған боранды күні; *қыстың* аш бөріше *азынаған* боран түтеген түні («Жан иесі») [1:28]. Марғау тау *бауырын жазып, төсін керіп*; Құстарын жоғалтқан көктегі күн қара суыққа *тез тоңады*. Жүзін бұлтпен *бүркеніп, қалтырап, қабағын ашпай тұнжырайды* [1:40].

Автор туындыларынан теңеу сөздерді көп кезіктіруе болады. Мысалы, ауасы *балдай*, тыныштық *тұңғиық судай*, айнала *сүттей ұйып*, күн *алтындай* салқын, қаршыға *жебедей* самғап, көрдей қараңғы, *торғайдай* тозып қашып құтылды, *қара тастай* қатып тапжылмады; тар жолды: *түлкі қаиқандай* бұраңдаған тар жолда, ерте сарғайған қайыңдары *қазының майындай* мөлдіреп тұрғаны, ептілік қасетін *қаршыға құстай* ептілік деп және арық балаға *қаңылтадай* 10 жасар бала, деген секілді теңеу сөздерін қолданады. [1:89]. Осы орайда теңеулерді жазушының шеберлігі арқылы пайда болған қолданыстар ретінде көруімізге болады. Авторлы теңеулердің тілдің динамикалық жүйесінің белсенді процесінің бірі ретінде қарастыра аламыз [2:37].

Мезгіл уақытына байланысы кешкұрым, кеш батқан кез, өткен заманда деген сөздер легін шығармадан таппайсыз. Айгүл Кемелбаеваның тілдік ерекшеліктерінің бірі осы шығар- әрбір уақыт, көңіл-күй, адамның болмыс -бітімі, бәрін де табиғатпен, белгілі бір жағдаймен байланыстырады. Кешкі мезгілдің нақты бір уақытын *ауылдың еңкейген қариясы ақшам намазға жығылған мезгіл, өткен заманға байланысты адам ата лыпасыз күн кеикен атам заманда, түн мезгілін қазанша төңкерілген барқыт түні* деп көрсетеді [1:88].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кемелбаева А. Тобылғысай. – Астана: «Елорда», 2001. -120 б.
2. Хасанов Ғ. Қ. Когнитивті лингвистиканың категориялары. – Орал: «Шұғыла Принт», 2020. -132 б.

ҚОЛДАНБАЛЫ ГЕОМЕТРИЯ ТЕРМИНДЕРІНІҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ САЛАЛЫҚ СӨЗДІКТЕРДЕ БЕРІЛУІ

Э.А. Кемельбекова

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
e.kemelbekova@mail.ru

Аннотация: Қазіргі кезде қолданбалы геометрия саласының қазақ тіліндегі терминдерін жасауда, түсіндіруде және қолдануда туындап отырған мәселелер айтарлықтай көп. Оған қоса, қолданбалы геометрия саласы бойынша мемлекеттік тілде жазылған еңбектердің аздығы, әсіресе, осы саладағы терминдер сөздігінің жоқтығы да мәселенің маңыздылығын айқындай түседі. Осы орайда қолданбалы геометрия терминдерінің қазақ тіліндегі салалық сөздіктерде берілуі мен аудармасындағы мағыналық құрылымын зерттеу аса қажет.

Мақала тақырыбының өзектілігі қазақ тілді терминдер сөздігіндегі қолданбалы геометрия ұғымдарын білдіретін терминдік бірліктерді жүйелеп, олардың уәждік және семантикалық қырларын кеңінен талдауымен анықталады.

Түйін сөздер: қолданбалы геометрия, сызба геометрия, проективтік геометрия, терминологиялық сөздік, термин, салалық терминдер, сөздік.

Abstract: At present, there are quite a lot of topical problems in our country that arise by interpreting, creating and using terms in the field of applied geometry. In addition, it is necessary to note the lack of a large number of books in the field of applied geometry written in the state language, especially the lack of a dictionary of terms in this area becomes clear the importance. In this regard, it is necessary to study the semantic structure of applied geometry terms in the conveyance of meaning and translation in kazakh professional terms dictionaries. The relevance of the article topic is determined by the systematization of the terms representing the concepts of applied geometry in the dictionary of Kazakh terms, by a broad analysis of their motivational and semantic aspects.

Keywords: applied geometry, descriptive geometry, projective geometry, terminological dictionary, branch dictionary, term, professional terms, translation, branch terminology.

Кіріспе

Ғылымның белгілі бір саласын меңгеру үшін алдымен сол салаға тән терминдер жасалады. Термин белгілі ғылым саласының ұғымдар жүйесінен туындайды. Қазақ ғылыми тілі мен терминологиясын дамыту салалық терминдердің ұлттық үлгісін жетілдірудің, жүйелеудің тілтанымдық негіздерін жасау үдерісімен де байланысты іске асырылады.

Отандық ғылымда сонау 1933 жылдан бастау алған бұл мәселе әлі күнге дейін кенжелеп келе жатыр.

Қазақ тіл білімінде терминология саласының ғылыми мәселелері А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, Ж.Аймауытұлы, Х.Досмұхамедұлы, Қ.Кемеңгерұлы, С.Жиенбаев, Н.Сауранбаев, С.Аманжолов, М.Балақаев, С.Талжанов, Ә.Сатыбалдиев, Ә.Қайдаров, С.Исаев, Ш.Сарыбаев, Б.Қалиев, Ө.Айтбайұлы, Ш.Құрманбайұлы және т.б. ғалымдардың зерттеулерінде қарастырылған. Қазақ терминология-

сы ғылымының тұтас тарихы, терминдік жүйе мен терминжасамның теориялық мәселелері академик Ө.Айтбайұлының ғылыми еңбектерінде жасалған. Ал терминологиялық лексиканы зерттеп, оның теориялық мәнін, мазмұнын анықтауда Б.Қалиевтің («Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары», 1988), Ш.Құрманбайұлының («Қазақ тілі лексикасының терминденуі», 1999) монографиялық зерттеулерін, А.Исанова, С.Әлісжанов, Ш.Біләлов, С.Исақова, Г.Ақшалова, А.Қоңырова, Ж.Молдажаров және т.б. салалық терминологияға қатысты ғылыми еңбектерін атауға болады. Лингвистикалық терминдерді қазақ тіл білімінің метатілі мәселелеріне қатысты тезаурустық сипатта қарастырған Е.Қ.Әбдірәсіловтің, терминдердің танымдық сипатын зерттеу нысаны еткен С.Ақаевтың зерттеулері терминология саласын зерттеудің жаңа деңгейін көрсетеді.

Негізгі бөлім

Қазақ ұлттық терминологиясын қалыптастыру мен ғылыми негіздемесін жасауға зор үлес қосқан А.Байтұрсынұлы термин қалыптастырудың мынадай ұстанымдарын ұсынған:

1. Терминдерді ана тілінен және ұлттық танымдық тұрғыда қалыптастыру;
2. Терминдер оқырманға түсінікті болуы;
3. Қажет жағдайда шет тіл терминдерін қолдану;
4. Шетел терминдерін қолдану үстінде барынша анықтамалар арқылы түсіндіру;
5. Терминжасамда жүйелілік болуы;
6. Уәжді терминдер жасалуы.

Сонымен қатар:

а) ең алдымен термин ретінде ұғым мағынасын толық беретін қазақ сөздерін алу;

ә) ондай сөздер қазақ тілінде табылмаған жағдайда оларды туыстас тілдерден алу;

б) жаппай қолданылатын әлемдік терминдер қабылдана алады, бірақ олар қазақ тілінің табиғатына сәйкес өзгерту;

в) қазақ тілінің табиғатына сәйкеспейтін барлық өзге тілдердің сөздері дәл қазақтың айтуына сәйкес өзгерту тиістігі [6].

Осындай қағидаттар негізінде А.Байтұрсынұлы қазақтың ғылым тілін қалыптастырды.

Академик Ө.Т.Қайдар ұсынған қағидаттарға назар аударсақ:

1-қағидат: Мемлекеттік тілде терминологияның қалыптасуына тікелей мемлекеттің өзі араласуға тиіс.

2- қағидат: Термин сөздерді бұқараның құндылығы ретінде қарап, оның тиімді де қажетті жақтарын саналы түрде пайдалану.

3-қағидат: Салалық терминдер мен атауларды жаңадан жасауда, өзгертуде, ауыстыруда ең алдымен қазақ тілінің төл және бұрыннан қалыптасқан байырғы лексикалық байлығын сарқа пайдалану.

4-қағидат: Термин шығармашылығында бұдан кейін туысқан түркі тілдерінің

озық тәжірибелерінен, оңтайлы да үйлесімді сөз жасау модельдерінен мүмкіндігіне қарай пайдалану.

5-қағидат: Тіліміз үшін қажет, бірақ дәл баламасы жоқ, аударуға келе бермейтін интернационалдық терминдер мен атауларды қазақ тілінің өз ерекшеліктеріне икемдеп қабылдау.

6-қағидат: Орыс тілінен енген термин-атауларды мүмкін болғанынша қазақша аударып қолдану; аударуға келмейтіндерін бұрынғыдай сол қалпында емес, қазақ тілінің фоно-морфологиялық ерекшеліктеріне үйлестіре қабылдау.

7-қағидат: Салалық күрделі терминдер мен атауларды қазақ тілінің өз негізінде алғашқы әріптері мен буындары бойынша кеңестік-интернационалдық термин-атаулардың үлгісін қысқартып қолдануды заңдастыру.

8-қағидат: Күн санап толассыз туындап жатқан терминдік ұғымдарға тілімізден дәл балама іздеуде де, термин-атауларды жаңадан жасауда да жалпы терминдерге тән талаптарды сақтай отыра, дәстүр мен шарттылық заңдылығын мойындау.

9-қағидат: Тілімізге қабылданатын терминдер мен атаулардың мағыналық, тұлғалық жағынан жақындарын өзара топтастырып, салыстырып отырып, лексикалық байлығымызды салалық жүйе бойынша жіктеп, саралап пайдалану.

10-қағидат: Тіліміздегі ұлттық және интернационалдық термин-атаулардың сандық және сапалық арасалмағын табиғи қалыптас сақтаудың жолдарын іздестіру [4].

Бұл қағидаттар қазір де өз маңызын жоймай, ұлттық терминологияны қалыптастыруға септігін тигізіп отыр. Бұл бағытта қазақ тіліндегі қолданбалы геометрия терминдерінің салалық сөздіктердегі семантикалық құрылымын зерттеудің маңызы зор. Осыған орай қазақ тіліндегі қолданбалы геометрия ұғымдарын білдіретін терминдік бірліктерді ғылыми тұрғыдан жүйелей отырып, олардың уәждік және семантикалық қырларын сабақтастықта қарастыру қазақ терминологиялық жүйесінің ұлттық болмысын анықтауға қатысты тақырыптың өзектілігін көрсетеді.

Қазіргі кезде қолданбалы геометрия саласының қазақ тіліндегі терминдерін жасауда, түсіндіруде және қолдануда туындап отырған мәселелер айтарлықтай көп. Оған қоса, қолданбалы геометрия саласы бойынша қазақ тілінде жазылған еңбектердің аздығы, әсіресе, осы саладағы терминдер сөздігінің жоқтығы да мәселенің маңыздылығын айқындай түседі.

Қазіргі кезде қолданбалы геометрияға қатысты қазақша термин жасау ісімен тұрақты түрде айналысып жүрген ғалымдар тым аз. Көпшілік жағдайда қазақша термин жасаудан гөрі, бұрынғысынша шетел сөздерін (латын, грек, ағылшын, француз, неміс, орыс, т.б.) ала салу қолайлы көрінеді. Профессор Б.Қалиұлының айтуынша, қазақ тілі терминдерінің 70-80 пайызы жат жұрттық, әсіресе, орыс терминдері болуы – кеңес заманы саясатының әсері. Мұны айтып отырғаны себебі: кез келген тіл, егер оның сөздік құрамының 60-70 пайыздайы өзге тілдерден енген сөздер болса, онда ол өзінің тілдік қасиетінен айырылып, дербес тіл болу-

дан қалады екен [5]. Егер қазақ тілі терминологиясының 60-70 пайызы таза қазақша терминдер болмаса, оны қазақ тілінің терминологиясы деп айтуға болмайды. Осы тұрғыдан: бұған дейін тек орысша қабылданып келген жат жұрттық терминдердің қазақша аударуға келетіндері болса, оларды аударған жөн деп санайды ғалым. Жалпы геометрия саласында қазақ тіліне шет тілдерден еш өзгеріссіз, сол күйінде қабылданған терминдер көп кездеседі. Мысалы, *аксиома, теория, гиперболола, эллипс, парабола, асимптота* т.б. Ғалымдардың есептеуінше, геометрия саласына қатысты ғылыми еңбектер мен сөздіктерде таза қазақ тіліндегі терминдер тек 20-30 пайызды құрайды. Ал олардың 70-80 пайызы не таза орысша, не орысша-қазақшасы аралас жүрген құрама терминдер. Дегенмен осыған дейін терминологиялық сөздіктерді жасаудың мәселелері практика жүзінде қарастырылмай келді деп айта алмаймыз. Бірақ олардың өзіндік кемшіліктері де болды. Атап айтқанда:

- Қолданбалы геометрия саласындағы терминологиялық сөздіктердің әртүрлі нұсқада шығарылуы. Бұл терминологиялық сөздіктердегі жүйеліліктің сақталмауына, бірізділіктің болмауына итермеледі.

- Терминологиялық сөздіктердің құрылымында қажет тұста керекті шартты белгілер мен сілтемелер берілмеуі;

- Терминологиялық сөздіктердің мазмұны мен құрылымының оның басты мақсаты мен қызметіне сәйкес келе бермеуі. Мысалы, көптеген аударма сөздіктерде терминдер дұрыс аударылмай жатады, кірме терминдер сол қалпында қазақ тілінде беріле салады. Мұндай кемшіліктер аударма терминологиялық сөздіктің негізгі қызметін жүзеге асыруға мүмкіндік бермейді;

- Терминдерді сұрыптау, оларға анықтама беруде бірізді үлгі мен принциптердің сақталмауы. Кейбір сөздіктерде бірнеше термин бір нұсқада аударылып беріледі немесе бір терминнің әртүрлі аудармасы кездеседі. Бір ғана терминнің бірнеше аударма нұсқасының болуы, олардың әртүрлі сөздікте әртүрлі аударылып берілуі терминологиядағы синонимділікті, терминдердің қолданысындағы жарыспалылықты тудырады.

- Қолданбалы геометрия терминдерінің қазақ тіліндегі терминологиялық сөздіктерінде жасалу жолдары, морфологиялық құрылымын беру тәсілдерінің қалыптаспауы [3].

Мұндай кемшіліктердің орын алуының екі себебін бөліп көрсетуге болады. Біріншісі – сөздік бетінде баспа жұмысында жіберілген грамматикалық және техникалық қателіктерге байланысты болған кемшіліктер. Екіншісі – сөздіктердегі терминдерді қазақшалау кезінде, яғни оларды ұлт тілі негізінде жасауда жіберілген кемшіліктер.

Алдымен сөздіктерде жіберілген техникалық, грамматикалық қателіктер салдарынан орын алған түсініспеушілікке тоқталып өтсек, аталған сөздіктерде техникалық қателіктерге байланысты кері түсінік қалыптастыратын *прямые-тузулер* (түзулер); *уклон литейный -құйма еңісі* (құйма еңіс), *ширина-ен* (ені), *шейка - мойынақ* (мойын) секілді терминдер кездеседі. Бұл кемшіліктер аударма мәсе-

лесіне кері әсерін тигізетін болғандықтан, қолданбалы геометрия саласындағы терминдерді ұлт тілінде жасаудың проблемаларын қарастыруды жөн санадық.

Екіншісі – терминдерді қазақ тілінде жасау кезінде жіберілген кемшіліктерді шартты түрде былай жіктеуге болады:

1. Бір терминнің екі сөздікте екі түрлі берілуі;

2. Бір-бірімен тығыз байланысты ұғым атауларын терминологиядағы жүйелілікті сақтамай аудару:

- жеке термин ретіндегі аудармасы бір басқа, ал күрделі термин құрамындағы аудармасы бір басқа терминдер;

- бірде аударылып, бірде аударылмай берілген терминдер;

3. Жұрнақтардың дұрыс аударылмауы, мұның өзін екіге бөліп қарастыруға болады:

- орыс тіліндегі әр түрлі жұрнақтардың қазақ тілінде бір ғана жұрнақпен берілуі;

- керісінше, орыс тіліндегі бір жұрнақтың қазақ тілінде әр түрлі нұсқада берілуі;

4. Аудармасы күмән туғызатын терминдер;

5. Сөздіктерде аталым ретінде берілмеген терминдер;

6. Аударуды қажет етпейтін терминдерді қазақшалаудан туған қателіктер.

Осы кемшіліктерді жеке-жеке мысалдар арқылы дәлелдеп көрейік.

1. Екі сөздіктегі нұсқасы да қазақ тілінің сөздері, яғни терминді аудару барысында екі сөздікте синонимдес сөздер қолданылған. Мәселен, **проекция-проекция**, **кескін**, **кескіндеу**, **бейнелену**; **центральный-центрлік**, **орталық**, **тоғысу**; **параллель-параллель**, **қосарланған сызық**, **қоссызба**; **перпендикуляр-перпендикуляр**, **тікше**, **тік орналасқан**, **план-план**, **нұсқа**, **сызба**, **жоба**; **фронтальная проекция-фронтальдық проекция**, **қасбеттік проекция**, **қасбеттік кескін**; **горизонтальная проекция** - **горизонтальдық проекция**, **көлбеу проекция**, **көлбеу кескін**, **көлбеу бейне**; **профильная проекция** - **профиль проекциясы**, **қаптал проекциясы**, **қаптал кескіні**, **қаптал бейнесі**; **линия горизонта** - **горизонт сызығы**, **көкжиек сызығы**, **деңгей сызығы**; **четверть** - **төрттік**, **ширек**, **төрттік бөлім**, **төртке бөлу**; **октант** - **октант**, **сегіздік**, **сегізге бөлу**; **луч проецирующий** - **проекциялаушы сәуле**, **кескіндеуші сәуле**;

2. Бір сөздікте аударылып берілген термин екінші сөздікте шет тілдік нұсқасында қабылданған. Мысалы, **шегі**, **габарит (габарит)**; **делегей**, **диск (диск)**; **нұсқа**, **пішін**, **контур (контур)**; **пішім**, **формат (формат)**; **тұрық**, **корпус (корпус)**; **нобай**, **эскиз (эскиз)**; **кескін**, **проекция (проекция)**; **орталық**, **орта**, **центр (центр)**; **қасбет**, **фасад (фасад)**; **қалып**, **пішін**, **түр**, **форма (форма)**; **айналу беті**, **түзу сызықтық бет**, **торс (торс)**;

3. Жалпы ортақ бір термин ғылым салаларында әртүрлі мағынада береді. Бұл қатарға бірде **өзек**, бірде **сырық** деп аударылып жүрген **стержень** және **сәулеттік сызу**, бірде **сурет**, бірде **перспективалық даму** деп аударылып жүрген **перспектива** терминдерін жатқызуға болады.

Жоғарыда сөз еткен еңбек авторларының терминдерді аударуда варианттылыққа жол беруі терминдердің көпшілікпен қабылдануына да, сала мамандарын даярлау ісіне де кері әсерін тигізери анық.

Қолданбалы геометрия саласында жеке термин ретіндегі аудармасы бір басқа, ал күрделі термин құрамындағы аудармасы бір басқа терминдер де жиі кездеседі. Атап айтсақ, осы саладағы түсіндірмелі сөздікте жеке термин ретінде «точка зрения» деген сөзді «*қарау нүктесі*» деп аударған, ал дұрыс нұсқасы «*көру нүктесі*» болады; «*фронтальная проекция*» деген сөз «*фронтальді проекция*» деп аударылған, дұрыс нұсқасы «*алдынан қараған көрініс*»; «*плоскость горизонтальная*» деген сөздің аудармасы «*горизонталь жазықтық*» делінсе, дұрыс нұсқасы «*көлбеу кескіндеу жазықтығындағы кескін*» болады; ал «*плоскость профильная*» деген сөздің аудармасы «*профиль жазықтық*», ал дұрыс нұсқасы «*қаптал кескіндеу жазықтығындағы кескіні*».

Бірде аударылып, бірде аударылмай берілетін терминдер немесе бір сөздіктің ішінде, бір оқу құралында қазақша және шет тілдік нұсқасы бірдей жүретін сөздер де термин қорымызда жиі кездеседі. Оларға мысал ретінде қолданбалы геометрияға қатысты сөздіктерде берілген сөздер *проекция* – кескін, бейне (*проекция*); *центр* – орта, орталық, ортасы (*центр*); *перспектива* – көрнек кескін, сурет, сәулетті кескін, сәулеттік бейне (*перспектива*); *перпендикуляр* – тікше, тікше орналасқан (*перпендикуляр*); *план* – жоба, көрініс, сызба, нұсқа (*план*); *позиция* – тұрғылық, тұрақ (*позиция*); *форма* – пішін, түр, қалып (*форма*); *фигура* – кескінді, сурет (*фигура*).

Орыс тіліндегі әр түрлі жұрнақтардың қазақ тілінде бір ғана жұрнақпен берілуі бұған дейін де алынған болатын. Терминтанушы Ш.Құрманбайұлы «Ұлт тіліндегі термин шығармашылығының жандана бастауына байланысты бұрын бірен-саран терминдерді жасауға ғана қатысып, аса өнімділік таныта қоймаған жұрнақтарды пайдалану арқылы жаңа терминдерді жасау үрдісі де байқалады» деп, оған А.Байтұрсынұлы ізімен жасалған, зерттеу нысаны болып отырған саланың *қосындылауыш* – сумматор, *шоғырлауыш* – концентратор, *шектеуіш* – ограничитель, *модульдеуіш* – модулятор, *құрылмалауыш* – конструктор, *жоспарлауыш* – планировщик, *сипаттауыш* – описатель, *вычислительный* – есептеуіш, т.б. терминдерін келтіреді. Орыс тіліндегі *-атор*, *-ятор*, *-тор*, *-щик*, *-чик*, *-тель*, *-ный* суффикстерінің қазақ тіліне бір ғана *-уыш*, *-уіш* жұрнағымен аударылғандығын алға тартып, бұлардың ішінде сәтті жасалған деп тек *-атор*, *-ятор*, *-тор* суффиксіне сәйкес келеді. Бұл кемшіліктің себебіне термин жасаушы сала мамандарының терминжасамның лингвистикалық қырына және терминтанудың жүйелілік сияқты маңызды талаптары мен қосымшалардың ерекшелігіне, грамматикалық мағынасына жете мән бермегендігін жатқызады [6]. Бұл жерде *-щик*, *-чик*, *-тель* суффикстерін қалыптасқан тәртіп бойынша *-шы*, *-ші* жұрнағымен аудару керек деп есептейміз.

Орыс тіліндегі бір жұрнақтың қазақ тілінде әр түрлі нұсқада берілуін тіркесті терминдерді қарастыру барысында аңғаруға болады. Салалық сөздіктердегі тір-

кесті терминдер құрамында бір анықтауыштық қызмет атқаратын сыңардың түрлі нұсқада жазылуы орын алып отыр. Мысалы, *проекционный чертёж, проекционная плоскость, проекционная геометрия, проекционное черчение* тіркестері қазақ тіліне *сызу проекция, жазық проекция, геометриялық проекция, сызба проекция* деп аударылған. Ал *пропорциональное деление, пропорциональная величина, пропорциональная длина* тіркестері *пропорционалдық бөлу, пропорционалдық шама, пропорционалдық ұзындық* деген нұсқада берілген. Сондай-ақ, *виртуаль құрылғы, виртуаль нақтылық, виртуальдық мәліметтер базасы; стандартты бағдарлама, стандарттық режим* сияқты тіркесті терминдер де кездеседі. Бұл терминдердің құрамындағы алғашқы сыңарларының барлығы орыс тілінің *-ный, -ная, -ное* жұрнағы арқылы жасалған. Термин жасаудағы бірізділік, жүйелілік қағидаларын ұстанып, аталған терминдерді де бірізге келтіру қажет деп ойлаймыз.

Аудармасы күмән туғызатын терминдер қатарына сөздіктермен жұмыс барысында анықталған, жоғарыда аталып өткен терминдерді жатқызуға болады. Бір терминнің әр сөздіктегі түрлі нұсқасы сала мамандарын, көпшілік қауымды шатастырады. Кез келген аудармашы қандай да бір мәтінді аудару кезінде бірінші кезекте терминдердің сөздікте бар нұсқасына жүгінеді. Ал егер әр сөздікте бір термин түрлі нұсқада, не қосымшасының мағыналық қасиеті ескерілмей берілген болса, ол әрине, аудармашының жұмысына да кері әсерін тигізбек. Сонымен бірге аталған сөздіктерде *простое число - жай сан* сөзі *simple number* және *prime number* (дұрыс нұсқасы) нұсқаларында берілген. *геометрическое многообразие - геометриялық әртүрлік* деген сөздің орнына *геометриялық көптүрлік* деп береді, ал ағылшын тіліне аударғанда *geometric manifold* орнына *geometric variety* деп аудару қажет, ал *собственный вектор* деген терминді қазақ тіліне *меншікті вектор*, ағылшын тіліне *proper vector* деп аудару дұрыс емес. Аталған терминнің қазақ тіліндегі дұрыс аудармасы – *өзіндік вектор*, ал ағылшын тіліндегі – *eigenvector*.

Терминдердің аудармаларындағы жіберілген қателіктер әр елдің терминдердің қолданудың әртүрлі дәстүрлерімен байланысты болады. Мысалы, *геометрия Лобачевского* - қазақша *Лобачевский геометриясы* деп аударылады, ал ағылшын тіліне *Lobachevsky geometry* деп аудару қате, дұрыс нұсқасы – *hyperbolic geometry*. *Lobachevsky geometry* термин батыстың математикалық әдебиеттерінде қолданылмайды. Терминді қабылдар кезде және сәттірек аудару үшін жалпы мағынасын түсіну керек.

Сонымен қатар салалық сөздікте «*шероховатость*» терминін «*кедір - бұдыр*» деп қазақшалаған. Қазақ тіліндегі баламаның ғылыми стилге толық жауап бермейтінін алға тартып, бұл терминді де аудармасы күмәнді терминдер қатарына жатқызамыз. *Кедір-бұдыр* қос сөзінің ауызекі стилге жақындығын ескеріп, аталған терминнің баламасы ретінде «*кедір*» сөзінің өзін алуға болады деп санаймыз.

Негізінен, қолданбалы геометрия саласында ғылыми стилге тән емес стилде жасалған терминдер, бірен-саран болса да, кездеседі. Тағы бір мысал осы салаға қатысты сөздікте *точка зрения* тіркесі – *қарау нүктесі* деп алынған. Бұл терминді

ғылыми стильде “*көру нүктесі*” деп алса, дұрыс болатын шығар.

Сөздіктерді талдау барысында кейбір геометриялық терминдердің аталым ретінде мүлдем берілмегенін анықтадық. Бұның өзі осы салаға қатысты мәтінді аударушыға қиындық тудырары мәлім. Біз талдаған салалық сөздіктерден қолданбалы геометрия саласына жататын «*габарит*», «*винт*», «*макет*», «*ось*» сияқты терминдер кездеспеді. Ал техникалық термин ретінде «*заттың немесе сызбаның өлшемдері: ендік, ұзындық, биіктік*» (*габарит*), «*бұралмалы кеңістік қисық сызығынан құралған бет*» (*винт*), «*зат немесе нәрсенің үшөлшемді кеңістіктегі қолдан жасалған нұсқасы*» (*макет*), «*шеңбер мен айналу беттерінің ортасын көрсететін және координата жүйесін анықтайтын сызықтар*» (*ось*), мағынасындағы аталымдардың қолданбалы геометрия үшін маңызы айтпаса да түсінікті. Алайда олардың не қазақша баламасының, не шет тілінен өзгеріссіз қабылданған түрінің осы ғылымға қатысты негізгі сөздіктерде берілмеуі ғылыми мәтінді аудару жұмысына кедергі келтірері анық.

Жоғарыда көрсетілген кемшіліктерге қарап, қолданбалы геометрия саласында қазақ тілінде жасалған терминдердің барлығын іске жарамсыз деп қабылдауға болмайды. Бұндай кемшіліктердің орнын міндетті түрде толтыру керек деген пікірдеміз.

Қорытынды

Жаңадан сөз түзу, термин жасау барысында терминжасамның барлық тәсілдерінің бірдей өнімді болмайтындығы белгілі. Сонымен бірге бұрыннан қалыптасқан ұғымдар мен атаулардың жасалу жолдарынан, әдіс-тәсілдерінен үлгі алып, терминді мейлінше табиғи түрде қалыптастыруға назар аудару керек. А. Байтұрсынұлы мен Ә.Қайдардың ұсынған қағидаттардың бірі – термин шығармашылығында туысқан түркі тілдестерінің озық тәжірибелерін пайдалану. Бұл жөнінде Ш.Құрманбайұлының: «Түркі тілдері арасындағы терминдерді біріздендіруге өзара терминалмасым үдерісін жолға қою арқылы ортақ терминдер қорын молайта берудің маңыздылығын көрсететін негіз жеткілікті», - деген тұжырымы орынды деп санаймыз [6]. Түркі тілдес және басқа тілдердегі терминологиялық сөздіктердің құрылымына сүйене отырып, қазақ тілінің өзіндік терминологиялық сөздіктер жасау тәжірибесін байытып, тәжірибелік тұрғыдан дамуын айтуымыз қажет.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, қолданбалы геометрия саласына қатысты сапалы сөздіктер жасау қажеттілігі туындайды. Мұндай сөздіктер тек ғалымдар мен мамандар және осы ғылымды терең игеру үшін ғана емес, сонымен қатар осы бағыттың білім алушылары үшін де аса қажет. Білім алушы белгілі бір тілді, пәнді жақсы білсін, меңгерсін десек, бірінші кезекте сол тілге, пәнге тән терминдердің тақырыптық, түсіндірмелі және оқулық сөздігін жасауымыз керек. Мақала тақырыбына өзек болып отырған қолданбалы геометрия саласы терминдерінің қазақ тіліндегі тақырыптық, түсіндірмелі және оқулық сөздігін жасаудың өзектілігі осы қажеттілікпен де түсіндіріледі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Есмұханов Ж. Сызба геометрия және техникалық атаулардың орысша-қазақша сөздігі. – Алматы, 1999. -387 б.
2. Жаңабаев Ж. Инженерлік графика (Сызба геометрия, машина жасау сызуы). - Алматы, 2012. – 507 б.
3. Исакова С.С. Қолданбалы терминология. – Ақтөбе, 2015. – 175 б.
4. Қайдаров Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы, 1993. – 137 б.
5. Қалиев Б. Қазақ терминтанымның өзекті мәселелері. – Алматы, 2008. -20 б.
6. Құрманбайұлы Ш. Салалық терминологияны қалыптастыруда орын алып жүрген кемшіліктер // Салалық терминология: бүгін мен болашағы. Республикалық ғылыми-практикалық семинар материалдары. –Астана, 2003. –140 б.
7. Құдайбергенов Р. Техникалық көптілдік сөздік. – Астана, 2008. -800 б.

UDC 811.111.1

THE NATIONAL FEATURE OF THE CONCEPT OF “WEALTH-POVERTY” IN THE LINGUISTIC IMAGE OF THE WORLD

K.K. Kerimbayeva

*L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
camila_81@mail.ru*

Abstract: *The article focuses on axiological problems. The values of the modern multicultural world are discussed from a linguistic and cultural point of view. Axiological linguistics is considered as a significant source of axiological information.*

Keywords: *image of the world, national cognition, wealth, poverty, concept, universal picture.*

The Values in the Modern World

The nature of values, the correlation between national, class and human, temporal and eternal, natural and universal is relevant, and recognition of the universal human values priority is not objectionable. But we should remember that a statement on the universal human values priority does not clarify their nature, that is, the question of what universal human values are and what place they occupy in life of the individual and society remains open. Comprehension and understanding of the values, their classification in the context of a particular cultural-historical paradigm is a complex process, and we cannot do without solving the problems of a cultural and national identity of the individual, society, no matter how we feel about the integration processes in the world, occurring due to globalization, what roles we can or could play, and which ones are suggested to us and predetermined. [1]

Picture of the world in human's cognition is the complex of his personal life experience

and contrasting features in his notion. Contrasts forms from the results of cognition of the world, creation, things and events in life. Enormous contribution to the theory of antonymy were made by A.I.Alehina, Y.D.Apresyan, N.B.Boyeva, L.A.VVedenskaya, V.A.Ivanova, V.N.Kommisarov, I.L.Medvedeva, E.N.Miller, V.A.Mikhailov, M.V.Nikitin, L.A.Novikov, E.I.Rodicheva, N.L.Sokolova, M.M.Halikov, D.A.Cruse, S.Jones, J.S.Justeson, S.M.Katz, G.Leech, J.Lyons, A.Mettinger and others. [2]

One of the fastest growing areas of Kazakh linguistics today is anthropological research. Gender linguistics, cognitive linguistics, a large area of research in the field of anthropocentrism, is now developing as a separate scientific field on the basis of scientific principles and approaches.

Diachronic and synchronous analysis of established concepts of culture in linguistics, linguocultural interpretation of poetic words in our language, the solution of linguocognitive problems are among the most important scientific research. V.A. Maslova says: «Linguistic visual representations of the world are intertwined in different languages, depending on the peculiarities of each language, each nation's recognition of the world, the naming of these fragments.» [3]. Analyzing the results and definitions of research in modern linguistics, in our opinion, cognitive linguistics can be understood as a branch of linguistics based on anthropocentric orientation. One of the key elements of cognitive structure is the concept. It is known that in modern linguistics the term «concept» has become the subject of many debates, in connection with which several scientific directions have been formed. Therefore, the definitions of the term «concept» are different. The development of science over time also affects language. It opens the way to new discoveries. At the present time, research on the issue of «language and literature, culture and ethnicity» in various fields of science, at the intersection of disciplines, is based on the recognition of the national character of language, national identity, national spirit. The study of the nature and life of the people in accordance with the principle of recognition of their language through its language has become a new direction in linguistics.

This direction forms the basis of the field of anthropological linguistics, which considers the human factor in language in close connection with the nature of language. Therefore, in the field of anthropocentrism, language is studied not only as a system, but also the relationship between language and man, language and cognition, language and culture, language and society. If we say that a person learns the environment through the ability to think, then language reflects the activity of thought in an artistic image, in a certain linguistic pattern. Mankind's knowledge of reality is common to all peoples, because it is true that knowledge is realized not through language, but through the activity of the brain. As a result of brain activity, language units communicate with the objective world, through which a person recognizes the world. And the results of this human cognition are reflected in the language through language symbols. Cognition is an artistic image of the real world. This is the expression of the image of the world in language. That is, the definition of information about the world through language symbols creates the notion of a linguistic image of the universe.

Among the concepts related to this person, the concepts of «rich» and «poor», the words that mean them, have been known in the Kazakh language since ancient times. There is a rich material about them in the Kazakh folk language, oral literature, modern literary language and literature. But they have not been specifically studied as a separate concept.

The concept of «rich» and «poor» became the first object of scientific research. A.N. Samoilovich published an essay on it in the 4th issue of the «News» of the Public Department of the Academy of Sciences of the USSR in 1936, entitled «Rich and poor in the Turkic languages.» The first scientific work on the concepts of «rich» and «poor» begins with this essay. In this work, the «rich» and «poor» language units are taken at the level of common Turkic languages considered. Concerning the notions of «rich» and «poor» in the Turkic languages, it contains well-known data from the historical monuments of ancient Turkic folklore. The aim is to form the social meaning of the words «rich» and «poor» from the earliest times, from the time of no writing to the present day. According to the concept of «rich», «poor» in the Turkic languages, the history of the words «wealth», «poverty», «rich», «poor» can be divided into 4 stages. It connects the earliest stages of development of words with the words «yes», «no» in the Turkic languages. Determines the meaning of the words «yes», «no» in many Turkic languages, giving their phonetic variants (bar, var, por, no, yok, jikh, okh, suokh, etc.). Recognizes the words «yes» and «no» as both nouns and adjectives, indicating that they are used in Turkic languages in the following sense.

However, the author warns that these meanings of the word «bar» are not the same in all Turkic languages. It is said that the word «bar» has two meanings in the Kazakh language, meaning «rich», «wealth». There is a Kazakh proverb that says that everything is there, that a frog does not scatter.

In our opinion, the use of the word «bar» in the sense of «rich», «rich» in the feudal era is a remnant of the previous non-class era, which was mainly used by ordinary working people, not in the language of the ruling class. That is, the historical record of the word «bar» dates back to the VIII century. An example of the fact that in the Orkhon script it means «rich», «rich» is the phrase bay-bar artim «I was rich, rich». The word «bar» in the sense of «rich», «rich» in the modern Turkic languages in the form of archaism is preserved mainly in the oral literature.

We use the word “no” in the Turkic languages in five senses, three of which are noun meanings; 1) absence, absence (absence), 2) passing away, (death), 3) unhappiness, poverty (unhappiness, misfortune, poverty); There are two numerical meanings: 1) non-existent, 2) poor, destitute.

The word «no» means «poor», «poverty» is common in some modern Turkic languages, and in most Turkic languages (Uzbek, Kazakh, Tatar, Bashkir, Kazakh, Crimean Tatar, Azerbaijani) is preserved in oral literature in the form of archaism.

A.N Samoilovich says that the fourth stage in the history of the development of opposition language units «Wealth-Poverty» is the longest period for the Turkic languages, which lasted from the XI-XIII centuries to the XX century. This was a

difficult period due to the development of domestic, international political, economic and cultural relations of the Turkic peoples, and the growing linguistic relations between Iran and the Arab world. The post-World War II national liberation movement had a strong influence on the social life of Turkey, a bourgeois republic was established, and the language was reformed. Former Russia says it has been able to build a post-revolutionary society since the October Revolution. [4]

At the same time, under the influence of Islam, the Persian word *geda* (poor) in the sense of «beggar», «poor» is widely used in Turkic languages, rich and poor, especially in the Kazakh language. It is also used in Turkic languages in the sense of «poor», «poor», «beggar», «poor», «sorrowful», etc.

In conclusion, the stages of development of the words «rich» and «poor» are associated with the first non-class tribal society in the history of the Turkic peoples, and then with the social changes of a feudal era of a class nature.

References:

1. Arutyunova N.D. Metaphor and discourse // Theory of metaphor: Collection. – М.: Progress, 1990. - 328с.
2. Юркенас Ю.К. Онимизация апеллятивов и развитие индоевропейских антропонимических систем. Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. М., 1979.
3. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – Минск, «Тетра Системс», 2004
4. Самойловч А.Н. Богатый и бедный в творчески языках известия АНССР, отд. обще. наук, 1936, №4 С. 21-66

ӘОЖ 801.82

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ САЛАСЫНДАҒЫ КІРМЕ ТЕРМИНДЕРДІҢ ШЫҚҚАН ТӨРКІНІ

Б.Е.Кеңес

*Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
barysgul221196@gmail.com*

Аннотация: Мақалада қазақ тіліндегі кірме терминдердің этимологиясы қарастырылады. Мақаланың басты мақсаты қазақ тілінің информатика саласындағы кейбір кірме терминдердің нақты қай тілден тілімізге еніп, қай мағынасы қолданылатындығын қарастырып, шыққан тегін анықтау болды. Қазақ тілінде кірме терминдер орыс тілі арқылы енгендігі көрсетілді. Мақалада «ақпарат» сөзі - араб тіліндегі мәлімет сөзі екендігі, «компьютер» сөзі - латын тіліндегі «санау» етістігінен жасалғандығы, «файл» сөзі - француз тілінен ағылшын тіліне кіре отырып метафоралануы, «браузер» сөзі - ағылшын тіліндегі сөздің метафоралану әдісі арқылы жасалған терминдер екендігі анықталды.

Кілт сөздер: термин, терминология, терминалмасым, кірме терминдер, информатика, ақпараттық технология

Abstract: *The article shows the etymology of borrowed (international terms) terms in the Kazakh language. The main purpose of the article was to find out the origin of some borrowed terms of the Kazakh language in the field of computer science, to consider what specific language they come from, what meaning they use. It was noted that the borrowed terms in the Kazakh language were borrowed through the Russian language. In the article, it was found that the word «ақпарат» is a word of information in Arabic, the word «computer» is made from the verb «count» in Latin, the word «file» is metaphorized by entering from French into English, and «browser» is a term created by the method of metaphorization of the word in English.*

Keywords: *term, terminology, terminological, introductory terms, Computer Science, Information Technology*

Кіріме сөздер, сөз алмасу мәселесі қазақ тіл білімінің даму барысында үнемі назарда болып, сонымен қатар әр кезеңде әртүрлі қарастырылады. ХХ ғасыр басында А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедұлы, Е.Омарұлы, Н.Төреқұлұлы сияқты қазақ зиялылары сөз етсе, 80-жылдардан бергі кезеңде бұл мәселе Ә.Қайдар, Ш.Сарыбаев, Р.Сыздық, Ө.Айтбайұлы, Б.Қалиұлы, Ш.Құрманбайұлы және т.б. көптеген тіл мамандарына арқау болған.[1]

Қазақ тіл білімінде әрдайым кіріме терминдерге қатысты пікірлер әртүрлі болғандығы байқалады. Ш.Құрманбайұлы осы мәселеге қатысты: «Жиырмамыншы жылдың бас кезіндегі қазақ оқығандары өзге тілден қабылданған сөздерді «жат сөздер», «кіріме сөздер», «бұратана сөздер», «бөгде сөздер», «қотыр сөздер», «бұралқы сөздер» деп атап, бұл сөздердің тілімізге көптеп кіруін тілімізді шұбарлау ретінде қабылдаса, 30-жылдардан бастап бұл атауларға «интернационалдық терминдер», «халықаралық терминдер» деген ат беріп, мұндай атаулардың көптеген халықтардың тілдеріне ортақтығын, ғылым-білім саласындағы қарым-қатынасты жеңілдететіндігін бастадық». Сонымен қатар ғалым: - «Біз неліктен оларды «интернационализмдер», «халықаралық терминдер» деп атайтын болғанымыз жөнінде шындап ойланып, мұны назар аударатын мәселе ретінде қарамаған екенбіз» деп ой салады. [2]

Қ.Жұбанов «Физика терминдері жайынан» атты мақаласында «интернационал терминдер қазақ тіліне судай сіңіп, бойына тарап, өз сөзіндей болып кетуі керек» деп, арабтан кірген «ақыл», «ақпар», орыстың «самаурын», «бөкебай» сөздері қазақтың өз сөзі болып кеткендігін айтады.[3]

Ал ағылшын тілінің ІТ терминологиясының терминдері басым көпшілігі латын және грек тілінен кірген сөздер. Сондай-ақ неміс, кельт, скандинавия, италиян, француз, неміс және араб тілдерінен енген сөздер болып келеді. [4]

Мақалада қазақ тілінің информатика саласындағы кейбір кіріме терминдердің нақты қай тілден тілімізге еніп, қандай мағынада қолданылатындығын қарастырып, шыққан тегін көрсету болып табылады.

Ақпарат сөзі. Ақпарат терминіне салалық ғылыми түсіндірме сөздігінде мынадай анықтама беріледі: (Информация; information) – 1. Айналадағы ортадан қабылданатын (кірістік ақпараты), айналадағы ортаға берілетін (шығыстық ақпараты) немесе кейбір жүйенің ішінде сақталатын (ішкі ақпарат) мәліметтер жиын-

тығы. Ақпарат дүниедегі объектілердің, процестердің және құбылыстардың кейбір қасиеттері мен қатынастарын бейнелейді. Компьютерде пайдаланылатын және өңделетін болғандықтан, ақпараттану саласында мәліметтер деп аталады. Ақпарат схемалар, сызбалар, мәтін, дыбыс және жарық сигналдары, энергетикалық және жүйкелік серпіндер (импульстер) түрінде беріледі және физикалық табиғатты байланыс желілері арқылы таратқыштан қабылдағышқа тасымалданады. 2. Таңбалар мен сигналдар түрінде берілетін белгілі бір объектілер, құбылыстар немесе жан-жануарлар дүниесі туралы мағлұматтар. 3. Есептеу техникасында – компьютерге еңгізілетін, оның жадында сақталатын, қажет кезінде өңделетін және сыртқы ортаға берілетін мәліметтер. 4. Ақпарат теориясы шеңберінде анықталмайтын бастапқы ұғым. Қабылданған ақпаратты түсіндіру үшін ақпарат көзі, байланыс арнасы мен қабылдағыштың болуы қажет. [5]

Ақпарат, ақпар (араб тіліндегі «ахбар» – мәлімет, хабар). Осылай деп маған үйреткен, Тарихтың ескі ақпарын (Қашаған Күржіманұлы). «Бес ғасыр жырлайды». II том. 1984 ж. Пайғамбарымыздың мұғжизат ақпарын, Ашылған он үш жаста азхарын. («Ғазауат сұлтан» Бабалар сөзі, 13-том. 2005 ж. 100 томдық). [6]

1993 жылы шыққан С.А.Алдашев, Н.Р.Ахметовтің «Информатика мен есептеуіш техника терминдерінің орысша-қазақша» сөздігінде (Алматы «Рауан» 1993) ақпарат термині *информация* деп беріледі. 2002 жылы шыққан «Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігінде» ақпарат болып бекітіледі.

-ат жалғауы (ақпар-ат, мағлұм-ат) – араб тіліндегі көптіктің көрсеткішін білдіреді. [2]

Ақпарат сөзі - қазақ тілінің дыбыстық ерекшеліктеріне сәйкес тілге ене отырып, мәліметтердің жиынтығын, сол мәліметтерге қатысты процесстерді сипаттай алатын ұғым мен мағынаны өз бойына үйлестіре отырып, өзіне терминдік мән үстеген сөз.

Компьютер сөзі, есептеуіш – есептеу жұмыстарын атқару мен ақпаратты автоматты түрде өңдеуге арналған техникалық құралдар кешені деп саналады. [5]

Ағылшын тіліндегі computer термині орыс тіліне транслитерация әдісімен енеді.[7] Қазақ тіліне орыс тіліндегі күйі сақтала отырып, яғни ешқандай дыбыстық өзгеріске түспей қолданысқа ұсынылған.

Ағылшын тіліндегі этимологиялық сөздікке жүгінетін болсақ, латын тіліндегі «compute» етістігіне «-r» жұрнағы жалғануы арқылы зат есім пайда болады. 1600 жылдары «computator» сөзі латын тіліндегі есептеуіш, есеппен айналысатын адамды айтқан. 14 ғасырдың соңында «computist» деп календарлық немесе хронологиялық есептеу білетін адам деген мағынасы көрсетіледі. 1897 жылдан әртүрлі механикалық есептеуіш машиналар қалыптасты. 1946 жылы ENIAC (Electronic Numerical Integrator and Computer) деген атаумен электрондық есептеуіш-компьютерлер пайда болды.

Қорыта келгенде, тіліміздегі компьютер сөзі латын тіліндегі «компьют» -«есептеу» етістігінен шыққан екендігіне көзіміз жетеді. [8]

Файл сөзі. Берілген терминге түсіндірме сөздікте төмендегідей анықтама

беріледі. 1. Сыртқы жад құрылғыларында орналасатын және жеткізу мен өңдеу кезінде бөлінбейтін, біртұтас қарастырылатын жазбалар тізбегі; белгілі бір атаумен аталып, реттеліп жазылған байттар тізбегі. Компьютердегі мәліметтерді сақтау мен жеткізудің негізгі бірлігі болып табылады. Біртекті мәліметтер жиынның сақтау үшін бөлінген сыртқы жадтың атаулы аймағы, себебі файлдар дискілерде сақталады да, қажет болғанда ғана компьютер жедел жадына жүктеледі. Файл деп мәтіндік құжатты, программаның алғашқы мәтіні, мәліметтер жинағының жүктелетін модульін, графикалық ақпаратты және т.б. айтады. Әрбір файлда өз атауы, типі, көлемі (байт), жазылған мерзімі, қорғалу қасиеті бар. 2. Атау беруге болатын құжат немесе қолданбалы программа [5]. «Файл» сөзі орыс тіліне ағылшын тілінен, яғни сол тілдің айтылымын тікелей қабылдау арқылы қолданысқа енген. [7] Қазақ тіліне орыс тілі арқылы терминалмасым жасалынады.

15 ғасырда француз тілінде бұл терминнің «қатар» деген мағынасымен «құжаттар қатарласып жіпке тізілген» деген мағынасы қолданылады. [10]

Алайда «файл» сөзі XVI ғасырда ағылшын тіліне француз тіліндегі басқа мағынасы енеді. Алғашқыда бұл термин материалдарды тең бөліктерге бөліп, кесуге арналған металл немесе ағаштан жасалған еңбек құралын, осы құрылғының кесетін қырын білдіретін мағынадағы сөз ретінде жұмсалады. Информатика ғылымында ағылшын тіліндегі бұл термин 1954 жылы ауыспалы мағынасында қолданысқа түседі. Яғни, француз тіліндегі жіпке тізу мағынасы алынып, метафоралану тәсілі арқылы жасалған термин екені көрінеді. [9]

Браузер сөзі. Түсіндірме сөздікте «қарап шығушы» атауы қатар беріле отырып, гипермәтіндік байланысу мүмкіндігі бар файлдармен жұмыс істеуге арналған программа деп көрсетіледі. Сонымен қатар, «браузер» термині әркімнің таңдауы бойынша кәдімгі мәтіннің, статикалық бейненің немесе графиктердің экранда бейнеленуін және олармен байланысқан басқа файлдарды іздестіруді қамтамасыз етеді. [5] Бұл термин орыс тілінің дыбыстық ерекшеліктерін сақтай отырып қазақ тіліне термин ретінде бекітілген. Алайда орыс тіліне бұл термин ағылшын тілінің айтылымын сақтай отырып алынады [7].

Ағылшын тілінің электрондық этимология сөздігінде 1845 жылы браузер «browser» сөзінің ағылшын тіліндегі «browse» етістігінен жасалған зат есім деп, «browser» сөзі «кезіп жүрген жануар» мағынасында жұмсалғандығын көрсетеді. 1863 жылдан бастап «кітаптардан қараушы адам» деген мағынада жұмсалған. 1982 жылдан бастап компьютер терминдерінің қатарына қосылады [11].

Бұл терминнің информатика саласында қолданысқа енуі, сөздің адам іс-әрекетінің бірі «іздеу, кезу, қарау» секілді семалардың бар болуы, метафоралану тәсілі арқылы жасалуына әсер етіп тұрғандығын байқаймыз. Яғни, компьютерде браузердің көмегімен қарап, іздеп, интернет кеңістігін кезу мүмкіндігіне ие бола аламыз.

Қорытындылай келгенде, терминалмасым құбылысының тілдердің арасында қалай жүзеге асқандығы қарастырылды. Сонымен қатар ағылшын тіліндегі терминдердің барлығы дерлік таза ағылшынның өз сөзі емес екендігіне мысалдар келтірілді. Қазақ тілінде кірме терминдердің басым көпшілігі тікелей өзгеріске

түспестен орыс тілінен енгендігі көрсетілді. Мақалада «ақпарат» сөзі - араб тіліндегі мәлімет сөзі екендігі, «компьютер» сөзі - латын тіліндегі «санау» етістігінен жасалғандығы, «файл» сөзі - француз тілінен ағылшын тіліне, «браузер» сөзі - ағылшын тілінде метафоралану әдісі арқылы жасалған терминдер екендігі анықталды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Түркі тілдерінің терминжасамы (Қазақ, әзірбайжан, өзбек, татар, қырғыз, түрік терминжасамы бойынша). – Алматы: «Ғылым» баспасы, 2018.
2. Құрманбайұлы Ш. Терминтану (оқу құралы). – Астана, 2009. - 56 б.
3. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 2010. -355 б.
4. Кадырбекова Д.Х. Происхождение терминов информационных технологий в английском языке // Вестник Челябинского государственного университета. - 2013. - № 20 (311). Филология. Искусствоведение. Вып. 79. - С. 52-55.
5. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі, Информатика және компьютерлік техника. - Алматы «Мектеп», 2002. -18 бет, -171 бет. -71бет.
6. Мамырбекова Г. Қазақ тіліндегі араб, парсы, сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2017. – 27 б.
7. Хасанова Л.В., Каримова Л.К., Мухаметзянова Ф.Г., Низаев Р.Р. Английские заимствования в русской терминологии сферы информационных технологий. // Казанский вестник молодых ученых . Педагогические науки. Лингвопедагогика. - 2018, том 2. - № 3 (6)
8. https://www.etymonline.com/search?q=computer&ref=searchbar_searchhint [30.03.2021 күні қаралды]
9. Молнар А.А. Особенности формирования терминосистемы информационных технологий (на материале французского языка). Диссертация. – Москва, 2012 г.
10. <https://www.etymonline.com/search?q=file>
11. <https://www.etymonline.com/search?q=browser>

УДК 811.512

ПРИЕМЫ И СПОСОБЫ ИЗУЧЕНИЯ АРАБСКОГО ЯЗЫКА В ПОЛИКУЛЬТУРНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Г.У. Киньягулова, З.А. Хабибуллина
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа, Башкортостан
g.kinyagulova@mail.ru

Аннотация: Данная статья посвящена изучению арабского языка с помощью сравнительно-сопоставительного метода. Приобщая обучающихся к арабскому языку, совершенствуя их умения в разных видах речевой деятельности, надо иметь ввиду, что в основе всего этого

должно лежать эмоциональное, активное восприятие языка. Для того, чтобы научиться разговаривать на нем, нужно учить слова, чтобы иметь большой багаж лексики, параллельно со всеми науками иностранного языка: фонетика, орфография, синтаксис, морфология, пунктуация.

Ключевые слова: арабский язык, башкирский язык, лексика, слова, изучение, иностранные слова.

Abstract: *This article is devoted to the study of the Arabic language with the help of the comparative and comparative method. When introducing the Arabic language to students and improving their skills in different kinds of speech activities, one should keep in mind that all this should be based on an emotional and active perception of the language. In order to learn to speak it, one has to learn words to have a large vocabulary, in parallel with all the sciences of a foreign language: phonetics, orthography, syntax, morphology, punctuation.*

Key words: *Arabic, Bashkir language, vocabulary, words, learning, foreign words.*

В полилингвальном обществе важно знать не только свой родной язык, но также знать иностранные языки. Каждый человек хочет научиться иностранному языку, и, неудивительно, ведь любой иностранный язык это целый новый мир. Научная статья посвящена теме работы с лексикой при изучении арабского языка. К проблеме обучения лексике обращены работы многих известных теоритических исследований и методистов, таких как Хайбуллин И.Н, Бахтиярова А.Н., Гез Н.И., Гальскова Н.Д., Ляховицкий М.В.

Данная тема актуальна, так как на арабском языке разговаривают в 25 странах, также, следует отметить, в России с каждым годом растет интерес к арабскому языку. Арабский язык для башкироговорящих является легким языком в изучении, так как по данным Г.Г. Кагарманова в современном башкирском языке функционируют русские, арабские и персидские заимствования. Также, следует отметить, фонетика башкирского языка схожа с арабским на 80%, а 22% заимствованных слов из арабского языка активно используются в башкирском языке.

Тема работы с лексикой при изучении арабского языка актуальна в наше время, так как люди стремятся к быстрому результату во всех начинаниях, а особенно при изучении иностранного языка. Но при изучении иностранного языка, учителя больше стараются уделить внимание грамматике нежели говорению и слушанию, поэтому, изучая язык долгое время возникают проблемы говорения. Любой язык это естественный процесс, поэтому мы решили уделить внимание схожести арабского и башкирского языка, и, с помощью сравнительно-сопоставительного метода, мы решили объяснить каким способом можно изучить арабский язык.

Ребенок еще в колыбели, переняв все звуки своего родного языка от родителей, учится подражать. После происходит слияние звуков в слова. Следует отметить, что каждого из нас когда мы были детьми учили произносить слова, а не буквы. Этот же метод применим в изучении иностранного языка, ведь можно при изучении иностранного языка учиться словам параллельно с буквами. Данный процесс будет результатом того, что после того как ученик выучит буквы сможет составить простые именные предложения. То есть ученик изучает буквы

и параллельно учит слова через аудиозапись, чтобы запоминать произношение слов. Но также данный процесс будет иметь результат, если этот процесс будет контролировать учитель, ведь есть вероятность ошибок в фонетике.

И. Хайбуллин в своей книге «Как заговорить по-арабски» говорит о том, что каждый ребенок учится сперва словам, а не буквам, поэтому при изучении иностранного языка в первую очередь важно заучивать слова как делают дети следуя своей естественной природе. Мы, как и автор данной книги, считаем, что важно заучивать слова параллельно с буквами. Мы предлагаем такой алгоритм действий при изучении иностранного языка: во-первых, изучающему арабский язык нужно учить слова параллельно буквам, чтобы в дальнейшем из слов составлять простые именные предложения; во-вторых, научиться читать, чтобы научиться составлять правильные предложения; также изучить грамматику, чтобы говорить грамотно; в-третьих, практиковать язык с носителем арабского языка.

Арабский и башкирский языки во многом схожи, что дает большое преимущество башкироговорящим. Используя сравнительно-сопоставительный метод, мы предлагаем вашему вниманию часть нашего опорного словаря, в который вошли заимствования башкирского языка из арабского языка. В опорный словарь входят активные слова, которые человек употребляет каждый день:

<i>В башкирском языке</i>	<i>В арабском языке</i>
һүрәт	сууратун
сәғәт	сәғәтүн
дәрес	дәрсүн
китап	китәбүн
кәләм	каләмүн
ватан	ватанун
шифа	шифәәүн
йома	джумғатун
вакыт	вактүн
хайуан	хайәүәәнүн
тарих	тәәриихун

В заключении, можно сказать, что в современном мире к человеку предъявляют большие требования в виде знания иностранных языков. Мы предложили в своей научной статье наилучшие способы для изучения арабского языка. Приобщая обучающихся к арабскому языку, совершенствуя их умения в разных видах речевой деятельности, надо иметь ввиду, что в основе всего этого должно лежать эмоциональное, активное восприятие языка. Для того, чтобы научиться разговаривать на нем, нужно учить слова, чтобы иметь большой багаж лексики, параллельно со всеми науками иностранного языка: фонетика, орфография, синтаксис, морфология, пунктуация.

Список использованных источников:

1. Азнабаев, А.М. Сравнительная грамматика тюркских языков. – Уфа: БГПУ, 2011. – 224 с.
2. Азнабаев А.М. Историческая грамматика башкирского языка. – Уфа: БГПУ, 2009. – 84 с.
3. Бахтиярова А.Н., Султанбаева Х.В. Морфологическое освоение арабизмов в башкирском языке // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 2-2.; URL: <http://science-education.ru/ru/article/view?id=22853> (дата обращения: 26.04.2019).
4. Бейешев А.Г. Арабские и персидские слова, живущие в башкирском языке. – Уфа: 2009. – 140 с.
5. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам Пособие для учителя: монография. – М.: АРКТИ, 2000.- 165 с.
6. Гез Н.И. Методика обучения иностранным языкам в средней школе: Учебник. – М.: Высшая школа. – 1982. – 373 с.
7. Хайбуллин И.Н. Как заговорить по-арабски. – Уфа: Саям, 2012.– 236 с.
8. Хайбуллин И.Н. Грамматика арабского языка.- Уфа: Саям, 2012.- 500 с.

ОӘЖ 378.147 (5Қ)

ОҢТАЙЛЫ ТІЛДІК ЖАТТЫҒУ – ЖҮЙЕЛІ ДАҒДЫ НЕГІЗІ

А.К.Курманова

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

K_Ainash_K@mail.ru

Аннотация: Мақалада қазақ тілін оқыту әдістемесі саласындағы жаңа көзқарасқа тоқталып, түсінік беріледі. Сол арқылы қоғамдық-әлеуметтік ең қажетті мәселесі анықталады. Тиімді оқытудың жаңаша ізденістерінің бірі – жаттығу ұғымына тоқталады, оның үш мәні жан-жақты талданады. Аталмыш мәселеге қатысты әдіскер-ғалымдардың көзқарастары келтіріледі. Жаттығу, жаттықтыру, жұмыс түрі, білім, білік, дағды мәселелері сипатталады. Тілді қатысым құралы ретінде, қолданыстағы қызметіне бағыттау мәселесі тұрғысынан үйретуде қатысымдық жаттығулар қолданылатынын тілге тиек ете отырып, оның түрлерін атап көрсетеді. Өзіндік ой тұжырымын көрсетеді.

Кілт сөздер: жаттығу, жаттықтыру, әдіс, іс-әрекет, жаттығулар жүйесі.

Abstract: The article will consider new approaches in the field of teaching methods of the Kazakh language. This determines the most popular socio-social problem. One of the new approaches to effective learning is reduced to the concept of exercise, the three essences of which are analyzed comprehensively. The views of methodologists on this problem are presented. The problems of exercise, exercise, forms of work, knowledge, skills, skills are described. Pointing out that in language teaching as a means of communication, from the point of view of the problem of orientation to

existing activities, communicative exercises are used, its types are distinguished. It represents its own mental formulation.

Key words: *Teaching material, exercises, the methodological side of exercises, training, method, action.*

Қазақ тілін оқыту әдістемесі саласындағы жаңаша көзқарастың бірі – тіл үйренушінің өз ойын дұрыс жеткізе білу іскерлігін қалыптастыра отырып, тілді өмір қажетіне лайықты қатынас құралы ретінде пайдалана білуге үйрету. Бұл – тілдесімге қойылатын талаптарға сай тіл үйренушінің сөйлеу дағдысын машықтап, білімділік құзыреттілігін қалыптастырады. Демек, қазақ тілін оқыту барысында тіл үйренушінің білім деңгейін, қатысушы тұлғалар аясын ескере отырып, оның танымдық қызығушылығын оятатын, таным деңгейіне әсер ететіндей мақсаттағы тапсырмаларға негізделген оқыту әрекетін ұйымдастырып, өзге ұлт өкілдерінің қазақ тілінде сөйлеп кетуі үшін қажеттілік, қолайлылық пен мүмкіндік тудыратын жағдаяттарға бағытталған жасанды тілдік орта қалыптастыруы тиіс. Осы тұрғыдан келгенде, басқа ұлт өкілдерінің қазақ тілін үйренуі мен қазақ тілінде сөйлеуі, қатысым ортасы тұлғаларының бір-бірімен ізгі қарым-қатынаста болуы – қоғамдық-әлеуметтік ең қажетті мәселе болып табылады. Оны тиімді оқытудың жаңаша ізденістерінің бірі – жаттығу. Аталмыш мәселенің педагогикалық-психологиялық негізін көптеген шетелдік және отандық әдіскер-ғалымдар зерттеген. Атап айтсақ, оқытудың педагогикалық-психологиялық мәселелерімен айналысқан педагогтар – Ю.Бабанский, Р.Немов, М.Махмутов, К.Половникова, И.Зимняя, психологтар – А.Леонтьев, Л.Рубинштейн, А.Эльконин, қазақ педагогтары – Ж.Аймауытов, С.Бабаев, Қ.Жарықбаев, Ж.Қоянбаев, Р.Қоянбаев, Ә.Алдамұратов, Ж.Әбиев, С.Бабаев, А.Құдиярова; шетелдік әдіскерлер – Г.Палмер, И. Грузинская, В.Чистяков, М.Ильин, Б.Лapidус, Е.Пассов, В.Цетлин, И.Рахманов, И.Гез, Г.Битехтина, В.Скалкин, Г.Рубинштейн, А.Миролубов, О.Сухих, Р.Г.Лемберг; қазақ әдіскерлері К.Кемеңгерұлы, А.Әбілқаев, Н.Оралбаева, А.Жапбаров, К.Жақсылықова, Н.Құрманова, З.Күзекова, Қ.Қадашева, Б.Жахина, А.Күзембаева, Ф.Абдразахова, Ж.Ноғайбаева.

Жаттығу терминінің ғылым саласында үш түрлі мәні бар. Педагогикада жаттығу әдісі [1,55], психологияда жаттықтыру, яғни дағдыға айналатын іс-әрекет [2,75], ал әдістемеді игерген теорияны практикада қолданудағы жұмыс түрі ретінде қолданылады [3,91]. Мысалы, «Қазақ тілі» энциклопедиясында: «Жаттығу – оқушылардың білімін пысықтап, қалыптастырып, қайрат-жігерін дамытатын негізгі әдіс», – деп көрсетіледі □4, 141□. Мұнда жаттығу білім алушы әрекетін ұйымдастыру бағытындағы тәжірибелік жұмыс түрі ретінде танылып, дұрыс жазуға үйрету, есептер шығару, еңбекке жаттықтыру сияқты жұмыс түрлерімен нақтыланады. Сонымен бірге жаттығу әдісі оқу материалын тіл үйренушіге неғұрлым терең ұғындыруды көздейтіндігі анықталады. Жаттығу арқылы жаңа материалмен жүргізілетін оқу әрекеті жүзеге асырылады, әрі жаттығуларды орындау негізінде тіл үйренушінің ақыл-ой қызметінің белсенділігі дамытыла-

ды. Себебі жаттығулар бір мақсатты көздейтін өзара байланысты әрекеттердің тұтастығын көрсетеді. Ол әрекеттер тілдік және ой амалдарының күрделенуіне қарай бірінен соң бірі орындалады. Жаттығулар тіл үйренушінің білімді игеру үдерісінде маңызды орын алады, өйткені олар қандай да бір қызметтің, іс-әрекеттің негізін қалайды. Жаттығу, жаттықтыру арқылы студенттердің қол жеткізген икемділіктері мен дағдылары олардың сөйлеу тілін қалыптастыруға негіз болады. Ол жаттықтыру іс-әрекетімен байланысты анықталады. Мысалы, жаттықтыру әрекеті белгілі бір нысанды меңгеру, ол бойынша қимылды қайталап орындау ретінде түсіндіріледі. Мәселен, қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде: «Жаттығу оқу әрекетін меңгеру мақсатында қимылды қайталап орындау. Оқытып – үйретудің әр түрлі жағдайларында жаттығу үйрену үдерісінің барлық құрауыштары – қимылдың мазмұнын анықтау, оны пысықтау, қорытындылау және автоматтандыру – соның шеңберінде жүзеге асырылатын бірден-бір амал болып табылады», – деп көрсетіледі [5, 91]. Ол түсіндіру және үйрету тәрізді амалдардың бірі болып табылады. Түсіндіру мен үйрету жаттығудың алдында орындалып, қимыл мазмұнының бастапқы ұғынылуын және алдын ала пысықталуын қамтамасыз етеді. Бұл жағдайда жаттығу ұғыну мен пысықтаудың, сондай-ақ қорытындылау мен автоматтандырудың (үйреншікті дағды) аяқталуын іске асырады. Осының нәтижесінде қимыл толық меңгеріліп, автоматтандырудың қол жеткен шамасына орай білікке не дағдыға айналады. Осы тұрғыда Қ.Кемеңгерұлы «Жат тілді оқыту әдісі» атты мақаласында: «Сөзді құрғақ жаттау жағын азырақ алып, көбінесе сөзді жаттықтырумен есте қалдыру керек. Құрғақ жаттаумен сөз миға қонбайды, ұмытыла береді. Олай болмас үшін сөздерді қосақтап, өзгертіп сөйлемдер жасау керек», – десе [6, 176], тіл үйретудегі жаттығулардың маңыздылығын әдіскер Р.Шаханова: «... тілді оқыту, тілге үйретуде жаттығулар негізгі құрал болып саналады, жаттығу жаттықтырусыз бұл мәселелерді іске асыруы мүмкін емес», – деп есептейді [7, 118]. Себебі тілді оқытуда дұрыс, жүйелі, нақты сөйлеуге, әрі сауатты жазуға үйрету мақсаты қойылады. Сондықтан дұрыс сөйлеу, сауатты жазу жаттығу, жаттықтыру дағдылары арқылы жүзеге асады. Ғалым «жаттығу» мен «жаттықтыру» деген әрекетке назар аударып, яғни жаттығудың бір қызметі – белгілі бір іс-әрекетке жаттықтыру екенін анықтайды.

Орыс тіл ғылымы әдістемесінде педагог К.Д.Ушинский: «Оқушылардың сөйлеу қабілеттілігін жетілдіруді ойлаған жетекшілер оларды үздіксіз жаттықтырып отыру керек», – деп білім беру үдерісінде жаттығудың маңыздылығын атап көрсетсе [8, 27], әдіскер А.В.Текучев: «Жаттығуды грамматикадан өтілген теориялық материалды түсіндіруді сипаттайтын әдіс деп қарауға болмайды, ол тілден ұйымдастырылған сабақтың өте қажетті бөлімі және айырып қарауға келмейтін тарауы. Егер орыс тілін оқытуда жаттығуды қолданбай білім берілетін болса, ол өмірден, практикадан, нақты тілдік материалдан қол үзген құрғақ теориялар болар еді», – деп жаттығулардың іскерлік дағды мен білікті қалыптастырудағы рөлін көрсетеді [9]. Ғалым Р.Г.Лемберг: «Жаттығулар білікті ғана қалыптастыратын құрал емес, олар білім мен білікті бірге бекітетін құрал», – деп қарасты-

рады [10]. Ал қазіргі кезде жаттығулар оқу материалын тек қайталау мен есте сақтау үшін ғана емес, олар тіл үйренушінің танымын, ой-өрісін дамытуға арналған оқу құралы ретінде танылып жүр. Осы тұрғыдан келгенде екінші тілді үйрету әдістемесінде жаттығулар қатысымдық жаттығулар деп аталады. Оның негізін қалаған Е.И.Пассов. Ол тілді игеру үшін тек коммуникативтік жаттығулар ғана қажет дей келе, оларды сөйлеушінің коммуникативтік тапсырмасын келтіру; грамматикалық формаларды игертудегі ұқсату; форманың оның тілдесу кезіндегі қызметімен байланыстыру секілді ұстанымдарына негіздеп жіктейді. Ғалым қатысымдық жаттығуларды тіл үйретудің жалғастыру кезеңінде қолданады, өйткені бұл жаттығуларды орындау үшін тіл үйренушінің белгілі тілдік білімі, сөздік қоры, пікірлесу тәжірибесі болуы қажет деп есептейді [11, 16]. Әдіскер қатысымдық жаттығуларды құрамына, орындалу тәсіліне және берілуіне қарай төмендегіше анықтайды:

Құрамына қарай:

- қосмүшелі (екі сөйлемнен тұрады);
- үшмүшелі;
- кеңейтілген (жайылма);
- кешенді;
- тақырыптық.

Орындалу тәсіліне орай жаттығуларды:

- келтіру, ұқсату (еліктеу);
- қойылымдық (көшіру);
- басқа тәсілмен беру (алмастыру);
- өнімді, нәтижелі (репродуктивті).

Қойылу, берілуіне қарай жаттығуларды:

- сұраулық (сұрақ – жауап);
- болымдылық (тізбектеу);
- болымсыздық;

- бұйрықты (бұйрық мәнді) деп, ажыратады да тәжірибелік жаттығулар – коммуникативтік жаттығуларды енгізді [12, 16]. Автордың өзі жаттығудың бұл түрлерін грамматикалық біліктілікті қалыптастырады деп санайды. Осы ретте әдіскер З.Күзекова «Жаттығулар классификациясына осындай сипаттағы жаттығуларды енгізу маңызды. Мұндай жаттығуларды орындау барысында сабақта студенттердің әрекеттерінде өзгерістер пайда болады. Бұрын студенттің алдында «Сөйлем құра», «Барыс септігін пайдаланыңыз», «Өткен шақта жазыңыз» деген тапсырма тұрса, Пассов жаттығуларының сипаты шынайы әрекетке, қатысым шақтарына жақындайды. Коммуникативтік тапсырмалардың молдығы «коммуникативтік жаттығулардың психологиялық негізі болып табылады» және оқу жаттығуларын коммуникация процестері сияқты жасауға мүмкіндік береді», – деген пікір айтады [13, 121].

Ал үшінші мәні ол өзазқ тілін үйретуде қолданылатын жаттығулар – қазақ тіліндегі заңдылықтар мен ережелер негізінде тіл үйренушіден ой мен іскерлік

әрекетті талап ететін және лингвистикалық білімді меңгеруге, оны іс жүзінде қолдана білуге дағдыландыруға, ойлау қабілетін дамытуға бағытталған жұмыс түрі саналатындығы. Сондықтан жаттығуды пайдаланбай, бағдарлама материалын айқын әрі тиянақты игерту, оларды жан-жақты дамыту мен тәрбиелеу, еңбекке тарту мүмкін емес.

Жаттығу түрлері мен жаттығулар жүйесін қолдануда білім, білік, дағдыны қалыптастырудың жолдары айқындалады. Ол тілден алған білім абстракциялы ережелер мен тілдік заңдарға негізделеді. Мәселелердің көлемі, тіл үйренушілерге берілетін білім мөлшері олардың танымымен, қабылдай білу қабілеттілігімен тығыз байланысты. Осы тұрғыда, қазақ тілі пәнін оқытуда грамматикалық, лексикалық, орфографиялық және тіл дамыту материалдары бойынша білім, білік, дағдыларын игерту жұмыстары жүргізілуі тиіс. Демек, қазақ тілін оқытудың мақсаты – тек білім алушының сауатын ашу, қазақ тілі пәнінің ғылыми негізін білдіру ғана емес, сондай-ақ оларды игі қасиеттерге тәрбиелей отырып, тілді қарым-қатынас құралы ретінде қолдана білуге дағдыландыру. Білім беру тиісті ережелерден басталмайды, сол ереже, түсініктерге қарай жетектейтін тілдік материалдардан басталады. Сондықтан тілден өтілетін материалдарды толық меңгерту, тиянақты игерту жолында көбірек қолданып жүрген өнімді жұмыстардың бірі – жаттығу болып табылады. Жаттығу нәтижесінде тіл үйренушілер алған теориялық білімдерін тәжірибеде тез әрі дұрыс қолдана алу дағдысына ие болады. Бұл ретте, білім алушы білімін нақтылайды, әрі нығайтады. Өздігінен жұмыс істеуге жаттығады, ойлау қабілетін арттырады. Осы орайда, тіл үйренушінің белгілі бір жаттығуды орындай алатындай білімі болуы керек. Жаттығу білім алушының тілге деген қызығушылығын, ынтасын арттыруы тиіс. Жаттығу кездейсоқ болмай, белгілі бір жүйемен ұсынылуы керек. Өздігінен жұмыс істеуге дағдылануын қалыптастыруы қажет әрі шығармашылыққа негізделген жаттығулардың болуына жауап беруі тиіс.

Жоғарыдағы педагогикалық зерделеу, оңтайлы тілдік жаттығу тіл үйренушінің тілдік дағдыны қалыптастыруына септігін тигізеді. Тіл үйренуші күнделікті қарапайым тілдесуден бастап, тілдің қарым-қатынас құралы болу қызметін икемді игереді. Сондай-ақ, білім алушыларға қазақ тілін оқытуда қолданылатын жаттығуларды жаңа заманауи педагогикалық технологиялар тұрғысынан меңгерту білім сапасының көтерілуіне жол ашады, білім алушының жеке тұлғалық қабілеттерін заманауи талаптарға сай дамытуға кепілдік береді, оқу үдерісінің білім алушы үшін мәнін танытып, олардың оқу уәжін дамытады, қоғам талабы мен білім алушы мүддесінің толық үйлесімде дамуына жағдай жасайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Педагогикалық энциклопедия. 3-том. – Москва: Просвещение, 1966. – 55 б.
2. Бап-Баба С.Б. Жалпы психология (жантану негіздері). Жоғары оқу орындары студенттеріне арналған дәрісбаяндар жинағы. Құдиярова А.М. басшылығымен. – Алматы: Заң әдебиеті, 2005. – 268 б.

3. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі /ред. А. Ы. Ысқақов. – Алматы: Ғылым, 1974. – 696 б.
4. Қазақ тілі. Энциклопедия. –А. –141 б.
5. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – А: – 91 б.
6. Кемеңгерұлы Қ. Үш томдық шығармалар жинағы. 1-т. – Алматы,; Алаш, –2005. – 176 б.
7. Шаханова Р.А .Техникалық жоғары оқу орындарының орыс бөлімдерінде қазақ тілін мамандыққа қатысты оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері // пед.ғ. док.дисс. – Алматы, – 2002, –118 б.
8. Ушинский К.Д.Тандамалы педагогикалық шығармалары. М, ОКБ, 1945,342-345
9. Текучев А.В. Методика русского языка в средней школе. –М. – 1980.
10. Лемберг Р.Г. Методы обучения в школе. – А.–1958.
11. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М., 1991, 222 с
12. Пассов Е.И. Коммуникативные упражнения как одно из средств создания грамматических навыков. Автореферат канд. Дис. Филол. Наук. –Л., 1966. 16 б.
13. Күзекова З.С.Екінші тіл ретіндегі қазақ тілі оқулығы теориясының лингвистикалық негіздері. фил.ғыл.докторы дисс. – А. – 2005. – 302 б

ӘОЖ 811.512.122

ҚАЗАҚ ҒЫЛЫМИ МӘТІНІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

А.Қ. Қожахмет

*Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
a_kozhakhmet@mail.ru*

Аннотация: Мақалада қазақ ғылыми мәтіндерінің қалыптасу тарихы жөнінде ақпарат берілген. Қазақ ғалымдары А.Байтұрсынұлы, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытұлы, Е.Омарұлы сынды ғалымдардың ғылыми мәтіндеріне тілдік талдау жасалды.

Кілт сөздер: қазақ ғылымы, ғылыми мәтін, ғылыми еңбек, алаш зиялылары, қазақ терминологиясы.

Annotation: The article provides information on the history of the formation of Kazakh scientific texts. The linguistic features of the scientific texts of Kazakh scientists A.Baitursynov, M.Zhumabayev, Zh.Aimautuly, E.Omarovich are analyzed.

Keywords: Kazakh science, scientific text, scientific work, Alash intelligentsia, Kazakh terminology, Kazakh newspapers and magazines.

Қазақ ғылымы үшін ХХ ғасырдың 1 жартысының алар орны ерекше. Оның бірден бір себебі осы кезеңде қазақ тілінде түрлі оқулықтар жазылды, өзге тіл-

ден көптеген еңбектер аударылды. Қазақ ғылымын қалыптастасуына А.Байтұрсынұлының, М.Жұмабаевтың, Ж.Аймауытұлының, Е.Омарұлының және т.б. ғалымдардың еңбектері негіз болды.

Ғылымның бір саласы қазақ тіл білімінің негізін қалаған А.Байтұрсынұлының еңбектері – қазақ тілінде жазылған ғылыми мәтіннің алғашқы үлгілерінің бірі. Ғалымның 1912 жылы Орынборда жарық көрген «Оқу құралы», бірнеше рет басылымнан шыққан «Тіл-құрал» атты оқулықтарының мәтіндері ғылыми қалыпқа түскен, ғылыми стильде жазылған. Ғалым М.Балақаев ғылыми стильдің өзіне тән мынадай белгілерін көрсетеді: *«тілі жинақы, стилі «қатаң», сөздері дәлме-дәл, тап-тұйнақтай болу, бірізділік және дәлділік деп атайды, оның үстіне сөйлемдері күрделі болады, сабақтас сөйлемнің басыңқы сыңарлары ойдың негізгі бөлшегі болып, бағыныңқы сөйлемге ерекше мағыналық қызмет жүктеледі; «мұнда диалектизм, жаргон, қарапайым сөздер болмайды, шартты белгілер мен қысқартулар көп болады»* [1,233]. Зерттеуші ғылыми мәтін жазудағы заңдылықтар мен талаптарды осылай түсіндіре келе, «тілі жинақы, сөздері дәлме-дәл» деген тіркестерімен терминдердің қолданысы туралы түсіндірген. Ғылыми мәтіннің қарапайым тілмен жазылмайтыны анық. Ғылыми мәтін әдеби тіл нормаларын, грамматикалық заңдылықтарын сақтау арқылы ғана емес, ғылыми терминдердің орынды қолданысы негізінде түзіледі. Терминдер ғана қарапайым мәтінді ғылыми мәтінге айналдыра алады. А.Байтұрсынұлының еңбектерінен ғылыми мәтінге тән осы бір белгі анық көрінеді. Мысалы: *«Дыбыс таңбасын харіф деп атаймыз, сондықтан жазған сөз ішінде пәлен харіф бар дейміз; айтқан сөз ішінде пәлен дыбыс бар дейміз. Дыбыс һәм харіф – екеуі екі басқа нәрсе. Біріне-бірін қатыстырып шатастырмасқа тиіс. Дыбыс естілетін, көрінбейтін нәрсе, харіф көрінетін, естілмейтін нәрсе»* [2,11]. Бұл мысалда ғалымның дыбыс және харіф сынды екі терминді қолданып, оларға ғылыми интерпретация жасаған. Р.Нұрғалиевтің А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» еңбегі туралы ойын былайша жеткізеді: *«қазақтың ұлттық әдебиеттануының ғылыми негізі, методологиялық арналары, басты-басты терминдері мен категориялары түп-түгел осы кітапта қалыптастырылған»* [3,12-13]. Бүгінгі академиялық грамматикада қолданылып жүрген зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, үстеу, демеу, жалғаулық, одағай сөз, туынды сөз, түбір сөз, қос сөз, қосымша, жұрнақ, жалғау және т.б. көптеген терминдердің негізін А.Байтұрсынұлы қалаған. Ғалым түзген әрбір терминнен қазақтың ұлттық танымын көруге болады. Қазақы тәрбиемен бой түзеген, қазақ шығармаларымен рухани азықталған әрбір қазақ бұл терминдерді бірден түсінеді әрі тәжірибеде қолданады. Осыдан барып, терминдерді түзуде оқырманның қабылдауын ескерген жағдайда ғана ол өміршең бола-рын анық түсінеміз.

Педагогика саласы бойынша алғаш ғылыми мәтін жазған ғалымдардың бірі – М.Жұмабаев. Ғалымның педагогикасы ақыл, құлық, сұлулық, дене тәрбиесіне бағытталған. Ғылыми мәтіннен педагогика пәнінің мақсат-міндеттері, педагогика бөлімдері, тәрбие түрлері, жалпы психология саласы бойынша ғылыми

ақпарат алуға болады. Бүгінде өзекті болып табылатын дене тәрбиесі мен жан тәрбиесі М.Жұмабаевтың аталған еңбегінде көптеген жылдар бұрын айтылған. Ғалымның «*жаңа туған бала бір кесек ет қана деуге болады. Оның жан тұрмысы әлі білінбейді. Сондықтан ата-ана жас баланы тәрбие қылғанда күшінің көбін баланың дене тәрбиесіне жұмсауға міндетті. Дене тәрбиесіне жеңіл қарауға болмайды. Жан дұрыс тәрбие қылынса болады, дененің қанша керегі бар деп ойлау дұрыс емес. Дене – жанның қабы. Қап берік болса, ішіндегі зат та берік болмақ. Дене – жанның құралы. Құрал мықты болса, иесі де мықты. «Сау жан сау денеден гана болады» деген адамзат дүниесінің ескі мәтелі – шын дұрыс мәтел» [4,227] деген ойы жан мен тәннің ажырамас ұғымдар екендігін танытады. Бұл еңбектің әрбір сөзінен бүгінде актуалды тақырыпқа айналған антропоөзекті парадигманы көруге болады. Мәтін мен оқырман, автор мен мәтін, автор мен оқырман арасындағы байланысты үзіп алмай жазылған бірден бір туынды – осы «Педагогика». Автор ғылыми пайымдарын ұлттық танымымыз және мәдениетімізбен ұштастыра жеткізген. Нақтырақ айтсақ, автор дене тәрбиесін зерттеу барысында баланың туылып, қалыптасуы кезінде болатын әрбір құбылысты ұлттық ерекшелігімізді назардан тыс қалдырмай көрсеткен. Олар: өлшеу (бала салмағына қатысты), жылылық (бала мен анасы денесінің жылуы), демалу (баланың 1 минутта неше рет тыныс алуы), тамырдың соғуы (бала тамырының 1 минутта неше рет соғуы), бала бөлмесі, баланың тамағы, қолдан асырау (асыранды баланың тамағы), емізік, аралас тамақтандыру, тамақтандыру тәртібі, емшектен айыру, екі жасар һәм үш жасар баланың тамағы, баланы шомылдыру, бала киімі, бөлеу һәм бесік, ұйқы, баланың қозғалуы, серуен, тісеу (бала тісінің шығуы). Көріп тұрғанымыздай, бұл мәтін көпшілікке түсінікті, қабылдауға жеңіл әрі өте қажетті ақпарат. Қазақ халқының ұлттық мәдениетінің нышаны бесік пен бесікке бөлеу де ғалымның мәтіндерінен тыс қалмады. Сонымен қатар ғылыми мәтінде кездесетін *педагогика, анатомия, физиология, гимнастика, логика, этика, психология, жан, ақыл, мидың қажуы, апперцепция, перцепция, иллюзия, сыртқы сезім* сынды терминдер бұл мәтіннің ғылыми стильде жазылғандығын көрсетеді. Себебі ғылыми стильдің бір белгісі – терминдердің қолданысы. Ғалымның бұл еңбегінде ғылыми мәтіннің жазылуында сақталатын бірізділік пен жүйелілік, теориялық негіз бен практикалық талдаулар толығымен берілген.*

Қазақ ғалымдарының ішінде Е.Омарұлы – геометрия және физика салалары бойынша алғаш оқулық жазған ғалымдардың бірі. Ғалым 1928 жылы жарық көрген «*Пішіндеме. Геометрия*» [5] еңбегіне геометрия саласына қатысты ғылыми зерттеулерін енгізген. Ғылыми мәтінде *пішін, сызық, жазықтық, бұрыш, шеңбер, кесінді, сыбайлас бұрыш, тік бұрыш, шар, пирамида, параллелепипед, призма, дөңгелек* сынды терминдерге зерттеулер жүргізілген. Бұл терминдердің барлығы бүгінгі таңда геометрия саласында қолданылып жүр. Ал «*Физике*» [6] атты еңбегінде физика саласының зерттеу нысандары күш-қозғалыс, жылу, ауа салмағы, сұйық нәрселер, газ, дыбыс, электр, магнит және т.б. құбылыстар жан-жақты қарастырылған. Еңбек «*Күш-қозғалыс*», «*Қозғалыс туралы ұғыныс*», «*Күштерді*

қосу», «Жұмыс пен қуат», «Қозғалыстың берілуі», «Жылудың табиғаты» сынды тараулардан тұрады. Қазіргі физика саласы мәтіндерінде ғалымның тұжырымдары ғылыми негіз болып табылады.

Психология саласы бойынша алғаш жазылған ғылыми еңбектердің бірі – Ж.Аймауытұлының «Психологиясы» [7]. 1926 жылы жарық көрген бұл еңбек «Психология нені сөйлейді?», «Адамның қылығын қалай зерттеу керек?», «Тірі заттардың қылығын жалпы мінездеу», «Денедегі кейбір мүшелер, олардың қызметтері», «Соқыр сезім, сезім көңіл», «Зерделі қылық», «Көлемдікті түйсіктеу», «Жалпы берне (ұғым) туралы», «Қайрат (ерік)», «Ұйқы, түс, көз байлау», «Теріс қылық», «Адам қылығының әлеуметтік, шаруашылық негіздері» деген 12 тараудан тұрады. Ғалымның мәтіні ғылыми тұжырымдар мен ғылыми аппараттан құралған. Ғылыми мәтінде бүгінде кірме терминдермен айтылып жүрген *рефлекс, пантомимо, ассоциация* сынды терминдер *қозғалыс, ымдасу, берне іліктестігі* деп көрсетілген. Оған қоса, *соқыр сезім, ынта, ілтінат, жад, қиял, тентектік, қорқыныш, байымдау, еркіндік, құлық* сынды ұлттық сипаттағы терминдер мәтіннің ғылымилығын арттырып тұр. Қазақ тілінде жазылған бұл еңбектер Қ.Жұбановтың, Н.Сауранбаевтың, А.Ысқақовтың, Т.Қордабаевтың, М.Балақаевтың, М.Серғалиевтің және т.б. басқа сала ғалымдарының зерттеулерінде жалғасын тапты.

Қорыта айтқанда, қазақ ғылыми мәтіндерінің қалыптасу тарихы Алаш зиялылары А.Байтұрсынұлы, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытұлы, Е.Омарұлы және т.б. ғалымдардың еңбектерінен басталады. Қазіргі таңда ғылыми мәтін жазуда Алаш зиялыларының еңбектері негізге алынады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сыздықова Р. Сөз құдыреті. – Алматы: «Ел-шежіре», 2014. – 296 б.
2. Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал. – Алматы: «Сардар», 2009. – 348 б.
3. Нұрғалиев Р. Алып бәйтерек // А.Байтұрсынұлы. Ақ жол. – Алматы, 1991. –Б. 12-13.
4. Жұмабаев М. Шығармалар. 2-3 т. – Алматы: «Білім», 1996. – 512 б.
5. Омарұлы Е. Үш томдық шығармалар жинағы. 3 т. – Астана: «Алашорда», 2018. – 414 б.
6. Омарұлы Е. Үш томдық шығармалар жинағы. 3 т. – Астана: «Алашорда», 2018. – 414 б.
7. Омарұлы Е. Үш томдық шығармалар жинағы. 2 т. – Астана: «Алашорда», 2018. – 405 б.
8. Аймауытұлы Ж. Психология. – Қызылорда, 1926. – 177 б.

«ЖӘНІБЕКТИҢ ӨЛЕҢІ» ТАРИХИ ЖЫРЫНДАҒЫ «УАҚЫТ» КОНЦЕПТІСІ

Т.Б.Кулынтаева

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан
togzhan_kulintaeva@mail.ru*

Аннотация: Мақалада тарихи жырларды тілдік тұрғыдан зерттеу көзделеді. Бір ғана тарихи жырдағы «уақыт» концептісін білдеретін тілдік бірліктер алынып, уақыт концептісінің мазмұндық аясы талданады. Тарихи жырдағы «уақыт» концептісінің берілу жолдары анықталады. Мақалада «уақыт» концептісінің көрінісін ашу арқылы, ұлттық болмыс, халықтың таным-түсінігі айқындалады.

Кілт сөздер: көркем мәтін, когнитивтік лингвистика, концепт, таным, әлем бейнесі, лексикалық бірлік, «уақыт» концептісі.

Abstract: The article provides the study of historical psalms from the linguistic point of view. The linguistic units, which know the concept «time» only in one historical poem are taken, the content sphere of the concept of time is analyzed. The ways of conveying the concept «time» in the historical poem are determined. The article reveals the vision of the concept «time», National being, cognition of the people.

Keywords: fiction text, cognitive linguistics, concept, cognition, world picture, lexical unit, concept «time».

Қазіргі тіл білімінің даму кезеңінде ғалымдардың негізгі назары жеке тілдік бірлік емес, көркем мәтінді талдауға бағытталып отыр. Оның ішінде, тіл білімінің өзекті саласы, когнитивтік лингвистиканы басшылыққа ала отырып, талдау ғалымдардың басты бағытына айналған. Көркем мәтінді талдау сол тілдегі ұлттың тұрмыс-тіршілігін, таным-түсінігін, болмысын анықтауға мүмкіндік береді. Ендеше, біз назарға алғалы отырған тарихи жырларды танымдық тұрғыдан талдау зерттеуіміздің басты нысаны болмақ. Ғалым И.Р.Галпериннің айтуынша: «привычное всегда представляется понятным, но самое трудное в познавательной деятельности человека – увидеть нечто новое, ранее не замеченное в давно известных понятиях и процессах»[1]. Сол себепті кейінгі жылдары көркем мәтін жеке жүйе ретінде қабылданып, автордың тілдік тұлғасы көркем мәтін негізінде талданып, тілдің ұлттық болмысы ашылуда. Абстрактілі эстетикалық категорияларды көркем мәтінде жалпыланған когнитивті – эмотивті бейне көрсетпейді, оны автор авторлық сипаттауда күрделі құрылым мен өзара іс әрекетте жүзеге асырады. Сондықтан әлемнің құндылық картасын құру процесін ойлау моделін құру ретінде қарастыру қажет, белгілі бір автордың ойлауы мен дүниені тануын, дүниені танудағы өзіндік ерекшелігін анықтап, саралауға мүмкіндік туады.

Басты назарымызға тарихи жырларды алу тегін емес. Себебі біз қарастырға-

лы отырған тарихи жырлар тарихқа негізделе жазылған, тарихта болған адамдардың өмірінен ақпарат беретін, және сол арқылы қазақ халқының болмысына тән түсініктерді анықтауға мүмкіндік беретін бірден бір арна деп білеміз. «Бабалар сөзі» кітабының 56-томында: «Фольклор адам тіршілігімен тікелей байланысты, оның болмысының бір бөлшегі. Сол себепті ол адам өмірінің барлық жағын бейнелейді, шаруашылығынан, тұрмысынан, әдет-ғұрпынан, салт-санасынан айтарлықтай мәлімет береді»[2:8] деп жазады. Расында да, тарихи жырлар тіліміздің ұлттық сипатын танытатын, халықтың салт-санасынан ақпарат беретін арна. Мақалада бір ғана көлемді тарихи жырдағы «уақыт» концептісінің көрінісін анықтауға тырысамыз. Тарихи жырлар ұлттық құндылығымыз деп білетін болсақ, ондағы «уақыт» концептісінің мәнін, көрінісін ашу – ұлттық болмысты тануымызға бағыттайды. Жалпы жырдағы «уақыт» концептісі мәтін шеңберінде лексикалық және грамматикалық деңгейде жүзеге асырылады. Уақыт ұғымын лексикадағы вербалдану деңгейі уақыт номинацияларымен – уақытқа қатысты лексемалармен ұсынылған: *уақыт, күн, түн, таң, кеш* т.б. Жырдан мысал келтірсек: бір жақсы түс көріп пе ем *бүгін түнде; күн батып* қалған мезгілде; *таңға* жақын болғанда; *ертеңнен кешке* сандалып; тынбастан жүріп *күндіз-түн*; аяқтары жарылып, күндіз-түн шаршап, зарығып; *таңда мақшар* болғанда; сүйген құл мінер пырағын; *талма түсте* жетеді; *ұлы сәске* болғанда - деген жолдардан *таң, кеш, ертең, күндіз, түн* лексемаларын қолданғаны байқалады. Берілген мысалдардағы *талма түс, таңда мақшар* лексемаларының мазмұнын ашсақ. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «Күннің орта мезгілін түс деп атайды. Бұл – түскі тамақ ішіп, тынығатын уақыт. Тал (талма, тапа-тал) түс – күннің қатты ысыған кезі, тынығатын шақ, сағат 1 шамасы» [3:156] - деп анықтама берілген. Қолданыста тапа-тал түс деп кездесетінін білеміз. Жырда талма түс деп берген екен. Мақшар – қиямет күнінде барлық жаратылыстардың қайтадан тірілгеннен кейін есеп беру үшін жиналатын мекені. «Арасат алаңы» деп аталады [4]. Яғни, «мақшар» сөзі Алланың алдында жауап беру үшін жиналатын мекен деп ұқсақ, жыр мазмұнында таңертең, таңғы уақытта сол мекенде жиналатын мезгілді, мекенінді білдіруде қолданыс тапқан.

Жалпы жырдағы темпоралды лексаманың бірі - сағат лексемасы кездеспеді. Себебі сол кезеңдегі халық уақытты өзінше басқарғанын байқаймыз. Жырда уақытты сағатпен айтпайды, оқиғаны суреттеу арқылы, оқиғаның қай уақытта болғанын баяндау арқылы болжап жеткізеді: Жырдан мысал келтірсек:

«Кемпір, шал көшке *жеткенде,*

Қашқан жау ұзап *кеткенде,*

Аққұла атты ойнатып,

Жәнібек батыр *кепті енді-ай*» («Жәнібектің өлеңі»). Яғни Жәнібек батырдың еліне оралуын секунд, минут, сағат ұғымдарын қолданбай-ақ, оқиғаны суреттеп беру арқылы, шамамен батырдың еліне қай уақытта келгенін білдірген. Осы талдауға тағы бір мысал: «*Жайқын жатқан халықтың қалмақ екенін біліп, аттан түсіп, бір бұлаққа ат шалдырып, суынан ішіп, дем алып отырды. Сол уақытта*

бір құрығын сүйреткен жылқышы шал келді» («Жәнібектің өлеңі»)). Яғни Жәнібектің қалмаққа алғаш жорыққа шыққандағы оқиғаны суреттеу барысында автор жылқышы шалдың келген уақытын оқиғаны баяндау арқылы берген.

«Уақыт» концептісін талдағанда «заман» ұғымынан бөліп алып қарай алмаймыз. Осы екі ұғым үнемі тығыз байланыста. Заман ұғымының философиялық болмысы туралы жазған отандық философ Д.С.Раевтың пайымдауынша, қазақ дүниетанымындағы заман ұғымы олардың өзі өмір сүріп отырған әлеуметтік уақыт пен кеңістік өлшемін білдірген, басқаша айтқанда, заман адам баласының бір ұрпағы көлеміндегі әлеуметтік кеңістік пен әлеуметтік уақыттың тұтастығын бейнелеген. Сондықтан қазақ лексикасында заман үш шаққа бөлініп, өткен заман, осы заман, келер заман деген сөз тіркестері болған [5:201]. Біз талдап отырған тарихи жырдағы заман ұғымы «уақыт» концептісімен тығыз байланыста алынып, келер заманды ілгері заман деп атап, осы заманды біздің заман деп атағанын көреміз. Жырда былайша берілген:

Ілгері заман адамы

Мал бағып жүріп аттанды.

Біздің заман жаңғыртты

Көп жасаған қарттарды («Жәнібектің өлеңі»). Жырдағы *ілгері заман, біздің заман* лексемалары сол дәуірдегі халықтың таным-түсінігінде жағымды бағаланғанын аңғарамыз.

Ғалым Г.Абылова қазақ дүниетанымында әмбебеп уақыт ұғымының «заман» контекстінде когнитивтік тұрғыдан қарастыра отырып, былай деп пікір білдіреді: «Заман» концептісінің қазақ халқы үшін жағымды бағалауынан гөрі жағымсыз бағалауы басымдау екенін байқауға болады... Ақын-жыраулардың бейнелі-поэтикалық дүниетанымында «заман» концептісі аумалы-төкпелі кезеңнің, қазақ халқының ұзаққа созылған жаугершілік өмірін танытатын тілдік категория болып табылады» [6]. Біз талдап отырған «Жәнібектің өлеңі» тарихи жырында «уақыт» концептісімен байланысты қарастыралатын заман ұғымы кейде жағымды бағаланса, кейде жағымсыз бағаланады. Жырдан мысал келтірсек:

Түзер күнің бар ма екен,

Жаратқан жалғыз Жаппар Хақ,

Бұзылған біздің отанды?!- деген жолдардан халықтың сол заманға берген жағымсыз бағалауын көреміз. Жырдағы кейіпкерлер ертеңінен үміт күтуші жандар.

Жырда Жәнібектің дүниеге келуін суреттеуде, анасы мен әкесі бір перзентке зар болғанын, қартайған шағында Алладан бала тілеп жалбарындағаны баяндалады. Адамның өмірге келуі мен өмірден өтуі уақытпен тығыз байланысты. Халық танымында «тоғыз» саны киелі саналып, тоғыз ай, тоғыз күн тіркесі жиі қолданылып, адамның дүниеге келуімен байланыстыра қаралады. Жәнібектің дүниеге келуін былайша суреттейді.

Тоғыз ай өтіп, тоғыз күн

Туатын уақыты боп еді.

Бәйбіше бір күн толғатып,
Арыстандай ұл бала

Дүниеге енеді («Жәнібектің өлеңі»). Байқағанымыздай, тоғыз ай, тоғыз күн толғанда Жәнібек батыр дүниеге келеді. Яғни анасы айы күні жетіп, дүниеге ұрпақ әкелгені баяндалып отыр. Тоғыз ай, тоғыз күн ұғымына түсінік бере кетсек: адам ғұмырының пайда болып, жарық дүниеге келетінге дейінгі уақыт өлшемі. Тоғыз ай, тоғыз күн - ай-күні жету – аяғы ауыр әйелдің босанатын мезгілі таянғанын, жеткендігін білдіретін атау. Әдетте, жүкті әйел баласын тоғыз ай, тоғыз күн көтереді, осы аталған «тоғыздарға» жақындағанда ай-күні жетті, айкүні толды дейді [7:119].

Жырдың мазмұнына үңілсек, оқиға өтіп жатқан заман жаугершілік заман екенін байқаймыз. Жалпы, жырдың қай уақытта, қай жылдары өтіп жатқаны айтылмайды. Алайда, оқиғаның мазмұнымен таныса отырып, шамамен қалмақ шапқыншылығы тұсында болғанын аңғарамыз. Мысалы:

*Әзіреті сұлтан уақтында,
Билеген екен үлкен боп
Ноғайлы деген халықтарды.*

Ноғайлы жау қалмақтың заманында («Жәнібектің өлеңі»). Берілген жолдардан оқиғаның қай шамамен қай уақытта өткенін аңғаруға болады.

Жырда күн және түн лексемалары жиі ұшырасады. Олар тәуліктің бір бөлігі ретінде оқиғаны беруде қолданысқа түскен.

Күн-түні бәрі жиылып,
Күндіз-түні шабуыл,
Сен байқұста тыным жоқ,
Көптігі сондай қалмақтың:
Таң атып, кеш болғанша

Үзілмей шаңы шұбалды («Жәнібектің өлеңі») - деген жолдардан кейіпкерлердің дамылсыз, демалыссыз тәуліктің қай бөлігінде болсын қозғалыста болғанын, күн болсын, түн болсын жорыққа дайындалғанын аңғарсақ, *таң атып, кеш болғанша* тіркесі арқылы қалмақтың саны көп екенін, таңнан кешке дейін жорықшылардың жиналып бітпегенін баяндайды.

Сонымен қатар шығарма авторы «уақыт» концептісін беруде фразеологизмдерді қолданады.

Әні-міні дегенше,
Шұбалған жұрт көрінбей,

Қарасы жұрттың үзілді-ай («Жәнібектің өлеңі»). - осы жолдардағы *әні-міні дегенше* лексемасы өте аз уақытты білдіру үшін қолданылған. Ғалым Исмет Кеңесбаевтың фразеологиялық сөздігінде: Ә [А] дегенше - лезде, бірден, көзді ашып-жұмғанша [8:80]. Жырда әні-міні дегенше деп өзгеріске түскен. Алайда, жырдың мазмұнына үңілсек, белгілі бір аз уақытты, өте жылдам өткен уақытты білдіреді.

Қорыта келгенде, автор тарихи жырдағы іс-әрекеттің орындалу уақытын жобалап, болжап айтқанын байқаймыз. Жалпы «уақыт» категориясына өтпелік тән,

ол бір орында тұрмайды, үнемі жылжу үстінде. Жырда да уақыттың жылжымалығы, халықтың бүгінгі мен ертеңге, болашаққа зор үміт артуы, ілгері заманнан жақсылық күту сарыны байқалады. Тарихи жырдағы «уақыт» концептісінің бір ерекшелігі қазіргі таңдағы сағат, минут, секунд т.б. уақытты білдіретін лексемалардың орнына оқиғаны баяндау арқылы, сол дәуірді, сол замандағы өмір сүрген белгілі адамдардың есімімен байланыстыра суреттеп, уақыт білдіруде тұрақты сөз тіркестерімен бейнелегенін аңғардық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования: монография. – М.: КомКнига, 2008. -148 с.
2. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант», 2009. Т. 56: Тарихи жырлар. - 408 б.
3. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі : 50 мыңға жуық сөз бен сөз тіркесі. - Алматы: Дайк-Пресс, 2008 . - 967.б
4. Діни терминдер сөздігі (<https://emirb.org/azastan-respublikasi-medeniet-jenesport-ministriligi-din-ister.html?page=4>)
5. Раева Д.С.Қазақ шешендігі философиясы. – Алматы: Қарасай, 2011. -264 б.
6. Уақыт ұғымының ұлттық дүниетаныммен байланысы (<https://massaget.kz/qaarc/qa/23530/>)
7. Курмамбаева Ж.Б. Қазақ тіліндегі сан атауларының лингвомәдениеттанымдық негізі. Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. - Алматы, 2020. -164б.
8. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: «Ғылым», 1977. -712 б.

ӘОЖ 800

ТІЛ ТАРИХЫНЫҢ АРХЕТИПТІК ҚҰРЫЛЫМЫН РЕКОНСТРУКЦИЯЛАУ БАҒЫТТАРЫ МЕН СӨЗ ТӨРКІНІН АШУДАҒЫ ӘДІС-ТӘСІЛДЕР

А. Құнанбай

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
arynqunanbay@gmail.com*

Аннотация: Мақалада тіл тарихының архетиптік құрылымын реконструкциялау бағыттары мен сөз төркінін ашудағы әдіс-тәсілдер туралы тұжырымдар келтірілген. Профессор Берікбай Сағындықұлының тапқан аффрикаттары мен сөз төркінін ашудағы алтыншы тілдік бірлік түбіртектің негіздемесі жайында сөз қозғалады.

Кілт сөздер: архесиллаб, түбіртек, реконструкция, ататіл, прототип, түбір.

Abstract: *The article contains conclusions about the directions of reconstruction of the archetypal structure of the history of the language and methods of revealing the meaning. We will talk about the affrictions discovered by Professor Berikbay Sagyndykuly and the rationale for obtaining the sixth language unit when opening words.*

Keywords: *archesillab, nostratic languages, monogenesis, root, proto-language.*

Тіл білімі предлингвистикадан, макролингвистикадан және металингвистикадан құралатын тіл туралы ғылым [1].

Тілші ғалымдар өз нысанын жан-жақты танып білу үшін, оның сан алуан заңдылықтарын ашып-айқындау үшін сыннан өткен сипаттама әдісі, *тарихи-салыстырмалы әдіс, салғастырмалы әдіс, тарихи әдіс, құрылымдық әдіс, статистикалық әдіс, компонентті талдау әдісі, математикалық әдіс* сияқты сандаған амал-тәсілдерді іске қосады. Мұның үстіне соңғы жылдары бұлардан сипаты өзгеше, тың әрі жаңа идеяларға негізделген *лингвосиллабологиялық әдістер мен тәсілдер* өмірге келіп отыр. Бұрыннан келе жатқан және жаңадан ашылған әдістер мен тәсілдерді ұтымды пайдаланғанда тіл ғылымы теңдесі жоқ жетістерге жететіні анық.

Лингвистикалық әдіс – дегеніміз тіл білімінде қолданылатын зерттеулер. Кейбір еңбектерде лингвистикалық әдістерді бір сөзбен *филологиялық* немесе *гуманитарлық әдіс* деп те атаушылық бар. Қазіргі таңда тіл білімінде лингвистикалық әдістердің көпшілікке танылған, зерттеу объектісі айқындалған бірнеше түрлері бар. Олар: *сипаттама, салыстырмалы-тарихи, тарихи-салыстырмалы, құрылымдық, математикалық, математика-логикалық әдістер*.

Тіл білімінде дүние жүзіндегі тілдерді екі түрлі тұрғыдан: 1) тілдік материалдың (*түбірлер мен аффикстердің және сөздер*) бірлігі, яғни шығу тегінің бірлігі тұрғысынан, 2) шығу тегіне байланыстырылмай, құрылысы мен типінің, ең алдымен, грамматикалық құрылысының ыңғайластығы, ұқсастығы тұрғысынан топтастырылады. Топтастырудың бірінші түрі тілдердің генеалогиялық классификациясы делініп, екінші түрі тілдердің типологиялық классификациясы деп аталады.

Тіл тарихында белгілі бір дыбыстық өзгерістерді, ерекшеліктерді анықтауда әр түрлі методологиялық әдіс-тәсілдер, қажетті амалдар қолданылады. Ғылыми танымдық ізденістер кезінде кереғар пікірлер де көптеп кездеседі.

Соңғы жылдары тіл бірліктерін танымдық тұрғыдан зерделеу мәселесін арқау еткен тіл біліміндегі когнитивтік бағыттың қалыптаса бастауы ішкі мазмұн мен мағынаны ерекше назарға алуда. Нақты айтқанда, бұл сабақтастық гомогенді түбірлер мен түбір-негіздердің тұлғасын олардың ішкі мазмұнымен, яғни **архетұлға** мен **архесеманын** линвогенездік негізін сипаттайтын онтологиялық қалпы мен бейнесімен біртұтастықта көрінеді. Осының негізінде қалпына келтірілетін лексикалық бірліктер тек табиғи-генеологиялық сабақтастықты ғана көрсетіп қоймай, жалпытүркілік рухтың биіктігін, жалпытүркілік тілдік сананың беріктігін де дәлелдейді. Түркілік ұлттың мәдени болмысын, тарихи-әлеумет-

тік сипатын танытуға қызмет ететін жалпытүркілік танымды жаңғыртып, түркі жұрты арасындағы рухани үйлесімділік пен тарихи тұтастықты сақтаудың негізі ретінде танылады.

Ал кез келген тілдің лексикалық жүйесінің даму жолын, этимологиялық негіздерін анықтап, жаңғырту, ең алдымен, түбір құрлысын айқындап алуға сүйенеді. Бұл проблема бойынша алтаистика мен **түркітануда моносиллабтық және дисиллабтық** екі бағыт қалыптасқаны белгілі. Осы орайда қазіргі түркі тілдерінің деректері негізінде морфемалық, компоненттік, семантикалық, модельдеу жүйесі, т.б. әдістер арқылы дисиллабтар мен полисиллабтардың құрамындағы алғашқы буынды бастапқы тұлға ретінде қарауға теориялық негіз бар.

Соның ішінде ежелгі түбірлер мен қосымшаларды байырғы қалпына келтіруді мақсат еткен профессор Б.Сағындықұлының зерттеулері (Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері, 2005) реконструкцияланатын деректердің сандық көлемі мен сапасын былай қойғанда, зерттеу әдіс-тәсілдерімен де ерекшеленеді (*мысалы, компоненттік әдіс барысында қолданылған математикалық әдіс*). Соның нәтижесінде түркі тілдері дамуының тарихында *жалғамалылыққа дейін флексиялық құрылым дәуірін* бастан кешкенін дәлелдейді [1]. Әрине, ішкі флексия қалдықтарының бірбуынды түбірлер көлемінде қазіргі тілде де кейбір көріністері бар екенін көптеген ғалымдар байқаған. Мысалы, Қ.Жұбанов, С.Аманжолов, т.б.

Профессор Б.Сағындықұлы қазақ тілі аясы мен түркі тілдері континуумындағы нақты тілдік салыстырулар мен талдаулар негізінде флексиялық құрылымның басты ерекшелігі түбірлердің *бір ғана дауысты мен бір ғана дауыссыздан жасалған силлабофонемалардан* тұратынын дәйектеуге тырысады. Атап айтқанда: «Бірнеше силлабофонема өзара омонимдес болғандықтан, силлабофонеманың құрамындағы дауысты да, дауыссыз да қытай тіліндегідей әртүрлі сапада айтылған. Белгілі бір дауысты дыбыстың дауыссыз дыбыстың алдында, яки соңында келуі, түсіріліп айтылуы тағы басқа комбинациялық өзгерістері ұғым, түсінікті жеткізуде шешуші роль атқарған. Қай дыбысқа қаншалықты акцент берілуін ішкі флексия реттеп отырған. Жеке-дара дауыссыз дыбыстар заттардың, нәрселердің, қимыл-қозғалыстың, күйдің, сын-сапа, қасиеттердің атауы болған. Ал дауысты дыбыстар әр түрлі семантикалық өзгерістерді, реңктерді жеткізген» [2, 157], - деген тұжырымға келеді.

Ғалымның монографиялық зерттеуінің жалғасы ретіндегі ғылыми мақаласында автор силлабофонемаларды **түбіртек** деп атауды ұсынады да, кез келген сөзде қанша дауыссыз дыбыс болса, сонша түбіртек болатынын атап көрсетеді.

Сонымен, үнемі даму үстінде болатын тілдік жүйенің өзгермелі, икемді табиғатына сәйкес оның тіл тұтынушының рухани-функционалдық арқауын құрайтын моносиллабтық құрылымының даму бағыты оның құрамындағы фонокорреляттардың өзара сәйкестік түзу мүмкіндігімен, таралым аясымен, фонорморфологиялық, фоносемантикалық, идеофондық, идеосегменттік қырларымен сипатталады. Олай болса, зерттеуші келтірген мысалдарындай *i/a at<ad-as-ac<az* * az-**

aj<ag<ay сияқты гомогенді моносиллабтар тізбегінде топтасуы мүмкін. Яғни, профессор Б.Сағындықұлы «жылқы», «есім» мәнін беретін *at* моносиллабын да *it/at* етістіктерімен сабақтастыра қарастырып, *at* етістігінің қозғалысқа, қозғалыстың ырықсыздығына, қозғалыстың барынша жылдам, шалт өтуіне; қозғалыс нәтижесі ажырауға, бөлінуге әкелуіне, т.б семаларын көрсетуі *at/it* етістіктерінің жалпы мазмұнына негізделеді. Қазақ тіліндегі *as on or < өрле*, өрбі, өнім, өрші, өркенде сияқты моносиллабтардың ортақ мазмұны мен тұрпатындағы ұқсастықтарын кездейсоқ құбылыс деуге келмейді. Осы арада ортақ мазмұнды арқалап тұрған о дауыстысы екені аңғарылады. «Даму», «жетілу», «көбею», «пайда болу» идеясы *ur* (үрпек, ру, ұрғашы) сақталған. Профессор Б.Сағындықұлы *or-** *ur* түлғаларын *гомогенді моносиллабтар* ретінде қарастырады. Себебі **ur* түлғасының жалпы мазмұны *хйг* (үрім-бұтақ, үрпі), **au/uy< ouul, um* (Ұмай), **ul* (ұлы, ұлғаю), **ul* (үлкен) жалғасады.

Қорыта айтқанда, түбір құрылымының архетипі тек бір типте ғана қалыптасқан деп қарауға болмайды. Сондықтан түркі тілдері лексикалық қорының негізін қалайтын бірбуынды түбірлер мен түбір-негіздердің белгілі бір дәрежеде тұрақтылығын өзгертуге де бейімділігін зерттелуші тілдердің *моносиллабтар құрамындағы фонокорреляттар* айқындайды, өзгермелі, икемді сапаға ие болады, ықшамдайды.

Осы заңдылықты ашу, реконструкция жасауда, автордың өзі монографиясының кіріспесінде көрсеткендей, «дәстүрлі сүрлеуге ұқсамайтын жаңаша бағыт ұстанады». Соның нәтижесінде жасалған талдаудың негізгі тұжырымдарын былай деп көрсетуге болады:

1. үнемдеу заңы;

2. флексиялық құрылым дәуірін басынан өткізген ішкі флексия қалдықтары.

Содан кейін полисемантикалық құрылым (түбір тіл) дәуірі келген;

3. ең ежелгі дауысты фонемалар – **a, *y, *й*, дауыссыздыр – гипотезалық **т/с/ш/* күрделі аффрикаты / немесе *тс / ц / тш / ч /* аффрикаттары, **h, *p, *н*. Қалған фонемалардың барлығы – осы архетиптерден бөлініп шығып, қалыптасқан бір кездегі аллофондар.

4. дыбыстарды (түсіп қалған) бұрынғы қалпына келтірудің өзінше амал-тәсілдері ұсынылған; дауыссыз дыбыстардың сәйкестігі; мәтіндегі сәйкестіктер;

5. лексикадағы (құрылымдағы) өзгерту тетіктерін айқындайтын басты заңдылықтары: протезалық, эпентезалық дыбыстар; үнемдеу заңы; сингармониялық варианттар, параллельдер.

Тіл білімінде әбден сыналған тарихи-салыстырмалы әдіс біздің жұмысымызға көп кемегін тигізді. Зерттеу объектісі ретінде - байырғы түбірлер мен қосымшалар – көне түркі жазба ескерткіштері, қазіргі түркі тілдері, диалектілері мен говорлары материалдарымен салғастырылды.

Осының нәтижесінде олардың фонетикалық, семантикалық, грамматикалық айырмашылықтары анықталды. Бірақ көне формаларды бұрынғы қалпына келтіруде тарихи-салыстырмалы әдіс едәуір дәрменсіздік көрсетеді. Лексикалық

мағыналардың біртіндеп кеңею яки тарылу жолдарын айқындауда компонентті талдау әдісінің, фонетикалық, морфологиялық элементтердің ең ескі типін іздестіріп табуда математикалық әдістің берері мол. Мысалға компонентті талдау әдісі бойынша, белгілі бір лексеманың мағыналық мазмұны бірнеше ұсақ семаларға бөлінеді де, сол лексемадан пайда болған екінші бір туынды сөздің семаларымен салғастырылады. Сонда түбірдің даму барысында қай семаның қай семаны ауыстырғаны белгілі болады. Сонымен бірге салыстырылып отырған екі сөзге ортақ жалпы семалар өз келбетімен айқын көрінеді. Бұл әдістің *архетиптерді табуға* көмектесе алатыны өз алдына, *семантикалық жағынан вариантталған* сөздерді топтастыруға мүмкіндік береді.

Математикалық әдіс-тәсілдердің де лингвистикада қолдануға келетін реттері бар. Мысалға орта мектеп көлеміндегі элементар теңдеу теориясын алалық. Бұл теория бойынша белгілі сандар арқылы белгісіз сандарды табуға болады. Айталық $x+3=5$ теңдеуі берілді делік. Есеп былай шешіледі: 1/ $x=5-3$; 2/ $x=2$.

Екі белгісіз болған жағдайда теңдеу былай құрылады:

$$\begin{cases} (x+y=5 \\ 2x+y=7) \end{cases}$$

Шешуі: 1/ $y=5-x$; 2/ $2x+5-x=7$; 3/ $2x+5-x=7$; 4/ $x+5=7$; 5/ $x=7-5$; 6/ $x=2$; 7/ $2+y=5$; 8/ $y=5-2$; 9/ $y=3$. Есептің дұрыс шыққан – шықпағанын білу үшін табылған сандарды өз орнына қойып көреміз 1/ $2/2+3=7$; 2/ $4+3=7$; 3/ $7=7$;

Тағы бір мысал. «Екі санның қосындысы 12-ге, ал олардың айырмасы 2-ге тең. Осы сандарды табыңдар».

Бірінші санды x әрпімен, ал екінші санды y әрпімен белгілейік. Есептің шарты бойынша сандардың қосындысы 12-ге тең, яғни $x+y=12$. Ал сандардың айырмасы 2-ге тең болғандықтан $x-y=2$. Құрылған теңдеулер жүйесін былай жазуға болады:

$$\begin{cases} x+y=12 \\ x-y=2 \end{cases}$$

Екі теңдеуді бір-біріне қосу арқылы x -тің 7-ге, y -тің 5-ке тең екендігін білеміз. Үш, төрт, одан да көп белгісіздерді табу осы тәріздес тәсілдер арқылы жүзеге асырылады.

Бұл әдістерді енді тіл білімінде пайдаланып көрелік.

Белгілі: 1. тоғул - страд. от тоғ=: тоғулса оғул /если родится сын/ (ДТС, 571); 2. төл - «малдың жаңа туған құлыны, бұзауы, ботасы, қозысы, лағын ; т з/ қары ~ кәрі, ажым ~ әжім сияқты сингармониялық варианттар түркі тілдерінде жарыса қолданылады. Жуан дауыстылармен айтылатын сыңары көне де, жіңішке дауыстылармен айтылатын сыңары жаңа, кейін пайда болған. Аса ежелгі дәуірде түркі тілдерінде жіңішке дауыстымен айтылатын бірде-бір вариант болмаған; 4/ сөз ортасында, сөз соңында ғ, г дауыссыздары жиі түсіріліп айтылады. Белгісіз: 1/ қазақ тіліндегі «төл» сөзі бұрын қалай дыбысталған?

Түркі тілдерінде ілгері заманда жіңішке дауыстылар болмағандықтан, ө-нің жуан сыңары о қолданылуы мүмкін. Алайда архетипті төл- /бір нәрсенің іші дең-

гейіне, кенересіне жете шүпілдеу/ түрінде қалпына келтірсек, мағынасы үйлеспейді. Мүмкін белгісіз дыбыс о-мен төркіндес ұ, ү дыбыстары шығар. Тілімізде тул тұлғасы жоқ; тұл – «отасқан ері өлген не айрылысып кеткен, баласы жоқ жесір /әйел/». Бұл да емес. Өзге түркі тілдерінде басқадай жуан варианты кездеспейді. Ең соңғы мүмкіндікке дейін іздестірілдік. Бәлкім, сөз аралығында ғ дыбысы түсірілмей айтылатын варианты бар болар? Бар. Тоғул. Және жіңішке айтылатын төл вариантымен семантикасы жағынан сәйкес. Бірақ тоғул = архетип емес. Өйткені о дыбысы – белгілі бір дәрежеде у дыбысының аллофоны. Қазақ тілінде ту- - «ана құрсағынан шығу, дүниеге келу». Демек, іздестіріп отырған дыбыстың көне формасы қазақ тілінде сақталыпты. Сонымен “туғул- етістігінен, біріншіден, жіңішкеру арқылы, екіншіден, сөздің ортанғы позициясындағы ғ дыбысының түсіріліп айтылуы арқылы, үшіншіден, конверсиялануы нәтижесінде төл зат есімі жасалған.

Қалпына келтірілген > туғул формасынан фонетикалық, семантикалық даму жолымен «төлден» басқа да сөздер туындауы мүмкін екендігін ескере отырып, зерттеуді одан әрі жалғастырамыз./ребенок был закутан в пеленки/ /ДТС, 363/; 2/ БН «ребенок, мальчик»: бу оғул не тер /Ято говорит этот ребонон/. /ДТС, 364/; көне түркі жазба ескерткіштерінде оғул түбірі қыз балаға да, ұл балаға да жұмсалма береді: бегилик ұры оғлың қул болты, силик қыз оғлың күң болты /Айдаров, 1971, 295/ Үбек ұл балаң құл болды, пәк қыз балаң күң болды/; 3/ оғул адамның баласына ғана емес, жан-жануарлардың төлдеріне де, құстардың балапандарына да /котенок/, арслан оғлы /львенок/, бөр и оғлы /волченок/ е, 364/; 4/ ұл - «еркек бала, ер бала»; 5/ ұлан - «жас өспірім, жеткіншек, өрен»; 6/ үнемдеу Заңының ықпалымен сөз басында, сөз аяғында буындар, дыбыстар түсіп қалады. Белгісіз: 1. қызға да, ұлға да, жануарлардың баласына да, тіпті құстардың балапандарына дейін бір ұғымның пайдаланылуында қандай сыр бар? Жоғарыда келтірілген фактілерге қарағанда, оғул аса жалпы мағына беретін сияқты. Бірақ оның алғашқы ұғымы, түсінігі әлдеқандай себептермен ұмытылған. Үнемдеу заңының әсерінен басқы дыбыстары түсіп қалды ма екен? 2. дыбыс түсіріліп айтылған жағдайда ол қандай дыбыс болуы мүмкін?

***р, *н, *с, *т** ең ескі фонемалардың қатарына жатады. Сонор *р, н дыбыстары сөз басында жұмсалмайды. Олай болса, с пен т-нің біреуі болар... Тоғул. Бұл сөз туылған барлық жанды мақұлқаттардың жалпы атауы бола алады. Бала два, жануарлар төлі де, балапан да т.б. туылады. Демек, оғул /үл/ зат есімі тоғул етістігінен пайда болған. Бұдан мынадай қорытынды шығады: белгілілер арқылы белгісізді математикада ғана емес, тіл білімінде де табуға болады екен.

Тілдің пайда болуына, дамуына, өзгеруіне, жаңаруына, қалыптасуына, қайта қалыптасуына сыртқы фактор мен ішкі фактордың қатты ықпалететіндігін зерттеушілер әлдеқашан-ақ анықтаған еді. Тілдердің мың-мындап көбеюіне де, олардың сөздік құрамына қисапсыз атаулардың қосылуына да осы екі фактордың әсері барынша шексіз болғандығы сөзсіз.

Жер бетіндегі адамзат баласы бір замандарда бір-ақ тілде сөйлеген. Бұл

олардың жабайы кезеңі еді. Бірте-бірте кәсіптің түрлері, егін шаруашылығы, мал шаруашылығы, өнеркәсіп, мәдениет, техника, өркениет тағы басқалары пайда болды. Жабайылардың жұтаң тілі байыды. Рулардың, тайпалардың пайда болуына байланысты белгілі бір заттың, нәрсенің уәжі де көбейіп, олар әр түрлі атала бастады. Бұлардың үстіне тілдің ішкі даму заңдылықтарының есебінен қаншама сөздер адам танымастай өзгеріске түсті. Соған қарамастан жабайылардың базалық лексикасының сарқыншақтары әлем тілдерінде қазірге дейін сақталып қалып отыр.

Жабайылардың сөздік құрамында қандай-қандай сөздер болғандығын тілшілер шамалап болжамдай алады. Мысалы, күннің силлабологиялық атауы сол кездің өзінде-ақ өмір сүргендігіне күмән келтіре алмаймыз және оның бір дауысты, бір дауыссыздан ғана тұрғандығы хақ. Қазақтың күн атауы мен орыстың солнце атауын салыстырсақ, жобаға соқпайды, бітім-пішіні мүлде бөлек тұлғада екендігі бірден байқалады. Ағылшынның сан атауы мен арабың шамсун атауын қатар қойсақ, алғашқы екі дыбысының тектес екендігін аңғарылады: са – ша. Мұны орыс тілімен салыстырсақ (солн+це), соңғы буыны фонологиялық тұрғыдан үйлеседі. Көне санскрит тілінде күн құдайының атауы – Ша+м+аш. Алғашқы ша немесе соңғы аш архесиллабының күн ұғымын бергендігі анық аңғарылып тұр. Қазақ тілінде «күн» сөзінің ежелгі формасы мен семантикасы «қашан» есімдігінде сақталып қалған. Мұндағы «қа» бөлшегі ілгері замандарға қай деген сұрау мағынасын берсе, «шан» бөлшегі күн деген лексикалық мағынада жұмсалған. Бір кездегі толық мағыналы сөз тіркесі өзінің әдепкі мағынасын жоғалта келе сұрау есімдігіне айналып кеткен. Бірақ мезгіл мағынасын білдіретін семасы сақталып қалған. Сонда қазақ тілінде де «күн» мағынасын берген ша формасы болғандығы анықталады. Көне түркі жазба ескерткіштерінде күн атауы – күн+ач. Бұл сөздің алғашқы бөлшегі «күйіп тұрған» деген мағына берсе, екінші бөлшегі (ач) «күн» деген мағынаны берген. Ішкі флекция заңдылығы бойынша а дыбысының ч аффрикатының бірде алдында, бірде соңында тұрғаны болмаса, түркі тілдерінің де әлем тілдерімен лексикасы жағынан сабақтас екендігіне бұл мысал да кепіл бола алады. Идея бойынша, «ай» атауы да әлем тілдерінде бір формада ұшырасуға тиіс тілдік факт. Өкінішке орай, бұл атау әр тілде әр түрлі формада кездеседі. Мысалы, хамит-семит тілдерінде «қамар», славян тілдерінде «луна», түркі тілдерінде – «ай». Уәжі (мотиві) әр түрлі болуы форманың да әр түрлі болуына әкелген. Сірә, айдың құбылып тұрған құбылыс қатарына жататындығы уәждің оңай өзгеруіне де әсер етсе керек. Керісінше, күн тұрақты құбылыс. Осы себепті қазірге дейін алғашқы уәжін, формасын, семантикасын жоғалтпаған [3, 203].

Sun / сан/

Шам

КүнАЧ

солнЦЕ

Берікбай Сағындықұлы өзінің дәрістерінде ай сөзінің этимологиясын келтіреді. Араб тілінде «қамар», орыс тілінде «луна», қазақ тілінде «ай».

«Қамар» сөзі араб тілінде «ай» сөзін білдіреді. «Қамар» сөзін түбіртектерге бөлетін болсақ қам+ар, сонымен қатар дыбыстық сәйкестіктер бойынша қ~к, а~е варианттары шығады. Логикаға сүйене отырып, «кем» сөзі шығатынын көреміз. «ар» түбіртегі «бір заттың тұрғандығын білдіреді». Яғни, мынадай формула шығады қам~кем. Бұл жерде «қамар» сөзінің уәжі кеміген бір заттың тұрғандығын білдіреді. Аспандағы кеміген айды білдіріп тұрғанын түсінуге болады. Орыс тіліндегі «луна» сөзінің этимологиясы да қызық. «Луна» сөзінің алдына «то»- түбіртегін қоссақ, «толуна» сөзі шығады. Бұдан қазақ тіліндегі «толғанай» сөзі шығады. Яғни, «луна» сөзі аспандағы айдың толған кезі бойынша аталып тұр.

Академик Н.Я.Марр «**Яфет теориясы**» [4], В. М. Иллич-Свитыч «**Нострат теориясы**» [5] арқылы әлем тілдерінің туыстастығын дәлелдеуге тырысқан. Пайдаланған әдістері мен тәсілдерінің сәтсіздігіне байланысты олар күткен нәтижеге қол жеткізе алмады.

Түпкі тілді анықтау үшін түптүркі тілінің категориялық бегілерін анықтап алған жөн, яғни бағзы заман тілінің фонетикалық, фонетика-фонологиялық, морфемалық, морфонологиялық құрамы және жорамал тілдің лексикалық және синтаксистік белгілерін қайта **қалпына келтіру (реконструкциялау)** арқылы жалпы тілдік деңгейде құрылымдық иерархия мен жүйелік дәрежелерін анықтау қажет.

Түпқазық (түптүркі) түбірін реконструкция жасау үшін қазақ тілі материалдарына қоса 81 тілдің (кейбірі диалекті деп те саналады, даулы мәселе), 100-ден астам өлі түркі алтай тілдерінің тілдерін салыстыру қажет, компоненттік әдіс барысында математика-логикалық арқылы этимологиялық талдау жасау керек. Сонымен бірге 2-3 ғасырлық түркологияда (кең мағынада алтаистикада) сан буын түркітанушылардың қажырлы еңбегімен түзілген этимологиялық және тарихи-салыстырмалы сөздіктердегі бір буынды түбірлерді де айқындап, этимондардың семасын ажыратып, жоғарыда сөз болған, түркі тілдерінің бір түбірлі/ бір буынды сөздерінің қорына (банк) енгізу қажет.

Түптүркілік архетипті қайт келтіру жолындағы атақты түркологтар (Э.Севортян, А.М. Щербак, т.б.) ұсынған бағыттардың бүгінге қолдауын таппай отырғаны белгілі. Ал бұл тығырықтан шығудың бір-ақ жолы бар – ол түпқазақ түбірін қалпына келтірудің жаңа әдістемесін, тұтас бағытын ойлап табу. Бұған дейінгі көрнекті түркітанушылар бұл мәселені бір жақты шешіп келсе, яғни бірі тек фонетика-фонологиялық жағынан, енді бірі морфонологиялық бағытта зерттесе, ендігі жерде және **архетипті фоно-морфо-семантикалық жағынан реконструкциялау** туралы болып отыр [6, 371].

Қазіргі қазақ тілі – барша түркологтардың бір ауызды пікірінше, «өте жаңа тіл». Ал бірақ олар көбінше «жаңалықтың» өзі «көнелік» екенін ескере бермейді. Біз диплом жұмысымыз арқылы үлкен бір жаңа бағытты яки «жаңадан «көнеге» қарай бөлшектеуді, осы тұста, әсіресе, бұған дейін көп айтыла

бермеген мағыналық (семантика) дәрежедегі «көнеліктерді» сөз етуге үлкен орын бермекпіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сағындықұлы Б. Түркі тілдері лексикасының дамуының фонологиялық заңдылықтары: Филология ғылымының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 1994. -329 б.
2. Сағындықов Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. –Алматы: Санат, 1994. -166 б.
3. Сағындықұлы Б. Түбіртек – тілдік бөлшек // Қазіргі заманғы түркология: теориясы, практикасы және алдағы міндеттері. Екінші халықаралық түркология конгресі. I б. –Түркістан: Тұран, 2006. -199-205 бб.
4. Марр Н.Я. О происхождении языка // Марр Н.Я. Основные вопросы языкознания. Избранные работы. Т. 2. М.-Л., 1936. С. 182.
5. Илич-Свитыч В. М. Опыт сравнение ностратических языков. Сравнительный словарь (1-3). Т.2. – М: Наука,1976.-370 с.
6. Манкеева Ж. Түбір құрылымы және сөзжасамдық жүйе //Ұлттық тілдің ұлы тіні. Ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1999.-Б.371-383.

УДК 373.5=111

РОЛЬ ТЕХНОЛОГИИ CLIL В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Т.С.Маслова, А.В.Косынцева

*Восточно-Казахстанский Университет имени
С.Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан
tatyana_berber@bk.ru*

Аннотация: В статье рассматривается предметно-языковое интегрированное обучение (CLIL) в качестве одного из методов современных образовательных технологий, применимых в образовательном процессе начальной школы.

The article deals with the subject-linguistic integrated learning (CLIL) as one of the methods of modern educational technologies applicable in the educational process of elementary school.

Ключевые слова: начальная школа, предметно-языковое интегрированное обучение (CLIL), содержание, познание, коммуникация, культура.

Abstract: The article considers subject-language integrated learning (CLIL) as one of the methods of modern educational technologies applicable in the educational process of primary school. The article deals with the subject-linguistic integrated learning (CLIL) as one of the methods of modern educational technologies applicable in the educational process of elementary school.

Keywords: primary school, Content and Language Integrated Learning (CLIL), content, cognition, communication, culture

Начальная школа – важный этап в становлении личности человека, в ней закладываются основы дальнейшего обучения и воспитания.

Термином CLIL, Content and Language Integrated Learning, называют обучение неязыковому предмету посредством языка, не являющегося родным. Существуют различные практики использования данной методики. Одни методисты совмещают с идеей JIT («Just in time learning») и рассматривается некоторыми методистами как основная коммуникативная методология [1].

Content and Language Integrated Learning (далее CLIL) как термин впервые был предложен и сформулирован Дэвидом Маршем и Анной Мальерс в 1994 году.

Подход с использованием CLIL отличается от простого обучения английскому языку тем, что обучающийся не обязательно должен владеть английским на продвинутом уровне, необходимом для усвоения предмета. В большинстве случаев CLIL используется в общеобразовательных школах и опирается на базовые умения в английском языке, которым обучают на начальном уровне. Это важный аспект в использовании методики.

Обучение предметам школьной программы посредством английского языка означает, что учителя должны передавать не только содержание самого предмета и языковое содержание, но также практическое решение проблем, умение вести переговоры, дискуссии, управление классом теми способами, которые характеризуют педагогические технологии обучению школьных предметов. На уроках CLIL должны учитываться как процесс понимания содержания, так и языковые действия, выполняемые учеником. Работа на уроке должна быть направлена на освоение предметного содержания и коммуникативных компетенций в отношении воспринимаемого учебного материала. Учащиеся не обсуждают уже известные им темы только для практики языка и его совершенствования. У них есть преимущество изучать конкретные темы реального мира на языке, не являющимся их родным.

Для описания CLIL используют четыре фактора, называемые «4Cs»: content (содержание), cognition (познание), communication (коммуникация) and culture (культура). Все вышеуказанные компоненты находятся в непрерывной связи между собой. Реальный контекст, в котором существуют эти четыре элемента, может открыть путь к культурам, новым для учащихся [2].

Content (содержание) как компонент CLIL: профессиональные знания, навыки и понятия, связанные с изучаемой сферой деятельности). В содержание включены предметные знания. В качестве предметного содержания может быть выбрана любая тема из предметов школьного цикла, которая преподается на втором или третьем языках обучения, однако взятая в достаточно узком ракурсе. Считается, что «содержание является отправной точкой в планировании учебного процесса и определяет маршрут обучения» [3].

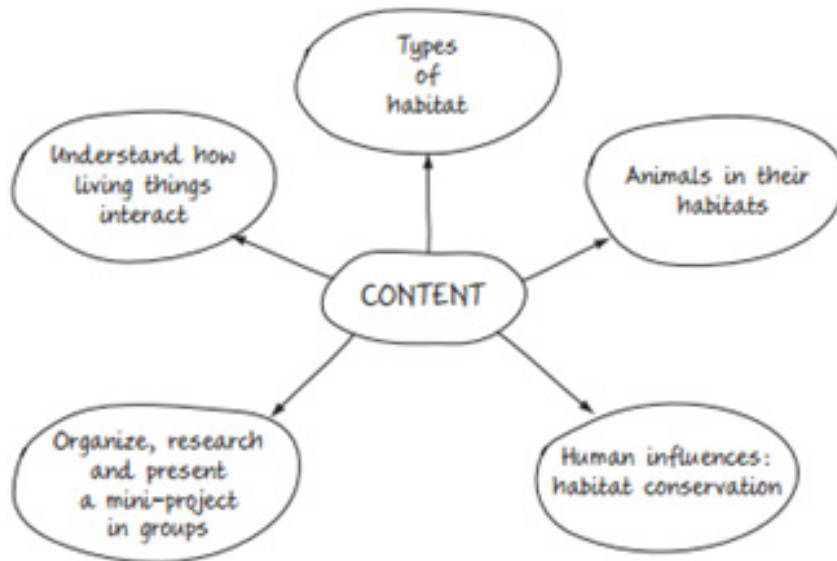

Рисунок 1 – Content.

Communication (общение) как компонент CLIL: использование языка для обучения с одновременным обучением пользоваться языком (language of learning, language for learning and language through learning).

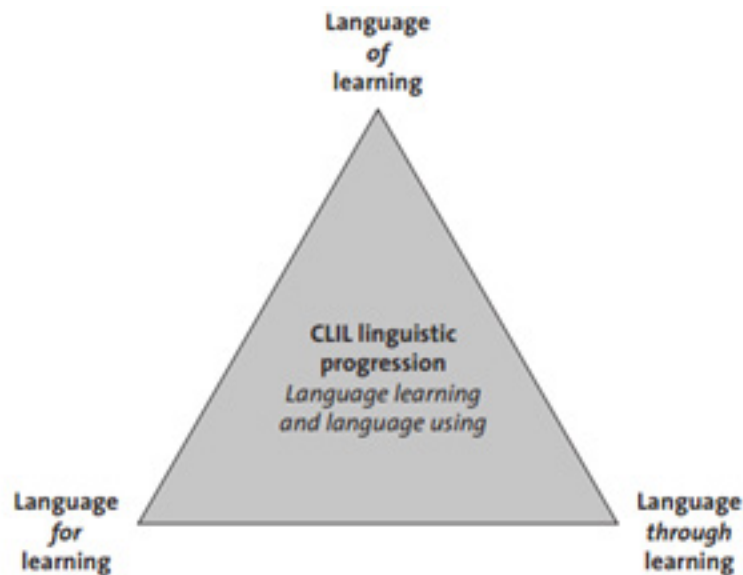

Рисунок 2 – Communication.

Language for learning (язык для обучения) – язык, необходимый, чтобы свободно ориентироваться в процессе обучения, т. е. обучаемый должен уметь задавать вопросы и отвечать на них, выражать согласие или несогласие, писать доклады, осуществлять проектную деятельность.

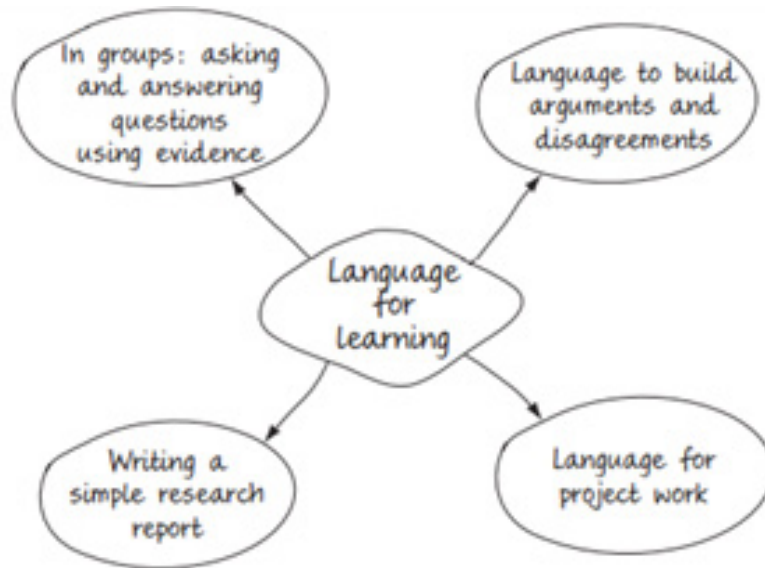

Рисунок 3 – Language for learning.

Language through learning (язык через обучение) - позволяет извлекать новое из изучаемых контекстов. В процессе освоения новой дисциплины посредством иностранного языка у обучаемых формируются следующие умения и навыки: умения пользоваться словарем, умения создания презентаций, умения осуществлять обратную связь, умения предоставлять доказательства и приводить аргументы, навыки и умения эффективно обрабатывать полученную информацию.

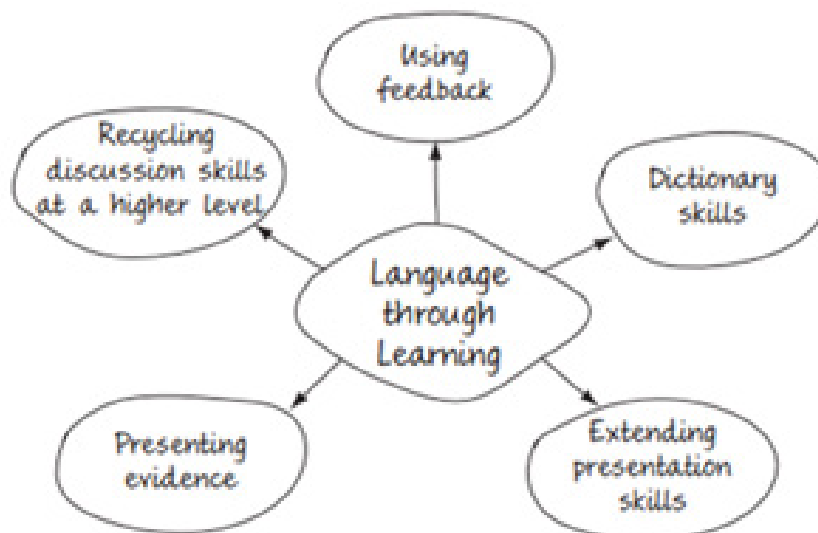

Рисунок 4 – Language for learning.

Cognition (познание) как компонент CLIL: развитие навыков мышления, которые обеспечивают образование абстрактных и конкретных понятий языка и профессии. Познание включает в себя развитие навыков критического мышления,

понимания причинно-следственных связей, представление причинно-следственных связей в виде наглядности и развитие исследовательских навыков.

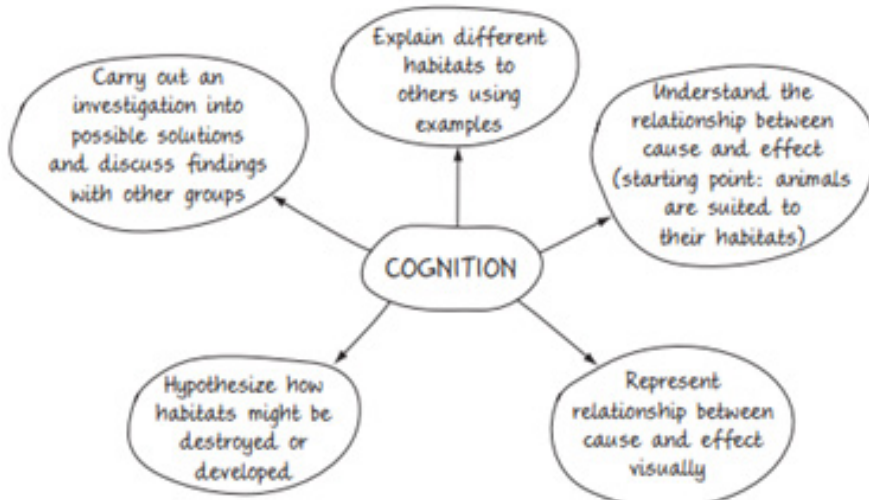

Рисунок 5 – Cognition.

Culture (культура) как компонент CLIL: уважение к альтернативным точкам зрения и восприятие, и понимание чужой и собственной культуры. Специфика межкультурной коммуникации заключается в том, что в ней определяющим становится эмпатический подход, т.е. мысленное, интеллектуальное и эмоциональное проникновение во внутренний мир другого человека, в его чувства, мысли, ожидания и стремления. Эмпатия основывается на предположении, что в одинаковых обстоятельствах все люди переживают одинаковые чувства и ощущения и это позволяет им понять другие точки зрения, идеи и различные культурные явления. На этом основании возникает способность человека представить себя на месте другого человека, принять его мировоззрение, понять его чувства, желания, поступки. Здесь все основывается на опыте другого человека, а не нашем собственном.

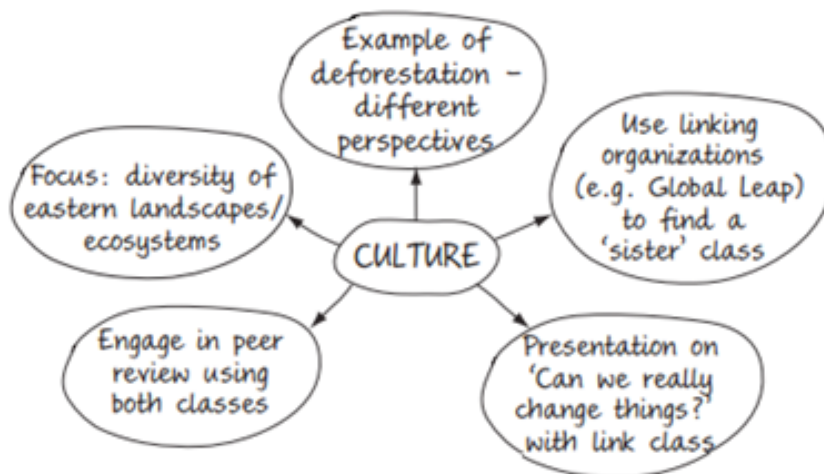

Рисунок 6 – Culture.

Основной задачей CLIL является формирование у учащихся знаний, умений и опыта общения на предметную тематику с использованием не только родного, но и иностранного языка; а перспективной целью – формирование полиязычной личности, обладающей общенаучной грамотностью. При этом дискуссионным остается вопрос относительно необязательности владения языком на продвинутом уровне. Считается, что отсутствие языковой компетенции может препятствовать пониманию содержания.

Исходя из вышеописанного, мы делаем вывод, что технологии CLIL на современном этапе развития общества занимают немаловажную нишу в образовательном процессе начальной школы. В рамках данной технологии учителя передают не только содержание самого предмета и языковое содержание, но и формируют общеучебные умения и навыки.

Работа на уроке направлена на освоение предметного содержания и коммуникативных компетенций в отношении воспринимаемого учебного материала. Учащиеся получают важную возможность изучать конкретные темы реального мира на языке, не являющимся их родным.

Таким образом, широкое использование образовательной технологии CLIL приводит к развитию компетентности в области иностранного языка в процессе изучения школьного предмета, подтверждая ее эффективность и необходимость использования в современных образовательных программах.

Список использованных источников:

1. Хамитова Г.А. Лингвистическая аксиология / З.К. Темиргазина, Г.А. Хамитова, Т.В. Зенкова. - Павлодар: Типография Сытина, 2014. – 458 с.
2. France Quartapelle, Betina Schameitat AECLIL. Assessment and evaluation in CLIL. EACEA. – 2012.
3. Coyle, D. (2005) Developing CLIL: Towards a Theory of Practice, APAC Monograph 6, APAC, Barcelona. [Электронный ресурс]. URL: http://www.unifg.it/sites/default/files/allegatiparagrafo/20-01-2014/coyle_et_al_towards_an_integrated_curriculum_clil_national_statement_and_guidelines.pdf

ӘОЖ 81'371 (574)

«ҚҰС» КОНЦЕПТІСІНДЕГІ ТОТЕМ ҚҰСТАРЫ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ЛИНГВО-КОГНИТИВТІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Н.Қ.Махамбетова

М.Өтемісов атындағы БҚУ, Орал, Қазақстан

Nazik_makhambetova@mail.ru

Аннотация. Бұл мақалада «құс» концептісіндегі тотем құстары лексикасының

лингво-когнитивтік ерекшеліктері қарастырылады. «Құс» концептісіндегі тотем құстарының лингвомәдени ерекшеліктері қазақ халқында күні бүгінге дейін сақталғаны байқалады. Бұлардың барлығы алғашқы наным-сенімдерден басталып, халық санасында қалып қойған. Қаншалықты ислам дінінің ұстанымдары күшейгенімен, тотемдік құстарға қатысты ырым, тыйымдар еліміздің барлық жерінде сақталып қалғанын айту қажет. «Бүркіт, аққу, үкі» сияқты құстардың лингвокогнитивтік ерекшеліктері еліміздің барлық жерінде, көбіне, бірдей екендігін бірқатар зерттеушілердің еңбектерінен көреміз.

Кілт сөздер: лингвомәдениеттану, «құс» концептісі, ұлттық мәдениет, тотем, когнитивтік бағыт.

Annotation. This article deals with the linguistic and cognitive features of the vocabulary of totem birds in the concept of «bird». Linguistic and cultural features of totem birds in the concept «kus» have been preserved in the Kazakh people to this day. All of them began with the first beliefs and remained in the people's consciousness. No matter how the position of Islam strengthened, but the superstitions, prohibitions concerning the totem birds were preserved everywhere in our country. Linguistic and cognitive features of such birds as «eagle, swan, Owl» are largely the same throughout the country, we see in the works of a number of researchers.

Key words: linguoculturology, concept «bird», national culture, totem, cognitive direction.

Қазақ ұлттық мәдениетінің нанымдарында құстардың тотемдік ерекшеліктері бар деп саналады. Бұлардың барлығы дәстүрлі ислам діні келгенге дейін көшпелі мәдениетке сіңіп кеткен алғашқы наным-сенімдерден туғаны анық. Ш.Ш. Уәлиханов өзінің «Следы шаманства у киргиз» деген зерттеуінде былай деп жазады: «Шаманство, с одной стороны, есть почитание природы вообще и в частности. Человек действует и живет под влиянием природы. В этом смысле шаманство представляет крайний материализм» [1, 49 б.]. Қазақ баласы қашанда да табиғатпен егіз, сондықтан көшпелілер нанымдарында табиғат күштері басты болатыны анық. Ж.А. Манкеева мынадай пікір білдіреді: «Табиғат, ғарыш батыс мәдениетіне сәйкес әрекет объектісі емес, мәңгілік тіршілік, тұтас дүние деп танылып, адам соның бір бөлшегі ретінде танылады. Оның айқын көрінісі мифтік танымға сәйкес қалыптасқан – бәйтерек, Көктөбе, киіз үй құрылымы Күн мен Айға, жұлдыздарға қатысты қалыптасқан ұғымдар, Күнсұлы, Айсұлу, Күн астындағы Күнікей қыз, Айбарша, Айша т.б. антропонимдері, Көкбөрі, қарға, үкі тотемдері т.б.» [2, 89 б.]. Осыдан келіп, алғашқы нанымдар, рәсімдер шыққан.

Рәсім мәселесі лингвомәдениеттану ғылымында жете зерттелінбеген. Салттық дәстүр немесе ритуал ұлттық тілдегі ерекше жинақталған мәдениеттің көрінісі ретінде байқалып отырады. В.А. Маслова былай деп жазады: «Ритуал – система действий, совершаемых по строго установленному порядку, традиционным способом и в определенное время. Это форма «превращенного сознания» (термин В. Зомбарта), он является главным механизмом коллективной памяти, которая во многом определяет жизнь человека и теперь» [3, 40 б.]. Рәсім, тотемизм не кие мәселесі де қазақ лингвомәдениеттану ғылымында жете қарастырылмағандығы байқалады. М. Дүйсенов былай деп жазады: «Арбаушылық сенім тотемдерге жалынып, жалбарынуды, табынуды тудырды. Тотемдер бірте-бірте культке айна-

ла бастады. Культ болғасын оған табынудың ырым-жырымдары, әдет-салттары қалыптасуы тиіс, сонымен бірге, ол аңызға айналуы қажет, әйтпесе, онда бедел болмақ емес» [4, 30 б.].

Ең алғашқы нанымдар адамзат тарихында алты түрге жіктеледі. Анимизм, фетишизм, тотемизм, магизм, шаманизм, дуализм деген алғашқы сенімдер дәстүрлі діндер пайда болғанға дейін адамзат тарихында қалыптасып кеткендіктен олармен бірге қабысқан. Осылардың барлығы дерлік дәстүрлі қазақы мәдениетте көрініс табады. Солардың ішінде «күс» концептісі ерекше екенін зерттеулерден байқалды. Әсіресе, құстардың тотемдік сипатын қазақ қашанда жоғары қойған. М. Дүйсенов былай дейді: «Алғашқы қоғам адамдарының күн көрісі терімшілдік, аңшылық-балықшылыққа тікелей байланысты десек, бұл тірлік палеолиттің бар кезеңіне тән еді. Осы ұзақ даму жолында адамзат анимизм, тотемизм, фетишизм, дуализм, шаманизм сияқты табынушылық (культтік) діни наным-сенімдерді қалыптастырған ғой. Анимизмде жансыз дүние екінші бір жануарға, не табиғат құбылысына айналып кететін болса, тотемизмде адамдар жануарларға (табиғаттың басқа да түрлеріне) табынып, жалбарынатын болған» [4, 17-18 бб.]. Ал «Кие» ұғымы қазақтың дәстүрлі мәдениетінде берік орын тепкендіктен күні бүгінге дейін көптеген аңдар мен құстар киелі деп саналады. М. Дүйсенов былай деп жазады: «Кие ешқайдан да келмеген. Ол – алғашқы қауым адамдарының сол кездегі ақыл-ой, санасының жемісі. Алғашқы қауым адамдарына бүкіл табиғат жанды құбылыс болып көрінеді. Оған қимыл-қозғалыс беріп тұратын күш – кие (магия) деп білді. Әрбір заттың, болмыстың киесі (иесі) бар, осы киелердің көзге көрінбейтін күші, құдіреті, яғни сиқыры болады, өмірдегі құбылыстар осы кие арқылы бір-біріне әсер, ықпал жасайды деп сенді. Әр алуан наным, сенімдер алғашында қарабайыр түрінде көрінеді де, уақыт озған сайын бірте-бірте күрделене түседі, кие ұғымына байланысты әр алуан табынушылықтар пайда бола бастайды» [4, 23 б.]. Ә. Ахметов тотемизм туралы былай дейді: «Ғылыми деректерге қарағанда, «тотем» деген сөзді 1791 жылы солтүстік Американың оджибве үндістері тілінен Еуропаға бірінші болып ендірген ағылшын саудагері әрі тәржімашы Джон Лонг екен. Мұны тотемизмді арнайы зерттеушілердің бірі Зигмунд Фрейд те қостайды. Оджибве тілінде «тотем» деген сөз – «оның тегі» деген ұғымды білдіреді. Мұның мәнісі мынада. Солтүстік Американың алгонкин деп аталатын үндістерінің (бұл топқа оджибве де кіреді) тайпалары өздерінің арғы тегін аю, қасқыр, тасбақа, бұғы, қоян немесе т.б. жануарлардың бірінен тарайды деп сенетіндіктен, әр тайпаның атауы ретінде пайдаланған. Сонымен қатар, ол тайпалардың әрбір мүшесі де жаңағы атауды өзінің төл есімі ретінде қолданған» [5, 95 б.].

Қазақ халқында жыртқыш құстардың тотемдік сипаты ерекше болғанын көптеген зерттеулерден көреміз. Мысалы, К.А. Акишев былай деп жазады: «Қазақта жыртқыш құстарды қасиеттеу, олардың қауырсынын, кепқабын (чучело), тұяғын адамды, әсіресе балаларды, әртүрлі зиянкестерден магиялық жолмен қорғау үшін пайдаланған. Бүркіт, самұрық, тазқара сияқты жыртқыш

құстардың культі біздің жерімізде бұдан 3-2 мың жыл бұрын өмір сүрген сақ-скифтерде күшті болды [5, 166-177 бб.]. Ә.Ахметов түркі халықтарының тотемдік құс-андары туралы былай деп жазады: «Рашид-ад-диннің деректері бойынша, ол кезде түріктер, оның ішінде төрт-төрттен алты топқа бөлінетін 24 оғыз тайпасының әр тобы, «қаршыға», «бүркіт», «сары бүркіт», «сұңқар», «ителгі», «лашын» секілді «онгандардың», яғни тотемдердің бірінің атымен аталып, құт-береке әкелетін әлгі онгандарды аулауға қатаң тыйым салынады екен» [5, 96 б.]. Алтай түркілерінде тәңіршілдік жақсы сақталған, себебі ондағы халықтарға ислам діні тарампағаны белгілі. Сол себепті, оларда тотемизм жақсы сақталғанын көптеген зерттеушілер атап өтеді. Сондай зерттеушілерге сүйенген Ә.Ахметов былай деп жазады: «Бір ғылыми еңбектен алдыңғы пікірді қостай түсетін мынадай жолдарды оқимыз: «В прошлом каждый якутский род считал своим священным предком и покровителем какое-нибудь животное, которое нельзя убивать, есть и называть по имени. В число таких тотемных животных входили: лебедь, гусь, ворон, белогубый жеребец, сокол, ястреб, сойка, ворона, горностай, белка и бурундук» (16). Бұл пікірді Н.А. Алексеев те қостайды. Ғалымның келтірген деректеріне қарағанда, якуттардың арасында ең жиі кездесетін тотем – бүркіт, аққу және құзғын; телеуттерде – бүркіт; алтайлықтарда – аю; хакастарда – бүркіт; тувалықтарда – аққу мен бүркіт; тофаларда – балық, құзғын, бүркіт, аққу, шағала және көкек болған (17) [5, 97 б.]. Бұл жерде айта кететін бір жайт – «тофа» деген атауды берген колонизаторлар болатын. Ал, шын мәнінде, бұл ұлттың аты – қарақаз, яғни «черный гусь» деген ат. Оны түркітанушылар «қарағас» деп те атайды. О.Сүлейменов «Аз и Я» деген зерттеуінде былай дейді: «Қаздар мен аққулар – ертедегі орыс ауыз әдебиеті мен жазба ескерткіштерінің жағымсыз образдары. Орыс тұлғасы поэзияда «қырандар» болса, дала тұлғасы – аққу мен қаз. Халықтық этимологияда ол әлі күнге дейін «қаз-ақ», яғни ақ-қаз, аққу деген ұғымды білдіреді (барлық түркі тілінде: «каз» - гусь, «ақ» - белый). Осындай түсініктің арқасында Аққу мен Қаз қазақтың өзіндік әдеби тотеміне айналды. Ақ Қаз халық осы құстарды пір тұтты» [7, 109 б.]. Жалпы, жабайы қаздардың жылы жаққа қайтуы бойынша қазақ халқы болжамдар жасаған. Ә. Төлеубаев былай дейді: «Егер жабайы қаздар жылы жаққа қайтқанда биіктен ұшса, қыс суық болады. Егер жыл құстары керісінше төмен ұшса, күз қысқа болады (34: 81-82). Құстар жылы жаққа кешігіп ұшса, қыс жылы болады» [6, 65-66 б.].

Осы тотем құстарға жекелей тоқталайық. Оның ішінде ең басты құс – бүркіт болды. Ә.Төлеубаев былай деп жазады: «Бүркіт – адамдарға бақыт әкеледі. Егер онымен жол үстінде кездесіп қалатын болсаң, жолыңыз сәтті болады. Егер өшікесе, сол адам айықпас ауруға ұшырайды. Халық ұғымында бүркіт бірнеше жыл қатарынан ұя салып, балапаңдарын басып шығарған ағаш қасиетті деп есептеледі. Оның ұясын бұзған адам бақытсыздыққа ұшырайды. Оған тек қазақ халқы ғана емес, басқа елдің халықтары да құрмет білдіреді. Мысалға, Сібір халықтарының бірі — гиляктар өлген адамның көрінің басына, қанат жүнін шаншып қоя-

ды. Сонда өлген адам о дүниеде тамаша ғұмыр кешеді деп ойлайды. Бүркітті өлтірмейді, керісінше бойынан түсіп қалған жүндерін жинап әкеліп, үйдің бір жеріне іліп қойса, сол үйге жұқпалы аурулар жоламайды. Ал ұясынан құлап түскен балапандарын тауып алып өсірсе, сол үйге бақыт-береке әкеледі. Персия халқы күні бүгінге дейін егін жақсы шығу үшін, олардың жүндерін егін сепкен кезде жер бетіне шашып тастайды екен. Мұны егін бітік шығады деген түсініктен жасайтын көрінеді. Халық түсінігінде бүркіт күн тәңірінің қожайыны. Тәңір сөзі ертеректе аспан, аспанның көзге көрінетін бөлшегі, құдіреті деген мағынаны білдірген. Ертедегі гундер «Тәңір» деп жалпы аспанды атап, оған құдай ретінде табынған. Шамасы халық оны осы аспанның билеушісі, құстардың ең үлкені деген мағынадан шығарып бағынса керек. Халық ғымында бүркіттің ұясын сипап, оған табынып, бала сұраған әйелдің баласы болады, әрі ол бүркіттей батыл, ер жүрек келеді» [6, 51 б.].

Бұл туралы Ә. Төлеубаев былай деп жазады: «Қазақта өте жүйрік және жүректі құмай тазының арғы тегі италақаз деген аңыз-мифтік түсінік бар. Бұл былайша айтқанда қанатты ит, өте жүйрік ит деген түсінікпен байланысты болса керек. Махмұт Қашқаридың сөздігінде осы жөнінде былай делінеді: «Түркілердің аңыз-нанымдарында бүркіт қартайғанда екі жұмыртқа басады, сол жұмыртқаның бірінен барақ (ит – Ә.Т.) шығады. Иттердің ең ұшқыр алғыры, аңшы иттің ең мықтысы осы барақ иттер болады екен. Екінші жұмыртқадан бүркіттің балапаны шығады екен, бұл оның ақырға балапаны болады-мыс (102:МҚ 1-435)» [6, 51 б.].

Ә.Төлеубаев былай дейді: «Сақ-скифтердің мифтік-апсәнәсында Алтай жерінде алтын қорыған құзғындар (тазқара) өмір сүреді деген әңгіме болған. Қазақта құзғын өте ұзақ жасайды деген түсінік бар. Баласы туа салып өліп қалатын әйелдерді қазақ алып қара құсы бар деп есептеген. Туа сала баланың жанын сол алып қара құс алып кетеді деген.

Қазақ мифологиясында алып қара құс, самұрық пен жыланның, айдаһардың арасындағы күрес әңгімесіне құрылған сюжеттер аз емес. Ол бойынша кейіпкер құстың жаңа шыққан балапанын жеп үйренген жылан, айдаһарды өлтіреді, сөйтіп құстың алғысы ретіндегі көмегін алады. Халық ұғымында ақ басты бүркіт өте қасиетті, оларды өлтіру күнә деп есептелген. Оның қанат жүнін, сүйегін бой тұмар ретінде ұстаған. Егер оны ұстап алып өлтіріп, оның майын ерлі-байлыларға берсе көп ұзамай-ақ ажырасып кетеді (34:53)» [6, 52 б.]. Ә. Төлеубаев қазақ бақсыларының бүркітті емге қолданғанын жазады. Ол былай деп жазады: «Түсік тастау, балалардың жиі шетінеуі жағдайларында да бақсының көмегіне жүгінетін. Сенім бойынша мұндай әйелдің алып қара құсы бар, ол баланың жанын босану кезінде алып кететін болған. Тауке руының байы Қайсанбайдың балалары жиі шетінейтін. Ол Жанақ бақсыны өзінің әйеліне зікір салуды өтінеді. Бақсы әйелдің жанында үш күн ойынады да, соңында: «Сенің әйелінде үлкен алып қара құсы бар, ол сенің балаларының жанын анасының жатырынан немесе туылғаннан соң алғашқы күндері

алып кетеді екен. Мен өзімнің ойыныммен бұл жаман құсты Қап тауының арғы жағына қуып жібердім, бірақ ол қайта келуі мүмкін. Сондықтан әйелінің жүкті болғанынан бастап, бала туылып қырқынан шыққанға дейін киіз үйде бүркіт ұста» - дейді (АЖМ:41)» [6, 134-135 бб.].

Бүркіттен басқа аққу құстың тотемдік қасиеті қазақ үшін ерекше. Ол ежелден келе жатқан қағида болып қазақ халқының мәдениетінде берік орын алған. Ә. Төлеубаев былай дейді: «Қазақ ертегілерінде құстың тілін білетін адам жөнінде әңгімелер кездеседі Қаһарман құстың тілін білу арқылы іздеп жүрген нәрсесін, немесе адамын таба алады (Сұрмерген, Қыран Қарақшы, т.б.). Жалайыр Шора туралы ел әңгімелерінде оның құстың тілін білгендігі айтылады. Сол сияқты Құсшы, Құсшы-ата деген атпен белгілі Маңғыстау жеріндегі екі қорым, Түркістан мен Кентаудың арасындағы осы аттас әулиенің моласы тегінде құсшылардың, саятшылардың пірі саналған әулиелердің атымен байланысты болса керек.

Қорыта келгенде, «Құс» концептісіндегі тотем құстарының лингвомәдени ерекшеліктері қазақ халқында күні бүгінге дейін сақталғаны байқалады. Бұлардың барлығы алғашқы наным-сенімдерден басталып, халық санасында қалып қойған. Қаншалықты ислам дінінің ұстанымдары күшейгенімен, тотемдік құстарға қатысты ырым, тыйымдар еліміздің барлық жерінде сақталып қалғанын айту қажет. «Бүркіт, аққу, үкі» сияқты құстардың лингвокогнитивтік ерекшеліктері еліміздің барлық жерінде, көбіне, бірдей екендігін бірқатар зерттеушілердің еңбектерінен көреміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Валиханов Ч.Ч. Следы шаманства у киргизов // Собрание сочинений в пяти томах. Том 4. – Алма-Ата, 1985. – 463 с.
2. Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2008. – 356 бет.
3. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: «Академия», 2007. – 208 с.
4. Дүйсенов М. Ғасырлар сыры. – Алматы: «Жалын» баспасы, 1988. – 328 б.
5. Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. – Алматы: «Ғылым» баспасы, 1995. – 176 б.
6. Төлеубаев Ә. Қазақ халқының табиғат мінажаты және емдеу магиясы. Том 1. – Алматы: «Алдоңғар» мәдениетті дамыту қоры, 2013. – 184 б.
7. Сүлейменов О. Аз и Я ізгі ниетті оқырман кітабы. (Ауд. С. Ақатаев) – Алматы: «Жазушы» баспасы, 1992. – 200 б.

САЛАЛЫҚ ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗДІКТЕР: ЖЕТІСТІКТЕРІ МЕН КЕМШІН ТҰСТАРЫ

О.Ж.Махсуд

*Ш.Шаяхметов атындағы ғылыми-практикалық орталығы,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан
orazgul-astana@mail.ru*

Аннотация: Ғылыми мақалада қазақ тіліндегі салалық терминдерді ұлттық үлгіде жаңғыртудың негізгі жолдары, қазақ тіліндегі салалық терминологиялық сөздіктерді жасаудағы жетістіктер мен кемшін тұстар қарастырылған.

Кілт сөздер: термин, терминология, терминография, терминжасам, терминологиялық сөздіктер.

Annotation: The scientific article considers the main ways of national modernization of industry terms in the Kazakh language, achievements and shortcomings in the creation of industry terminology dictionaries in the Kazakh language.

Keywords: term, terminology, terminology, terminology dictionaries.

Кез келген тілдің дамуы сол елдің терминологиясының дамуымен тығыз байланысты. Жаңадан енген терминдер арқылы тіл дамып отырады. Жаңа ғылым салаларының саны артуына байланысты терминдердің қатары да толығырақ түсуде. Сол терминдерді қолдану арқылы белгілі бір саланың бағыты айқындалады. Тұрмысымызға еніп жатқан жаңа саланың одан әрі даму үдерісі қалыптасады. Мұндай пән сөздерінің қосылуы ұлттық терминқорымыздағы терминдердің санының артуына ықпал етеді. Бұрыннан бар терминдер мен жаңадан қосылып жатқын терминдер әр сала бойынша жіктеліп сөздіктер жасалу жолға қойылған. Мақалада бірнеше саланың терминологиялық сөздіктеріне талдау жасай отырып, термин жасауда қандай тәсілдер жиі қолданылады, термин жасаудың өнімді жұрнақтары қандай деген сұрақтарға жауап іздейтін боламыз. Терминологиялық сөздіктерді жасауда кездесетін кемшін тұстарды талдаймыз.

2000 жылы «Қазақша-орысша, орысшы-қазақша терминологиялық сөздік: Әдебиет және лингвистика» [1] деген атпен әдебиет және тіл білімінің көлемді терминологиялық сөздігі жарық көрді. Еңбекте авторлардың бұл сөздікті шығарудағы басты мақсаттары әр сала бойынша ілгеріде шыққан түрлі сөздіктерді мұқият елеп, талапқа сай келетін сәтті деген терминдерді түгел алуға баса көңіл бөлінгенін айтады. Әр терминге өз тілімізден терезесі тең балама табу, қиюы келмейтін реттерде халықаралық қолданыстағы сөздерді тіліміздің ішкі заңдылықтарына сәйкестендіріп алу басты бағдар болғанын ескертеді. Сөздік 5 мыңнан астам терминдерді қамти отырып, әрбір терминнің тізілім (реестр) түрінде екі тілдегі аудармасы берілген. Қазіргі кезде түрлі ғылым салаларында, оқу орындары мен білім

беру мекемелеріндегі оқу үдерісінде жиі қолданылатын лексеманың бірі – *мәтін*. Бұл сөз бен оның дериваттарының сөздіктердегі көрінісі де назар аудартпай қоймайды. Мысалы, *мәтін* сөзі Қ.Бектаевтың сөздігіне (2001), Қазақша-орысша сөздікке (2008) енгізілмеген. Ал *текстология* сөзі аталған сөздіктерде осы қалпында берілсе, 2000 жылғы Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздіктің «Әдебиет және лингвистика» сериясында *мәтінтану*, *мәтіннама* түрінде, «Философия және саясаттануға» арналған томында *мәтінтақ*, *мәтіннама* деп берілген. 2003 жылы Терминкомның бекітуімен текст сөзі нақты мәтін болып қабылданды [2]. Осыдан кейін шыққан сөздіктерде бірізділік сақталған (1-кесте).

1-кесте

Сөздіктің атауы	Жылы	Қазақша	Орысша
«Қазақша-орысша, орысшы-қазақша терминологиялық сөздік: Әдебиет және лингвистика»	2000	мәтін	текст
Қ.Б.Бектаев. Үлкен қазақша-орысша, орысша-қазақша сөздік	2001	-	-
Қ.Б.Бектаев. «Сөздік»: Үлкен қазақша-орысша, орысша-қазақша сөздік	2007	текст	текст
Қазақша-орысша сөздік, казахско-русский словарь	2008	-	-
Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік	2014	мәтін	текст

Контекст сөзінің тарих, социология, философия, экономика салаларындағы қолданысы ескерілгендіктен бе, тіл білімі мен әдебиеттану ғылымында қолданылып жүрген *мәнмәтінді* кейінгі сөздіктерден көре алмадық. Қолданылуында бірізділік жоқ терминнің бірі – *принцип*. Ол кейде *қағида*, кейде *ұстаным*, енді бірде *қағидат* деп жұмсалып жүр. Қазақша-орысша сөздікте *принцип* сол күйінде қалдырылса, *қағида* термині *правило*, *установление*, *теория* деп аударылыпты. 2018 жылы Терминкомның шешімімен принцип деп бекітілген.

«Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігінде» қазақ тілінің қорында бұрыннан бар төл атауларды тура өз мағынасында немесе оларға ғылыми ұғымға тән қосымша терминдік мағыналық реңк бере отырып пайдаланған. Сөздікте жалпы қолданыстағы сөздердің терминденуі **2%**. Мысалы: *өріс*, *рай*, *сөз*, *деңгей*, *түбір*, *әдіс*, *белгі*, *буын* т.б. Морфологиялық тәсілмен жасалған терминдер еңбекте **7%** құрайды. Өнімді жұрнақтар *-у* (*септеу*, *бейімдеу*, *сабақтасу*, *әсірелеу*, *қайталау*), *-іс* (*кідіріс*, *сөйленіс*), *-ім* (*тіркесім*, *үндесім*), *-ым* (*қатысым*), *-лық* (*бинарлық*), *-лік* (*валенттілік*, *уәжділік*), *-дық* (*болымсыздық*), *-тық* (*ұқсастық*), *-уыш* (*бастауыш*, *толықтауыш*, *анықтауыш*, *пысықтауыш*, *баяндауыш*, *айқындауыш*) т.б. Еңбекте термин жасаудың ең өнімді пайдаланған сөз тудыру тәсілі – синтетикалық тәсіл. Екі немесе үш сөздің тіркесуі арқылы жасалған көп сынарлы терминдер, сөздердің бірігуі арқылы жасалған терминдер сөздікте **59%**

бөлігін құрайды. Мысалы: *дыбыстаңба, діріл дауыссыз, жалаң түбір, әйел тілі, моңғолтану* т.б. Қалған **32%** халықаралық терминдердің үлесіне тиеді. Мысалы: *аккузатив, акустика, аналитизм, анафора, гиперболо, грамматика, дилогия, кинема, тембр, стилистика* т.б. Демек сөздікте синтетикалық тәсіл арқылы жасалған терминдер басым болып табылады.

Енді мына бір мысалға назар аударайық: «*Сөйлеу қарқыны орыс. темп речи – белгілі уақыт мөлшерінде сөздің (сөйлемнің) айтылу қарқынының шапшаң не баяу болып келуі*» [3:385] деп беріледі де, «*Сөйлеу темпі орыс. темп речи – сөйлеу элементтерін (дыбыс, буын, сөз) айту жылдамдығы*» [3:386] деп артынша екінші рет береді. Екі анықтамада да бір нәрсе айтылып отырған сияқты, бірақ мұны екі рет берудің не қажеттілігі туды екен? «*Дефис (лат.diviso) – кішкене сызықша, емле белгісі*» деп анықтама беріледі. «Дефистің» «сызықшамен» орын ауыстырғаны қашан, 2010 жылы қайта басылып шыққан тіл білімінің сөздігінде осы өзгерістерді енгізіп басу керек еді. Әр жылдары жарық көрген сөздіктердегі терминдердің қазақша баламаларын салыстырып көрейік (2-кесте).

2-кесте

Қазақша-орысша, орысшы-қазақша терминологиялық сөздік: Әдебиет және лингвистика. - Алматы: Рауан, 2000	Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. - Павлодар, 2010	Қазақша-орысша, орысшы-қазақша терминологиялық сөздік: Әдебиет және лингвистика. - Алматы, 2014 [4]	Терминкомның бекіткен нұсқасы (termincom.kz)
- автоматты аударма	- автомат аударма	- автоматты аударма	- автоматты аударма
- аккумулятив	- табыс септік	- аккумулятив	- аккумулятив, табыс септік (лингв.)
- алтаистика	- алтайтану	- алтайтану	- алтайтану
- антик тіл білімі дәстүрі	- антикалық тіл дәстүрі	- антикалық тіл дәстүрі	- антикалық тіл білімі дәстүрі
- атау	- термин	- термин	- термин
- ұстаным, принцип	-	- қағидат	- принцип
- кідіріс	- пауза	- кідіріс, үзіліс	- тыныс (әдеби)
- қарқын	- темп	- қарқын	- қарқын
- ырғақ	- ритм	- ырғақ	- ырғақ
- нысан, нысана	- объект	- нысан	- нысан
- сарын, уәж	- мотив	- уәж	- сарын
- сөзойнатым, каламбур	- ойнақы сөз, каламбур	- каламбур	-
- сызықша, дефис	- дефис	- дефис	- дефис

Бірі аударма, бірі түсіндірме сөздіктер болса да, кейінгі шыққан терминологиялық сөздіктерді жасауға үлгі бола алатын сөздіктер қатарына жатқызуға болады. Әрине, кемшіліктерден де ада емес. 2010 жылғы Ғ.Қалиевтың сөздігінде көптеген сөздер халықаралық болып табылады. Ғалым қазақша нұсқасына қарағанда, халықаралық терминдерді сол күйінде алғанды дұрыс санаған. 2000 жылы А.Қ.Құсайыновтың редакторлығымен жарық көрген сөздікте көптеген сөздер қазақшалануымен ерекшеленеді. Терминдердің анықтамасы берілмесе де, барынша қазақ тіліндегі нұсқасы берілуіне назар аударылған. Кейінгі жарық көрген сөздіктер бұрын басылып шыққан терминологиялық сөздіктермен ұштастырыла шығарылуы керек. Оның жетістіктерін алып, кемшіліктерін жоя отырып, он жыл ішінде бекітілген өзгерістерді енгізгенде сөздіктің құндылығы одан әрі асар еді.

Медицина терминдерінің қазақ тілінде қалыптасуы өте күрделі үдеріс екені белгілі. Оның күрделілігі мынадай жайттармен байланысты деп ойлаймыз. Біріншіден, медицина ғылымының өзі тірі ағзаның қызметінің бұзылуын қалпына келтіру деп аталатын күрделі мәселені зерттейді. Осыған сай оның мазмұнын анықтайтын метатілі де оңай бола алмайды. Екіншіден, медицина ғылымының сөздік қорының негізгі бөлігі грек, латын тіліндегі лексикадан тұратын болса, оны қазақ тілінің заңдылықтарына ыңғайлау және оны дәл беретін атау сөз табу оңай емес, себебі медицина мамандарын дайындауда оқу, оқу-әдістемелік құжаттардың басым бөлігі орыс тілінде. Үшіншіден, медицина тілінде тірі ағзадағы түрлі жасушадағы химиялық, биологиялық өзгерістер сол салада арнайы білімі бар тұлғаларға ғана түсінікті болғандықтан, қазақша таңдалған термин сөзді көпшіліктің бірден қабылдауы қиын.

3-кесте. Медицина саласы бойынша жарық көрген сөздіктерді салыстыру

2000 ж.	2005 ж.	2007 ж.	2009 ж.	Termincom.kz
авитаминоз	авитаминоз	витаминсіздік	авитаминоз	дәруменсіздік (2005)
анемия	анемия (қан аздық)	анемия	қаназ (дық), қаны аз	қан аздық (2005)
баспа	баспа, қыспа	баспа, қыспа	баспа, қыспа	баспа (2005)
әуенді ажырата алмау	амузия	әуендерді ажыратпау	амузия	әуен танымаушылық (2005)
соқырішек	аппендицит	соқырішек қабынуы	аппендицит	соқырішек (2005)

Терминология комиссиясының 2005 жылғы үшінші отырысында бекітілген медицина терминдеріндері қатарында «авитаминоздың» қазақша баламасын «дәруменсіздік», «анемия» қазақша баламасын «қаназдық», «амузия» қазақша баламасын «әуен танымаушылық», «аппендицит» қазақша баламасын «соқыр-

ішек» деп, т.б. терминдер қазақшаланып берілген. Бірақ 2005 жылдан кейін шыққан сөздіктерде бұл өзгерістер ескерілмеген.

Осы сөздіктерде берілген медицина терминдерін жасауда өнімді қолданылған жұрнақтар **-лық, -лік, -дық, -дік** (*аурушаңдық, әлсіздік (астения), бедеулік (акиез), бұдырлық, долырлық (агрессивность), беймазалық, ергежейлілік, дәмсезбеушілік*); **-мақ** (*бұдырмақ*); **-у** (*баздану (мацерация), бүліну (повреждение), домбығу (набухание), бейтараптау*); **-ша** (*бурғыша (бурав), жасуша (клетка)*); **-пе, -ма** (*демікпе, құтырма (бешенство), талма*); **-ғы, -гі** (*тамызғы (капельница), сұңгі (зонд)*) т.б.

Лексика-семантикалық жолмен жасалған терминдер: *ағза, ауру, ашу (брожение), без (железа), бұр (ворсинка), білте (турунда), жанталас (агония)* т.б.

Синтаксистік (аналитикалық) тәсіл арқылы жасалған терминдер: *айырбез (вилочковая железа), ақ қан (белокровие), ақтаңдақ (витилиго), ақшамсоқыр (куриная слепота), анартаз (гранаты), ақтастану (асбестоз), белтартпа (бандаж), демсорғы, жанарсыз көз (афакия), жыланкөз (свищ)* т.б.

Медицина терминдерін жасауда синтаксистік тәсіл мен морфологиялық тәсіл өнімді қолданылған. Шет тілінен енген терминдердің қазақшалануына барынша көңіл бөлінсе де, олардың үлес салмағы көп болып келеді.

Қорыта айтқанда, салалық терминдерді қалыптастыру мәселесі толық шешімін тапты деп айтуға әлі ерте. ХХІ ғасыр ғылым салаларының ауқымы біршама ұлғайды. Бұл қолданыстағы терминдердің санының артуына да әсерін тигізеді. Жылдам қарқынмен еніп жатқан терминдерді ұлттық қорымызда бар сөздермен түгел алмастыру мүмкін емес. Шет тілінен енген сөздердің үлес салмағы басым. Дегенмен, ұлттық қорды толықтыру әрқашан бірінші орында тұруы қажет. Қазіргі таңда да төл терминдеріміздің үлес салмағын арттыру басты мәселе болып қала бермек. Жеке терминологиялық сөздік шығарушы мамандар да Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы Республикалық терминологиялық комиссия бекіткен терминдерді уәжге ала отырып жасауы керек. Сөздіктер шығарудағы ала-құлалық сол кезде жойылады. Бір терминді әр ғалым өз қалауындағы сөздермен бере берсе салалық терминологияның күйі қиындай бермек. Бұл сапасыз сөздіктердің санын ғана артырады. Терминком бекіткен терминдердің аудармасына байланысты ғалымдар мен ізденушілердің келіспейтін тұстары болса termincom.kz сайтында өз пікірлерін жазып, дәлелдеп уәждеп бере алса Алаң [5] бөлімінде ұсыныс қалдыруға болады. Сол ұсыныстар Терминкомға қайта қарауға жіберіледі. Арнайы тапсырыспен немесе жеке адамның өзі шығаратын сөздіктер сараптамадан өтуі қажет. Сараптамадан өткен дұрысын баспаға жіберіп, қателіктері барын кері түзетуге беру біраз мәселенің басын шешпек. Сонда ғана салалық терминологиялық сөздіктердің сапасы артпақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақша-орысша, орысшы-қазақша терминологиялық сөздік: Әдебиет және лингвистика. - Алматы: Рауан, 2000. - 288 бет.

2. <https://termincom.kz/search/?termin=%D0%BC%D3%99%D1%82%D1%96%D0%BD&cid=0>

3. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. - Павлодар, 2010. - 548 бет.

4. Қазақша-орысша, орысшы-қазақша терминологиялық сөздік: Әдебиет және лингвистика. – Алматы: «ҚАЗАқпарат» баспа корпорациясы, 2014. – 600 б.

<https://termincom.kz/alan>

УДК 81-13

ПЛЮРИЛИНГВИЗМ КАК СОВРЕМЕННЫЙ ПОДХОД В ЯЗЫКОВОЙ ПОЛИТИКЕ

С.Е.Мырзалиева

КазНУ им.Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

0101saltanat@mail.ru

Аннотация: Данная статья посвящена концепции использования термина «плюрилингвизм», который стал одним из современных подходов к проблеме изучения языков. Под плюрилингвизмом понимается отношение к другому индивиду как на личном, так и социальном уровнях. Языковая и культурная компетенция одного языка модифицируются знаниями другого языка, формируют межкультурную компетенцию и способствует к изучению другого языка и культуры.

Ключевые слова: плюрилингвизм, многоязычие, языковая компетенция, языковая политика, межкультурная компетенция, мультикультурное общество.

Abstract: This article is devoted to the concept of using the term «plurilingualism», which has become one of the modern approaches to the problem of language learning. Plurilingualism refers to the relationship to another individual, both on a personal and social level. The linguistic and cultural competence of one language is modified by the knowledge of another language, forms intercultural competence and contributes to the study of another language and culture.

Key words: plurilingualism, multilingualism, language competence, language policy, intercultural competence, multicultural society.

В последние десятилетия произошло множество изменений в современной концепции образования, в том числе и в языковом образовании.

Концепция многоязычия стала одной из ключевых задач в образовательном пространстве Казахстана. Языковая политика Казахстана направлена на ее распространение не только в обществе, но и в сфере образования, которая способна сохранить или изменить условия и нормы изучения языка, как родного, так и иностранного. Социальная и политическая ситуация в социуме формирует потребность по отношению к языковой подготовке граждан. Чем выше потребность в профессиональных, личных, культурных и научных контактах с носителями дру-

гого языка, в достижениях культуры разных стран, тем естественно, выше статус языка как средства общения и взаимопонимания [5,6].

Согласно «Закону о Языках», государственная и языковая политика Республики Казахстан основана на развитии двуязычия и трехязычия на территории страны. На сегодняшний день целью языковой политики страны становится овладение всеми лингвистическими умениями, что позволяет учащимся развивать многоязычную компетенцию [1,2].

Языковая и культурная компетенция одного языка модифицируются знаниями другого языка, формируют межкультурную компетенцию и способствует к изучению другого языка и культуры. Поэтому, языковой плюрализм является следствием возникших в стране общественно-политических, экономических и культурных преобразований и достижений. Знание другого языка развивает навыки общения, которые в свою очередь способствуют развитию множества коммуникативных способностей.

Как указано в Основных Европейских Требованиях в Отношении Языков, необходимо знать, что при изучении второго или иностранного языка обучающийся не перестает быть компетентным в своем родном языке и культуре, так как обучаемый осваивает два разных способа общения, т.е. становится многоязычным (плюрилингвальным) [3,4]. А значит, под плюрилингвизмом понимается отношение к другому индивиду как на личном, так и социальном уровнях. Эта, та компетенция, которую может приобрести каждый без исключения. Плюрилингвальный репертуар может меняться в течение жизни, и каждый человек может развивать его и улучшать при наличии у него такой потребности и мотивации.

Совет Европы (СЕ) заявляет, что наряду с поощрением «мобильности, взаимопонимания и экономического развития» языковое образование также должно быть направлено на сохранение «европейского культурного наследия» и продвижение «уважения к языкам других и языкового разнообразия». Принимая во внимание опыт европейских стран и учитывая цель языкового образования в поликультурном обществе, можно стимулировать плюрилингвизм как условие для межкультурной коммуникации и формирования системы ценностей и отношений, соответствующих многонациональному обществу. Изучение и преподавание языков больше не рассматривается как просто [средство] достижения «мастерства» в одном, двух или даже трех языках, каждый из которых рассматривается отдельно, с «идеальным носителем языка» в качестве окончательной модели. Вместо этого цель состоит в том, чтобы разработать лингвистический репертуар, в котором есть место всем языковым способностям.

Те же источники считают плюрилингвизм ключевым атрибутом мобильности и конкурентоспособности, тем самым смешивая социальные и утилитарные интересы. СЕ заявляет, что наряду с поощрением «мобильности, взаимопонимания и экономического развития» языковое образование также должно быть направлено на сохранение «европейского культурного наследия» и продвижение «уважения к языкам других и языкового разнообразия»

Следовательно, развитие плюрилингвизма должно осуществляться на всех уровнях и во всех типах образовательных учреждений, на основе такого подхода, при котором все виды языковой подготовки дополняют друг друга и основаны на использовании ранее усвоенных обучаемыми знаний, т.е. облегчают перенос знаний с одного языка на другой [8, с. 64].

Как отмечает президент Европейской Обсерватории по Плюрилингвизму К.Тремблей: «Роль национального образования состоит в том, чтобы его развить и сделать доступным для наиболее широкого круга людей, что является основополагающим условием для социальной сплоченности»[7].

Таким образом, современная языковая политика диктует цели, принципы и определяет содержание современного лингвистического образования, которое развивается в тесном международном сотрудничестве.

Основной целью языкового образования должно быть развитие языкового репертуара и многоязычной компетенции.

Список использованных источников:

1. Закон Республики Казахстан от 11 июля 1997 года № 151-І. О языках в Республике Казахстан.
2. Дорожная карта развития трехязычного образования на 2015– 2020 годы. Утверждена совместным приказом и.о. МОН РК от 5 ноября 2015 года № 622, Министра культуры и спорта Республики Казахстан от 9 ноября 2015 года № 344 и Министра по инвестициям и развитию Республики Казахстан от 13 ноября 2015 года № 1066.
3. Common European Framework of Reference for Languages. Cambridge University Press, 1999. 260 p.
4. Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж. Словарь социолингвистических терминов. Алматы, 2007.
5. Алтынбекова О.Б. Изменение языковых приоритетов в образовательном пространстве Казахстана // Русский язык в Казахстане: традиции и современность: Сб. научных статей. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. С. 23–34.
6. Жаркынбекова Ш.К. Языковые трансформации в новых геополитических условиях Казахстана (социолингвистический анализ) // Русский язык и литература в пространстве мировой культуры: Материалы XIII Конгресса МАПРЯЛ (г. Гранада, Испания, 13-20 сентября 2015 года) / Ред. кол.: Л.А. Вербицкая, К.А. Рогова, Т.И. Попова и др. - В 15 т. - Т. 2.-СПб.: МАПРЯЛ, 2015. -С. 54-59.
7. Tremblay Ch. Du multilinguisme au plurilinguisme. URL: <http://www.observatoireplurilinguisme.eu/en-us/>.
8. Guide for the Development of Language Education Policies in Europe. From linguistic diversity to plurilingual education. Council of Europe, Strasbourg, 2003.111 p.

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА БИНАРЛЫ ӘДІСТІҢ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДА ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

У.С.Нурғалиева, С.К.Муканова

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

u.nurgaliyeva@gmail.com

Аннотация: Берілген мақалада ағылшын тілін оқытудың бинарлы әдісін қолданудың теориялық және практикалық сұрақтары қарастырылған. Зерттеудің мақсаты - бинарлы әдісті зерттеу және оны оқу үрдісінде қолдану. Бинарлы әдісті саралау негізінде, авторлар зерттеу моделін ұсынады, берілген мәселенің теориялық талдауын жүргізе отырып, бинарлы дәрістің кемшіліктері мен артықшылықтарының сипаттайды және зерттеу әдісінің тиімділігін анықтайды.

Кілт сөздер: бинарлы әдіс, ағылшын тілі, тиімділік, әдіс, бинарлы дәріс.

Abstract: This article examines the theoretical and practical issues of the binary method of teaching English. The aim of the research is to study the binary method and its application in the educational process. Based on the differentiation of the binary method the authors propose a research model, conduct a theoretical analysis of the problem, describe the disadvantages and advantages of the binary method and determine the effectiveness of the research method.

Keywords: binary method, English, effectiveness, method, binary lecture.

Кіріспе

Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы «2050-Стратегиясы» бойынша: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саясаты білім беру саласындағы ба-сымдықтарды айқындап көрсетті. Президенттің хабарламасында, Қазақстан-ның тілдік саясатында ағылшын тілін оқыту ерекше мәнге ие, себебі бұл тіл бүкіл әлемде домонинантты орынға ие және келешек ұрпақтың кәсіби өсуінде негізгі ресурс көзі болып табылады [4]. Осы мақсатта ғалымдар ағылшын тілін оқытудың жаңа әдістерін әзірлеп, енгізуде. Адамзат тарихында шет тілдерін оқытуда әртүрлі білім беру әдістемелері әзірленді. Ағылшын тілін оқытуда тиімді әдістердің бірі – «бинарлық әдіс» болып табылады. Берілген мақала-да тілдік емес мамандық студенттерін ағылшын тіліне оқытудың «бинарлық әдісі» көрсетілген. Авторлар осы «бинарлық» әдісті қазақ тілінде оқытыла-тын топтарға ағылшын тілін оқыту практикасында қолдану тиімділігін қарас-тыруда.

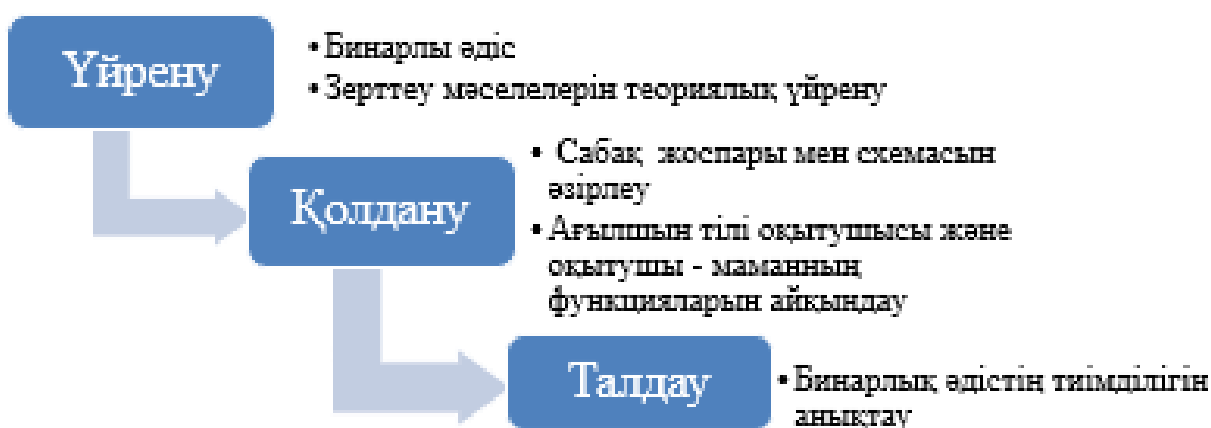
Бинарлық әдістің тиімділігін анықтауда келесі сұрақтар қарастырылған:

- 1) Бинарлық оқытудың әдістемесі неге негізделген?
- 2) Бинарлы әдісті қолдануда қандай артықшылықтар мен кемшіліктер бар?
- 3) Тілдік емес мамандық студенттерін ағылшын тіліне оқытудағы бинарлық әдістің тиімділігі неде?

Зерттеу моделі

Зерттеу мақсаты: тілдік емес мамандық студенттерін ағылшын тіліне оқытуда пайдаланатын бинарлық әдісті үйрену, қолдану және талдау (ҮҚТ) болып табылады. (1-сурет)

1 сурет – Зерттеу моделі

Жоғарыда берілген модель «бинарлық әдістің» тиімділігін зерттеу негізі. Авторлар «Бинарлық» әдістің теориялық материалдық ұғымы мен оның пайдалануын меңгеріп, қазақ тілінде білім алатын топтарға бинарлық әдісті қолданудың логикалық тұрғыда жоспарын әзірлеп, сабақ өткізу үшін қажетті материалдарды ұсынады. Тілдік емес мамандық студенттерін ағылшын тіліне оқыту барысында өткізілген сабақтардан кейін қолданылған бинарлық әдістің тиімділігін анықтау үшін талдау жүргізіледі.

Білім саласында «бинарлық әдісті» теориялық түрде талдау

«Бинарлық әдісті» ең алғаш ғылымға М.И.Махмутов енгізген. [3] М.И.Махмутов «бинарлық әдісті» - «студенттің субъективтілігі» ретінде қарастырған, яғни бұл ұғым студенттер мен оқытушылардың объективті мақсатқа ие екендігін білдіреді. Сондай-ақ, автор бойынша оқыту әдісінің номенклатурасы дайындалған; сонымен қатар, «бинарлық әдіс» бойынша жалпы орындалған классификациясы ұсынылған. М.И.Махмутов сабақтың интегративті бірлігінің дидактикалық, логикалық, психологиялық және әдістемелік құрылымы мен сабақтың жаңа классификациясын, сабақты жоспарлау және сабақ жүйесінің жаңа парадигмасын анықтап, сабақтың өзіндік теориясын және оның жүргізілу схемасын құрастырған. М.И. Махмутов педагогикалық мақсаттардың, заңдардың, принциптердің, олардың мазмұнының, формаларының, оқу әдістерінің өзара байланысын зерттейді. М.И. Махмутовтың бинарлық классификация әдісі екі топқа бөлінеді:

1. Білім беру әдістері (Түсініктеме нұсқаулықтар және ақпараттар);
- 2) Оқыту әдістері (орындаушылық; репродуктивті, продуктивті-практикалық, ішінара-іздену, іздену).

20 ғасырдың екінші жартысында «бинарлық әдіс» жайлы А.П.Пинкевич өзінің классификациясын құрастырды [5]. Классификацияның негізіне оқу материалын меңгеру (догматикалық, иллюстрациялар, эвристикалық, зерттеу), және әр түрлі оқу процесін ұйымдастыру формалары (класс, зертхана, өндіру, экскурсиялық) кіреді.

50-ші жылдары Н.М. Верзилин бинарлық әдістер жүйесін ұсынды, ол жүйе үш түрлі әдісті ұштастыра оқытуға - сөздік, көрнекілік және практикалық, сондай-ақ екі логикалық жолдарға - индуктивті және дедуктивтіге негізделген [2].

А.М. Алексюк бинарлық әдістің классификациясының негізі етіп екі белгіні: студенттердің сипаты, танымдық дербестік деңгейі мен белсенділігін жан-жақты негіздейді [1].

Классификация әдістерді қолданудың төрт деңгейін анықтайды:

1) ақпараттық (немесе догматикалық) деңгейде сөздік форма бинарлық сипаттағы сөздік-ақпараттық әдістерді иеленеді ;

2) мәселелік (немесе аналитикалық) деңгейде сөздік форма бинарлық сипаттағы сөздік- мәселелік әдістерді иеленеді;

3) эвристикалық (ізденушілік) деңгейде сөздік форма бинарлық сипаттағы сөздік-эвристикалық әдістерді иеленеді;

4) зерттеу деңгейінде сөздік форма бинарлық сипаттағы сөздік-зерттеу әдістерін иеленеді;

Бинарлық әдістер көрнекі (көрнекі-ақпараттық, пәндік-мәселелік, көрнекі-практикалық, көрнекі-эвристикалық, көрнекі-зерттеу әдістері) және практикалық форма (практикалық-эвристикалық және практикалық-мәселелік әдістері) бойынша жіктеледі. Практикалық-ақпараттық әдіс практикалық-зерттеу әдісінің барлық формалар бірлестігі мен әдістерін қамтиды. Бұл бинарлық классификация барлық көрсетілген классификациялар ішіндегі тілдік емес мамандық студенттерін ағылшын тіліне оқыту үшін ең қолайлысы болып табылады, өйткені оқытушы кешенді түрде жұмыс істейді.

Дәстүрлі емес жұмыс формасы негізіндегі бинарлық әдіс

«Бинарлық» ұғымы лат. binarius - қос, екі бөліктен немесе компоненттен тұрады дегенді білдіреді. Қазіргі уақытта, ағылшынша түбірі « bi» дан басталатын: binary, bilingual, biannual, biweekly, bimonthly және т. б сөздерді жиі естиміз. Бинарлық әдіс - бұл дәстүрлі емес оқыту формасы, яғни онда жетекші оқытушы және оқытушы-маман бір мезгілде жұмыс жасай алады, олардың өзара арақатынасы (Ж+М), ал студенттермен бірге арақатынасы (Ж+М+С) түрінде беріледі. Бұл әдіс тілдік емес мамандық студенттерін ағылшын тіліне оқытуда өте ыңғайлы болып келеді. Зерттеу үрдісінде студенттердің оқып жатқан мамандықтарының мамандарымен бір мезгілде жұмыс істеуге мүмкіндік туады (Кесте-1).

Кесте-1 - Оқытушы мен маманның «бинарлық»әдіс негізінде сабақ өткізу үйлесімділігі:

Оқытушы қызметі	Маман қызметі
<i>Сабақтың мақсаты</i>	
Алдыңғы сабақ материалдарына байланысты студенттер білімін тексеру	Кәсіби лексикалық тақырыптарды меңгергендерін тексеру
Оқытылатын тақырыптардың теориялық сұрақтарын баяндау (сұрақ-жауап)	Тапсырмаларды орындау кезінде тақырып бойынша теориялық білімдерін пайдалану тәсілдерін түсіндіру
<i>Сабақтың теориялық және практикалық материалдарының сапасын бақылау</i>	
Студенттердің практикалық жаттығуларды орындауын, практикада теориялық білімдерін дұрыс қолдануын бақылау	Студенттерге тапсырмаларды орындау барысында нұсқау беру
<i>Қорытынды</i>	
Жұмыстың теориялық бөлімін бағалау	Жұмыстың практикалық бөлімін бағалау

Бұл кесте оқытушы мен маманның белгілі бір функцияларды атқаратындығын көрсетеді. «Бинарлық» әдісті пайдалану студенттердің кемшіліктерін көрнекі түрде көруге көмектеседі. Мұндай сабақтарда, оқытушы ағылшын тілі деңгейін, ал маман оқытылатын мамандықтың арнайы пәндерінің білімін тексереді. «Бинарлық» әдіс мамандық бойынша белгілі бір лексикалық тақырыптарды аяқтаған кезде, сабақты бекітетін кезде анағұрлым тиімді болып келеді.

Зерттеудің практикалық бөлімі (қолданылуы)

Одан әрі зерттеу үшін сабақтың тақырып бойынша жоспары әзірленген: «Информатика және ақпараттық жүйелер» студенттер тобы «Computer Essentials». Сабақты арнайы жабдықталған компьютерлік сыныпта өткізіп, практикалық және көрнекілік әдістерді қарастыру (ішкі және сыртқы компьютер тасымалдаушылары).

Сабақтың мақсаты: компьютердің негізгі бөліктерімен танысу, ішкі және сыртқы тасымалдаушыларымен жұмыс кезінде практикалық дағдылану, компьютер құрылғылары туралы білімін қалыптастырып, оның құрамдас бөліктерін ағылшын тілінде үйрету.

Екі оқытушының оқыту қызметтерін үйлестіре отырып, ағылшын тілі оқытушысының функциясын (теория) және оқытушы-маманның функциясын (практика) анықтадық (2-сурет).

Кесте 2 – Практикалық сабақтың сызбасы:

Ағылшын тілі оқытушысы және оқытушы-маманның бірлескен жұмысы оқу материалын дәстүрлі түрмен салыстырғанда терең және сапалы түрде меңгеруге ықпал етеді. Ағылшын тілін оқытуда «Бинарлық» әдіс студенттерге теориялық дайындыққа жанаша көзқараспен қарауға және оны түсінуіне көмектеседі, себебі ол мамандықты жақсы игеру үшін қажет, бұл жағдайда студенттерге теориялық білімдерін тәжірибе барысында қолдануға мүмкіндіктер беріледі.

Бинарлық әдістің тиімділігін анықтау (Талдау)

Кез келген жұмыстың тиімділігі ақпаратты жетік меңгеруіне байланысты болып келеді. Ағылшын тілін оқытуда студенттердің танымдық қызметін дұрыс ұйымдастыру, түрлі танымдық тапсырмаларды орындау және қол жеткізілген нәтижелерді жүйелі бақылау басты рөл ойнайды.

Бинарлық әдісті ағылшын тілін оқытуда қолдану - лексикалық тақырыптардың мұқият меңгерілуіне негізделген. Ағылшын тілінің оқытушысы және оқытушы – маман екі пән бойынша пәнаралық байланыстарды мейлінше кеңінен пайдаланып, бір мезгілде кешенді түрде оқытуды жүргізеді. Бұл процесс сабақты қызықты, мазмұнды өткізуге және лексикалық тақырыптарды толық түсінуге септігін тигізеді. Бинарлық әдіс студенттер мен оқытушылардың қарқынды ақпарат алмасуына, өзін-өзі ұйымдастыруға және өзін-өзі бағалауына әсерін тигізеді.

Зерттеу барысында әзірленген оқытушы мен оқытушы маманның сабақ өткізу үйлесімділік кестесі, сондай-ақ практикалық сабақтың схемасы оқыту мақсатын нақты айқындады. Бұл техникалық кәсіби терминологияны ағылшын тілінде оқытуды қарастырады.

Ағылшын тілі сабағында бинарлық әдісін пайдалану - студенттердің белсенді, өзіндік және бастамашыл позициясын қалыптастырады, зерттеу және рефлексиялық дағдыларды дамытады. Сонымен қатар, бинарлық әдіс танымдық

қызығушылықтарды дамытуға, кәсіби ой-өрісті кеңейтуге және өмір мен білім алудың қағидаларын іске асыруға бағытталған. Ағылшын тілінің оқытушысы және оқытушы – маман біріге отырып: студенттердің қызметін реттеп, көзделген кәсіби мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес жұмыстарды жоспарлау кезінде бағдар беруші рөл атқарады.

Бинарлық әдістің тиімділігі келесідей:

– Оқытушы мен маманның педагогикалық күш-қуаттарының бірігуі- сабақты жоғары әдістемелік деңгейде жүргізуге мүмкіндік береді, себебі оқытушы қадір-қасиеті белгілі бір маманның қадір-қасиетін толықтырады;

– Оқытушы мен маманның күш-қуаттарының бірігуі- танымдық және практикалық процесстердің күшеюіне әсер етеді;

– Сабақ барысында оқытушының маманмен жетекші рөлін ауыстыруы өз іс-әрекетінің практикалық нәтижелерде жақсы көрсеткіш көрсетуіне септігін тигізеді;

– Кәсіби тақырыптарды ағылшын тілінде оқуға жеңілдіктер туады;

– Ағылшын тілі оқытушысы мен маманның квалификациялық дәрежесін көтереді;

– Әртүрлі оқыту әдістерінің кешенді үйлесімі: диалог, талқылау, жұптық жұмыс, жеке жұмыс, ауызша жауап, презентация және т.б.

Сонымен, бинарлық әдіс және ағылшын тілі оқытушысы мен оқытушы-маманның бірігіп, үйлесімді жұмыс жасауы – білікті маман дайындауда ғана емес, студенттердің белсенділігін арттыруға, өз білімін жетілдіруге және өзін-өзі дамытуына ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Алексюк А.М. Педагогика высшей школы: Курс лекций: «Модульные начинания». – Москва, 1993 . – С.488-493.

2. Верзилин Н.М. Советская педагогика // Методика работы с учащимися на школьном участке. - М.: изд-во Акад. пед. наук РСФСР,1956. - № 5. - С. 324.

3. Мандель Б.Р. Практическая психология воспитательной деятельности в высшем учебном заведении: учебное пособие для магистрантов. – М.: Берлин: Директ-Медиа, 2016. – С. 133.

4. Махмутов М. И. Теория и практика проблемного обучения. - Казань, 1972. - 365 с.

5. Послание Президента РК Н.А.Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан -2050»: новый политический курс состоявшегося государства» от 14 декабря 2012 г. <https://strategy2050.kz/ru/multilanguage/>

6. Пинкевич А.П. История педагогики XX века // Вестник Герценского университета. - 2007(3). – С.71-75.

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ЛЕКСИКАЛЫҚ ДАҒДЫЛАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

А.Н.Ораз

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Aydana.oz.1997@mail.ru

Аннотация: Мақалада оқушылардың қазақ тілін оқытуда лексиканы игеру мен сөйлеу әрекетінің барлық түрлерінде лексикалық дағдыларды қалыптастыру мен дамытудың теориялық негіздері қарастырылды. Лексиканы оқытудың заманауи әдістемесі оқушылардың лексикалық дағдыларын қалыптастыруға бағытталған. Осыған орай, ғылыми еңбекте қазақ тілі лексикасын оқыту принциптері, лексиканы оқыту мазмұнының компоненттері, лексикалық дағды мен оның мәні, лексикалық дағдыны қалыптастыру түрлері мен кезеңдері, оқушылардың сөздік қорын толықтырудың кейбір тиімді әдістері баяндалды.

Кілт сөздер: лексика, қабылдау, лексикалық дағды, лексикалық бірлік, сөйлеу әрекеті, оқыту, сөздік қор.

Abstract: This article examines the theoretical basics of formation and development of lexical skills in all forms of speech activity and acquiring lexical abilities while teaching Kazakh language school students. The modern methods of lexis are directed to the formation of students' lexical skills. According to that, this scientific work studies and considers the principles of teaching lexis of Kazakh language, the components of teaching lexical content, lexical skills and its meaning, the forms and stages of lexical skills' formation and increasing lexical resources.

Keywords: lexis, perception, lexical skills, lexical units, speech activity, teaching, lexical resource.

Бүгінгі таңдағы Қазақстанның әлемдік білім кеңістігіне енуге деген мүдделілігі білім саласында халықаралық әлеуметтік және экономикалық тұрғыдан озық деп танылған оқыту модельдерін өз мүмкіндігімізге сай үйлестіре қолдану үшін заман талабына лайық отандық білім беру стратегиясы мен тактикасын жаңалаудың қажеттілігін арттырып отыр. Өйткені «ұлттың бәсекелестік қабілеті, бірінші кезекте, оның білімділік деңгейімен айқындалады. Әлемдік білім кеңістігіне толығымен кірігу білім беру жүйесін халықаралық деңгейге көтеруді талап ететіні сөзсіз» [1]. Қазіргі таңдағы білім беру жүйесінің аса бір маңызды мәселесінің бірі болып саналатын мектептердегі оқыту үдерісін де түбегейлі жетілдіруді талап етеді.

Заман талабына сәйкес бүгінгі таңда әр оқушыға қажетті құзыреттіліктердің қатарына өз ана тілін дұрыс, сауатты меңгеру жатады. Тіл дамыту жұмысын жүргізгенде оқушылар сөздік қорын молайту, сөздерді, сөз тіркестері мен сөйлемдерді дұрыс құрай білуге үйрету, сонымен қатар сөйлем құрағанда айтылмақшы ойына байланысты синоним сөздерді таңдау, сөздік жұмыстарын жүргізу оқушының тұлғалық дамуына зор ықпалын тигізеді. Орта мектептерде ана тілді оқытып, үйретуге қатысты ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізіліп, оқытудың жаңа әдіс-тәсіл-

дері жазылуда. Алайда лексиканы оқыту әдістері тілдік материалдарды сапалы да, белсенді меңгертуді, лексикалық дағды қалыптастыруды қамтамасыз ете алмай отыр. Ал қазақ тіліндегі сөздердің мағыналық құрамы өте күрделі екені белгілі.

Тіл білімінің лексика саласын зерттеуде профессор Қ.Жұбанов, академик І.Кеңесбаев, Ғ.Мұсабаев, Ә.Болғанбаев, Ғ.Қалиұлы өнімді еңбектер жазды. Ғалымдардың пікірінше, лексика терминін лингвистиканың негізгі салаларының бірі деп танып, оның ғылыми объектілерін содан шығатын жүйе деп білу методикалық тұрғыдан тиімді болар еді. Ал лексиканы оқыту саласы бойынша Б.Кәтенбаеваның, А.Айғабыловтың, Ә.Болғанбайұлы, И.Ұйықбаев, орыс ғалымдары А.А.Текучев пен М.Т.Барановтың еңбектерін ерекше атап өтуге болады.

Аталмыш саланы оқытудағы қойылатын басты мақсат оқушыларға лексиканың негізгі бірлігі сөз туралы түсінік бере отырып, сөздердің лексикалық мағынасын, оның екі жақты сипатын, сөзді және ол белгілейтін шындықты ажыратуға қол жеткізу, бір мағыналы және көп мағыналы сөздер туралы түсінік беру, сөз мағыналарының өзара байланысының міндеттілігін көрсету, оқушыларға тілдің сөздік құрамы туралы түсінік беру, лексикадағы жүйелік қатынастарды көрсету: синонимия, антонимия, омонимия және т.б. Көзделген мақсат негізінде оқытуда дұрыс сөйлеу, ойын дұрыс жеткізіп айта білу секілді талаптар қойылады. А.Айғабылов мектепте лексиканы оқытуда сөз мағынасын шындықпен (зат, сын-сапа, сан, қимыл т.б.) салыстыру, лексикалық мағына мен грамматикалық мағынаны салыстыру, семантикалық мағыналық принцип, диахрониялық принциптер негізінде оқытуды ұсынады. Лексика туралы берілген білім мазмұны тіл білімінің басқа салаларын оқыту барысында ашыла түсетіндігіне жоғарыда аталған принциптер дәлел.

Ғалым А.Айғабылов «Ана тілінде сөйлей білген адамның барлығы да сол тілдің заңдылықтарын, қыр-сырын, сыр-сипатын толық біле береді деуге болмайды», - дейді, сондықтан да лексиканы практикалық оқытудың маңызы зор екендігін айтады [3, 94 б.]. Оқушы сөз жүйесін түсіну арқылы оның айтылу (орфоэпиялық), жазылу (орфографиялық) нормасын саналы түсінуге, әр сөздің орынды қолданылуы арқылы ойды толық және дәл жеткізуге қызмет ететін сан алуан мағыналы сөздерді түсініп, талдап, таңдап қолдана білуге, мәнерлі сөйлеуге, көркем әдеби тілдің бейнелі әуезділігін, әсерлілігін түсінуге дағды алу қажет дейді. Осы ретте, лексикалық дағды дегеніміз сөздерді немесе сөз тіркестерін ұзақ мерзімді жадтан автоматты түрде шығару және оларды нақты сөйлеу мәселелерін шешу үшін белгілі бір жағдайларда сөйлеуде қолдану мүмкіндігі. Лексикалық дағды – бұл ойды дұрыс жеткізуде лексикалық бірліктерді орынды таңдап алып, және оның тілдің басқа бірліктермен дұрыс үйлесуі мен рецептивті сөйлеудегі мағынамен байланысты автоматтандырылған әрекет [4, 133 б.]. Профессор Р.К.Миньяр-Белоручев лексикалық дағдының мәнін қабілет ретінде анықтап, оның қызметі нақты сөйлеуге байланысты ұзақ мерзімді жадтан сөз стандартын бірден шығару, оны сөйлеу тізбегіне қосу екендігін айтады.

Лексикалық дағдылар рецептивті (тыңдау мен оқуда) және продук-

тивті (сөйлеу мен жазуда) болып бөлінеді. Өнімді лексикалық дағдылар дегеніміз-қарым-қатынас жағдайлары мен мақсаттарына сәйкес ауызша және жазбаша сөйлеуде интуитивті дұрыс қолдану және сөз құру дағдылары. Рецептивті лексикалық дағдылар дегеніміз-есту немесе лексикалық құбылыстарды оқу кезінде тану және түсіну дағдылары. Сонымен, лексикалық сөйлеу дағдысы екі негізгі компонентті қамтиды: сөздерді пайдалану және сөзжасам (сөздің визуалды/дыбыстық бейнесін семантикамен байланыстыру, ұқсас сөздерді дыбыспен және жазумен саралау, контекст арқылы сөздердің мағынасын ашу, сөйлеу ағымында/графикалық мәтінде зерттелген сөздер мен сөз тіркестерін тану және түсіну) [6]. Сөздер тілде түрлі ұғымдармен қатар, грамматикалық мағынаны да, көңіл-күй, сезімді де білдіреді. Мысалы: сөз затты (парта, қалам, қағаз), оның белгілерін (қатты, үлкен, жақсы), санын (бір, үш, жеті), қимылын (оқы, жаз, көр, кел) білдіріп, ұғымы атау ретінде қолданылады, енді бірде сөздердің, сөйлемдердің өзара мағыналық байланысын аңғартып (үйге дейін жер мен көктей. Күн суытты, сондықтан жұмысты тез аяқтау керек), тек грамматикалық мағынаға ғана ие болады [3, 98б.]. Сондықтан да мектепте лексиканы оқытқанда лингвистикалық негізі атау сөздердің лексикалық мағынасының болатынына қарай белгіленеді. Нақтырақ айтқанда, бұл саланы оқытқанда тек лексикалық мағынасы бар сөздер ғана қарастырылады. Сондықтан да мұғалім лексикалық мағынасы бар сөздердің грамматикалық мағынасын естен шығармағандығы абзал. Егер лингвистикалық негізін ажыратып алмай, оны тіліміздегі жалпы сөздердің жиынтығы деп түсіндірсе, онда оқыту өз мақсатына жетпейтіні анық. Осыған байланысты орыс ғалымы Е.И.Литневская лексиканы игеруде оқушы келесідей дағдыларды меңгеру қажеттігін айтады:

- 1) сөз бен фразеологизмнің лексикалық мағынасын анықтау, оны грамматикалық мағынадан ажырату;
- 2) сөздер мен фразеологизмдердің лексикалық мағынасын түсіну;
- 3) бір сөздің және омонимнің әртүрлі мағыналарын ажырату;
- 4) бір сөздің әртүрлі мағыналарының өзара байланысын анықтау;
- 5) мәтінде зерттелген тілдік құбылыстарды табу: синонимдер, антонимдер, жалпы қолданылатын сөздер және шектеулі қолданылатын сөздер, ескірген сөздер, неологизмдер, кірме сөздер, фразеологизмдер;
- 6) осы сөздерге синонимдер мен антонимдерді таңдау;
- 7) синонимдер арасындағы айырмашылықтарды сипаттай алу [7, 230 б.].

Сондай-ақ лексикалық мағынасы бар сөздердің өзін бір ғана мағынасымен шектеу қиын. Өйткені тіліміздегі сөздердің әрқайсысы алуан түрлі мағынаны білдіреді. Олар - белгілі бір ұғымды аңғарта отырып, айтушының (не жазушының) көзқарасын, ойын, көңіл-күйін де байқатуы мүмкін [3, 96б.]. Мысалы: батыр, ержүрек, қаһарман деген үш сөздің де лексикалық мағынасы жақын болғанымен, қолданушының жақсы көріп немесе жек көріп айтуына, яғни айтушының көңіл-күйіне қарай әрқайсысы таңдалып қолданылады. Сондықтан

да оқушылар алдымен сөздердің мағынасын жете түсіне отырып лексикалық ұғымын кеңейту арқылы оны ауызша және жазбаша тілде дұрыс пайдалануға дағдыланады.

Осы ретте, А.Айғабылов лексиканы оқытуда төмендегідей үш мәселеге айрықша назар аудару қажет дейді:

1) Сөздің мағыналық топтары. Бұған сөз және оның мағыналары (тура мағына, ауыспалы мағына, көп мағыналылық), синоним, омоним, антоним сөздер жатады.

2) Әр түрлі қолданылу аясы жалпылама қолданылатын сөздер, сондай-ақ белгілі аяда қолданылатын сөздер (терминдер, диалект және кәсіби сөздер), көнерген сөздер мен неологизмдер.

3) Шығу төркініне қарай: қазақтың байырғы сөздері мен басқа тілден енген сөздер.

Бұл аталған мәселелер лексика бөлімі бойынша оқушыларға тиянақты, жүйелі білім берумен қатар оларға шығармашылықпен жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Осылайша оқушылар лексиканы меңгеріп қана қоймай, оны басқа пәндермен байланыстыра отырып, өзінің бойындағы қабілет пен дарынын шыңдауға мүмкіндік алады. И.Ұйықбаев «Лексиканы оқыту» еңбегінде бірнеше озат мұғалімдердің тәжірибесімен бөлісіп, тіл дамыту негізінде қандай жұмыс түрлерін қолдануды мұғалім өз еркінше күні бұрын белгілеп алатындығын айтады. Сондықтан да, тіл дамыту жұмысы барлық пән бойынша жүргізіледі, әсіресе ана тілі сабақтарында ерекше көңіл бөлініп отыруға тиіс [8,74б.].

Қорыта айтқанда, лексикаға байланысты жұмыстар, жаттығулар оқушылардың сөз байлығын арттырып, сөзді қолдана білуге бейімділігін дамытуға бағыт алуы тиіс. Оқушыларды әрбір сөзге көңіл бөлуге, мағынасын анық аңғаруға жетелеп, олардың қолданудағы стильдік мәні мен реңдерін тани білуге, логикалық ойлау жүйесін кеңейтуге мүмкіндік беруі қажет. Міне, осы міндеттерді атқару үшін оқушылардың лексикалық дағдыларын қалыптастыру мен дамытудың теориялық негізін жасаудың маңызы зор.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. – Астана, 2017 //http://www.akorda.kz 2018.12.04.

2. Айғабылов А. Қазақ тілінің лексикологиясы. Оқу құралы. – Алматы: «Дәуір-Кітап» баспасы, 2013 ж. – 104 б.

3. Құлмағамбетова Б. Қазақ тілін оқыту методикасы. – Алматы «Мектеп» баспасы, 1988.

4. Азимов Э. Г., Шукин А. Н. Словарь методических терминов. – СПб:

5. Златоуст, 1999, с. 133.

6. Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению / Е.И. Пассов – М.: Русский язык, 1989.

7. Литневская Е.И., Багрянцева В. А. Методика преподавания русского языка

в средней школе: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Под ред. Е. И. Литневской. – М.: Академический проект, 2006. - 590 с.

8. Ұйықбаев И. Қазақ тілі методикасының мәселелері. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 1969.

ӘОЖ 81.811

ТІЛ ЭКОЛОГИЯСЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Г.М. Өкенова

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
okenova0310@mail.ru

Аннотация: *Мақала жас, алайда неғұрлым белсенді дамып келе жатқан тіл экологиясы мәселелеріне арналады. Бүгінде тіл экологиясының маңызы тілдің қоршаған ортамен байланысын, тілдің әр түрлі бірліктерінің қолданылуын, тілдік норманың сақталуына, тіл экологиясына қатысты мәселелерді жан-жақты қарастыруға арналады. Мақалада тілдің қоршаған ортамен байланысын, тілдің әртүрлі бірліктерінің қолданылуын, тілдік норманың сақталуына, тіл экологиясына қатысты мәселелерді жан-жақты қарастырдық. Сөз экологиясы негізгі ұғымдары мен категориялары туралы базалық мағлұмат бердік.*

Түйін сөздер: *лингвоэкология, тілдік орта, тіл экологиясы, экология, тіл тазалығы, тіл.*

Abstract: *The article is devoted to the problems of language ecology, which is younger, but more actively developing. Today, the importance of language ecology is devoted to a comprehensive consideration of the relationship of language with the environment, the use of various language units, compliance with the language norm, and issues related to language ecology. In the article, we considered in detail the relationship of language with the environment, the use of various units of the language, the problems of compliance with the language norm, and the ecology of language. We gave a basic idea of the basic concepts and categories of word ecology.*

Key words: *linguoecology, language environment, language ecology, ecology, language purity, language.*

Лингвоэкология – ХХ ғасырдың екінші жартысында пайда болып, соңғы жылдары қарқынды дамып келе жатқан жаңа ғылыми бағыттың бірі. Кез келген ғылым саласындағы әрбір жаңа бағыт өзінің терминологиялық атауынан бөлек нақты дефинициясын алуы қажет. Ал қазіргі тіл біліміндегі зерттеулерде лингвоэкологиямен қатар тіл экологиясы, сөз экологиясы, эколлингвистика терминдерінің жарыса қолданылып жүргенін аңғарамыз. Тіл экологиясы (лингвоэкология, эколлингвистика) – тілдің қызметі мен дамуына кері әсер етуші факторларды, сондай-ақ тілді байыту мен жетілдіру жолдары мен тәсілдерін зерттейтін лингвистикалық теория мен практиканың бағыты [1].

Тіл табиғаты әрі нәзік, әрі күрделі. Тіл үшін күрес кімнен де болса ерекше бір бірлікті, білімділікті, пайымдылықты, парасаттылықты талап етеді. Осындай

қасиеттердің тоғысында қазіргі таңда тіл экологиясы термині зерттелуде. Экология термині тірі организмдердің тіршілік ортасымен байланысын зерттейтін биология ғылымының бір саласы. Сонда тіл экологиясы дегеніміз – тілдің қоршаған ортамен байланысы, тілдің әртүрлі бірліктерінің қолданылуы, тілдік норманың сақталуы деген түсінік туады [2]. Әрине сөздің тазалығы, дәлдігі, нормадан ауытқымауы тіл экологиясына алып келеді. Тіл экологиясының бұзылуы тіл мәдениетінің ауытқуына жол салады. Академик М.Серғалиев экологияға байланысты топтастырылған тілдік тармақтардың барлығының материалдары стилистиканың зерттеу нысанына жатады. Мұнда да стилистиканың басты нысанаға алатыны-сөздердің қолданысының заңдылықтары, дұрыс жұмсай білудің үлгісін көрсету» [1,19] деп дәлелдейді сөзін ғалым, себебі тіл экологиясының өзі әдеби тілді сақтау,оның дамуы мен жетілуін қадағалап отыру.

Тіл – мемлекеттің тұғырлы тірегі, халықтың рухани байлығы, өткені мен болашағының айқын көрінісі. Ана тілінің қадір-қасиетін біле білген халқымыз оны ұлттың рухына, қазына байлығына балайды. Себебі, тіл – халықтың жаны, сәні, тұтас-тай кескін-келбеті, ұлттық болмысы. Адамды мұратқа жеткізетін – ана тілі мен ата дәстүрі. Біздің осындай халықтық қасиетті мұрамыз, ана тіліміз – қазақ тілі.

Қазіргі таңда тіл білімінде экология, лингвоэкология, тіл экологиясы, тілтанымдық экология, тіл саламаттығы терминдері қазіргі таңда жарыса қолдануда. Соңғы онжылдықта филологияда «лингвоэкология» немесе «лингвистикалық экология» термин-ұғымы белсенді түрде зерттелуде, бұл ұғымды алғаш рет 1970 жылы Э.Хауген «Тіл экологиясы» деп аталатын дәрісінде қолданған. Хауген «*тілдің экологиясын* кез келген тіл мен оның ортасы арасындағы өзара әрекеттесуді зерттеу» деп анықтады [3]. «Тіл экологиясы» термині «тілдік отбасы» сияқты тірі жануарларды зерттеуден алынған метафора.Тілдерді тілдерді оқып-үйрену мүмкін болғандықтан, олардың қоршаған ортаға және оның ортасына өзара байланысын зерттейтін көзқарасы бірқатар қосалқы метафораларды болжайды және жорамалдар, атап айтқанда, бұл тілдер субъектілер ретінде қарастырылуы мүмкін, олар уақыт пен кеңістікте орналасуы мүмкін және тілдердің экологиясы кем дегенде олардың спикерлерінен өзгеше болуы мүмкін [4].

Қазақ тілтанымында тіл экологиясының қарастыратын мәселелері негізінен тілдік орта, тілдік тұлға, тіл басқыншылығы, сөз манипуляциясы, сөздің девальвацияға, эрозияға ұшырауы т.б. ұғымдармен байланысты қолданылады. Тілде үздіксіз болып жататын құбылыстарды лингвоэкология саласы зерделеп, тілді бейпіл сөздерден, варваризмдерден, жаргон сөздерден, грамматикалық, фонетикалық қателерден таза ұстау мақсатын ұстанады.

Лингвоэкология тұрғысынан қарағанда, байырғы, қазіргі көркем әдебиеттің классикалық үлгілері - шығармашылықтың қайнар көзі,қоғамдағы реттеуші, бағыттаушы рухани күші, гуманитарлық білім, жеке тұлғаға тәрбие беретін мектеп. Сондай-ақ көркем әдебиеттен өркениеттің, мәдениеттің, сөз өнерінің ерекшеліктерін бойына жинақтаған ұлттық тілдің сипатын танытатын,даму тарихын көрсететін лингвистика ғылымы да қоғамның тіл тіршілігінен шығармашылық

нәр алатын қайнар көзі. Қоғамның тіл тіршілігін реттеп, жөнге салушы ретінде қызмет атқаруға тиіс [5].

Тілдік орта, тілдің саламаттылығы, тілдің мәдениетпен, семиосферамен байланысы, сөз энергетикасы, сөз энергетикасының жасампаздық күші, тілдің биосферамен, тірі табиғатпен байланысы, сөздің рухани мәнділігі, сөздің жеке тұлғамен, халықтың тағдыры, мінезімен байланысы мұның бәрі-тіл экологиясының негізгі қарастыратын объектісі [6].

Нұргелді Уәлиұлы: «Тіл – адамның тіршілік ортасы, белгілі бір қоғамдас-тықтың, ұлттық ұжымның рухани тіршілік ортасы. Қай-қайсымыз болсақ та белгілі бір тілдік ортада өмір сүреміз. Сол ортаны жұтатпай, аздырып-тоздырмай көркейту, көріктендіру, мәденилендіру сол тілдік ортадағы адамдардың рухани өсіп-жетілуіне, дамуына игі ықпалын тигізеді» [7], – дей келе, тілдік ортаны сақтап қалу баршамыздың міндетіміз екенін айта отырып, бүгінгі күні лингвоэкологияның қаншалықты өзекті екенін көрсетеді.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 29 маусымдағы № 110 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында қазақстандықтардың тіл мәдениетінің деңгейін көтерудің қажетті құрамдас бөлігі сөйлеу мәдениетін дамыту болуға тиіс делінген [8]. Тіл тазалығынсыз, сөз мәдениетінсіз, тілдік нормаларсыз әдеби тілдің ұрпақтан ұрпаққа беріліп келген асыл мұраларын тұшыну, оларды ғасырлар көшінде сақтап қалу мүмкін емес.

Қазіргі таңда тіл экологиясы қандай деңгейде? Тіл экологиясы қаншалықты таза күйінде қолданылуда? Бұл сұрақтардың жауабы іштей бәріңізге мәлім. Мектеп қабырғасында, балабақшада, жоғары оқу орнында, аулада, қоғамдық көлікте қай ортаны алып қарасақ та, шұбарланған, басқа тілмен бір қазанда бірдей қайнап жатқан шала қазақ тілінің үстінен түсесіз. Бұрыннан еніп, сіңісті болып кеткен «сәпсем», «дәже» дегендер түгілі қазір қазақтың «етіп» деген етістігін қосып алып, орыс сөздерін «қазақыландыру» деген үрдіс бой алдырып жүр. Осы айтылғандарға «сен звонить еткенде, подругаммен болтаты етіп жатқам», «переживать етіп», «готовить етіп», *қызым демей, доча, дочка, доченка* тәрізді қолдануларды көп кездестіреміз. Одан қала берді, орыс тілін былай қойғанда, ағылшын сөздерін қосып сөйлеу де сәнге айналғандай. «хай, хаюшки», «ок, окей», «йес», «супер», «ноу», «гуд бай», «леди», «миледи», «джентелмен», «уау», т.б.

Басқаларға еліктеу мәнінен туған елікпелі тіл шұбарлығы-қоғам дерті, тілдің айықпас дерті. Тілді шұбарлау – ұлттың түпкі тамырын бұтарлау.

Бұл мәселеден кейін сөз тазалығы термині ескерілуі тиіс. Н.Уәлиев «сөз тазалығы дегенде алдымен ойымызға оралатыны тіл тазалығы, сөзімізде бөгде тілдік элементтердің болмауы» [5,63] десе, М.Балақаев: «Таза сөйлеу дегеніміз – сол тілдің жалпыға ортақ байлықтарын пайдаланып, «бөгде сөздерді араластырмай сөйлеу» - деп анықтама береді» [9]. Өзге тілден енген сөздердің заңды түрде орныққан және орнықпаған түрлері де бар. Мәселен, стилистика тәрізді сөздің қазіргі мән-мағынасы көпшілікке түсінікті. Француз тілінен тараған бұл атау ер-

тедегі гректің «stylos» сөзімен тәркіндес. Ол «ұштанған таяқша» деген мағынаны береді. Таяқшаны пайдалана білу өнері кейіннен сөз шеберлігін, тіл мәдениет арттыра түсу деген мағынада ұғыныла келіп пән атауы ретінде қалыптасқан. Сондықтан осындай жұртшылық қабылдаған, тілде орныққан, дағдыға енген шет тілдік сөздердің орны бөлек. Ал орнықпаған сөздерді оңды-солды жұмсау сөйлеушінің сөзге ұқыпсыздығын көрсетеді. Сөздің тазалығымен қатар, сөздің дәлдік, сөз әдебі деген қасиеттері де бар. Яғни сөз дәлдігі сөздерді тілдегі мағынасына лайық қолдану. Сөз дәлдігі болмаса сөйлеуші өз ойын дәл жеткізе алмайды.

Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті Нұрсұлтан Назарбаев «Қазақ тілі жаппай қолданыс тіліне айналып, шын мәнінде мемлекеттік тіл мәртебесіне көтерілгенде, біз елімізді ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТІ деп атайтын боламыз» деп қадап айтқан болатын. «Тіл байлығы, тіл тазалығы – ұлт қасиетінің, салт-санасының негізгі өнеге белгісі» деп Бауыржан Момышұлы айтқандай, мемлекеттік тілді қадірлеу, тіл мәдениет, экологиясын таза ұстау – әр қазақтың міндетті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жұмағұлова А.А. Лингвоэкологияның мақсат-міндеттері мен мәселелері // Инновационные и цифровые технологии в инофилологическом образовании: сборник материалов международной научно-практической конференции. - 2018. - Б. 231- 236.

2. Өмірбекова Ж.Қ. М. Серғалиев және тіл экологиясы мәселелері // Тіл білімі: ҚР ҰҒА академигі М.С. Серғалиевтің 70 жасқа толуына орай өкізілген «Қазақ тілінің стилистикасы және тіл мәдениеті»: республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. - Астана : Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ баспасы, 2008. - Б. 44-48.

3. Сковородников А.П. Лингвистическая экология: проблемы становления // НДВШ. Филологические науки. – 1996. – №2. – С.64-69.

4. Головин Б.Н. Основы культуры речи. – Москва: Высшая школа, 1988. – 320 с.

5. Уәлиұлы Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. док. дисс. автореф. – А., 2007. – 24 б.

6. Өміржанова Н.С., Үркінбаев С.Ж. Эколингвистиканың негізгі аспектілері// Абай ат. ҚазҰПУ Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. - 2017. – №3(61). – Б.28-31.

7. Уәлиұлы Н. Тіл экологиясы // Ана тілі, 2009. – №8(949).

8. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000110>

9. Балақаев М., Серғалиев М. Қазақ тілінің мәдениеті. – Алматы, 1995. -70 б.

КОНЦЕПТ «УЧЕНИЕ» В БАШКИРСКИХ И АНГЛИЙСКИХ ПОСЛОВИЦАХ

М.Т.Псянчина

БГПУ им.М.Акмуллы, Уфа, Россия

psyanchinaminzifa@gmail.com

Аннотация: *статья посвящена анализу башкирских и английских пословиц, относящихся к концепту «Учение» с целью выявить схожие черты в языковой картине мира этих народов. Исследования данных пословиц актуально с точки зрения выражения в них отношения башкир и англичан к получению новых знаний, умений и навыков. Все рассуждения в данной статье подкреплены конкретными примерами, в заключении подведены итоги.*

Ключевые слова: *концепт, пословица, учение, языковая картина мира, сравнительное языкознание.*

Annotation: *The article is devoted to the analysis of Bashkir and English proverbs related to the concept of «Learning» in order to identify similar features in the linguistic picture of the world of these peoples. The study of these proverbs is relevant from the point of view of expressing in them the attitude of Bashkirs and Englishmen to obtaining new knowledge, skills and abilities. All the arguments in this article are supported by concrete examples, the results are summed up in conclusion.*

Key words: *concept, proverb, learning, language picture of the world, comparative linguistics.*

Речь человека, говорящего на определённом языке, всегда подразумевает использование различных средств, к примеру, пословиц, поговорок, афоризмов и т.д. Благодаря ним, изложение собственных мыслей, чувств и эмоций становится гораздо понятливее и богаче.

Пословицы – это грамматически и логически законченное устойчивое, воспроизводимое в речевом обиходе, ритмически организованное поучительное изречение, выражающее в лаконичной форме обобщённую мысль, проверенную житейским опытом. Пословицы являются неотъемлемой частью устного народного творчества. Они представляют различные аспекты жизни народа: от труда до общественных отношений [1].

Башкирские пословицы, несомненно, будут передавать быт и культуру башкир, их мировоззрение. Английские высказывания соответственно будут выражать нрав и взгляды на жизнь англичан. Изучая их и сопоставляя их между собой, можно выявить схожие черты в языковой картине обоих народов.

Соотношение башкирских и английских пословиц было объектом исследования таких выдающихся учёных, как И.М. Гарипова, Ф.А. Надыршиной, Э.М. Созиновой и других. Известны многие работы в этой области, например, Русско-башкирско-английский словарь эквивалентных пословиц и поговорок под редакцией Ф.А.Надыршиной и Э.М.Созиновой и многие другие [2].

Говоря о типологии башкирских пословиц, выдающийся учёный, филолог, тюрколог, писатель и педагог Дж.Г.Кейекбаев выделял 3 вида: 1) глобальные пословицы, характерные для многих народов (например, русские, латинские, венгерские и т.д.); 2) характерные для тюркских народов (азербайджанские, турецкие, татарские и др.); 3) пословицы, характерные только башкирскому языку [3].

В обоих случаях важным аспектом в пословицах будет концепт «учение». Учение – это процесс приобретения знаний, умений, навыков для выполнения определённой деятельности. Учение, по мнению многих педагогов и психологов, формирует личность субъекта.

Концепт «учение» прослеживается в башкирских и английских пословицах. Используя сравнительный анализ народных высказываний, появляется возможность выявить схожесть их не только в содержательном, но и в грамматическом плане.

Существует множество эквивалентов башкирских и английских пословиц, таких как «Үзендә булмаған асылды кешегә өйрәтмә» (букв.: Не имея ума, других не учи), «A smart man likes to learn, whereas a fool – to teach» (букв.: Умный человек любит учиться, в то время как дурак – учить). В обоих высказываниях прослеживается мысль, что учить других может лишь тот человек, который сам знает и хорошо владеет материалом. В других случаях, такое занятие является лишь потерей времени [4].

Также обратим внимание на такую башкирскую пословицу, как «Баланы баштан, талды йәштән бөк» (букв.: Гни иву, пока молодая, учи ребенка, пока мал). Есть английский аналог: «A tree must be bent while young» (букв.: Гни дерево, пока молодо). Несомненно, учение обладает большим эффектом именно в детском возрасте, когда ребёнок легко запоминает различный материал и усваивает знания намного быстрее и эффективнее.

Мысль о том, что невозможно знать всё в этом мире, прослеживалась в высказываниях обоих народов. «Белмәү ғәйеп түгел, белергә теләмәү ғәйеп» (букв.: Не стыдно не знать, стыдно не хотеть учиться), «It is better to know some of the questions than all of the answers» (букв.: Лучше знать некоторые вопросы, нежели все ответы).

Знаменитое выражение «Ученье – свет, а неученье – тьма» также находит отражение и в башкирской, и в английской культурах: «Ғилемлек – нур, назанлыҡ – хур» (букв.: Знание – луч, безграмотность – позор), «Learning is the eye of the mind» (букв.: Учение это око разума)

Такое же широко известное высказывание «Повторенье – мать ученья» имеет место как и у башкир, так и у англичан: «Укыу төбө – тукыу» (букв.: Основа учения – повторение), «Practice makes perfect» (букв.: Практика создаёт идеал).

Несомненно, учение не является лёгким занятием и требует много терпения и выдержки. Об этом говорит нам башкирская пословица «Белем алыу – энә менән койо казыу» (букв.: Учение это как копанье колодца иглой) и английский эквивалент «There is no royal road to learning» (букв.: В науке нет проторенных путей) [5].

Также мысль, что знания, приобретённые в процессе учения, никогда не будут

беспольными, наблюдается в пословицах обоих народов: «Укыу ялктырһа ла бил һындырмай» (букв.: Даже если учёба утомительна, она не ломает поясницу), «Knowledge is no burden» (букв.: Знания – не бремя).

Концепт, что умный и знающий человек в мире не пропадёт, можно обнаружить в башкирском высказывании, как «Белемле үлмәс, белемһез көн күрмәс» (букв.: Знающий не умрёт, безграмотный и дня не проживёт). Эквивалент этой пословицы у англичан послужит выражение: «Money spent on the brain is never spent in vain» (букв.: Деньги, потраченные на учение, никогда не тратятся напрасно).

И башкиры, и англичане придерживались мнения, что лучшим учителем служит опыт: «Һыуға инмэй йөзөргә өйрәнөп булмай» (букв.: На берегу плавать не научишься), «To learn experience is always cheap at any price» (букв.: Получить опыт всегда дешево любой ценой).

Таким образом, проведя сопоставительный анализ пословиц башкирского и английских народов, можно сказать, что наблюдаются схожее видение концепта «Учение» в языковой картине в обеих культурах. Образование всегда было приоритетным для башкир и англичан: признавалось важность учения, его необходимость в обычной жизни. Несомненно, опыт в данном процессе также играл большую роль для получения необходимых знаний, умений, навыков. Также стоит отметить, что и башкиры, и англичане считали учение трудоемким и тяжелым делом, которое не имело лёгких путей.

Список использованных источников:

1. Советский энциклопедический словарь. – М.: Совет. энцикл., 1979. – 1600с.
2. Русско-башкирско-английский словарь эквивалентных пословиц и поговорок / авт.-сост. Ф.А. Надршина, Э.М. Созинова – Уфа: Башк. энцикл., 2017. – 180 с.
3. Киекбаев Ж.Ф. Хәзерге башкорт теленең лексикаһы һәм фразеологияһы. Өфө: Башкортостан китап нәшр., 1996. – 275 б.
4. Башкирско-русский словарь пословиц и поговорок / [Сост. И. Гарипов]. – Уфа : Башк. изд-во «Китап», 1994. – 167, с. : ил.
5. Башкорт халык ижады. 10-сы том. 1-се китап. Мәкәлдәр һәм әйтемдәр. – Өфө: Китап, 2006. – 544 б.

ҚАЗАҚ ЖЫРЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ КИІМ МЕН ӘШЕКЕЙ АТАУЛАРЫНЫҢ ТІЛДІК СИПАТЫ

Ш.Б. Саликжанова

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
akbulak07@mail.ru*

Аннотация: Мақалада тұрмыс-салт жырлары мен лиро-эпостық және батырлар жырларындағы ұлттық киім атауы мен әшекей бұйымдарының этнолингвистикалық табиғаты қарастырылады, тілдік бірліктердің этимологиясы айқындалып, талданады. Сонымен қатар адамзат өркениетіндегі ұлттық мәдениеттің бір саласы болып табылатын этнографиялар қазақ халқының өткен өміріндегі ерекшелігін бүгінге дейін сақтап келген құндылықтар екендігі баяндалады. Мақалада талданған этнолингвистикалық деректер сан ұрпақ танытын ана тіліміздің қорына мәңгілікке сақталатын сарқылмайтын қазына. Осы байлықтың кені қазақ ауыз әдебиетінің көне жанры батырлар жырында сақталған. Өйткені бұл жырларда әр ғасырдың тарихи-әлеуметтік жағдайы, ата-бабаларымыздың елдік, ерлік салты, мәдени, рухани құрбы, тағдыры ерекше жырланған.

Түйін сөздер: этнолингвистика, лингвомәдениет, қазақтың ұлттық киімдері, әшекей бұйымдары, ұлттық мәдениет

Abstract. The article considers the names of national costumes and ethnolinguistic nature of jewelry in folk songs and lyric-epic and heroic songs, identifies and analyzes the etymology of language units. It is also stated that ethnography, which is a branch of national culture in human civilization, is a value that has preserved the uniqueness of the past life of the Kazakh people.

The ethnolinguistic data analyzed in the article is an inexhaustible treasure of our native language, recognized by many generations. The ore of this wealth has been preserved in the ancient genre of Kazakh oral literature in the songs of heroes. Because these songs glorify the historical and social situation of each century, countries, heroic traditions, cultural, spiritual customs and destinies of our ancestors.

Keywords: linguistic culture, ethnolinguistics, Kazakh national clothes, decoration, national culture.

Адамзат өркениетіндегі ұлттық мәдениеттің бір саласы – ұлттық киім-кешек, әйелдердің сән бұйымдары. Ұлттық киім атауларына концептуалдық және этнолингвистикалық талдау жүргізу бүгінгі таңның талабы болып табылады. Ғалым Ә.Қайдаровтың пікірі бойынша: «Этнолингвистика, егер оның түп-тамырына үңілсек, этнография мен лингвистиканың жай қосындысы емес, бір шаңырақ астында әрқайсысы өз бетінше тон пішіп, өзінің жырын жырлайтын шартты түрде ғана қосарласқан дүние емес, этнолингвистиканың нысаны — этнос және оның тілі. Тілсіз этнос, этноссыз тіл өмір сүрмейді» [1.18].

Демек, этностың өткен жолын тілдің этномәдени қорынан табамыз.

Қазақ халқының өткен өміріндегі ерекшелігін бүгінге дейін сақтап келген, анығында киім түрлері адамның бүкіл болмысы мен дүниетанымын тануға мүм-

кіндік беретін мәдениеттің ең қажетті де, құнды белгісінің бірі.

Ұлттық киім атаулары қазақ ауыз әдебиеті мен тарихи жырларда сақталған. Бүгінгі күні қолданыстан шыққан, сирек кездесетін атауларды тұрмыс-салт жырларынан кездестіреміз. Осыған байланысты ұлт өмірінде үлкен мәнге ие болатын қазақ жырларындағы киім атауларының этномәдени табиғатын ашуға тырыстық.

Біз зерттеу жұмысымызда «Айман-Шолпан», «Қыз жібек» жырлары мен батырлар жырындағы тілдік бірліктерді зерттеу нысаны ретінде алдық. Мысалы, «Айман-Шолпан» жырында ішік, шапан, бешпент т.б. киім-кешек атаулары жырдың өн бойында көрініс тапқан.

Етегін *жанат ішік* серпе тастап,
Сері едім сұр жорғамен той тойлаған...

...Ішінде үш жүз *ішік* санап салған
Жалғыз шыбық түбінде төрт тең бар-ды...
Ақ сандықтың қасында төрт жағыланда,
Бес жүз санап салып ем өң шапанды...

Ішік - қазақтың әрі сәнді, әрі жылы дәстүрлі сырт киімдерінің бірі. Ішікті ер адамдар да, әйелдер де кие береді. Әйелдерге, әсіресе жастарға арналған ішіктер әшекейленіп, түрлі ою, кестелер, зерлеп те тігіледі. Ішіктің ішкі жағы аң терілерінен құралып, сыртын шұға, мауыт, барқыт, көк берен, манат, қырмызы торғын сияқты бағалы, ширақ, қалың маталармен тыстайды [2:128].

Жанат ішік - жанаттың терісінен тігілген ішік. Ер адамның сырт киімдерінің ең бағалысы – аң терісінен жасалған ішіктер. Олар аң терісінің атына сәйкес бұлғын ішік, жанат ішік, қасқыр ішік, күзен ішік болып бөлінеді (Қаз. этнография., 2, 76).

Өң шапан – сырттан киетін шапан. *Шапан* - қазақтың ең көп тараған, аса қастерлі, кәделі сырт киімдерінің бірі. Тысы мен астарының арасына жүн немесе мата салынып, шұға сияқты әдемі мықты матадан қапталып тігіледі.

«Айман-Шолпан» жырының
Сөзімді менің айтқан білгізгейсің,
Уәде алпыс күнге түйгізгейсің
Гауһар түйме жалғанда ақ *бешпент* бар,

Үстіне келісімен кигізгейсің... деген шумағындағы *Гауһар түйме* – деген тілдік бірлікке үңілер болсақ, түйменің гауһардан жасалуы әлеуметтік тұрмысын аңғартады. «Гауһар – өңделіп қырланған зергелік алмас» (ҚТТС).

Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде: *Бешпент* (пешпент) – «Жеңілдеу тігілген астарлы шапан» (ҚТТС),- деп берілсе, зерттеуші Ә. Нұрмағанбетов: «пешм – жүн, жабағы, ал пешмине – жүннен жасалған (тоқылған) мата және осыдан жасалған киімдер (Пер. –рус.сл., 1983, 304) деген мағыналарда қолданылады. Осы тұлғалы сөз парсылардан арабтарға өткен болса керек, араб тілінде: бишт – плащ іспеттес киім мағынасын береді (Араб. –рус., I, 1970, 86), - деп анықтама берген. Парсы тіліндегі «пәшминэ» тұлғасы түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ

тіліне ауысқан соң «бешпент» қалыбына дейін өзгеруі өте заңды құбылыс. Сөйтіп, «бешпент» сөзінің төркіні парсы тілі, бұл тілдегі оның алғашқы мағынасы «жүн» дегенді ұғындырған екен [3]. Е. Жанпейісов бешпенттің: қытайы жібек пешпет, тік иық ноғай бешпет, мауыты бешпет түрлерін атап көрсетеді [4:131]. М. Қашқари **ішмек** қозы терісінен тігілген **бешпент** – деген түрін атайды [5:133]

«Алпамыс батыр» жырында:

Зерлі тоным киемін,
Мұқтажбен есім жиямын.
Қырық күншілік байраққа
Мұнды болған Баршынмын

Зерлі тон – қазақтың қыздар мен әйелдерге арнап тіккен сәнді сырт киімі. Ерлер тондарынан айырмашылығы кестелі, зерлі-оқалы, арнайы безендірілген болып келеді. Қазақ тілінде алтын, күміс, жез, мыс сияқты түсті металдардан жіңішкелеп суырылған жіптерді зер деп атайды да зерлі тон, зерлі шапан, зерлі кимешек және т.б. сөз тіркестері жиі кездеседі.

Мысалы, Қамбар батыр жырындағы

Бөрі ішігін жамылып,
Қабаттап киген **камзолды**

Сыдыра түйме тағынып деген үзіндіде

Бөрі ішік – бөрінің терісінен жасалған ішік, сырт киім.

Камзол – көйлек сыртынан киетін шолақ жең, жеңсіз бешпент.

Сыдыра түйме тіркесіндегі **сыдыра** сөзі «**Сыдырғы, бір сыдырғы**. біздің тіліміздегі қазірі мағынасы – бір шама, тәп-тәуір, әжептәуір. Басқа түркі тілдерінің деректеріне үңілсек, бұл тұлғалы сөз, біріншіден, өзінің алдына «бір» сөзін салмайды, екіншіден, мағынасында да бірқатар екрешеліктер барлығы сезіледі. Ноғай, құмық тілдерінде де – «сыдыра», екіншісі сыдра» сөзі «рет, қатар» мағынасында қолданылады (Ног.-рус. Сл., 1963, 317), якут тілінде «судуругу» тұлғалы сөз қазақ тіліндегі қарапайым, жай кәдімгі» мағыналарды ұғындырады (Э.Пек., СЯЯ, II, 1959, 2321; Як.-рус. Сл., 1972, 340) [3:259].

«Қобланды батыр» жырында:

Ақмоншақ аты астында
Кәмшат бөркі басында
Екі бөрі қасында
Ақмоншақ атпен бұлаңдап,
Қарлыға сұлу бұл шықты...
Жалғызымның барында
Пешпент ойдым мақпалдан
Тақия, бөрік, үкі шоқ!...

Бөрік – елтеріден, аң терсінен істеліп, матамен тысталған құлақсыз бас киім (ҚТТС, 2, 427).

«Бөрік атауына қатысты көрнекті түркітанушы ғалым Н.К.Дмитриев бөріктің аң терісінен жасалуына байланысты бұл атаудың уәжін бөрімен байланыстыра-

ды. Ал көне түркі тілінде *bwrk* – «шапка» мағынасында қолданылады. Етістіктен –ық (-ік, -к, -к, -ақ,-ек) есім тудырушы жұрнақ болғандықтан бөрік сөзін (бөр-к) туынды түбір деп қарап, бұл сөздің сөз тудырушы моделін тіліміздегі бөлік, қонақ, көрік есім сөздерімен және ішік, етік, көйлек т.б. киім атауларымен салыстырамыз.

Бөрік сөзі бұр – бұру, бұрлеу етістігімен де байланысты болуы мүмкін деп топшылаймыз. Себебі моңғол тілінде: *бүрээс* – покрывка, покрывало; *бүрхээк* – покрывать, накрывать сверху» бөрік>бөр (бүрке)» [6].

Кәмшат бөрік - кәмшат елтірісінен тігілген ұлттық баскиім. Кәмшат бөрікті ерлер де, қыздар да киген. Үкілі кәмшат бөрік бойжеткендерге арналып айрықша сәнмен тігілген. Жырларда жиі кездестің бас киім түрі.

Тақия – күнделікті киюге арналған бас киімнің бірі.

Үкі шоқ - асыл тасты бас киім әшекейлерінің күрделі түрі. Асыл тас қондырып жасаған бұйымдар сән-салтанатты, оның иесінің қоғамдағы орнын, дәрежесін білдірген [7:340].

«Айман-Шолпан» жырында:

Алладан ажал келсе есті алады,

Біреуді ерте, біреуді кешке алады.

Баланың жасын бұрын сұрап алып,

Бір жарғақ, бір шалбарды кестеледі

Ұлттық киім атаулары тігілген зат, мата атауларына байланысты аталып отырылған. Мысалы жарғақ шалбар, жарғақ жастық, жарғақ құлақ, құлын жарғақ – теріден тігілген киімдер.

Құлын терісінен тігілген, қысқы сырт киімді құлын жарғақ деп аталған.

Әр халықтың ұлттық киімі өзінің шаруашылығын, тұрмыстық өмірін, ұлттық дәстүрін, мәдени ерекшелігін, ұлттық мінезін тағы басқаларын танытады. Киім-кешек адамдарға әлеуметтік және этикалық қызмет атқарады. Ата-бабаларымыздың өнегелі өсиетін, дархан мінезін, дарынды даналығын танытқан көне жыр-аңыздар ұлттық мәдениетті паш етеді.

«Айман-Шолпан» жырында:

Кигені Айман қыздың көкше **кебіс**

Маманға айуан малды берген тегіс

Ақ мамық, алтын тақта жатқан қызға

Келеді жаудың даусы еміс-еміс...

Кебіс - ұлттық аяқ киім, табаны қалың, өкшесі биіктеу, сыртына түрлі өрнектер салынып тігілетін, мәсінің сыртынан киюге арналған аяқ киім.

Ә.Б. Алмауытова кебіс - түбірі кеп,-дейді. Кебіс атауының түбірі ки етістігімен байланысты (-ыс, -іс) сөз тудырудың өнімді моделі,- деп қарастырады [8:16].

«Кебіс тігілуіне, жайпақтығына қарай сан алуан болып бөлінеді. Олардың ішінде мықшима, биік өкше, үшкір тұмсық, көксауыр, құмырсқабел, кебістері жастарға арналып тігіледі. Сәндік үшін киетін кебістерді алтын, күміс құма, тіреме, көк сауырлармен оюлап әшекейлейді. Әйелдерге арналған кебістер түр-

лі-түсті жұқа былғарыдан тігіліп, биік өкше қағылады, әр түрлі жібек жіптермен кестеленіп көркемделеді» [2:239]. Әшекейленген қымбат бағалы кебіс туралы:

Кебісінің өкшесі

Бұхардың сауһар тасындай, - деген «Қыз Жібек» жыр жолдарынан байқауға болады.

«Ер Тарғын» жырында:

Арыстанымның барында,

Оқалы байпақ кигенмін,

Оқасын жерге төгілтіп.

Оқалы байпақ тіркесіндегі «оқа» - күміс, алтын, жез ораған жіп; осы жіптерден тоқылған жолақ [2:377]. ***Байпақ*** – етіктің ішінен киетін, жұқалау етіп басылған қонышты киіз шұлық [2:371].

Қазақ халқында әйел шашына үкен мән берілген. Шашты қимаған, бұрым жасап, өріп қойған. Және бұрымның ұшына шашбау, шолпы байлаған.

Қыз Жібек жырында:

Ақ маңдайы жалтылдап,

Танадай көзі жарқылдап,

Алтын шашбау шашында

Қыз Жібектің дидары

Қоғалы көлдің құрағы

Көз сипатын қарасаң

Нұр қызының шырағы...

Үзіндідегі ***алтын шашбау*** – қыздардың шашымен қоса өріліп, моншақты, зерлі күміс шынжырлы әсемдік бұйым. «Шашбау, шолпы сияқты өрілген бұйымның ұшын бекіту үшін тағылатын алтын, күміс тиындар «адам жанының бір ұшы шаш арасында мекендейді» деген наным-сенімге байланысты қоңыраулы, сылдырмақты шолпы шашқа пәле-жаланы жолатпайды деп таққан» [9:189].

Қорыта айтсақ, рухани және материалдық мәдениет үлгілері – қазір де ұлттық ұрпақ үшін қымбат қазынаға айналып, ата-бабаларымыздың төл болмысының, бүгінде кейбірі ұмыт бола бастаған мәдени өмірінің ақиқат белгісі.

Этнотілдік деректер сан ұрпақ танитын ана тіліміздің қорына мәңгілікке сақталатын сарқылмайтын қазына. Осы байлықтың кені қазақ ауыз әдебиетінің көне жанры лиро-эпостық, батырлар жырында сақталған. Өйткені бұл жырларда әр ғасырдың тарихи-әлеуметтік жағдайы, ата-бабаларымыздың елдік, ерлік салты, мәдени, рухани ғұрпы, тағдыры ерекше жырланған. Халықтың күнделікті тұрмыста қолданылатын ұлттық киім атауларының тілдік қабатын анықтау, жасалу жолдарын, мазмұнын ашу ұлттық болмысты тануға және танытуға байланысты т.б. маңыздылығы дау туғызбайды. Ол атаулардың табиғаты мен мәнінің ерекшелігі тарих, этнография, этнология, мәдениеттану, этнопсихология, әлеуметтану т.б. пәндерімен сабақтас жүргізілетін кешенді зерттеуді, шын мәніндегі лингвомәдени және этнолингвистикалық зерттеуді, қажет етеді. Бүгінгі таңда көбі қолданыстан шығып, ұмыт болған, тек қана эпостық жырларда, фразеологиялық

тіркестер мен мақал-мәтелдердің құрамында кездесетін киім кешек, әйелдердің сәндік бұйымдарын зерттеу кейінгі ұрпақ үшін маңыздылығын жоймайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы, 1998. -304 б.
2. Қазақ халқының ұлттық киімдері. Национальная одежда казахского народа. National clothes of Kazakh people. –Алматы: «Алматыкітап», 2007. -384 б., суретті.
3. Нұрмағанбетов Ә. Бес жүз бес сөз. – Алматы: Рауан, 1991. - 304 б.
4. Жанпейісов Е. М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының тілі. – Алматы: Ғылым, 1976.
5. Қашқари М. Түрік сөздігі. – Алматы: Хант, 1999.
6. Алмауытова Ә. Қазақ тіліндегі киім атауларының мәден-танымдық уәжділігі // ҚР ҰҒАХабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – 2003. - №5. –Б. 111-112.
7. Ибадуллаева З.Ө. Қазақтың дәстүрлі материалдық мәдениеті: Оқу құралы. – Алматы: Эвро, 2018. -168 б.
8. Алмауытова Ә.Б. Қазақ тіліндегі киім атауларының этнолингвистикалық табиғаты. Фил.ғыл.канд. дисс. авторефераты. – Алматы, 2004. -29 б.
9. Жиенбекова А.А. Қазақтардың сәндік қолданбалы өнері. Оқу құралы. –Алматы: «Эвро» баспасы, 2015. -268 б., суретті.

УДК 378.14

ЖОҒАРЫ БІЛІМДЕГІ АКАДЕМИЯЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚ

А.Н.Сарбасова

*Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан
a.sarbassova@bk.ru*

Аннотация. Мақалада жоғары оқу орындарының барлық бөлімдеріне академиялық қазақ тілін енгізудің қажеттіліктері баяндалып, проблеманың шығу себептері мысалдармен дәлелденеді. Жоғары оқу орындарында мемлекеттік тілде сауатты сөйлеп, жаза білуі тек орыс бөлімдерімен ғана шектелмеу керек. Қазіргі қоғамда кездесетін белгілі тұлғалардың жүйесіз сөз сөйлеуі, әлеуметтік желідегі сауатсыз жазылымдар, білім алушылардың халықаралық деңгейде мақала жаза алмау проблемалары болашақ маманның қазақ тілінде академиялық сауаттылығын дамытатын курс енгізуді қажет етеді. Мақалада сөйлесім әрекеттері арқылы академиялық сауаттылықты үйрететін қазақ тілін енгізудің жолдары ұсынылады.

Кілт сөздер: академиялық сауаттылық, сауатсыз жазылым, халықаралық деңгейдегі мақала, андрагогикалық ұстаным

Abstract. The article describes the needs for the adoption of the academic Kazakh language in all departments of higher educational institutions, and explains the reasons of the problem with examples. The ability to speak and write the state language fluently in higher education should not be limited to Russian departments. The problems of haphazard speeches of well-known personalities,

illiterate subscriptions in social networks, inability of students to write articles at the international level require the implementation of a course that develops the academic literacy in the Kazakh language of the future specialist. The article presents ways to introduce the Kazakh language, which teaches academic literacy through conversational actions.

Key words: *academic literacy, illiterate writing, articles of international level, andragogical position.*

Кез келген білімді адам, қай мектепте оқимасын академиялық қазақ тілі деңгейінде сөйлеп, жаза білуі міндетті. Қоғамда күнделікті қарым-қатынас тілінде сөйлеп, қазақ мектебінде оқыса, қазақ тілін жақсы меңгереді деген түсінік қалыптасып қалған. Білімді, білікті, лауазымды тұлға болу үшін тіл тасымалдаушының өзі де тілді академиялық сауатты деңгейде меңгергені дұрыс. Академиялық сауаттылық – білімді жеткізе білумен байланысты дағдылар мен күзiреттiлiктер жиынтығы. Бұл ұғым көптеген жылдар бойы батыс елдерінде студенттің тілдік дайындық деңгейін жетілдіретін, маманның біліктілігі мен кәсіби күзiреттiлiгiн анықтайтын негізгі көрсеткіш ретінде қолданылып келеді. Қазақстанның білім беру жүйесінде академиялық сауаттылық мәселесі кейінгі жылдары дамып келеді, бірақ жалпы қазақ тілінің негізінде қарастырылады. Біздің көзқарасымыз бойынша қазақ тілінің академиялық деңгейлі курстары барлық оқу орындарында, барлық топтардың бакалавр деңгейінде жүзеге асуы қажет. Академиялық қазақ тілі дегеніміз әлеуметтік, қоғамдық, экономикалық, саяси т.б салаларда өз ойын жүйелі жеткізіп, көпшілік алдында сөз сөйлей білу, кез келген тақырыпқа пікір білдіріп, өзіндік сыни көзқарасын айта білу, ақпаратты интерпретациялау; әр түрлі тақырыпқа сипаттама, пікір, салыстыру, шешім шығара білу мақсатымен жазылатын жазылым жұмыстарын жаза білу. Осы уақытқа дейін жоғары оқу орындарында қазақ тілін жалпы білімдер қатарына енгізіп, тек орыс бөлімді студенттерге ғана оқытып келеміз. Ал ол студенттің мектеп қабырғасында жүргенде қазақ тілінде сөйлеу, жазу деңгейі төмен болып, тілдік дағдылары жетілмесе, болашақ маман ретінде өз ойын толық жеткізе алмауы, сауатты жаза алмауы оның кәсіби қызметіне кедергі болады. Бұл туралы ақпарат құралдарында жазылған мақалалардан көруге болады [1,2]. Сол үшін де барлық оқу орнына академиялық қазақ тілін енгізу қажет.

Қазақстанның кейбір санаулы оқу орындарында қазақ тілді топтарда академиялық қазақ тілі курстары бар, бірақ ол аздық етеді, себебі қазақ тобында қазақ тілін оқытуды тәжірибемізден өткізгендіктен осындай мәселе туындады және оны негіздеудің бірнеше себептері бар. Жоғары оқу орнына академиялық қазақ тілін енгізу қажет деген пікірдің бірінші себебі – тілдік конттенттің жетіспеуі. Студент қазақ мектебінде оқып келсе де, сабағына қатысты оқитын ақпараттарын ағылшын немес орыс тілінде алады. Аралас ұлт өкілдері болғандықтан ағылшын немесе орыс тілінде сөйлеседі немесе күнделікті қарым-қатынас тілінен аса аламайды. Оның мысалы ретінде лауазымды адамдардың ел алдында жасаған баяндамалары және әлеуметтік желіде жазылған сауатсыз жазбаларды келтіруге бо-

лады. Яғни тілдік білімнің дұрыс жолға қойылмауынан қазақша оқыған маман қазақша сауатсыз сөйлеп, жүйелі жаза алмайды. Екіншіден, қажеттіліктің болмауы. Жоғарғы оқу орнына грантқа түсу үшін қазақ топтарына грант саны көп бөлінгенімен, жалпы конкурс балы орыс бөлімінде азырақ, мысалы 2018 жылы жалпы конкурстың нәтижесінде қазақ бөліміне грантқа түсушілер үшін ең төменгі балл 88 болса, орыс бөлімінде 84 балды құраған екен. Бұл жағдай студентке грантты иелену үшін орыс бөліміне баруға мүмкіндік береді [2,4]. Ал орыс бөлімінде деңгейлік жалпы қазақ тілі оқытылады да, оқытушының дифференциалды оқыту бағдарламасын құруға уақыты жетпейді. Соңында тілді үйренуге қажеттілік болмағандықтан студентте қызығушылық та жоғалады. Үшіншіден, сауатсыз ғылыми жұмыстар. Студенттер болашақта білімін жалғастырып, магистратура, докторантурада оқуы мүмкін. Өз саласын жақсы меңгеріп, мақала, ғылыми жұмыс жазу үшін де сауатты жазылым құрылымын білу керек. Біздің білім беру жүйеде студентке пікір білдір, проблеманың шешімін баянда деген жазылым жұмыстарын береміз, бірақ оны қалай орындау керек екенін, құрылымын, жүйесін оқыту процесінде үйретпейміз. Сауатты, академиялық оқу мен жазу дағдысы қалыптаспаған магистранттан, докторанттан сауатсыз мақалалар мен ғылыми жұмыстар шығады. Қазіргі жоғары білімнен кейінгі білімде талап етілетін халықаралық деңгейдегі мақалалар жазу да академиялық жазылымға негізделген. Сондықтан халықаралық мақала жазу жүйесінің негізінде жоғарғы оқу орындарында курстар ұйымдастырылуы қажет.

Академиялық қазақ тілі курсының атауын мамандыққа сай өзгертуге де болады, қазақ тілінің коммуникация негіздері, іскерлік қазақ тілі, кәсіби қазақ тілі т.б. бірақ курстың мақсаты бәріне ортақ болуы қажет. Ол үшін сөйлесім әрекетінің төрт негізі бойынша нақты мақсат пен міндетті нақтылау қажет. Жазылым әрекеті бойынша эссенің түрлері, мақала, аннотация мен рецензия, мақаланы өңдеп жаза білу, диссертация жазу жұмыстарының құрылымын толық үйрету қажет. Оқылым әрекеті бойынша ғылыми, публицистикалық, көркем мәтіндерді семантикалық талдауға үйретуді мақсат ету қажет. Семантикалық талдау – мәтіннің мазмұнын мүмкіндігінше дәл және толық түсініп, алынған ақпаратты өңдеп, интерпретациялай білу. Адам шынымен ойланып оқыған кезде оның қиялы міндетті түрде жұмыс істейді, ол өзінің ішкі бейнелерімен белсенді әрекеттесе алады да, мәтін мен қоршаған әлем арасындағы байланысты орнатады. Нәтижесінде мәтіннен алған ақпаратты пайдалана отырып, өзіндік ой қорыта алады. Семантикалық талдау барысында студентті сыни пікір қалыптастыруға, бұрыннан бар білімімен салыстыруға, баға бере алуға, шешім шығара білуге, стильдік ерекшеліктерді сақтауға бағытталған тапсырмаларды мақсат ету қажет. Тыңдалым әрекеті арқылы ғылыми-ақпараттық бағдарламаларды, әлеуметтік, қоғамдық, экономикалық маңызы бар жаңалықтарды тыңдап, негізгі ақпаратты анықтай алу, ақпаратты өңдеу тапсырмалары жоспарлануы керек. Айтылым – кез келген білім алушы үшін ең маңызды әрекет, өйткені болашақ маманның қызметі оның сөйлеуінен байқалады. Қазіргі жастардың қызығушылығы әлеуметтік желімен, интернетпен тікелей

байланысты. Интернеттегі ақпараттар сұрыпталмаған, әлеуметтік желілер бақыланбайтын болғандықтан жастарды сауаттылыққа үйретпейді. Айтылым әрекеті интернетте жазылған ақпарат пен мақалаларды жеткізе білумен байланысты. Сондықтан ақпарат қалай беріледі, солай қабылданады. Студенттің академиялық айтылым әрекеті жүйелі сөйлеуге бағытталған көпшілік алдында баяндама жасау, пікір білдіре білу, тұжырым жасап, аргументті сөйлеу, тұжырымды дәлелді түрде жоққа шығару, сыни баға бере алу, қарсы шығу т.б. әрекеттердің құрылымы мен этикасына негізделуі тиіс. Сонымен қатар курсты ұсыну барысында әр мамандыққа сай тақырыптың таңдалуы, студенттің қызығушылығы да маңызды. Студенттер ересек адамдар және болашақ маман иесі болғандықтан оларды оқытуда ересек адамдардың кәсіби дамуына арқау болатын андрагогикалық-педагогикалық және андрагогикалық-психологиялық ұстанымдар негізге алыну тиіс. Андрагогикалық-психологиялық ұстаным деп студенттердің ой-пікірі, ақыл-ойы, көзқарасы, таным-түсінігімен санасуды айтуға болады. Білім беру процесінде тек оқытушының емес, студенттердің қалауы ескерілсе, бұл нәтижеге қол жеткізуге зор мүмкіндік туғызады. Себебі студенттер өз қалауымен, өзіне ұнаған формамен жұмыс жасай алады. Аталған ұстанымды оқыту процесінде жүзеге асыру үшін алдымен сұрау әдісін, сауалнама әдісін, қолдануға болады. Сұрау әдісі әңгімелесу, анкета алу тәсілдері; сауалнама әдісі ашық сауалнама, жабық сауалнама тәсілдері арқылы орындалады. Бұл тәсілдер түсініксіз жерлерді анықтап алуға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, жоғары білімге академиялық сауаттылық курсы енгізу арқылы төмендегідей нәтижелерге жетуге болады:

1. Болашақ маманның жүйелі шешен сөйлеу деңгейін қалыптастыру;
2. Ақпаратқа дәлелді тұжырым жасап, регламентке бағытталған аргументті сөйлеу;
3. Кез келген тақырыпқа өз ойын эссе арқылы жеткізу;
4. Құрылымы мен жүйесі сақталған мақала, диссертация жаза білу;
5. Ғылыми жұмыстарға пікір, сын айта, жаза білу;
6. Ғылыми тілде сөйлеу мен жазудың этикасын білу.

Ғылым мен білім дамыған сайын жаңа талаптар, өзгерістер туындап отыратыны заңдылық, сондықтан кемшілігімізді мойындап, өзімізді дамыту – біздің міндетіміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сүйінкина П. Сауатты жазу – біліктілік өлшемі // Егеменді Қазақстан, 26.4.2017
2. Анаш Д. Білім гранттарының бөлінісі: талапкерлердің тілдік пропорциясын таразылай ала ма? // Егеменді Қазақстан газеті, 19.06.2018.

WEB-ТЕХНОЛОГИЯ КАК ЭФФЕКТИВНОЕ ДИДАКТИЧЕСКОЕ СРЕДСТВО В ПРЕПОДАВАНИИ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН

А.Ә. Сламғалиева

АРУ им. К.Жубанова, Актөбе, Қазақстан

aiwok96@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются актуальность использования web-технологии в преподавании филологических дисциплин, приводятся несколько вариантов уроков с использованием разными платформами Интернет технологии. Анализируются возможность использования новых технологий на уроках русского языка и литературы с целью достижения высоких образовательных результатов. Раскрыть особенности подготовки будущего учителя филолога. Обсуждаются цели и задачи, стоящие перед преподавателями филологических дисциплин при использовании информационных технологий и к чему должны быть готовыми преподавателей нового поколения.

Ключевые слова: современное образование, сетевые ресурсы, цифровая гуманитария, урок русского языка и литературы

Abstract. The article discusses the relevance of the use of web technology in teaching philological disciplines, provides several options for lessons using different platforms of Internet technology. The possibility of using new technologies in the Russian language and literature lessons in order to achieve high educational results is analyzed. To reveal the features of the training of the future teacher of philology. The article discusses the goals and objectives that teachers of philological disciplines face when using information technologies and what a new generation of teachers should be prepared for.

Key words: modern education, web-resources, digital humanities, literature classes at school, Russian language and literature lesson

Всемирная интернет паутина появилась на втором пятидесятилетие XX века, и в самом начале создан для развития науки в целом. Через несколько лет создатели потеряли контроль чтобы уследить за всеми движениями глобальной сетью и это привело улучшенного развитие интернета во всех отраслях. Сегодня интернет – весьма сложная и высокотехнологичная система, позволяющая пользователю общаться с людьми, находящимися в любой точке земного шара, быстро и комфортно отыскивать любую необходимую информацию, публиковать для всеобщего сведения данные, которые он хотел бы сообщить всему миру. XXI век – век интернета. Сейчас во всех жизнедеятельности человека присутствует интернет и образованию это касается непосредственно.

Чем человек моложе, тем его мозг восприимчивей к новым технологиям. Молодое поколение не застало мир без компьютеров, различных гаджетов, Интернета, поэтому просто не мыслит жизнь без цифровых технологий. Поколение же их родителей вступает в компьютерную эпоху менее охотно, в связи с чем появляется «мозговой разрыв», пропасть между мышлением отцов и детей. «Моз-

говой разрыв» отражает эволюционный сдвиг в устройстве мозга современного ребенка/подростка/молодого человека – изменение в нейронных сетях, которые отличают их от старшего поколения. В силу вышесказанного учитель, не признающий электронных носителей информации, не умеющий пользоваться поиском в сети Интернет, не может быть той важной в жизни ученика фигурой, которая влияет на формирование его интереса к получению новых знаний и личности в целом. Таким образом, насущными проблемами современного образования является создание цифровой образовательной среды, развитие информационной культуры педагогов как неотъемлемой части профессиональной деятельности и инструмента педагогического влияния на процесс обучения, а также использование на каждом уроке технологий, адекватных актуальным интересам современных школьников [1].

С помощью Интернета можно проходить очень познавательные и интересные уроки в школах, обсудить интересующие темы на лекциях со студентами. Это в образовании называется провести урок с использованием информационно-коммуникационных средств и с web-технологиями. Современное образование требует от преподавателей много знаний в области современных технологий. Интернет все больше проникает в нашу реальную жизнь и молодежь быстро принимает все новую технологию. Им интересно на уроках использовать компьютерные средства, активно пользоваться современными сайтами и проходить интеллектуальные игры касательно по теме занятий. Сегодня для организации таких уроков все необходимое средства доступны для преподавателей.

Совершенно очевидно, что в последнее время все большее влияние на формирование личности, в особенности молодого человека, оказывает виртуальная среда. Глобальные сети, и в частности интернет стал средой обитания для тысяч молодых людей, местом, где спорят об устройстве мира, формируют политические взгляды, обсуждают животрепещущие проблемы, а разнообразные представления об обществе, политике, науке и т.д., полученные благодаря интернету, потом транслируются и в реальную жизнь. [2]

Современный технологичный мир предоставляет широкие возможности для образования, так как образование функционирует во взаимодействии со всеми остальными сферами жизни социума и использует новые возможности, которые дает сегодня Интернет. Наличие большого количества информации в доступе, в том числе и на иностранном языке, предполагает необходимость разумного ее использования. Это не может не оказывать влияние и на студентов, и на род деятельности специалиста, который все больше связан с использованием средств новых web - технологий.

Цели и задачи, стоящие перед преподавателями филологических дисциплин при использовании информационных технологий, во многом отличаются от целей и задач преподавателей других дисциплин. Эти задачи предполагают работу непосредственно с языком, с текстом, с художественным словом, с книгой. Информационные технологии становятся хорошим помощником преподавателю, а

затем и молодому учителю, чтобы сделать процесс преподавания предмета не только интересным, но и более эффективным [3].

Использование современных информационных и технических средств обучения, уметь работать с разными платформами Интернета способствует осознанию идеи «life-long learning» что в переводе обозначает «обучение на протяжении всей жизни», развитию умений самостоятельной учебно-познавательной деятельности и самообразования, желанию использовать знания, умения и навыки.

Модернизация в плане информатизации - это, конечно, не только оснащение современным электронным оборудованием. Не менее важно подготовить специалистов, умеющих работать на этом оборудовании, творчески использовать огромные потенциальные возможности новейших технологий. Компьютеризация всех уровней образования уже началась и продолжается. Школы и вузы в большей или меньшей степени уже оснащены компьютерами, интерактивными досками имеют выход в Интернет. Многие имеют сложные телекоммуникационные системы. Однако нередки случаи, когда эта замечательная техника простаивает без использования - во многих случаях, из-за нежелания и/или неумения с ней работать. Таких случаев, хочется надеяться, все меньше и меньше. Основанием для такого предположения служат свидетельства о все большем и большем интересе к ИКТ все большего числа преподавателей, которые с энтузиазмом и на хорошей методической основе используют их в своей практике преподавания. [4]

Организация ресурсов и поисковые системы сети Интернет: принципы работы для современного интернета характерно наличие серьезной проблемы организации глобального поиска информации, тем более, образовательного характера, поскольку отсутствие системного подхода к размещению образовательных ресурсов, а также отсутствие единообразия в разработке и эксплуатации этих ресурсов приводит к практическому неиспользованию в настоящее время преимуществ телекоммуникационных средств в целях повышения качества образовательного процесса. Использование интернет - ресурсов переводит на качественно новый уровень подготовку и проведение уроков, открывает широкие возможности для творчества. При удачном и правильном сочетании применяемых технологий и форм проведения уроков такие уроки оказываются очень интересными и для ученика, и для учителя. Учителю русского языка необходимо сформировать прочные орфографические и пунктуационные умения и навыки, обогатить словарный запас учащихся, научить их владеть нормами литературного языка, дать детям знание лингвистических и литературоведческих терминов [5].

Сегодня, как никогда ранее, актуализировалась научно-методическая составляющая учебного процесса. Пожалуй, не меньшее, чем содержательным основам филологических курсов, внимание уделяется обучению будущих учителей методам и приёмам использования в учебном процессе разнообразных информационных ресурсов, умелое привлечение их к разнообразным видам школьной деятельности, как в урочном, так и внеурочном формате. Как разнообразить учебный процесс, включая в него электронные учебники и учебные пособия,

ИКТ и IT-технологии? Как научиться разумно и целесообразно сочетать традиционные и современные методы обучения, эффективно вводя их во все структурно-содержательные компоненты урока, начиная с этапа открытия новых знаний и заканчивая рефлексией? Все эти актуальные на сегодняшний день вопросы заставляют профессорско-преподавательский состав филологического факультета максимально приближать вузовский учебный процесс к запросам современной школы с её электронными журналами и дневниками, с активным привлечением передового опыта ведущих школьных учителей [6].

Русский язык и литература как учебный предмет является богатейшим материалом для организации уроков с использованием разными web-технологиями, с разными платформами интернета. Чтобы провести урок интересно для учеников необходимо для учителей много креативности и знания в области качественного использования Интернет ресурсами. Каждый преподаватель должен включить творчеству всегда обновлять свои знания в сфере web-технологии.

Список использованных источников:

1. Гринева М.И. «Учитель и ученик в современной цифровой образовательной среде: проблемы, вопросы, перспективы» // Всероссийская научно-практическая конференция «Филологическое образование в условиях электронно-цифровой среды». – Санкт-Петербург, 2018. - С. 44

2. Львова О.В. «Системный подход к использованию информационных и телекоммуникационных технологий для образовательных целей в условиях многообразия культур: воспитательная составляющая» // Информационно-коммуникационные технологии в лингвистике, лингводидактике и межкультурной коммуникации VI Международная научно-практическая конференция. – Москва, 2014. -С. 51-52.

3. Огородникова Л.А. «Электронные образовательные ресурсы в преподавании филологических дисциплин: возможности и проблемы» // Всероссийская научно-практическая конференция «Филологическое образование в условиях электронно-цифровой среды». – Санкт-Петербург, 2018. –С.72 .

4. Назаренко А.Л. К вопросу о дидактическом потенциале смешанного обучения: единство содержания и формы интерактивной образовательной среды (из опыта развития ИКТ-компетенции учителей). – Москва, 2014. – С. 10-11.

5. Поташник М.М. Требования к современному уроку. Центр педагогического образования. – Москва, 2007. - С. 23-45.

6. Дубова М.А., Политова И.Н. Как подготовить учителя-словесника в условиях электронно-цифровой среды? // Всероссийская научно-практическая конференция «Филологическое образование в условиях электронно-цифровой среды». - Санкт-Петербург, 2018. -С. 52.

ПАРЕМИЯЛАРДЫҢ КОНТАМИНАЦИЯСЫ

Г.О.Сыздыкова

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
go.syzdykova@mail.ru

Аннотация: Ұлттық таным мен мәдениеттің бір бөлігі – мақал-мәтелдер. Халықтың қалыптасуы мен даму кезеңдері, тарихы, дүниеге көзқарасы оның ауыз әдебиетінде көрініс тауып, сақталып, ұрпақтан ұрпаққа жетіп отырады.

Тіл бірліктерінің трансформациялануы контаминация тәсілімен жүзеге асады. Сондықтан паремиологиялық бағыттағы зерттеулерде контаминация құбылысына да ерекше назар аударылып жүр.

Паремиялық трансформдар паремиялардан контекстке тәуелділігі, қолданысы мен қызметі жағынан ерекшеленеді.

Мақалада лиро-эпостық жырлардағы паремиялық трансформдар және олардың құрылымдық-мағыналық өзгерістері мен ерекшелігі қарастырылады. Мақал-мәтелдердің фольклор тіліндегі контаминациялануы арқылы қалыптасқан негізгі құрылымдық типтері сипатталады.

Түйін сөздер: мақал-мәтел, контаминация, паремиология, паремиялық трансформ, құрылымдық-семантикалық трансформация, трансформациялану тәсілдері.

Annotation: Proverbs and sayings are part of the national knowledge and culture. The stages of the formation and development of the people, their history, view of the world are reflected in their oral literature, preserved and passed on from generation to generation.

The transformation of language units is carried out by the method of contamination. Therefore, in paremiological studies, scientists pay special attention to the phenomenon of contamination.

Paremic transformations differ from proverbs in terms of context, usage, and function.

The article deals with paremic transformations, their structural and semantic changes and features in lyric-epic poems. The main structural types of proverbs formed by contamination in the language of folklore are described.

Keywords: proverb, contamination, paremiology, paremic transformations, structural and semantic transformation, methods of transformation.

Тілдің функционалдық жүйе ретіндегі даму үдерісі тіл бірліктерін жаңа бағытта талдап, жаңа ұғымдардың қалыптасуына ұйытқы болады. Соның бірі – паремиологиядағы контаминация.

Қазақ тіл білімінде контаминация құбылысының тіл деңгейлеріндегі көрінісі, берілу жолдары А.Байтұрсынұлы, Ә.Қайдар, С.Исаев, Н.Уәли, Б.Сағындықұлы, Г.Қосымова т.б. ғалымдардың еңбектерінде кеңінен қарастырылған. Сонымен қатар лингвистикалық сөздіктерде де аталған құбылысқа түрлі анықтамалар беріледі. Мәселен, «контаминация – 1) бір шығармадағы әрқилы түзетімдік мәтіндерді біріктіру; 2) екі не одан да көп оқиғаны бірге сипаттау; 3) екі не одан көп сөз тіркестерін қосу арқылы жаңа тіркес не сөйлем жасау» [1,302-б] немесе

«семантикалық, қызметтік, құрылымдық жақындық негізінде тілдің екі бірлігі элементтерінің сөйлеу кезіндегі араласуы» [2, 14-б]; «контаминация – тіл білімі термині, ол – сөз және сөз тіркестеріне ұқсас тілдік бірліктердің бірігуі, кірігуі, тоғысуы негізінде пайда болған жаңа сөз» [3,184-б]. Бұл сипаттамалардан мынадай қорытынды жасауға болады: контаминация – тілдік бірліктерді өзара жақындықтарына қарай қосу, біріктіру, қосақтау, шоғырлау, араластыру, топтау. Кем дегенде екі тілдік бірліктің бірігуінен, сыйысуынан пайда болатын, әртүрлі тәсілдер арқылы жүзеге асатын құбылыс.

Паремиялогия – филологияның паремияларды зерттейтін саласы. Паремиялық бірліктердің бір түрі – мақал-мәтелдер «ауыз әдебиетінің кіші жанры ретінде әдебиетшілер тарапынан, ұлттық философияның танымдық негізі ретінде философтар тарапынан, ұлттық дидактика ретінде педагогтар тарапынан, көркем шығарма аудармасымен шұғылданушылар жағынан оның баламасын дұрыс беру тұрғысынан зерттеліп келсе, ғалым Ә.Қайдар мен оның шәкірттерінің еңбектерінде көркемсөз арсеналындағы ғасырлар бойы қалыптасып, әбден тұрақтанған, қолдануға сайланып, жұрт жадында дайын тұратын көркем сөз арсеналының аса бір қуатты да құнарлы, бейнелі де әсерлі тіл құралы, тұрақталған күрделі мағыналық бірлік ретінде қарастырылуда» [4, 369-б.] .

Паремиялог ғалым Г.Л.Пермяковтың теориясы бойынша, жалпы фольклор мәтіндері тәрізді, паремияларға да үш түрлі құрылым тән: лингвистикалық (композициялық) құрылым; логикалық (семиотикалық) құрылым; - реалий [5, 84-б.].

Мақал-мәтелдер – ауыз әдебиетінің шағын жанрларының бірі. Мақал-мәтелдердің құрылымдық өзгерісі мәтінмен тікелей байланысты екенін назарға алсақ, фольклор тіліндегі паремиялардың трансформациялану жолдарын анықтауда дәстүрлі қолданыстағы нұсқаларымен салыстыра талдаудың да маңызы зор. Фольклор тілінде қалыптасқан паремиялық трансформдарды халықтың дәстүрлі мақал-мәтелдерімен салыстыру арқылы олардың ортақ белгілері мен функционалды-семантикалық ерекшеліктері анықталады.

Паремиялогиялық трансформация мақал-мәтелдердің дыбыстық-тұлғалық модификациялануы барысында жүзеге асады. Бұл бағытта мақал-мәтел компоненттерінің ауысуы, контаминация және мақал-мәтелдің жалғасуы тәрізді паремиялогиялық трансформация әдістері жиі қолданылады. Паремиялогиялық трансформация әдістерінің ішінде кең таралғаны – контаминация. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің трансформациялануы белгілі бір контекст аясында жүзеге асады.

Мақалада ғашықтық жыр-дастандардағы мақал-мәтелдердің контаминациялану үдерісіндегі құрылымдық-семантикалық ерекшеліктері талданды. Жинақталған тілдік деректерді талдау барысында мақал-мәтелдердің контаминациялануының бірнеше жолы анықталды.

Ғашықтық дастандарда мақал-мәтелдердің контаминациялануы арқылы қалыптасқан паремиялық трансформдар жиі кездеседі. Мысалы:

*«Түсті шайтан бұзады» деген сөз бар,
Бір гайып теке болып әуел бастан (Әмірзада).*

Мұндағы паремиялық трансформ «игі түс – Алладан, шым-шытырық – шайтаннан» деген мақалдардың контаминациялануынан жасалған.

*Аң қуып тауда жалғыз жүргенінде,
Ажалы болсын десті жалғыз оқтан (Анар-Сәуле).*

Екінші жолдағы «ажалы жалғыз оқтан болсын» деген тілдік бірлікті де «Жалғыз оқ ер ажалы», «Айдалада атқан оқ, Ажалдыға тиеді + Ажал анық болса да, мезгілі жетпей ер өлмес» мақалдарының трансформациялануы арқылы пайда болған бірлік ретінде қарастыруға болады.

*Батырдың көп сенбейді құлқын байқап,
«Бата алса жарар еді» деп басын шайқап.*

«Бата алса жарар» – «Баталы ел арымас, Батасыз ер жарымас» мақалының контаминациялануы арқылы жасалған бірлік.

Жігіт туған жеріне деген қайда

Болар ма ел табылмас іздегенге.

Мұндағы «жігіт туған жеріне» паремиялық трансформы – «Ит тойған жеріне, ер туған жеріне + Мал қонысын іздейді, Ер туысын іздейді» паремияларының контаминациялану нәтижесі. Бұл қолданыста ер, жігіт синонимдерінің өзара алмасуы да контаминациялануға негіз болып тұр.

«Қарғыс алған оңбайды» деген сөз бар (Байын-Жүрек).

Мұндағы паремиялық трансформ «Қарғыс алған жарымас» және «Ант бұзған оңбайды» паремияларының контаминациялануы арқылы жасалған.

Шыныңмен айналайын, ағаларым,

Менің тәтті жанымды қидыңдар ма? (Байын-Жүрек).

Бұл мысалдағы «тәтті жан» тіркесі халқымыздың «Бас аманда мал тәтті, Бас ауырса жан тәтті» немесе «Ата-анадан мал тәтті, алтын үйден жан тәтті» тәріздес мақалдары негізінде қалыптасқан.

Көрсө де көп мехнат Дандан, Нәркес,

Ақыры мұратына түгел жетті (Дандан мен Нәркес).

Мұндағы мехнаттың ақыры рахат болатындығы, соңында мұратқа жететіндігі туралы ой «Бейнет, бейнет түбі зейнет», «Білім басы – бейнет, соңы – зейнет», «Ерінген қалар ұятқа, Ізденген жетер мұратқа» деген мақалдардың мазмұнын ық-шамдаудан туған.

Ғашықтық дастандардағы паремиологиялық трансформацияның тағы бір жолы – паремия құрамының кеңеюі арқылы контаминациялану. Мысалы: «*Үмітсіз шайтан болсын*» (Садық-Сәлиқан); «*Жылағанға жұмырық бар*» (Талайлы құл мен Әйім қыз) – дәстүрлі қолданыстағы «Үмітсіз шайтан», «Жығылғанға жұдырық» мәтелдерінің құрылымдық жағынан «болсын», «бар» сөздері арқылы кеңейіп, жаңа құрылымды паремияның жасалуына негіз болып тұр. Сондай-ақ «жығылғанға жұдырық» мәтелінің құрамындағы «жығылғанға» сөзі дастанда «жылағанға» сөзімен ауыстырылып қолданылған.

Құрамындағы сыңарларының өзара немесе басқа сөзбен ауыстырылуы арқылы контаминацияланған паремиялық трансформдар да кездеседі.

Мысалы: *«Жазмыштан озмыш болмас» деген де бар* (Асылбек пен Гүлжиханның қиссасы) «жазмыштан озмыш жоқ» мәтелінің құрамындағы «жоқ» сөзінің «болмас» етістігімен ауыстырылуы арқылы контаминацияланған.

*Аласы малдың сыртында,
Адамның сыры белгісіз...* (Мақпал-Сегіз).

Бұл мысалда «Мал аласы сыртында, адам аласы ішінде» мақалының екінші бөлігіндегі «аласы ішінде» тіркесі контексте «сыры белгісіз» тіркесімен ауыстырылған.

Ал *«Нұр жауар талапты ерге»* (Әнуар-Күләнда) деген мәтелде контаминациялану сөйлем мүшелерінің орын ауыстыруы арқылы көрініс тапқан.

*Өзіңді бұлай болсаң қор етерсің
сары алтын сабыр деген пайда* (Қисса Ләйлі – Мәжнүн).

Бұл мысалдың екінші жолынан тілдік екі өзгерісті байқауға болады. Біріншіден, «Сабыр түбі сары алтын» деген мәтелдің ықшамдалуы, яғни контаминация құбылысы жүзеге асқан. Екіншіден, ұйқас ретіне қарай бунақтардың алмасуы, яғни орын алмастыру құбылысы орын алған.

Мақал-мәтелдердің ғашықтық жырлардағы трансформациялануының тағы бір амалы – құрамындағы сөздердің грамматикалық тұлғасының өзгеруі. Тілдік деректермен дәйектесек: *«Танымайды күш атасын» деген шын зой* (Талайлы құл мен Әйім қыз) мәтелі дәстүрлі қолданыстағы «Күш атасын танымас» мәтелінің инварианты. Құрамындағы «танымас» етістігі грамматикалық тұлғасы жағынан өзгеріске түскен. Сонымен қатар мұнда инверсиялану құбылысы да бар.

Сонымен, контаминация паремиялық трансформацияның бір тәсілі ретінде жаңа құрылымды, жалпыланған мағынасы бар паремиологиялық бірліктердің пайда болуына негіз болады.

Ғашықтық жыр-дастандардағы паремиялық трансформация мақал-мәтелдердің өзара контаминациялануы, құрамының кеңеюі немесе ықшамдалуы, сыңарларының басқа сөздермен ауыстырылуы, грамматикалық тұлғасының өзгеруі тәрізді амалдар арқылы жүзеге асады. Мұндай тұжырым жасауға жоғарыда талданған тілдік деректер дәйек бола алады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 439 б.
2. Ақылбаева Г.И. Контаминация құбылысының тілдегі көрінісі: Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2008. – 24 б.
3. Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1998. – 304 б.
4. Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. 1-том. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014. – 520 б.
5. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. – Москва: Наука, 1988. – 236 с.

6. Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», 2005.Т. 18: Ғашықтық дастандар. 2005. – 320 б.

7. Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», 2005.Т. 20: Ғашықтық дастандар. 2005. – 336 б.

ӘОЖ 81'0;373.1.02

ҚАЗІРГІ АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕ ЗАТ ЕСІМДЕРДІҢ КВАНТИФИКАТОРЛЫҚ ТІРКЕСІМДЕРІ

А.С. Таженова., Г.М. Сейсенбаева

Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қаласы, Қазақстан

«Silkway» халықаралық университеті, Шымкент қаласы, Қазақстан

saynovna.a@mail.ru., happiest74@mail.ru

Аннотация: Бұл мақалада қазіргі ағылшын және қазақ тілдеріндегі зат есімдердің сандық комбинациясы туралы айтылады. Қоршаған шындықты білу процесі сандық қатынастарды білумен тығыз байланысты, өйткені Сан категориясы әмбебап жалпыадамзаттық табиғат және тілде әртүрлі лексикалық бірліктер мен грамматикалық құрылымдар арқылы жүзеге асырылады. Сандық қатынастарды тілде жүзеге асырудың бір нұсқасы-сандық көрсеткіштер. Орталықта осы зерттеу үстінде квантификаторы белгісіз-шағын санының. Автор «саны», «квантификация», «грамматикаландыру» сияқты ұғымдарды қарастырады.

Түйінді сөздер: мақала, квантификация, жеке және жалпы категория, субъективті және объективті факторлар, Диксис, құрылым.

Abstract: This article describes the quantification combinations of nouns in modern English and Kazakh languages. The process of cognition of the surrounding reality is inextricably linked with the cognition of quantitative relations, since the category of quantity has a universal nature and is implemented in language through various lexical units and grammatical constructions. One of the options for implementing quantitative relations in the language are quantifiers. At the center of this study are the quantifiers of an indeterminately small number. The author considers such concepts as: «quantity», «quantification», «grammaticalization».

Keywords: article, quantification, single and general category, subjective and objective factors, deixis, structure.

Бүгінгі таңда елімізде білім беру жүйесін жақсарту бойынша реформалар белсенді жүргізілуде. Білім беру мекемелерінде оқу және тәрбие қызметін жетілдіру мәселелері үлкен өзектілікке ие болады. Білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың бір бағыты оқушылардың өзге тілді мәдениетаралық құзыретін қалыптастырумен байланысты.

Білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың стратегиялық мақсаты – экономиканың инновациялық даму талаптарына, қоғамның және әрбір азаматтың заманауи қажеттіліктеріне сәйкес келетін сапалы білімге қол жетімділікті артты-

ру. Жалпы білім беретін мектепті жаңғырту жан-жақты үйлесімді тұлғаны дамытуға бағытталуы тиіс.

Жалпы білім беретін мектеп білімнің жан-жақтылығы, іскерліктің, дағдылардың біртұтас жүйесін, сондай-ақ білім алушылардың дербес іс-әрекеті мен жеке жауапкершілігінің тәжірибесін, яғни білім беру мазмұнының қазіргі заманғы сапасын анықтайтын негізгі құзыреттерді қалыптастыруы тиіс.

Қазіргі білім беру келесі қағидаттарды басшылыққа алады: білім берудің сыртқы сұраныстарға ашықтығы, жобалық әдістерді қолдану, тәжірибеде жаңа тәсілдерді табысты іске асыратын көшбасшыларды конкурстық анықтау және қолдау, ресурстық қолдаудың жария құралдары және қабылданатын шешімдердің кешенді сипаты [24].

«Артикль» туралы ұғымы, мағынасы мен оның қызметін ғалымдар бұрын соңды зерттеп саралаған. Тіл білімі теориясында белгілі/белгісіз артикльды қолдану негізделіп қарастырылған. Мәселен:

Белгілі/белгісіз артикльдер теориясы;

Дара және жалпы категориясын сипаттау теориясы;

«Деректі» және «жаңа» ұғымды білдіруде қолданылатын артикльдер;

Актуализация теориясы;

Субстантивті теориясы;

Дейксисті бірлік категориясы негізінде артикльдерді қолдану.

Артикль – белгілі немесе белгісіз логикалық категориялар негізінде кең көлемде таралған. Белгілі категориялық теория тыңдаушы үшін берілген заттың белгілі екендігін, ал белгісіз категориялық теориясы берілген заттың белгісіз екендігін байланыстырады. Белгілі/белгісіз артикльдер теориясын зерттеген ғалымдар Дж. Керм, О.Еспенсен, И.Крамский, А.М.Мухин, Л.И.Илия, С.И.Канонич, О.И.Москальская, Б.А.Серебренников, В.И.Тур, Х.С.Серенсен және басқа да ғалымдар. И.Крамскийдің тұжырымдасы бойынша «Белгілі артикль категориясы – бұл заттың белгілі немесе белгісіз екендігіне септік формалары мен сілтеуліктер байланыстырады» -деп сипаттаған [1].

Дж. Киекбаев «Урал-алтай тілдерінде белгілі және белгісіз артикльдерді грамматикалық категориялар негізінде қолданылған, етістік пен зат есім грамматикалық жүйелердің негіздемесі» -деп сипаттама берген [2]. Б.А.Серебренников «Заттың белгілі екендігі келесі субъективті және объективті реттік факторларға қатысты» -деп айқындайды[3]. Мәселен: заттың белгілі/белгісіздігі анықтау үшін сөйлеушінің субъективті ықыласына назар аударуы; Затты көрсету және әңгімелеушінің назарына көңіл аудару арқылы сөйлеушінің субъективті ықыласын бөленуі; Заттың белгілілігін анықтау үшін субъективтік қабілеттілікті ойдағыдай білдіруі; Заттың немесе фактының өзіндік ерекшелігін анықтауда заттың белгілі екендігіне тәуелдеуі; Заттың белгілігін анықтау үшін шарт құру, яғни сөйлеуші төңіректегі жағдайдың объективті шарт ретінде тәуелсіз болуы; Ал О.И. Москальскаяның тұжырымы бойынша, зат есімнің белгілі/ белгісіздігін анықтау үшін келесі жүйелі тәсілді анықтаған: Х.С.Серенсеннің тұжырымы бойынша

«Артикльдерді сөйлемде қолдану үшін, сөз жүйесін айқындауға талдау жасау қажет» – делінген [4], әсіресе

а) белгілі артикль – сілтеу, тәуелді және сұраулы есімдіктердің жиынтығынан негізделуі;

ә) ал белгісіз артикль – белгісіз есімдіктер жиынтығынан негізделуі;

б) жинақталған негіздеме – белгілі, белгісіз және нөлдік артикльдерімен; Дейксис – тіл білімін зерттеуде ең қиын да, аз қарастырылған сұрақтардың бірі, оны зерттеудің қажеттілігі туындайды. Профессор Ф.П.Филиннің айтуы бойынша «Дейксистің өзектілігі – бұл тілді зерттеудің кезеңі, сөз әлемінде әрбір сөз өзінше құпияланады» - делінген [5].

Қазіргі қазақ тілінде прагматикалық және синтактикалық құрылымдар арқылы дейксисті жақты қолдану көзделген, тіл білімін оқытуда идентификация, классификация және квантификация тәсілдері қолданылады. Сөйлем мүшесінде синтактикалық семантикалық және прагматикалық құрылымдарда дейктиктік бірліктерді жиі қолданамыз, әсіресе сөйлеушімен тыңдаушының өзара қарым-қатынастарында дейктиктік бірліктер жиі қолданылады.

Қазіргі қазақ тілінде ғалымдардың зерттеу нәтижелерін тоқтала отырып, дейктикалық бірлікті пайдалануда статистикалық талдау нәтижесінде 4 жанр бойынша 80 000 сөз қолданылған [6]: 1. Көркем әдебиет, 2. Балалар әдебиеті, 3. Пьеса, 4. Газета (әр жанрдан 20 000 сөзді қолдану). Белгілік пен белгісіздік 1 кестеде көрсетілді.

Кесте 1

Белгілілік	Белгісіздік
Белгілі артикль	Белгісіз артикль
Артикльдің болмауы (нөлдік артикль)	

Көркем әдебиет	Балалар әдебиеті	Пьеса	Газета
ол 247	ол 328	мен 306	ол 280
бір 234	мен 293	бір 288	мен 186
өз 158	бір 288	ол 264	өз 264
мен 153	өз 199	өз 213	бір 177
бұл 135	сол 137	сен 173	бұл 166
осы 127	осы 120	сол 163	осы 129
сол 103	бұл 94	не 142	біз 79

Ағылшын және қазақ тілдерінде жалпы зат есімдердің квантификаторлық тіркесімдерді сабақта жиі қолданылады. 2 кестеде квантификаторлық тіркесімдері көрсетілген.

Кесте 2

Квантификаторлар	Зат есімдер	
	Ағылшын тілінде	Қазақ тілінде

a bit of/ аз ғана	paper, land, seed, experience, gardening, blood, background, gold, money, sugar, stone, plate, rag, cake, feed, point, soap, colour.	уақыт, сиыр, егін
a lump of/ тілім	bread, cheese, meat, gold, chalk, cake	нан, сыр, ет, алтын, бор, торт
a drop of/ тамшы	whisky	жас, тер
a couple of/ қос	friends, guns, times, affairs, days, weeks, girls, evenings, sailors, bottles, towels, cars, bucks, hands	құрбы, ауыз мылтық, арна, қол, қанат, бұрым, машина, тізе.
a few of/ бірнеше	days, people, questions, moments, hours, minutes, years, weeks, times, friends, words, months, feet, chairs, women, things, yards, steps, drops, miles, pounds, dollars, modes, acquaintances.	күн, адам, сұрақ, әскер, жыл, минут, қабат, секунд, парак, үйлер, күй, лақ, бала, сағат, ауыз, рет, қадам, таныс.

Ағылшын және қазақ тілдерінде жалпы зат есімдердің квантификаторлық тіркесімдері

Тіл білімінің антропологиялық парадигмаға көшу үрдісі «адам-тіл-мәдениет» және «адам-тіл-ойлау» үштігіне сүйенетін гуманитарлық зерттеулердің жаңа бағыттарына жол ашты. Бұған дейінгі салыстырмалы-салғастырмалы түрде жүргізілген зерттеу жұмыстары құрылымдық-мағыналық бағытта ғана қарастырылып келсе, бүгінгі таңда антропоцентристік бағыттағы уақыт көшінде әртүрлі тілдерді салыстыра-салғастыра зерттеу ерекше қызығушылық танытуда.

Ұлттық құндылықтарға қатысты мәдени деректерге көңіл бөле, тіл тұлғалық жағынан ғана емес, сонымен қатар мағыналық, ұғымдық, мәдени-концептілік тұрғыдан жиі қарастырылуда. Тілді ұлттың тарихымен, мәдениетімен, рухани қазынасымен, дүниетанымымен байланыстыра отырып, тілдің табиғатын шынайы танып білуге үлкен жол ашады.

Мемлекеттік жалпы білім беретін мекемелерде жаңғыртудың жаңа бағытын басшылыққа алады: білім беру сапасын жақсарту, халықаралық ынтымақтас-тықты дамыту, жаһандану үдерістерінің болуы. Сондықтан да шет тілді мәдениетаралық құзыреттілікті қалыптастыру негіздері орта білім беру кезеңінде оқушылар үшін үлкен маңызға ие және тиісінше білім беру процесінің міндетті компоненттерінің бірі болуы тиіс.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Крамский И. К проблеме артикля // ВЯ. – 1963. - №4.-С.14.
2. Киекбаев Дж. О генетической категории определенности и неопределенности в урало-алтайских языках. - 1966. – 237 с.
3. Серебренников Б.А. Общие вопросы теории артикля и проблема семантики употребления артикля в древнегреческом языке: канд.дисс. -138 с.
4. Sorensen H.S. The function of the Definite Article in modern English, 403 p
5. Филин Ф.П. О некоторых вопросах языкознания. – М., 1968. – 75 с.
6. Ахметова С.Г. Некоторые вопросы преподавание иностранного языка. – Алматы, 1979.

ӘОЖ 81.366

САФУАН ШАЙМЕРДЕНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЕТІСТІКТІҢ ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

А.Б. Тасбулатова

*М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті,
Петропавл, Қазақстан
asel.tasbulatova.1982@mail.ru*

Аннотация: Мақала авторы қазақ тіліндегі етістіктердің лексика-грамматикалық ерекшеліктерін зерттейді. Бұл қазақ тіліндегі етістіктердің қызметі мен қасиеттерін зерттеу кезіндегі ең күрделі сұрақтардың бірі. Біздің жұмысымыздың өзектілігі Сафуан Шаймерденовтың шығармаларын талдаудағы етістіктің мағынасы мен қызметін анықтау. Шығарманың негізгі және басты ғылыми жаңалығы - етістіктің лексикалық-грамматикалық табиғатын, етістіктің қызметі мен қазақ тіліндегі уақыт мағынасын анықтау. Сафуан Шаймерденов шығармашылығындағы етістіктің қызметін талдау.

Кілт сөздер: қазақ тілі, етістіктер, етістіктің түрлері, Сафуан Шаймерденов, етістіктің лексика-грамматикалық сипаты.

Annotation: The author of the article examines the lexical and grammatical features of the verbs of the Kazakh language. This is one of the most difficult questions when studying the function and properties of verbs in the Kazakh language. The relevance of our work lies in determining the meaning and function of verbs in the analysis of the works of Safuan Shaimerdenov. The main and main scientific novelty of the work is the definition of the lexical and grammatical nature of the verb, the function of verbs and the meaning of time in the Kazakh language. Analysis of the function of verbs in the work of Safuan Shaimerdenov.

Keywords: Kazakh Language, verb, types of verbs, Safuan Shaimerdenov, lexical and grammatical nature of the verb.

Етістік – қазақ тіл білімінде іс-әрекетті, қимылды, көңіл күй тәрізді толып жатқан құбылыстарды, мезгілдік сипаттарды білдіреді. Етістік қазақ тіліндегі

сөз таптарының ішіндегі ең күрделілердің бірі. Етістіктің күрделілігі лексика-семантикалық сипатынан, грамматикалық формалары мен синтаксистік қызметінен айқын көруге болады. Етістіктің осындай қызметтерін зерттеуге арналған еңбектер аз жазылмаса да, оның грамматикалық категорияларының ерекшелігі барлық жағынан танылып, толық зерттеуден өткен жоқ. Себебі етістіктің лексика-семантикалық сипатын, грамматикалық ерекшеліктерін зерттеу жұмыстарына толықтыра түсетін тұстар, мәселелердің төңірегінде әр түрлі пікірлер де кездеседі. Қазақ тіліндегі етістік түбірі де ерекше орын алады.

Түбір – сөздің бөлшектеуге келмейтін мағыналы түпкі бөлшегі. Етістік түбірінің өзіндік ерекшелігі де оның лексика-грамматикалық сипатынан туады. Етістіктің түбірі сыртқы тұлғасы жағынан бұйрық райдың 2 жақ жекеше анайы тұлғасымен сәйкес болады. Соған байланысты қазақ тілі грамматикаларында, оқулықтарда, арнайы зерттеу еңбектерінде «етістіктің түбірі-бұйрық райдың 2 жағы» деп, тепе-теңдік жағдайын туғызады. Бұйрық мағына түбір етістіктің өзінде беріледі, сол себепті бұйрықтың қандай жаққа қатысын білдіруін етістікке тек жіктік жалғауын жалғау арқылы біледі. Қазақ тіліндегі етістіктің түбірі сыртқы тұлғасы жағынан бұйрық райдың 2 жақ жекеше түріне ұқсас болып келеді. Бұл екеуі екі басқа тұлға екені анық, бірақ көріністері бір. Бұйрық райдың арнайы көрсеткіші болмағандықтан түбірге сәйкес келетіндей сыртқы көріністе ғана болады.

Етістіктің түбірін арнайы зерттеген А.Хасенова етістік түбірі туралы былай деген: «Түбір сөз немесе түбір тұлға деп аталатын термин тұрғысынан келгенде, етістіктің басқа сөз таптарынан өзіндік ерекшелігі бар. Ол мейлі негізгі я туынды түбір (өкін, кір) дара я күрделі тұлғаларда келгенмен, шақ, рай, т.б. грамматикалық категориялардың белгілі мағыналарында қолданылады». Осы келтірілген әр етістік 2 жақтың жекеше анайы түріне қаратыла айтылып, бұйрық рай, келер шақ мәнін көрсетеді. Бұл грамматикалық мағыналар етістік түбіріне тән қасиеттер болып табылады.

Етістіктің түбір тұлғасы өзіне тән қимыл, іс-әрекетті білдіру мағынасымен бірге, түбір күйінде тұрып бұйрықтық мағынамен 2 жақ жекешелік мағынаны білдіре алады. Яғни етістіктің 2 жақ бұйрық рай тұлғасы мен бөлек етістіктің түбірі бір ұғым.

Қазақ тіліндегі етістіктің тұлғалары төмендегі түрлерге бөлінеді: негізгі түбір, туынды түбір, қос түбір, күрделі түбірлер. Негізгі туынды етістіктер, өз алдына мағынасы бар дербес мүше бола алады, ал көмекші етістіктер негізгі етістіктермен тіркесіп келу арқылы ғана мағына береді. Көмекші етістіктердің бірсыпырасы әлі дифференцияланып жетпеген, оларға шартты түрде мына етістіктерді жатқызуға болады: отыр, тұр, жүр, жатыр, бер, көр және т.б. Бұлар бірде көмекші етістіктердің қызметін атқарса, бірде өзінің лексикалық мағынасында қолданылып тұр [1, 119 б.].

Сонымен қатар, етістіктер басқа да мағыналы сөз таптары сияқты түбір күйінде де, әр түрлі грамматикалық тұлғаларда да қолданылады. Бірақ етістіктің осындай түр-тұлғаларының қолданылуында бірнеше пікірлер, анықтамалар беріледі.

Мәселен, қазіргі қазақ тілінде етістіктің түбір тұлғасы сырт қарағанда етістіктің кейбір грамматикалық категорияларының формаларымен, атап айтқанда, бұйрық райдың жекеше 2 жақ анайы тұлғасымен беріледі.

Төлеуов: «Етістіктің морфологиялық белгілері мынадай: етістіктің түбірі 2 жақ бұйрық райы болады да, оның басқа түрлері осы формасына қосымшалар арқылы жасалады. Яғни оның морфологиялық категориялары бұйрық райдан өрбіп жатады», - дейді. (Төлеуов, «Сөз таптары», 72-бет).

Етістіктің түбір тұлғасы қимылды, іс-әрекетті, процесті т.б білдіреді және ол – етістіктің жеке сөз табы ретіндегі жеке тұрғандағы семантикалық белгісі, негізгі және грамматикалық мағынасы, ал бұйрық рай 2 жағы – сол етістіктің сөйлеу процесінде басқа сөздермен қарым-қатынасқа түсудің нәтижесінде пайда болатын грамматикалық мағынасы болып табылады. Мысалы, Ондай сойқанға жолағаныңның соңы осы болсын(С.Шаймерденов, «Ағалардың алақаны», 25-бет).

Негізгі түбір етістіктер қатарына: ал, бөл, кел, жет, қи және т.б. Пәлен жерде бақыр бар т.б дегенде көмекші етістіктің қызметін атқарса, бірде өзінің дербес мағынасында қолданылады (С.Шаймерденов, «Ағалардың алақаны», 20-бет).

Қайталама қос түбірлер қатарына: бара-бара, сөйлей-сөйлей т.б. Күрделі түбірлер (етістік тіркестер) : жәрдем ету, көре кету, айта салу т.б. Міне көрмейсің бе, үй болса азып барады. Бұл шығармадағы мысалдарда күрделі етістік қатарын көруге болады. (С.Шаймерденов, «Ағалардың алақаны», 24-бет).

Етістік сөлемдерде негізгі мәнде де, көмекші мәнде де қолданылады. Жеке тұлғада лексикалық мағынасы бар түрін немесе күрделі етістіктің негізгі мәнін білдіріп тұратын сыңарын негізгі етістік деп, ал грамматикалық мәндерін білдіретін сыңарларын көмекші етістік дейді. Көмекші етістіктің толымды, толымсыз түрлері болады. Толымды көмекші етістіктер: ал, бар, бер, баста, бақ, бол, біт, жүр, жөнел, тұр, шық. Мысалы, Қолына қағаз, қалам алып керекті жерін жазып алып оқығандар да, жазбай қойғандар да бар(С.Шаймерденов, «Ағалардың алақаны», 36-бет).

Толымсыз көмекші етістіктер қатарын Сафуан Шаймерденов шығармасынан кездестіруге болады. Мысалы, Ал бала жауабынан жалғандықты сезсе, сабақтан кейін дереу кабинетіне шақырып алушы еді(С.Шаймерденов, «Ағалардың алақаны», 38-бет).

Қазіргі қазақ тілінде етістік грамматикалық тұлғаларға өте бай болып келеді. Іс-әрекеттің, қимылдың әр түрлі мәнді болуымен қатар етістік сөйлемде сол қимылды атқарушы субъектімен және объектімен әр түрлі қатынасына байланысты (шақтық, жақтық, райға) қатысты болады.

Етістіктің ондай ерекшеліктері негізгі және көмекші етістік, дара және күрделі етістік, болымды және болымсыз етістік, сабақты және салт етістіктер болып бөлінуімен, сондай-ақ етіс, шақ, рай категорияларынан, жіктелуінен көрінеді.

Заттың, кісінің ісін, әрекетін, қимылын білдіретін етістіктерді сабақты етістік дейміз. Сабақты етістіктің қимылы объектіге ауысып түседе де, ол объектінің

табыс септікте тұруын керек етеді. Мысалы, Қабырға газетіндегі Жамбылға арнаған өлеңіңді оқыдым (С.Шаймерденов, «Ағалардың алақаны», 40-бет).

Қандай сөз табының лексика-грамматикалық сипаты дегенде, алдымен, лексикалық мағынасының жалпылануы негізінде пайда болатын жалпы грамматикалық мағынасының ерекшеліктері (сол семантикасы арқылы сөздер бір топ құрайды) екіншіден, грамматикалық мағыналар мен оны білдірудің парадигмалық формалар жүйесінің жиынтығы, үшіншіден, сол топқа тән сөйлемдегі синтаксистік қызметі негізге алынады. Яғни белгілі бір сөз табының лексика-грамматикалық сипаты сөздерді топтастырудың негізгі үш принципіне негізделеді. Осы жағынан келгенде, етістіктің басты семантикалық ерекшелігі - қимылды, іс-әрекетті, процестерді білдіру. «Оқулық, грамматикаларда етістік-қимыл, іс-әрекеттің атын білдіретін сөз табы деген анықтама беріліп жүр. Бұл-дұрыс емес. Етістік қимыл, іс-әрекеттің, процестің атын емес, нақ өзін білдіреді, ал атауын етістіктің белгілі бір формасы (қимыл атауы) білдіреді». Етістік грамматикалық сипаты жағынан лексика-грамматикалық және таза грамматикалық категориялар жүйесінің ерекшеліктері мен атқаратын қызметтері арқылы да басқа сөз таптарынан ерекшеленеді. «Қазіргі қазақ тіліндегі бір жүйеге түсіруді» қажет ететін, жоғарыдағы әңгіме болған жаңсақ пікір етістіктің түбірі болып табылады.

Етістіктің лексика-грамматикалық формаларының бай болатын себебі – ол формалар амал әрекеттің болу сипатын, мезгілін, жүзеге асуын, яғни етістік формалары осы және өзге де әр түрлі құбылыстардың көрсеткіші ретінде қызмет етеді. Етістіктің лексика-семантикалық, лексика-грамматикалық және грамматикалық категорияларынан айқын көруге болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – 2-басылымы. Филология факультеттері студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: Ана тілі, 1991. –384 б.
2. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Ғылым, 1991. –212 б.
3. Маманов Ы. Қазақ тіл білімі мәселелері. –Алматы: Арыс, 2001. –488 б.
4. Маманов Ы. Қазақ тілі. Етістік. –Алматы, 1980. –166 б.
5. Омарова А. Профессор Қ.Жұбановтың етістіктер туралы ғылыми еңбегі, оның ғылымның кейінгі дамуына ықпалы. Канд. диссерт. авторефераты. –Алматы, 1999. –27 б.
6. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. –Астана, 2002. –784 б.
7. Шаймерденов Сафуан. Екі томдық таңдамалы шығармалар.Т.2.- Алматы, «Жазушы», 1978. - 412 б.
8. Сафуан Шаймерденов. Ағалардың алақаны: Повестер, әңгімелер, эсселер. –Алматы, «Жазушы», 1987. –368 б, портрет, суретті.

**ҚЫТАЙДАҒЫ ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫНЫҢ ТІЛДІК
ҚОЛДАНЫСЫНДАҒЫ «АБАҚАЙ» СӨЗІНІҢ ЭТИМОЛОГИЯЛЫҚ
ЕРЕКШЕЛІГІ**

Ж.Таласпаева, Н.Тұрсынғали

*М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті,
Петропавл, Қазақстан
tursyngali1993@bk.ru*

Аннотация: Бүгінгі таңда қазақ тіл білімінде ғылыми тілдің зерттелуі өзекті мәселеге айналып отыр. Осы мақсатта Қазақстаннан тыс өңірде қоныстанған қазақ диаспорасының тілдік ерекшелігін, сөздің шығу тегін, дамуын зерделеуге маңызды қадамдар жасалуда. Бұл әрине тіл білімі ғылымының ілгерілеуіне, зерттеу жұмыстарының күрделенуіне, ғылыми бағыттардың жаңа бағытта дамуына жол ашады. Мақаланың өзектілігі қиыр жайлаған Қытай қазақтары қалыбын бұзбай қолданған сөздің рухани құндылығын анықтау, этимологиялық төркінін зерделеу, ұлттың мәдени гұмырын бейнелеу, сонымен бірге кейбір тілдік бірліктің қолданылу тарихын, өзгеру себептерін зерттеу. Сонымен қатар салт-сана, дін мен тілге нық, дәстүрге берік Қытайдағы қазақтардың сөз қолданыстарындағы лексикалық ерекшеліктер анықталып, этимологиялық тарихы мен мән-мағынасы ашылған.

Кілт сөздер: Қытайдағы қазақтар, этимология, Абақай қыраты, Қызай, Шиыңжаң өлкесі, тілдік қолданыс.

Abstract: Nowadays, the study of scientific language in Kazakh linguistics has become a topical issue. For this reason, important steps have been taken to study the linguistic features of the Kazakh Diasporas living outside Kazakhstan, the origin and development of the word. Of course, this opened the way for the development of linguistics, the complexity of research, and the new development of science. The relevance of this article is to determine the spiritual value of the words used by Kazakhs in China, to study their etymological meanings, to reflect the cultural life of the nation, and to study the history of certain language units and the reasons for their changes. At the same time, the lexical differences in the use of words by Kazakhs which is strong in customs, religion and language in China are identified, also etymological history and meaning are revealed.

Keywords: Kazakhs in China, etymology, Abakai plateau, Kyzai, Xinjiang province.

КІРІСПЕ

Шет елде қоныстанған қазақ диаспорасының өкілдері тілінің көнелігін зерттеу соңғы жылдары тілші ғалымдардың назар аудартты. Алыс- жақын шетелдегі қазақтардың белді өкілдерінің бірі - Шиыңжаң өлкесінің қазақтары. Олай деуіміздің себебі, біріншіден, Шиыңжаң өлкесінде тұрып жатқан қазақтардың саны біршама көп, (екі миллионнан астам), екіншіден, Шиыңжандағы қазақтар тілінің еркін даму мүмкіндіктері болды. Бұл өлкеде қазірге дейін қазақ тіліндегі мектептер бар, газет-журналдар, кітап, оқулықтар баспадан шығып отырды, радио, телевидение жұмыс істеді. Сонымен бірге қазақ тілінің зерттелуі жүйеленді. Дәл

осы Шиыңжаң өлкесіндегі қазақтар тілінің даму мүмкіндіктері өзге елдегі қазақ диаспорасының тілінде болмады, үшіншіден, Шиыңжаңдағы қазақтар арасында қазақ фольклорлық ауыз әдебиетінің мол қоры сақталған. Бұл құнды дүниелер қазірге дейін 80-ге жуық том болып Шиыңжаңда басылып шықты, төртіншіден, Шиыңжаңдағы қазақтардың тілі ондағы диалектілік құбылыстардың молдығымен әрі күрделілігімен ерекшеленді. Соның дәлелі, сан ғасыр бойы бірге өмір сүрген қытай тіліне кірігіп жоқ болып кетпей, маңызын жоймай, көнелігімен ұлт тілі өзегін бұзбай өмір сүріп келеді. Осы тұрғыда этимологияның зерттеу нысаны тек мағыналары күңгірттенуіне байланысты жеке дара қолданылмайтын сөздер ғана емес, тілімізде дербес те жүйелі қолданылатын жалпы лексика грамматикасы айқын сөздер мен сөз тіркестері болады. Қазіргі қазақ тіл біліміндегі өзекті мәселелердің бірі- сөздердің шығу тегін, қалыптасып, дамуын түсіндіру, этимологиялық зерттеу жүргізу.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тарихи тіл білімінің ең қызықты салаларының бірі - сөздің шығу тарихын қарастыратын этимология саласы. Сөз тарихы сол тілді иеленуші халықтың тарихымен тығыз байланысты. Тіл мен қоғамның өзара тығыз байланысты болатыны белгілі. Сол себепті сөз тарихын терең зерттеу барысында лингвистика, фольклор, мәдениет, этнография, тарих ғылымдарының әрқайсысынан мол мағұлмат болу керек. Терминология саласын зерттеуші ғалым Шерубай Құрманбайұлы: «Сөз әр дәуірде тек анықтауды ғана емес, сонымен бірге түсіндіруді де қажет етеді. Оның шығу тегін, фонетикалық құрылымының өзгерісін, морфологиялық құрлымын, мағыналардың эволюциясын зерттеу, ұлттық мәдениет құбылыс ретінде тіл дамуының аясында, сөздің қызмет ету аясында сөздің қызмет етуін зерттеу, қоғамның тарихы мен онымен қарым-қатынас жасаған халықтар арасындағы байланыс тәжірибесінің көрінісі тарихи тіл білімінің пайда болған кезінен бастап негізгі нысанына айналды» - деп тұжырымдайды [1,24].

Жоғарыда келтірген ойымыздың дәлелі ретінде «Абақай» сөзінің этимологиясын қарастырамыз. Бұл сөздің мағынасы - «ата (үлкен) жылан», байырғы қазақ тілінде бар сөз. Бүгінгі күні бұл сөз Іленің жоғары жағын мекендеген Қызай аталатын тайпа қазақтарында жыланның тергеу аты ретінде сақталған. Қазақстанның өзге өңірлерінде өмір сүретін қазақтар жыланның тергеу атын «түйме» дейді. Ал Қытайдағы Алтай жерінде өмір сүріп жатқан қазақтар жыланның тергеу атын «ұзын аю» деп қолданса, Іленің кейбір өңіріндегі қазақтар «Омарта», «Ұзын кісі» деп те тергейді. Абақай - сонымен, ерте заманда кең таралған тотемдік, киетектік түсініктерден қалған сарқыншақ. Қазақта тек қана жылан емес, сонымен бірге қасқыр да, үкі де, қошқар да қасиетті тотемдер болып есептеледі. Мысалы қасқырды «ит-құс» деген табумен қолданған, себебі, қасқыр деп қалса бір жаманшылық болады деп сенген. Қошқарды – «қой ата» дейтін де қазақ ауылдары бар. Абақай атауының көнелігіне қатысты тағы бір дәлел, оның антропоним ретінде Мәнжүр тайпаларында сақталуы. 1630 жылдары Халал моңғолды, одан кейін Қытайды бағындырған атақты Мәнжүр императорының аты Абақай болатын. Ал

енді Абақай атауының Қызайларда сақталуы тіпті қызық. Бұл көне рудың өз атауы арийлік тілде «патша әулеті», біздің ойымызша «аталық» дегенді білдіреді, яғни ерте замандарда саяси билікке қатысты болғандығы атынан-ақ көрінеді. Тарихшы Жақып Жүнісұлының зерттеуі бойынша: «Ақтабан шұбырынды» заманында Қызай аталары қазіргі қазақ баласы астана қылып ту көтерген Қараөткелден Бурабайға дейінгі жерді қоныс қылды да, 1750 жылдары Алтай, Тарбағатай, Жетісу өлкелері қалмақтан босаған уақытта шығысқа қарай көшті. Қызай тарихын, оның XVII-XVIII ғасырлардағы басты адамдарын білетін болсаңыз, онда Қазақстан картасының орталық бөлігінен, Есіл мен Нұра өзендері арасынан, Көкше маңынан бірталай сәйкестік табылады» - деп тиянақтады [2,67]. Ол топонимиялық атаулардың Қызай тұлғалармен (Жолымбет, Сұлтанкелді, Есенкелді, Бозайғыр т.б) сәйкестігі кездейсоқ емес. Жамбыл Артықбаев былай дейді: «Жолымбет ауылы 1930 жылдардан алтын руднигі есебінде белгілі, Ақмола облысы Шортанды ауданының құрамында. Бұл кен орнын көне замандағы мықты шахталарына қарап алғаш ашқан өндірісті жолға қойған Қызай руынан шыққан бірнеше беделді адамдар еңбек етті, тіпті менің әкем де осында еңбек ері атанды» - деп нақтылады [3,44]. Екінші бір топоним Қорғалжын қопасына кіретін, Нұраның Теңіз көліне құятын көлдердің бірі - Сұлтанкелді. Қазіргі уақытта бұл көлдің атауы Абылай ханның құрметіне, не болмаса Кенесары құрметіне қойылған деген нұсқа бар. Олай да болуы мүмкін, бірақ дәл осы көлдің маңында «Абылай» аталатын да жер бар екенін ескеру керек, ал Кенесары атына қойылды деген пікірге жүгінсек, зерттеуші Жамбыл Артықбаевтың пікіріне сүйенсек: «Сұлтанкелді көлі Кенесарыға дейінгі карталарда да тұр. Осыған байланысты Қызай елінің көшбасшыларының бірі Сұлтанкелдінің қыстауы орналасқандықтан соның атына қойылуы мүмкін деген жорамалымыз бар», - дейді [3,179]. Жаугершілік заманда Сарыарқа жерінде арғын, найман болып рулардың қатар қоныстануы, темеш баласы Сыр бойынан осы жерге келгенде найман руына жолыққаны трихи деректерде кездеседі. Үшіншіден, тағы бір топонимнің шығу тарихын түсіндіру барысында зерттеуші Саурықұлы Доспер «Есенкелді» тарихында: «Нұраның бір саласы болып табылатын шағын Есенкелді деп аталатын өзен бар. Бұл өзен атауы Қызай елінің көшбасшысы, қазақтың белгілі азаматы Есенкелдінің атына байланысты қойылуы мүмкін» - деп есептейді [4, 19]. Қызай руы арасындағы әңгімеде Есенкелді батыр бейіті Қабанбай батыр жерленген жерге, яғни Нұра өзені бойына таяу еді деген мәлімет бар.

Қызайдың осы маңды жайлаған кезеңінің тағы бір белгісі Бурабайдың баурайында Абылай ордасының шығыс жағындағы «Абақай» қыраты. Көкшетау баурайы қазақ тарихының ерте және ортағасырлық кезеңдерінен сыр шашатын ғажайып ескерткіштерге толы екені белгілі. Бұл жердің сонау көне замандардан сақталған бұлыңғыр тарихи әңгімелері аңызға айналғалы қашан?! Көкшеге көрік беріп тұрған Қарағайлы (Бурабай) мен Қыздың қара суы (Шучье) көлдерінің жан жағы толған тарихи жәдігерлер, тарихи жер-су атаулары. Себебі, Көкше қадым замандардан хандар мен патшалар мекендейтін қорық жері болғаны анық. Қазақ

ұлтының тағдыры сынға түскен ерлік дәуірінде, яғни XVIII ғасырда бұл жерді өздерінің жауынгер көсемі Абылай ханға орда болуға лайықтағаны да сол себептен.

Абылай хан ордасының шығыс жағында, Көкше биігі мен Қызылағаштың арасында Абақай қыраты деген белес бар. Абақай сөзінің мағынасы көп уақыттан бері түсініксіз болып келді. Жергілікті қазақтар Абақай деген қалмақ ханы қызының аты деді. Абылай ауылының байырғы тұрғыны, қарт мұғалім Тоқан Көбеновтың айтуынша: «Абақайдың арғы жағында тас оба бар, ол жерге қалмақ ханның қызы жерленген, қазынасымен көмілген, біреу тиіссе күн бұзылады, тиіскен адамға бір жамандық болады»-деген еді [4,31]. Қазақ баласы исламға дейінгі дәуірді, яғни ислам дінін қабылдамаған ескілікті заманды «қалмақ», көне ескерткіштерін «қалмақ обасы» дейді, шын мәнінде олар сақ-ғұн дәуірінен қалған ескерткіштер.

«Абақай» сөзінің түпкі мағынасы Әнуар Болатханұлының зерттеп түсіндіруі бойынша: «Абақай (Абақ хан). Абақай хан Шыңғысханның ұлы Төленің немересі Хүләгүдән туған шөбересі, ол араб-парсы өңірін билеген, Құбылай тағайындаған хан еді. Ол өз өмірінде Буддаға жан басып, Тибеттік Будда діні бағытын ұстанған. Тарихи деректерде «Абақай» сөзінің мағынасы Моғол (Моңғол) тілінде кіші әке, әке дегенді білдіреді» - деп жазылған [5,57].

Сонымен негізгі біздің дәлеліміз, Абақай сөзі «ата (үлкен) жылан» қыраты дегенді білдіреді. Бұл тұрғыдан осы маңға таяу тағы да бір елді-мекеннің Ұрымқай аталатынын еске алған ләзім. Мысалы: Ұрым - қазақ тілінде Рим сөзінің баламасы ретінде қолданылады, оның бір дәлелі «Ұлың-ұрымға, қызың - Қырымға» деген сөз [5,45]. Қазақ ертеде Ұрым деп қазіргі Түркия иелігіндегі жерлерді де атай берген. Сонымен бірге Ұрымқай сөзі саха (якут) халқының өзіндік атауларының бірі (эндоэтноним) Ұранқай сөзін де еске түсіреді. Оларға көрші жатқан туба халқы да өздерін Ұранқай деп атайтынын көпшілік білсе керек. Бұл сөздің түпкі мағынасы қызыл болуға тиісті. Абақай атауы ерте заманда туған көне атаулардың бірі болып саналады. Сонымен Абақай қыраты бірден-бір тарихи оқиғаның куәсі ғана емес, кейіпкері десек те болғандай. Ары қарай «Ақтабан Шұбырындыдан» кейінгі ауыр заманда Сарарқаға келген Қызай аталары қазір қазақ баласы астана етіп ту көтерген Қара өткелден Бурабайға дейінгі жерді қоныс қылды деген деректер бар.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қытайдағы қазақтардың тілдік қолданысына этимологиялық зерттеулер жасала қоймаған және бір арнаға түспеген, әлі де ұзақ әрі күрделі зерттеуді қажет ететін тың сала. Шыңжаң өлкесінің Қызайлары дәстүр сабақтастығын бұзбай, сөз мағанасының көнелігін сақтап қолданғандығына осы мақаланың зерттеу нысанына айналған *абақай* сөзінің этимологиялық ерекшелігі. Сөз мағынасының күңгірттенуі, ұмыт болуы, тоғысуы, сөз табиғатына тән заңдылықтары этимологияның тарихи принципіне сай келеді. Одан әрі абақай сөзін халықтық этимологияға жатқызамыз, өйткені оның болмысын анықтайтын өзіндік дүниетанымы, салт-дәстүрі, өмір тіршілігі бар, сондықтан ол рухани және материалдық мәде-

ниет аясына жатады. «Сөздің табиғатын басқа затпен құбылыс атуларын кездейсоқ не тым алыс ұқсастықтарын жақындастыру арқылы анықтауға бейім тұрады» [5,198]. Мысалы, мақалада атап өткен *абақай* сөзінің қолданыстағы мағынасы Қазақстан жерінде, яғни Көкшетауда, топонимикалық атау болса, Іле өңірін мекеңдеген қызайлар жылан атауымен ауыстырып қолданып жүр. Қалай болса да, Абақай атауы тым ертеректе сақталған көне атау екені анық. Тарихи шығу тегін зерделесек, қызайлардың Сарыарқа төсін қоныстанған кезеңінде тілдік қолданыстарында болған абақай сөзінен «Абақай қыраты» атауы қалған. Кейбір зерттеушілер кейіпкер, тарихи тұлғаның (қалмақ ханның қызы, Қытайды бағындырған атақты мәнжүр императоры, Абақ хан, т.б) есімінен қалған деп түсіндіреді. Осы зерттеу жұмысының түйіні - *абақай* сөзінің этимологиялық түпкі мағынасы, жоғарыда келтірген есімдер мен топонимикалық атауларға негіз болатын «ата (үлкен) жылан» деген сөздің мағынасын білдіреді деген тұжырым жасаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Құрманбайұлы Ш. Тәуелсіз Қазақстан кезеңіндегі қазақ тіл білімі. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. -288 б.
2. Жүнісұлы Ж. Қызай ана // Қазақ тарихындағы әйгілі адамдар. – Бейжің: Ұлттар баспасы, 2002. -340 б..
3. Артықбаев Ж. Қиыр жайлаған Қызай. - Нұр-Сұлтан:Алтын кітап баспасы, 2020. - 132 б.
4. Саурықұлы Д. Есенкелді //Қызай тарихы. – Бейжің: Ұлттар баспасы, 1990. -216 б.
5. Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр Қазақ тілі этимологиясының ғылыми-теориялық негіздері. - Алматы:«Сардар» баспа үйі, 2014. -256 б.

УДК 811.161

ЭТНИЧЕСКАЯ СПЕЦИФИКА МЕЖЛИЧНОСТНОЙ КОММУНИКАЦИИ БАШКИР В РАЗГОВОРНОМ ДИСКУРСЕ

З.А. Хабибуллина

*БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа, Республика Башкортостан
zuleyha0701@mail.ru*

Аннотация: *Данная статья посвящена выявлению специфических особенностей межличностной коммуникации башкир. Важнейшей функцией речи башкир является обеспечение благоприятных, гармоничных социальных отношений. Типичные черты повседневного личного общения – повышенная вежливость и доброжелательность, смягченная тональность. Это обеспечивается целым комплексом языковых и паралингвистических средств, включающих этикет, средства вежливости и пр.*

Ключевые слова: *коммуникация, разговорный дискурс, разговорная речь, разговорный стиль.*

Abstract: *This article is devoted to identifying the specific features of interpersonal communication among the Bashkirs. The most important function of Bashkir speech is to ensure favorable and harmonious social relations. Typical features of everyday personal communication are higher politeness and friendliness, a softer tone. This is ensured by a whole complex of linguistic and paralinguistic means, including etiquette, politeness, etc.*

Key words: *communication, colloquial discourse, colloquial speech, colloquial style.*

Наблюдения над башкирским разговорным дискурсом показывают его тесную связь с национальными традициями устно-речевого общения и межличностной коммуникации в целом. В свою очередь, традиции эти во многом определяются спецификой национальной культуры, психологии и пр. Так, среди национально-психологических факторов важную роль играют базовые национальные коммуникативные установки, понимаемые как наиболее постоянные типичные коммуникативные цели, черты поведения в обществе и отношений между людьми.

Примечательная черта башкир как нации – высокая общность, стереотипность их социального поведения. Представляется возможным выделить следующие базовые национальные коммуникативные установки. Высокая сдержанность и терпимость, склонность к критическому самоанализу; стремление к налаживанию благоприятных, доброжелательных отношений с окружающими (в особенности с сообществом, группой и пр., членом которых является человек); приоритет общественного перед личным, всемерный учет интересов и позиций окружающих в сочетании с затушевыванием личного плана (вплоть до ущемления собственных интересов ради общественного согласия); строгое разграничение поведения в повседневно-личной и официально-публичной сферах.

Все это в той или иной степени находит выражение в повседневной речевой и невербальной коммуникации башкир. Среди ее типичных особенностей выделяются прежде всего значительная сдержанность поведения, особенно в выражении личного плана, при активности функции обеспечения социальной гармонии.

Устно-речевая коммуникация башкир в целом характеризуется невысокой активностью. Следовательно, самостоятельно рассмотреть речь как отличительную черту национальной культуры общения не достаточно. Многословие и красноречие традиционно вызывают недоверие и осуждаются общественной моралью (пословицы *Һүз ызып май сыкмас* “Что о том и говорить, чего не варить”; *Һөйәкһез тел ни һөйләмәс* “Язык без костей, что не наболтает”) напротив, молчание выступает активным самостоятельным средством межличностного общения и в зависимости от ситуации способно выражать различные смыслы (пословицы *Һүзгә һаран, фекергә аран* “Словам тесно, мыслям просторно”; *Өндәшкән бер откан, өндәшмәгән ике откан* “Слово – серебро, молчанье - золото” и т.д.).

Общепризнана сдержанность башкир в выражении эмоций. Степень языковой оформленности эмоций, негативных и позитивных, относительно невысока, и они слабо направлены на окружающих. В этой связи можно отметить ограниченность в башкирской речи бранных средств широкого употребления, а также

общенной речи в сравнении с русской речью. Одновременно обращает на себя внимание бедность продуктивных средств создания лексики с уменьшительно-ласкательной окраской, крайняя малочисленность специальных ласкательных обращений в сфере семейного и интимного общения. Видимо, все это явления одного порядка, отражающие общую тенденцию к непрямому выражению эмоций.

Важнейшей функцией речи башкир является обеспечение благоприятных, гармоничных социальных отношений. Типичные черты повседневного личного общения – повышенная вежливость и доброжелательность, смягченная тональность. Это обеспечивается целым комплексом языковых и паралингвистических средств, включающих этикет, средства вежливости и пр.

В частности, система речевого этикета развита в башкирском языке весьма высоко и отличается строгой регламентированностью. В ее составе выделяются сферы публично-официальной и повседневно-обиходной речи. Важной отличительной чертой этикета повседневной речи является так называемое активное слушание – подчеркнутое проявление заинтересованности в разговоре и непрерывное стимулирование речи собеседника особыми речевыми контактоустнавливающими элементами, как *йә, вәт, кара әле, куйсы, кит әле, шулаймы* и т.д. Очевидно, что это в определенной степени связано с традициями непосредственного общения, исключая постоянный зрительный контакт.

Выражение вежливости в повседневной коммуникации обеспечивается наряду со специальными средствами также особыми средствами смягчения тональности речи – лексико-грамматическими модераторами, такими, как высокочастотные семантически полуопусташенные формулы извинения и благодарности (*гәфу ит, гәйеплемен; рәхмәт, рәхмәт төшкөрө* и т.д.), ряд наречий (*әз генә, сак кына* и т.д.), частиц (*Каршы барып ала алмашһың микән*), различные модальные синтаксические конструкции оформления фразы типа *ярар, әйтерлек, мөмкин* и т.д. Важную роль в этом играют интонационно-просодические средства.

Одним из активных приемов создания благоприятных отношений и снятия напряженности в повседневной коммуникации является использование юмора, легкие, непритязательные обиходные шутки. Зачастую юмор используется ради оживления беседы, строящийся на игре ума и слова, самовыражения и т.п. Подшучивания приемлемы между равными по статусу, а среди неравных позволено только старшим подшучивать над младшими.

В повседневной неофициальной сфере общения башкир наблюдается использование невербального канала коммуникации, особенно жестикуляции и мимики, “...помогая передавать и распознавать эмоциональное состояние человека во время разговора, дополнять речь, подчеркивая и выделяя отдельные слова и фразы” [1. 125]. В то же время к чрезмерному употреблению жестов и мимики башкиры относятся с иронией: “Укыған-укыған инде, кулын һелтәп һөйләй” (Сразу видно, человек ученый, рассказывая, размахивает руками). По мнению Р.Р. Баязитовой, это явление – влияние ислама [1. 125].

Одной из характерных национально-культурных особенностей устной ком-

муникации башкир является дифференциация речи по поло-возрастной принадлежности субъекта. Ошибочно было бы считать мужскую и женскую речь сугубо разговорными явлениями. Так, ряд типично женских интонаций употребляется в нейтрально-вежливом общении; некоторые элементы женской речи встречаются в официальном эпистолярном жанре и пр. В то же время специфика данных речевых разновидностей наиболее полно проявляется именно в разговорном стиле, отличающемся высокой степенью активности субъективно-личного плана.

Сопоставление особенностей организации мужской и женской речи обнаруживает такие типичные черты женской речи, как выраженная эмоциональность, нередко в ущерб логически-информативному плану. С этим связаны значительная свобода и небрежность речевого оформления, неровное построение высказывания, в том числе самоперебивов и поправок; повторы и инверсия, высокая частотность различных семантически опустошенных слов и конструкций и пр. На этом фоне мужская речь предстает более упорядоченной и последовательной, рассудочно-лаконичной.

Речевые разновидности не исчерпываются собственно языковыми рамками, а охватывают также невербальные средства. Наблюдения показывают, в повседневном общении имеет место значительная дифференцированность обиходно-бытовых невербальных средств по поло-возрастному принципу (мужские, женские и подростково-молодежные).

Башкирский разговорный дискурс тесно связан со спецификой межличностной коммуникации, во многом определяемой чертами национальной культуры, социальных отношений, психологии.

Список использованных источников:

1. Бабаханова Л.Т. Ситуативные модели национальной культуры в речевом общении народов Востока // Языки, духовная культура и история тюрков: традиции и современность. Т. 1. Труды международной конференции в 3-х томах. – Казань, 1992. – С. 29-32.
2. Баязитова Р.Р. Традиционный семейный этикет башкир. – Уфа: Изд-во БГПУ, 2007. – С. 105 - 131.
3. Национально-культурная специфика речевого общения народов СССР. – М., 1982. – С. 50-54.

БАШКОРТ ТЕЛЕ ДӘРЕСТӘРЕНДӘ УКЫУСЫЛАРЗЫ ИЖАДИ ШӘХЕС ИТЕП ТӘРБИӘЛӘУ

З.У. Хәмитова

М. Акмулла исемендәге БДПУ, Өфө, Рәсәй
khamitova_zilara@mail.ru

Аннотация: *Был мәкәләлә башкорт теле дәресендә ижади шәхес үстереүгә йүнәлтелгән проблема карала, алымдар күрһәтелә, миҫалдар килтерелә.*

Аскыс һүззәр: *башкорт теле, ижад, ижади шәхес, алым, фекер*

Башкорт теле – мәктәптә укыусының ижади һәләттәрен тәрбиәләүзе, уның телмәрен, һүз оҫталығын формалаштырыусы фән. Дәрестәрзә баланың һәләттәрен асыу һәм үстереү укытыу-тәрбиәүи процесының мөһим бер өлөшө булып тора.

Мәктәптәң төп бурысы - ысын шәхес тәрбиәләү. Ә укытыусының алдына куйылған төп бурысы: үз иленә, тыуған төйәгенә, уның тәбиғәтенә, туған халкына, уның рухи байлығына, туған теленә оло ихтирам һәм тәрән һөйөү тәрбиәләүзән тора. Укытыусы дәрескә инер алдынан уның көнүзәк мәсьәләһе булып түбәндәге һораузар тора: “Нисегерәк үткәрһәм кызыклырак булыр?”, “Ниндәй алымдар кулланһам, ялкыткыс булмаҫ?”, “Ниндәй күләмдә һәм нисек өйрәтергә?” Ошо һораузарға яуап эзләп уйланаһың, өйрәнәһең, укыйһың. Заман бер урында тормай, балаларзың аң-кимәлә лә йылдан-йыл үсешә, үзгәрә.

Бала мәктәптә белем генә үзләштермәй, ә шәхес буларак та үсешә. Уны белемле, талантлы, рухлы шәхес итеп үстереү, тәбиғәттән бирелгән ижади һәләтен асыу – еңел эш түгел, ул күп яклы, оҙайлы, эзмә – эзлекле хезмәт. Туған тел дәре-стәрен укытыу, укытыусынан яңы ижади караш, төрлө яңы алымдар, дәресте заманса, кызыклы итеп ойоштороузы, үзебез өстөндә бер туктауһыз ижади һәм ентекле эшләүзе, заман менән бергә атлаузы талап итә.

Дәрес – укытыусының ижади оҫталығы. «Дәрес - кызыкһыныусанлык һәм әхлаки инаныузар факелын токандырыусы оскон», - тип язған В. А. Сухомлинский. Шул оскондо токандырыу өсөн, бөгөнгө укытыусы төрлө яклап та үсешкән, заман менән бергә атлаусы, яңынан – яңы алымдар, информатион технологияларзы кулланыусы шәхес булырға тейеш.

Педагогтар һәм психологтар М.С. Скаткин, Г.И. Щукин, Ә.З. Рәхимовтар фекеренсә, ижади фекерзе, һәләтте һәр балала үстерергә мөмкин. Ә нимә һуң ул ижад? Башкорт теленәң аңлатмалы һүзлегендә «Ижад» һүзе түбәндәгесә аңлатыла:

- 1) фән һәм культура байлыктарын тыузырыу өлкәһендәге эшмәкәрлек;
- 2) шул эшмәкәрлектәң һөзөмтәһе. Ә ижади эш – ижад нигезендә барлыкка килгән әсәр. Беззеңсә, ижад – ул шәхестәң, фекерзең даими үсешә, ниндәйзер

яңылыкты якшырак белергә теләп, күберәк һәм тизерәк эшләргә ынтылыш ул. Ижади эшмәкәрлектә кеше үсешә, тәҗрибә туплай, тәбиғи һәләттәрен аса, кызыкһынызуарын һәм ихтыяждарын кәнәғәтләндерә. Ижади шәхес – ул милли ғорурлык һәм илдең ысын байлығы. Бөтә йәшәйешкә, тормошка ижади караш булганда ғына кешенең бөтә һәйбәт сифаттары үзенән – үзе үсешә ала.

Профессор Ә.З. Рәхимов раслауынса, ижад – кеше мейененең ябай тәбиғи функцияһы. Кеше баланы укуытканда ла, аш-һыу әзерләгәндә лә, әйбер һатканда ла ижад итә белергә тейеш. Ижад – ул эшмәкәрлек төрө түгел, ә уның бер стиле. Бер үк кеше үзенең ижади һәләтен төрлө эштә күрһәтә ала. Мәсәлән, кеше талантлы ғалим, бына тигән оратор, оҫта ойоштороусы булырға мөмкин. Шуға күрә укуытыусының төп бурысы – һәр балала ижади һәләтте күреп, уны үстөрергә тырышыу.

Ижади шәхес үстөрөүзә иншалар зур роль уйнай. Инша темаһы – язма эштә яуап бирәһе һорау, асыклайһы, хәл итәһе мәсьәлә. Шуға күрә тема һайлап алғас та, нимә тураһында язасакты күз алдына килтерөү мөһим. Иншаның төп фекере – куйған һорауға яуап.

Инша языуың механизмы: һүззәр, һүззәрзән һүзбәйләнештәр, һүзбәйләнештәрзән һөйләмдәр, һөйләмдәрзән текст. Был эш инша язырға өйрәтөүзә зур ярзам.

Инша язырға өйрәткәндә, укуысылар яйлап төрлө баскыстар аша үткәрелә. Тәҗрибә күрһәткәнсә, V класта ла, башланғыс кластарзағы кеүек, инша хикәй-әләү рәүешендә языузан башлана. Был осорза балаларзың иншаларында күренештәрзе, нәмәләрзе һүрәтләү бер нисә һөйләм менән генә сикләнергә мөмкин. Быны асығырак күз алдына килтерөү өсөн «Яззың бер көнөндә» темаһына язылған иншаны килтерәбез.

Бөгөн көн салт аяз. Кояш кыззыра. Шулай за төһьяктан һалкынса ел иҫеп тора. Тирә-як йәм-йәшел үләнгә күмелгән. Баксаларзан хуш еҫ аңкып тора. Ағас япрактары һөйләшкән һымак шыбырлашалар.

Турғайзар һәм сыйырсыктар һайрамай, сөнки улар бала сығарғандар, балаларына ем эзләйзәр. Башка коштар ағастарза үззәренең язгы йырын йырлайзар.

Ауылда кешеләр картуф, кыяр сәсә. Кайһылары басуға эшкә ашыға. Ишек алдында тауыктар кыткылдай, каззар қаңылдаша.

Ана, тау башынан көтөү китеп бара. Арттан көтөүсенең сыбырткы тауышы ишетелеп тора.

Эй, матур за һуң май айзарында!

Иншала күренеүенсә, укуысы, үзе һүрәтләгән күренешкә баһа биреп, «Эй, матур за һуң май айзарында!» тигән һығымта яһап куя.

Һуңынан укуысылар эштәрендә күренештәрзең, айырым кешеләрзең эш-кылыктарының сәбәптәрен асыклайзар, уларға үз мөнәсәбәтен белдерәләр.

Язырға әзерләнгәндә үк укуытыусы иншаларға фекерләү элементтары индереүзән кәрәклеген аңлата, балаларға унда һөйләнелгән хәл-вакиғаға баһа бирергә ярзамлашып, стилистик яктан сағыштырыузар, төрлө синтаксик конструкцияларзы төзөргә ярзамлаша. Максатлы алып барылған ошондай эштәр һөзөмтәһендә

укуусылар иншала теге йәки был хәл-вакифа тураһында һөйләү менән бергә, бәйләнешле телмәрзең мөһим үзенсәлектәрен үзләштерәләр. Ғөмүмән алғанда, укуусылар белем һәм фекерзәрен яйлап формаһы, йекмәткеһе буйынса катмарлана барған бәйләнешле текста баһа бирә алырға өйрәнәләр.

Ижади, ирекле темаға язылған иншалар укуусының шәхси күзәтеүенә нигезләнә. Балалар тормошо бындай иншалар өсөн зур материл бирә. Улар баланы күзәтеүсән, иғтибарлы булырға, ишетергә - тыңларға, уйланырға, уратып алған донъяны һәм кешеләрзе аңларға, хыялланырға өйрәтә.

Изложение – катмарлы, ижади кес һалыузы талап иткән күнегеүзәрзең бер төрө. Бала үзе белгән, күргән, ишеткән, башка сығанактарзан алған информацияны тема эсенә индереп, дөйөмләштереп, эзмә-эзлекле итеп бирә. Бала үзе яраткан вакифа, күренеште, уға карата тыуған уй-фекерен башкаларға еткерергә тырыша. Изложение баланы үз аллы фекер йөрөтөргә, ижади зшләргә мәжбүр итә, баланын, оператив фекер йөрөтөү һәләтен үстерә, донъяны танып белеү процесын активлаштыра, һөйләү һәм язма телмәрен шымарта.

Изложение язырға өйрәтеү мәктәптең бөтә кластарында ла телдән һәм язма, коллектив һәм индивидуаль рәүештә алып барыла. Телдән ул, нигеззә, башланғыс мәктәптең түбән кластарында үткәрелә һәм язма изложение язырға әзерлек басқысын тәшкил итә.

Бынан тыш, был төр язма эшкә өйрәтеү күнекмәһен барлыкка килтергәндә, әзер өлгөләр күрһәтеп язғанда, укуусылар өсөн, бер яктан, укылған әзәби әсәрзәр, фәнни-популяр мәкәләләр, икенсе яктан, балалар үззәре язған якшы изложениелар үрнәк булып хезмәт итә. Художестволы әсәрзе укуузы изложение язырға өйрәтеү максатында ла файзаланырға кәрәк.

Ижади изложениеларзы М.А. Рыбакова иң катмарлы бәйләнешле телмәр төренә индереп, изложениенан иншаға күсеү формаһы тип атаны. Был төр язма эш шактай ауыр, ләкин ул — укуусыларзы мауықтыра торған төрзәрзең береһе. Уның нигезендә укуусының тормош тәжрибәһе, ысынбарлыкты ишетеп, укып белеүе, күзәтеү һөзөмтәһендә барлыкка килгән күзаллауы, уйы, хыялы ята. Ижади изложениеларға үзгәртелгән план буйынса языу, башланғыска таянып, текстың заманын, затын үзгәртеү төрзәре инә.

Ижади эшмәкәрлекте үстереүзә киң кулланылған эш төрө – уйындар. Уларзын төрлө төрзәре кулланыла, беззеңсә, балаларзын ижади һәләттәрен формалаштырыуза катнаш (ролле, дидактик һ.б.) уйын күнекмәләрен кулланып була.

Мәсәлән, тәүге этапта балаларзы ижади эшмәкәрлеккә йәлеп итергә кәрәк. Был максатта 5-се класта түбәндәге уйындар кулланып була.

“Һөнәр” темаһын үткәндә киләһе уйынды тәкдим итергә була. “Был кем?” Бер бала сыға һәм һәр һөнәрзең үзенсәлегенә кағылышлы һүззәр, һөйләмдәр әйтә, балалар ниндәй һөнәр тураһында һүз барыуын әйтергә тейештәр. Мәсәлән:

- Бөгөн менюла аш, сәй, икмәк бар. (ашнаксы)
- Бөгөн дәрестә “а” өн-хәрефен үтәбез! (укытыусы)
- Һеззе ниндәй урамға алып барырға? (такси хезмәткәре)

Мәсәлән, өндө өйрәнгәндә тәкдим ителгән күнегеүзәр: Фонетик, орфоэпик һәм артикуляцион күнегеүзәр.

Укытыусы хәрәф диктанты яззыра. Бер бала тактаға сыға.

Мәсәлән: [л], [ө], [у], [к], [ү], [д], [ә].

Ошо хәрәфтәрзән һүззәр төзөү (көл, күл, күлдәк, өкө).

Шулай итеп, ижади шәхес үстереүзең диапазоны киң. Шунуң өсөн бөгөнгө укытыусыға алдыңғы педагогик тәжрибәне өйрәнөп, яңы технологиялар кулланып, уны көндәлек эштә файзаланып, профессиональ яктан үсешөп, ата – әсәләр менән якында булып кына якшы һөзөмтәләргә, матур күрһәткестәргә өлгәшергә мөмкин.

Әзәбиәт:

1. Азнағолов Р.Ф. Укыусыларзың языу телмәрен үстереү//Башкортостан укытыусыһы. – 2009. – №3. – 11-15-се биттәр.
2. Аслаев Т.Х., Хажин В.И. Башланғыс мәктәп укыусыларын инша язырға өйрәтөү. - Өфө, 1978. – 182 бит.
3. Баһауетдинова М.И., Баһауетдинов Н.М., Йәғәфәрова Г.Н. Интеллектуаль уйындар/Методик кулланма.-Өфө:Китап, 2011. – 254 бит.
4. Инша языу серзәре: укытыу-методик кулланма / Төзөүселәре: М. И. Баһауетдинова, Г. Н. Йәғәфәрова. – Өфө: Китап, 2004. – 296 бит.
5. Тикеев Д.С. Башкорт теле дәрестәрөндә укыусыларға белем һәм тәрбиә бирөү: укытыусылар һәм студенттар өсөн кулланма. - Өфө, 2008. – 152 бит.
6. Хөснөтдинова Р.Я. Публицистик жанрзағы иншалар. – Өфө. БДУ, 2005. – 280 бит.

ӘӨЖ: 82 /574/

Ә.КЕКІЛБАЙ ТІЛІНДЕ ДӘСТҮРЛІ МЕТАФОРЛАРДЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Ғ. Қ. Хасанов

*М. Өтемисов атындағы БҚУ, Орал, Қазақстан
Hasan.gabit@mail.ru*

Аннотация: Бұл мақалада қазақ әдебиетінің классигі Әбіш Кекілбай поэзиясындағы дәстүрлі метафоралардың қолданылу ерекшеліктері қарастырылады. Әбіш ақын әдебиет есігін поэзиямен ашқаны бәрімізге мәлім. Өмірден түйгендерін «Дүние гапыл» жыр жинағы ретінде өз халқына ұсынған болатын. Ақын осы бір өлең кітабында өз жанына жақын дәстүрлі метафораларды табиғат суреттерінен алады да, ұқсату және мағына ауысуының функционалды-семантика заңы бойынша метафораларды түйдегімен қолданады.

Түйінді сөздер: Әбіш ақын, дәстүрлі метафора, табиғат суреттері, мағыналық белгінің ауысуы, бейнелі қолдану.

Abstract: *This article deals with the peculiarities of the use of traditional metaphors in the poetry of the classic of Kazakh literature Abish Kekilbay. Everyone knows that the poet Abish opened the doors of literature with poetry. «The World of Hapil» was presented to his people as a collection of poems. In this book of poetry, the poet borrows close to him traditional metaphors from pictures of nature and hardly uses metaphors according to the functional-semantic law of similarity and transition of meaning.*

Keywords: *Akyn Abish, traditional metaphor, pictures of nature, transfer of meaning, figurative use.*

Метафора – тілдегі әмбебап құбылыстардың бірі. Ол тілдің аталымдық-когнитивтік сұранысын өтеуші болып табылады. Аталым жасауда метафора белсенді, өйткені жаңа атаулар тілдегі дайын таңбалардың ассоциациялары арқылы жасалады. Метафоралардың жасалуына адамның ұқсата білу және ассоциациялы ойлай білу қабілеті себепші болады.

Профессор Б. Сағындықұлы: «метафора адамның ойлауымен, әсіресе, көркем ойлауымен тікелей байланысты. Сондықтан олар барлық стильде, барлық жанрда жалпылама кездесе бермейді. Көбіне поэзияда жиі ұшырасады. Ақындар мен жазушылардың, танымал қаламгерлердің шығармаларында кездесетін әсерлі сөз өрнектерін поэтикалық метафора деп атайды. Демек, тілдік метафораны жасауға бүкіл халық қатысса, поэтикалық метафораны көркем әдебиет қайраткерлері, қоғамдық ақпарат қызметкерлері қалыптастырады», – деп жазады [1: 33]. Метафора жасалуы нысандардың ауысуына негіз болады.

Метафоралық ауысу мына жағдайларда жүзеге асады: 1) нысанды атауда 2) предикат қызметіндегі зат есімде 3) етістік пен предикат қызметіндегі етістік формаларында 4) сын есім мен үстеулерді қолдануда 5) генитивті тіркестерде 6) адвербиалды құрылымдарда 7) салыстырмалы құрылымдарда 8) тұрақты фразеологиялық тіркестерде. Метафораның әлем лингвистикасында зерттелуі ерте кезден басталған. Грек ойшылы Аристотель метафораға өзіндік ғылыми бағасын былай деп береді: «Метафора сөз мағынасының тектен түрге, түрден текке, немесе түрден түрге, я болмаса ұқсату негізінде өзгеруі» [2: 33].

Қазақ тіл білімінде метафораны алғаш жүйелі зерттеген Б. Хасановтың метафораға берген анықтамасындағы «қимыл ортақтығы» ұғымы денотаттық жағдай мәніне жуық келеді. «Метафора – заттар мен құбылыстардың бүтіндей, не бір ғана белгі; форма, қасиет пен қимыл ортақтығына орай, түр, түс, иіс, дыбыс ұқсастығына, құрамына, өз арақатысына қарай ауыстыру. Ал метафораны қолдану – көру, есту, сезу әсерлерінің кірігуі» [3: 18].

Метафоралы сөздердің анықталуының бір қыры – оның мағынасында жатса керек. Лексиколог-ғалым Ә. Болғанбайұлы жалпы сөз мағынасы туралы мынадай пікір айтады: «сөз мағынасының ішкі (лингвистикалық) өзгерістерінің бір себебі, жаңа сөз немесе жаңа мағына сөздік құрамға келіп қосылғанда, бұрыннан тілде бар сөздердің мағыналарымен өзара тығыз қарым-қатынасқа түсіп солармен синонимдік байланыста жұмсалады. Мұндай жағдайда байланыс екі жақты болуы мүмкін. Сөздік құрамға келіп қосылған жаңа сөз не жаңа мағына бұрыннан тілде өмір сүріп келе жатқан байырғы сөздер мен мағыналарға қандай әсері болса, бай-

ырғы сөздер мен байырғы мағыналардың жаңа сөздер мен жаңа мағыналарға да сондай әсер етуі ықтимал» [4:22].

Көрнекті қазақ ғалымы Б. Хасанов «Қазақ тілінде сөздердің метафоралы қолданылуы» атты монографиясында жалпы әлем тілдеріндегі метафораның сипатын жан-жақты қарастырып, ұлттық метафораның қалыптасуына үлкен үлес қосты. Ғалым метафора құбылысын ежелгі Греция мен Рим заманындағы зерттеу еңбектерінен белгілі екенін айта келе, мынадай анықтама берген: «Метафора екі зат пен құбылысты салыстырудың негізінде сөздің ауыс (мағынада) қолданылуы» [3:190].

Зерттеушінің пікірінше, кез келген жазушының шығармасында немесе авторы белгісіз халық туындыларында метафораның екі түрі кездеседі.

Профессор Б. Хасанов былай деп жазады: «Бірі – бүкіл халыққа түсінікті, тұрақты ауыс мағына алған, дәстүрлі қолданылып келе жатқан метафоралар, екіншісі – әлі жалпыхалықтық сипат ала қоймаған, жеке тұлғаның сөздік қорынан шыққан метафоралар. Олар көбіне әдебиетте қолданылатын және лингвистикадағы метафора деп ажыратылып, екеуі екі ғылымның нысаны ретінде қаралуда» [3:190].

Мысалы:

Одан да тыныш ішіп тапқаныңды,

Өлеңнің біл отына таптануды.

Үмітке жүкті дүние туар бір күн,

Айтар сол бұрқануды, аттануды (Дүние ғапыл. 50 б.).

Бұл өлең жолдарындағы үмітке жүкті дүние метафорасы автордың жеке қолданысы болып танылады. Ең алдымен, автордың сөйлемде өзек етіп алған «дүние» сөзінің мағынасына келсек, «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» *Дүние* ар. зат. 1. Өмір, тіршілік. 2. Зат, мүлік, жиһаз, нәрсе. 3. Әлем, жер жүзі, жиһан. 4. Табиғат, жаратылыс. 5. Табиғат пен қоғамдағы белгілі ортадағы өмір сүретіндердің тобы, жиынтығы. 6. Ауыс. Белгілі сөздермен қосылып, мол, көп деген ұғымды білдіреді (ҚТС., 204 б.).

Бұл сөйлемде дүние сөзін қаламгер «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» берілген бірінші өмір, тіршілік мағынасында қолданып тұр. Яғни өмірдің, тіршіліктің жақсылықтың нышанын күтуде екенін, үлкен үміттің бар екенін, болашақтың бейнесін автор өзіндік сөздік қорымен оқырманға жеткізіп отыр. Мұндағы *үмітке жүкті дүние* қолданысы ұқсастық ұғымдардың бір-біріне қатыстылығынан туындаған метафора.

Соңғы жылдарда зерттеушілер тіл білімінде метафораны ойлаумен, таныммен, философиямен, психологиямен, поэтикамен (көркем әдебиетімен) шешендікпен, лингвистиканың түрлі салаларымен байланыстырып, түрлі қырынан зерделеп келеді. Бұдан метафораның тек тілге ғана емес, адам ойлауымен байланысты басқа құбылыстарға тән екендігін, оның қолданылу шеңберінің кеңдігін көруге болады.

Жалпы алғанда, тілдік метафоралар – туынды сөздерде метафоралық қаси-

еттердің күңгірттеніп, соның нәтижесінде жаңа лексемалардың пайда болуынан да туады. Метафора аталым тұрғысынан бейнелілік қасиетінен өтіп, тек ұғымға атау беру қызметіне көшеді. Аталым жасаудағы метафораның басқа поэтикалық, яғни көркемдік, бейнелілік метафорадан негізгі ерекшелігі де осында. Күрделі атауларда метафораның жұмсалуды, сөз мағыналарының ауысуы немесе келтірілді мағынада қолданылуы түрлі ауыс мағынаның көзі, өзегі болып табылады. Күрделі атаулардағы метафораның басты ерекшелігі – мағынаның екі жақты болуында.

Метафора заттық және құбылыстық ұғымдарға атау беру үшін қызмет атқарады. Бір заттың бойындағы белгіні, қасиетті екінші атаудың бойынан іздеу – ұқсату жалпы метафораның басты шарты: ол – ұқсату, салыстыру, сол ұқсату арқылы мағына жаңадан қалыптасып, келесі күрделі атау жасалып, басқа сөз таптарына ауысып отырады.

Метафоралы жасалған аталымдардың бейнелілігі олардың ішкі мағыналық құрылымынан көрінеді. Тілде жиі қолданылуынан олардың бейнелілігі, яғни ішкі мағыналық құрылымы өзінің алғашқы айқын сипатынан алшақтай бастайды. Ішкі мағыналық құрылымның осы сипатына қарай метафораларды В.П. Москвин төмендегідей жіктейді: «1) образные метафоры, которые в полной мере сохраняют двуплановость содержания и, соответственно, свою внутреннюю форму; 2) стертые метафоры, находящиеся в процессе утраты такой двуплановости; их внутренняя форма ощущается уже не всеми носителями языка; 3) мертвые (лексические, лексикализованные, сухие, угасшие, окаменевшие) метафоры, в процессе использования утратившие свою внутреннюю форму и соответственно, двуплановость содержания» [5:6]. Осы жіктемеден байқағанымыздай, метафоралардың түрлері олардың бейнелілігіне байланысты. Бейнелілік метафоралардың қолданылым сипатынан көрінеді. Олардың ішкі мағыналық құрылымындағы бейненің солғын тартуы метафораның да солуына әкеледі. Адам ойлау қабілетінде метафоралану, яғни әр заттың сипатын өзге затпен салыстыру, сол арқылы жаңа ұғымның қалыптасуы ойлаудың негізгі үрдісі болып табылады. Сондықтан адам ойының бейнелі көрінісі ретінде атаулар, оның ішінде көптеген сөзқосым атауларының да метафоралы ойлаудың жемісі ретінде қабылдануы орынды.

Метафоралы жасалған аталымдардың ішкі мағыналық құрылымы бейнелілігімен ерекшелінеді. Бейнелілік категориялық ауысулар нәтижесінде пайда болады.

В.Н.Телия метафораның қолданымдық сипатына қарай: 1) идентификациялаушы – құбылыстар мен заттарға атау болу мақсатына қарай туындаған; 2) когнитивті – дерексіз ұғымдарды жасаушы метафоралар; 3) бағалаушылық – деректі, дерексіз нысандарды бағалаудан туындаған метафоралар; 4) экспрессиялық-бағалаушылық метафоралар – жасалуында эмоциялық мағына басым көрінуші метафоралар деп жіктейді [6:28]. Идентификациялаушы метафораларда «атаулар таза ұқсастыққа негізделіп, сананы нысандардың қызмет, түр сияқты белгілерінің ұқсастығына бағыттайды».

Ә.Кекілбайұлының басты тілдік басымдығы оның қазақ этномәдени лексикасын өте шебер меңгергендігінде жатыр. Көрнекті халық жазушысы, қара сөздің хас шебері Ә.Кекілбайұлы шығармаларының өз оқырмандарын өзіне баурап алып кететін ұтқыр тұсы – бұрынғы ұмыт қалған, жадымыздан өшкен сөздерді жаңа кейіпте, жаңа бір өзгеше мәнде өзімізге қайта ұсынуы.

Ә.Кекілбаев тілінің осы тектес қасиеттерін академик М. Серғалиев, профессорлар Б. Шалабай, Х.Кәрімов т.т. көптеген зерттеушілер көрсетеді. Көрнекті жазушы Ә. Кекілбай тілінің ерекшелігін тілдік тұрғыдан алғаш зерттеген С.Ғұбайдүллин былай деп жазады: «Алдыменен қазіргі кезеңдегі жазушы шығармаларының лексикасына қандай айқындама тұрғысынан келу мәселесі қозғалады. Тіліміздің лексикалық қабаты қалың болғанымен, оның тереңіне бойлап, керегін ала білу – кез келген қаламгерден табыла бермейтін қасиет. Ә. Кекілбаевты өзге жазушылардан ерекшелендіретін белгінің бірі – қазақ тілі байлығын молынан игерумен бірге, батыл және оқиға өрісіне сай үйлесімді қолдана білетіні» [7:7]. Жалпы, қазақ классигі Ә.Кекілбайұлының сүйіп жазатын тақырыптары ел тарихы, аңыз-әңгімелер, насихат сөздер, белгілі қазақ тұлғалары, жер тарихы туралы болып келеді. Оның бұл қасиеттері алғашқы және соңғы жылдары жазған поэзиясынан үнемі көрініп отырады.

Ғалымдардың пайымдауынша, адамзат атаулы ойлау қабілетінің арқасында метафораларды күннен күнге жандандырады. Егер метафораны мағына ойыны ретінде қарастырсақ, ол (метафора) белгілі бір мағынаның көмегімен оған арналмаған басқа мағынаны жеткізеді. Бұл айтылған қасиет метафораның бір құбылыс арқылы басқа мағына білдіруі – адамның ассоциативті ойлауына негізделеді.

Адам баласы өзіне қажетті материалдық игіліктердің уақыт озған сайын небір жаңа түрлерін, жаңа үлгілерін өндіріп, бірден-бірге жетілдіріп, дамытып отырады. Сонда неғұрлым жетілген зат пен бастапқы қарапайым заттың арасында қызмет бірлігі, белгілі бір жұмысты атқару жағынан ортақтық болуы мүмкін. Мұндай жағдайда бұл екеуінің бір атаумен атала беруі – заңды нәрсе.

Тіліміздегі жаңа сөздердің, бар сөздердің мағыналарының кеңеюін, қолдану өрісінің әртараптануын қажеттіліктерінен туған өзгерістер деп санаймыз. Тілде жаңа сөз, жаңа мағына жоқтан бар болмайды, оның пайда болуына тілдегі бар сөздік материал негіз болады. Бұл тұста негізгі сөздік қорға кіретін сөздер айрықша орын алады. Сөз жасауда, сөздік қорды байытуда мағына өзгерушілігі жетекші орын алады. Жаңа мағына жасау тілдегі бар материалдардың негізінде болса да, екінші жағынан, сол жаңа мағынаны көрсету мұқтажы сол сөздің мағынасының дамуына, сол сөзден жаңа сөз жасауға себепкер болады.

Метафораның астарында жатқан комбинаторлы қатынас комбинаторлы семантиканың бірлігі, ал комбинаторлы семантика жеке толық мағыналы сөздердің күрделі номинативті бірліктерге біріккендегі себептерін білумен және күрделі бірліктің мағынасымен сөздердің компоненттерінің арасындағы арақатынасты ашумен айналысады. Метафораның бірінші сипатында семантикалық валенттілік комбинаторлы-синтагматикалық қатынастың басты бөлігі ретінде мағына-

ның ауысуына негіз болады. Лексикалық мағына комбинаторно-семантикалық механизм арқылы заттық-логикалық қатынаспен сәйкесті түрде ауысады да, лексикалық синтагматиканың ауысудағы көрінісінде ерекше ауыс мағынаға ие болады. Лексикалық синтагматиканың бұл жағдайында бір басты, көбіне, денотаттық және сигнификаттық макросема ауысады. Бұл дәстүрлі метафоралардың тілдегі көрінісінде екі лексеманың синтагмалық байланысы айқын білінеді. Профессор Б. Хасановтан мысал алсақ, бұл ерекшелік етістіктің «есік» сөзімен семантикалық валенттілікке түсуінде байқалады: «Есік» сөзі метафоралық тіркесте жиі қолданылады екен. Оны Абай поэзиясынан бері қарай алып шолып өтелік:

Туғанда *дүние есігін* ашады өлең...(Абай, 1, 69 б.)

...Жаңа жыл кеп *заманның* ашты айқара *есігін* («Л.Ж.», 1 январь 1969 жыл)

Елімнің есігінен иттер қуған

Сорлының сүйреген ел басын төрге (І.Ж., 489 б.) [3:21]. Бұнда *дүние есігін ашу, заманның есігін айқару, елімнің есігінен қуу* метафоралары етістіктің семантикалық валенттілігіне құрылған. Дәстүрлі метафоралар етістіктен көп жасала бермейді, дегенмен де Әбіш өлеңдерінде бұндай метафоралар кездесіп отырады. Мысалы:

Аспанның кіндігінен тұртіп тұрған

Асқар шың асқақтаған менің басым.

Күз болса күнде ертемен бүркіп тұрған

Мөлдір шық мөлтеңдеген менің жасым (Дүние ғапыл, 60 б.).

Етістіктің метафоралану кезінде комбинаторлы-синтагмалық қатынастың екінші сипатының негізінде екі ситуацияның метафоралық процесте әртүрлі себептерге байланысты сәйкес келмеуі жатады. Ал әртүрлі себептерге ситуацияны жасаушы мүшелердің саны, коннотаттық макросеманың араласуы, ұлттық символдық бейнелердің өзіндік қолтаңбасы т.т. жатады. Бұл топтағы метафораларға жекелік бағалауыштық компоненті бар лексикалық синтагматикасы эмотивтілікке құрылған метафоралар жатады. Көрнекті ғалым Қ. Өмірәлиев те дәстүрлі қағиданы ұстанады: «Әдеби және тілдік тұрғыдан біріктіріп қарасақ, метафораның екі түрі бар деуге болады: бірі – белгілі бір шешеннің сөз саптауынан болған индивидуалдық метафора, екіншісі – халықтық сипат алған дәстүрлі метафоралар» [8:136]. Осындағы жекелік метафора комбинаторлы-синтагмалық қатынас арқылы анық байқалады. Махамбет поэзиясы тілін зерттеген ғалым Қ. Өмірәлиевтің ақын тілінен келтірген метафоралары ұлттық символдық бейнелерге негізделген. Ол өз монографиясында Махамбет ақын тілін зерттей келе былай деп көрсетеді: «Махамбет геройы, біріншіден, «құсқа» баланады: *мен қарақұстан туған қалықпан, таудан мұнартып ұшқан тарланым, айрылған бір аққу болдым халықтан соң, тауда ойнаған қарт марал*; екіншіден, «ағашқа» баланады: *түбін қазған мен бәйтерек, боз ағаштан биік мен едім, бұлтқа жетпей шарт сынбан*, үшіншіден, «бұлтқа» баланады: *мен келелі қара бұлтпын, келе жаумамай ашылман*; төртіншіден, қазақтың көшпелі тұрмысының тірегі «нар түйеге» баланады: *қайыспас қара нар-ды деп*; т.т.» [8:220-221]. Осындағы *туған қалықпан, мұнартып*

ұшқан тарланым, айрылған бір аққу, ойнаған қарт марал, түбін қазған бәйтерек, бұлтқа жетпей шарт сынбан, қара бұлтпын жаумамай ашылман, қайыспас қара нар метафораларындағы етістіктің семантикалық валенттілігін бұзсақ, метафораның ұлттық мәдени эмотивті сипатқа ие күші көмескіленеді. Мыс: *дүниеге келген қалықпан, қарайып ұшқан тарлан, ажыраған аққу, жүгірген марал, шіріген бәйтерек, жетпей жайлап сынбан, бұлтпын жаумамай кетпеген, бүгілген қара нар* (Махамбет жырау). Метафорадағы эмотивтіліктің нашарлауы комбинаторлы-синтагмалық қатынасты құраушы етістіктің ауысуына қатысты болады. Профессор Б. Хасановтан тағы бір мысал алайық:

«Мен – қарағай, сен – терек,

Төгер едік көк өрік

Амал қанша, не керек,

Араға шықты тікенек (І.Ж.,1, 521 б.) [3:96]. Осындағы семантикалық валенттілікке ие «шықты» етістігін ауыстыралық; *араға қаулады тікенек, өсті тікенек, түсті тікенек, орналасты тікенек* т.т. Бұл мысалдарда комбинаторлы-синтагмалық қатынас болғанымен, эмотивті валенттілік көрінбейді. Бұл топтағы метафораларға халықтық сипаттағы метафораларда жатады, себебі ұлттық мәдени фактор комбинаторлы-синтагмалық қатынасқа негіз болады. Мысалы, Әбіш ақын былай деп жазады:

Мезгіл, мені көрген жоқсың мезі қып,

Тәй-тәйіңе келем еріп, мен - бөбек,

Аулақ, аулақ, қалжыратқан ез үміт,

Жанымды тек жақсы күндер емдемек (Дүние ғапыл, 47 б.).

Сөз мағынасындағы сигнификативті жағдайдың өзектеніп, денотаттық макросеманың көшуі ұлттық нақышқа сай жүргенде метафоралық ауысу деп атауға келетіндей айқын комбинаторика көрінеді. Академик Р.Ғ. Сыздық Дулат ақынның тіліндегі осыған жуық ерекшелікті сөз етеді: «Оның *Дүние – жемтік, мен – төбет, Соны бақпай не бақтым* дегені жасалу қалыбы (моделі) жағынан бұрынғыша: шендестірілетіндердің бір қарсы тұсы (полюсі) – табиғат, екіншісі – ғалам, тіршілік, дүние, ал мағынасы, одан туатын ассоциация тың: бұрын дүниені жемтікке, адамды төбетке теңеп, ақындықты жемтік аңдыған иттің тіршілігіне балау болмаған дүние» [9:189]. *Төбет болып жемтік бағу* дегендегі, *бағу* етістігін *күзету* сөзімен ауыстырса да, лексикалық синтагматика жойылмайды, себебі ит – күзету тілімізде бұрыннан бар синтагмалық байланыс. Бұл метафорада қалыпты денотаттық жағдайдан туындаған коннотаттық бағалауыш сема *төбет болып бағу* синтагмалық қатынасымен беріліп тұр, себебі тіліміздегі ит сөзінде жағымсыз айырушы сема тұрақтылып қалған. Қазақ халқының ұлттық ділі мен ұлттық сипаты туралы профессор Б. Хасанов мынадай: «Әрбір тілдің өзіне тән метафораларын анық байқау үшін белгілі бір образдың әр халықта метафоралы жұмсалуын салыстырып көру керек. Қазақтың ұнататыны – *қара көз*, оны кейде «бота көз», кейде *қарақаттай*» деп салыстырады. Ал орыс халқының жақсы көретіні – *көк көз* (синие глаза). Қазақ шешендерінің сөз саптауында «көз»

сөзімен мынадай тіркестер жасалған: «*бота көз, құралай көз, қаршыға көз, қой көз, тана көз, отты көз, бадана көз, айна көз, дұшпан көз т.б.*» деп пікір білдіреді [3:107].

Ақын Ә.Кекілбайұлы тілін зерттеген арнайы тілдік тұрғыдан зерттеген А.Б. Бейсенбай метафораларды семантикалық окказионализмдер көлемінде қарастырады. Оның пікірін толық берелік: «Семантикалық окказионализмдер – тіліміздегі мағынасы жағынан бір-бірімен қабыспайтын қалыпты сөзден мәнмәтінде жаңа мағынаға ие болған қолданыстар.

Семантикалық окказионализмдердің мынадай өзіндік ерекшелік сипатын атап көрсетуімізге болады:

семантикалық окказионализмдер құрамындағы сөздердің бастапқы лексикалық мағынасы мүлдем жойылып кетпейді;

семантикалық окказионализмдер дайын тілдік бірлік ретінде қолданылмайды;

семантикалық окказионализмдер мәтін ішінде ғана байланысқа түсіп, өзіндік мағынаға ие болып қолданылады;

семантикалық окказионализмдер жеке автордың таным түсінігімен пайда болады.

Сонымен, семантикалық окказионализмдер жеке автордың шығармашылығында пайда болып, әр ақын не жазушының өзіндік жазу мәнерін танытатын қолданыстар.

Ә.Кекілбаев шығармаларында кездесетін, өзіндік қолтаңбасын танытатын семантикалық окказионализмдерді былай топтастыруға болады.

1. Окказионал метафора;
2. Окказионал метонимия;
3. Окказионал эпитет» [10:38-39].

Әбіш ақыннан сын есімдері бар тағы бір мысал алайық:

*«Қайдағы қайда жоқтан дау шығын жүр,
Қайраны бұл ағаңның таусылып жүр.
Қаймана «ағайын» да қасқыр болып,
Қапталдан қармай шауып қаусырып жүр.*

Көбейді көксейтіндер ызы-қиқы,

Көбінің көкірегі қиқы- жиқы.

Көбік у көміп алған көмейлерін,

Соны айтсаң – ой қысырап, бұзылды ұйқы.

Алаш жоқ ақыл табар алқаласып.

Жатқаны жаға жыртып жанталасып.

Кез келген құжасқ ертіп қутыңдасты

Болмай-ақ бес бересі, алты аласы

Бұлқынып бұнша гасыр бұғалықта

Әлі күн шыға алмаған бұлалықтан,

Бұралқы ой, бұзық сөзге бой алдырып,

Шырқ бұзса – шырқырарын ұға алып па?! 1998 жыл» (Дүние ғапыл, 1456.).

Ақын бұл өлеңінде алаш, ағайын, қужақ, бұралқы ой, бұзық сөз сияқты метафораларды қолдану арқылы өзінің елін, халқын күні-түні ойлайтынын танытады. Ә. Кекілбайдың бұл өлеңі Абайдың «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» өлеңімен үндес жатыр. Арада 100-дің үстіне тарта жыл өтсе де қоғам қайраткері ретінде емес, қазағымның асыл ұлы ретінде Ә.Кекілбай өз ұлтының болашағын ойлап жыр толғатады, яғни ақынша айтқанда, көбік у көміп алған көмейлерін, соны айтсаң – ой қысырап, бұзылды ұйқы. Тағы бір мысал:

Махаббат деген – ақырет,

Тыңдата ма бірақ қыз.

Бәйгеден жүрек аты кеп,

Қызығын көрдік бір – ақ күз.

Мен өкінбей қайтейін... (Дүние ғапыл, 43 б.).

Сонда метафора ақпарат берудің ауысқан, өзгеше түрі болған соң, комбинаторлы қатынасқа түседі, осыған байланысты Д. Әлкебаева: «метафора автордың ақпарат беру қасиетінде лексика-семантикалық, семантикалық-стистикалық, коммуникативті-прагматикалық жағынан ерекшеленеді», – деп көрсетеді [11:119]. Мысалы:

«Бәйшешек ем махаббаттың қырында,

Дер шағымды өткізіп ап гүлдепін» (Дүние ғапыл, 30 б.).

Тағы бір мысал:

Қайран дүние - ай, қалай ғана дәт табам

Гүл райханды иіскемей аңқыған.

Тәнім құрсын сүңгімеген, батпаған

Кәусарына айдын көлдің шалқыған (Дүние ғапыл, 28 б.).

Әбіш тілінде дәстүрлі метафоралар жан-жануарлар атауларын береді де көптеп кездеседі, сондықтан олардың бәрін беруді жөн көрмедік. Мәселен:

«Жоқ, болмайды олардың ойлағаны

Тым ертерек еліріп тойлағаны.

Құрбанға айтар қошақан мен емеспін,

Төгілмесе, көрсетем, бойда қаным» (Дүние ғапыл, 81б.).

Метафоралық не окказионал қолданысқа негіз болған ұқсастық олардың белгілі бір жағдаятқа байланыстылығы деп білеміз. Метафораның тәсіл ретіндегі басты мақсаты заттар мен құбылыстарға атау беру болғандықтан, олардың жасалуында ұқсастық сезім мүшелерінің көмегімен жүзеге асады. Ойымыздың дәлелі ретінде ойшыл ақын Ә.Кекілбайдан тағы бір мысал келтіре кетейік.

Күткен күн келе қоймас сағынғанмен,

Шырпынбас бедеу дүние шабынғанмен

От боп еріт көкіректің тақыр мұзын (Дүние ғапыл, 50 б.).

Мұндағы метафора «көкіректің тақыр мұзы» автордың тілдің ерекше поэтикалық және философиялық белгілеріне тән ойлау қабілетін танытып отыр. Философиялық ойлау мен көркем шығармашылық адамның айналасындағы дүниені танумен байланысты. Мәнмәтінде әбден күдер үзген үміттің, көңілі қалған

жүректің, қатып қалған сезімді ояту мақсатында жасалған окказионал метафора деп ойлаймыз. Мұндай нысандардың өзгешелігі ұқсастықты тануға, айқындауға көмектеседі. Кез келген автор қоршаған әлемдегі заттар мен құбылыстар өзгешелігімен оқырман қауымға әсерлі болып отыр.

Қорыта келгенде, ақын тілінде дәстүрлі метафоралар әртүрлі мазмұнда келеді, сол себепті оларды белгілі бір топтарға жіктеу не саралау мүмкін емес. Дәстүрлі метафоралар қазақ эпос-дастанында, жыраулық поэзияда молынан қолданылып келген. Енді бүгінде қазақ ақындарының өлең тілінің көркемдігін айшықтай түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сағындықұлы Б. Қазіргі қазақ тілі. Лексикология. 1-бөлім. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 101 б.
2. Аристотель. Об искусстве поэзии. – М: Наука, 1957. – 183 б.
3. Хасанов Б. Қазақ тілінде сөздердің метафоралы қолданылуы. – Алматы, 1966. – 205 б.
4. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің синонимдер сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1975. – 308 б.
5. Москвин В.П. Классификация русских метафор. – С. 81-87. Языковая личность: культурные концепты: Сб. науч. тр. / ВГПУ, ПМПУ. Волгоград - Архангельск: Перемена, 1996. – 259 с.
6. Телия В.Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция // Метафора в языке и тексте. – М., 1988. – С. 26-52.
7. С.Ғұбайдуллин «Ә.Кекілбаев прозасының тілі». Филология ғылымының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясының авторефераты, Алматы, 1995. – 25 б.
8. Өмірәлиев Қ. XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. – Алматы: Ғылым, 1976. – 270 б.
9. Сыздық Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. – Алматы: Арыс, 2004. – 616 б.
10. Бейсенбай А.Б. Әбіш Кекілбаев шығармаларындағы окказионалдық қолданыстар. Филол. ғыл. канд. ...дисс. – Астана, 2008.- 26 б.
11. Әлкебаева Д. Қазақ тілі стилистикасының прагмастилистикасы. – Алматы: Зият-Пресс, 2007. – 244 б.
12. Кекілбайұлы Ә. Дүние ғапыл. Өлеңдер мен драма. – Алматы: Арыс, 1999. – 304 б.

РЕФЛЕКСИВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОБУЧАЮЩИХСЯ НА УРОКАХ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА

Г.А.Хисаметдинова

БГПУ им.М.Акмиллы, Уфа, Россия

Аннотация: В исследовательской работе поднимается актуальная проблема проведения рефлексивной, контрольно-оценочной деятельности на уроках башкирского языка. Показывается степень изученности данной темы в трудах учёных-педагогов, психологов. Дается определение понятия «рефлексия» и приводится классификация по её функциям. Исходя из этих функций, в работе предлагаем конкретные методы проведения самоанализа на уроках башкирского языка.

Ключевые слова: Рефлексия, контрольно-оценочная деятельность, саморефлексия, современный урок, урок по ФГОС

Abstract: This research paper raises the actual problem of conducting reflexive, controlling and evaluating activity at the Bashkir language lessons. The article shows the degree of study of this theme in the works of pedagogical scientists and psychologists. The author defines the concept of «reflexion» and provides a classification according to its functions. On the basis of these functions, we offer specific methods of introspection at Bashkir language lessons.

Keywords: Reflection, control and evaluation activity, self-reflection, modern lesson, FGOS lesson.

Для нашей исследовательской работы представляет интерес направление развития научной мысли, которое имеет отношение к формированию у обучающихся оценочной самостоятельности. Уникальность современных видов контроля в объективности (обеспечивается точным, адекватно установленным критериям оценки знаний, умений и навыков), систематичности (диагностический контроль проводится регулярно и на всех этапах процесса обучения) и гласности (заключается в проведении открытых испытательных работ для всех учеников по одним и тем же критериям оценивания).

Современный творческий урок, в основе которого лежит развивающее, личностно-ориентированное обучение, обязательно несет в себе рефлексивный характер, предусматривает рефлексивную деятельность как обучающихся, так и учителя.

В педагогической науке проблема оценивания в разных аспектах получила отражение в трудах учёных-педагогов, психологов: Ю.К. Бабанского, П.П. Блонского, Ш.А. Амонашвили, Б.Г. Ананьева, А.Л. Венгер, Е.М. Вольф, В.В. Гузеева, З.И. Калмыковой, О.Б. Логиновой, В.М. Полонского, С.Л. Рубинштейна, Г.А. Цукерман и др. Вопросы необходимости формирования контрольно-оценочных навыков у учащихся рассматривались в работах Д.Б. Эльконина, А.Б. Воронцова. Однако, несмотря на большое количество исследователей в этой области, фунда-

ментальных исследований рефлексивной деятельности обучающихся на уроках башкирского языка нет.

Контрольно-оценочная деятельность обучающихся в Башкортостане регулируется ФГОС, Федеральным законом от 11.12.2020 №712 ФЗ «Об образовании в Российской Федерации», Законом Республики Башкортостан от 26.11.2020 года «Об образовании в Республике Башкортостан».

Так в качестве основного вектора развития школьников Д.Б. Эльконин и В.В. Давыдов выбрали теоретическое мышление. В основе теоретического мышления лежит теоретическое (или содержательное) обобщение, его главной чертой является рефлексивность.

По многочисленным экспериментальным данным у обучающихся по системе Д.Б. Эльконина и В.В. Давыдова, рефлексия формируется значительно эффективнее, чем при «традиционном» обучении. [1;23]

Рефлексия — размышление о своем внутреннем состоянии, самоанализ. [5;104]

Цель рефлексии – вспомнить, выявить и осознать основные компоненты деятельности, её смысл, типы, способы, проблемы, пути их решения, полученные результаты.

Методика организации рефлексии учащегося на уроке включает следующие обязательные этапы: остановка предметной деятельности; восстановление последовательности выполненных действий; изучение составленной последовательности действий; формулировка полученных результатов; проверка гипотез в дальнейшей деятельности.

Нами были изучены и проанализированы научно-методические труды современных педагогов: С.П.Тюкаева, Е.В.Шароновой, Г.Шутовой, И.А.Подольской. Изучив данные труды, пришли к выводу, что рефлексия может осуществляться не только в конце урока, как это принято считать, но и на любом его этапе. Её цель не просто уйти с урока с зафиксированным результатом, а выстроить смысловую цепочку, сравнить применяемые способы и методы.

Исходя из классификации функций рефлексии, предлагаем следующие пути организации рефлексивной деятельности.

1. Рефлексия настроения и эмоционального состояния

“Импульс” - Всем участникам предлагается встать в круг, взяться за руки и путем легкого сжатия руки передавать импульс друг другу. Каждый участник сжимает правой рукой руку рядом стоящего, передавая таким образом «импульс», когда импульс вернётся к ведущему, он вновь его отправляет. “Мин якшылык импульсы ебэрэм”, “Мин якшы кэйеф импульсы таратам”.

“Кар бабай” такую рефлексия можно проводить на разных этапах урока. Учащиеся прикрепляют к снеговому жетону по правилам: красный цвет – радость (якшы кэйеф); зелёный – спокойствие (тыныслык); синий – грусть (күңелһез, моңһоу булыу).

2. Рефлексия деятельности

“**Вагондар**” - Каждый вагон для отдельного упражнения, задания. Например: дәресте нығытыу этабында 3 күнегеү эшлэйгез икән, 3 вагон буласак. Укыусыларға кайһы вагондың күнегеүе ауырырак бирелгәннен билдәләү өсөн, шул номерлы вагонға кеше, йәнлек йә жетон куйырға кәрәк буласак. Йәки киреһенсә - еңел эшләнелгән һанлы вагонға...

“**Тамғалар**” - По этим символам обучающие могут проанализировать свои знания:

- «V» укытыусы һорауы буйынса яуап бирзем, ләкин яуап дөрөс түгел.
- «W» укытыусы һорауы буйынса яуап бирзем, яуап дөрөс .
- «|» үзем яуап бирергә теләнем, әммә яуап дөрөс түгел.
- «+» үзем яуап бирергә теләнем, яуап дөрөс .
- «0» яуап бирмәнем.

“**Раслаузар**” – Ученики выбирают следующие утверждения:

- Кыйын күнегеүзе үзем үтәй алманым;
- Минең бер ниндәй зә кыйынһызыҡтарым булманы;
- Мин башкаларҙың ғына тәкдимдәрен тыңланым;
- Мин түбәндәге идеяларҙы тәкдим иттем...

3. Рефлексия содержания учебного материала.

Лучше всего проводить рефлексию в форме “**синквейна**” после прохождения материала. Он помогает ученикам сделать выводы по изученной теме.

1. Первая строка – одно слово (теманың исеме);

2. Вторая строка – два прилагательных (теманы һүрәтләйбез);

3. Третья строка – три глагола;

4. Четвертая строка – фраза из четырёх слов, выражающая личное отношение автора синквейна к описываемому предмету или объекту.

5. Пятая строка – одно слово, характеризующее суть предмета или объекта.

Например: “Минең хобби”

1. Хобби
2. Кызыклы, окшаған
3. Укырға, бейергә, йырларға
4. Һәр кешенең хоббизары бар
5. Буш вакыт.

Для закрепления знаний можно использовать метод “**Таблицы**”

Понятие (Төшөнсә)	Знал (Белә инем)	Не знал (Яңы белдем)	Хотел бы узнать (Белгем килә)
Например: Исем	Кем? Нимә? һорауларына яуап бирә	Яңғызлыҡ һәм уртак исемдәр бар	Башкорт телендә исем нисек үзгәрә ала?

Дәрес азағында укытыусы йөкмәткеле рефлексия максатында бирелә алған **һорау** варианттары:

- 1) Бөгөнгө дәресте һез нисек атар инегез?
- 2) Был дәрестә һезең өсөн иң мөһиме нимә булды?
- 3) Ни өсөн без дәрестә...?
- 4) Безең дәрестең темаһы ниндәй? Уның максаты нимәлә?
- 5) Һезең өсөн нимә еңел (катмарлы) булды?
- 6) Дәрестәге эшмәкәрлелегез менән кәнәғәт булдығызмы?

Выбор формы проведения рефлексии на каждом этапе урока зависит от возраста обучающихся, изученного материала, психологических особенностей.

Исходя из моих наблюдений во время практики в школе, учителя предпочитают проводить рефлексию настроения и эмоционального состояния в начале урока по башкирскому языку. Главная цель – установление эмоционального контакта с обучающимися и настроить их на продуктивную деятельность.

Самый частый вариант – показывать ученикам карточки с изображением трех лиц – веселого, нейтрального и грустного. Обучающимся предлагается выбрать рисунок, который соответствует их настроению.

В середине урока возможно проведение «Самопроверки». Его целью является развитие оценочной деятельности одноклассников, то есть проверка работы соседа по парте. Детям нужно проверить работу соседа по парте. Задаются примерные вопросы: Что получилось. Что нет. Какую поставили бы оценку.

В заключение хочу отметить, что рефлексия должна быть организована на каждом уроке обязательно. Она способствует повышению мотивации ребёнка. А учебная мотивация – залог повышения качества образования, одна из ведущих задач Концепции модернизации российского образования. Умение рефлексировать пригодится обучающему не только в процессе учебной деятельности, но и в течение всей жизни.

Список использованных источников:

1. Давыдов, В.В. Проблемы развивающего обучения. Опыт теоретического и экспериментального психологического исследования / В.В. Давыдов. М.: Директмедиа Паблишинг, 2008 г. 613 стр.
2. Тюкаева, С. П. Рефлексия как этап современного урока / С. П. Тюкаева. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2015. — № 2.1 (82.1). — С. 30-31
3. Щедровицкий Г. П. Мышление. Понимание. Рефлексия. — М.: Наследие ММК, 2005. — 800 с.
4. Газета «Первое сентября» <http://ps.1september.ru/> (дата обращения: 7.02.2021)
5. Ожегов, С.И. Толковый словарь русского языка / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. - М.: ИТИ Технологии; Издание 4-е, доп., 2015. - 944 с.-URL: <https://gufo.me/dict/ozhegov> (дата обращения: 23.03.2021)
6. Федеральные государственные образовательные стандарты <https://fgos.ru> (дата обращения: 23.03.2021)

«ҚЫРЫМНЫҢ ҚЫРЫҚ БАТЫРЫ» ЖЫРЫНДАҒЫ ЭТНОГРАФИЗМДЕР

Н.Қ. Шалғынбай

«Тұран-Астана» университеті, Нұр-сұлтан, Қазақстан
shalgynbai_nurbek@list.ru

Аннотация: Мақалада «Қырымның қырық батыры» жырындағы этнографизмдер талданады. Этнографизмдердің жыр мәтіндеріндегі қолданысы және олардың мағыналары сипатталады. Мысалға алынған этнографизмдерге қатысты ұғымдар мен тілдік бірліктерге талдау жасалады. «Қырымның қырық батыры» сияқты тарихи туындыларға күні бүгінге дейін толық тілдік талдаулар жасалмады. Оларға тілдік жасау тіл біліміне жаңа деректер береді. Ұлттық дүниетанымымызды, болмысымызды көрсететін этнографизмдердің мағыналық, этимологиялық, тарихи даму ерекшеліктеріне мән беріп қарау этнография саласы үшін маңызды зерттеу жұмысы болып табылады. Этнография деректерді заттай сипаттаса, тіл білімі олардың сөзжасамдық қабілеті мен ұлт дүниетанымына қатысын анықтайды. Тарихи мәтіндерге лексикалық және этнографизмдік талдау жаңа деректерді береді деп есептейміз.

Түйін сөздер: Фольклорлық шығармалар, тарихи жыр, этнолингвистика, тұрмыс-салтқа қатысты этнографизмдер, әскери этнографизмдер.

Annotation: The article analyzes ethnographisms in the poem «Forty heroes of Crimea». The use of Ethnographisms in the texts of poems and their meanings are described. The concepts and language units related to ethnographisms taken as examples are analyzed. Such historical works as «Forty heroes of Crimea» have not yet been fully linguistically analyzed. Language creation gives them new data on linguistics. An important research work in the field of ethnography is to pay attention to the peculiarities of semantic, etymological, historical development of ethnography, which reflects our national worldview and identity. While ethnography characterizes data in kind, linguistics determines their word-forming abilities and their relation to the worldview of the nation. We assume that lexico-ethnographic analysis of historical texts provides new data.

Keywords: Folklore works, historical poetry, ethno-linguistics, ethnographisms related to customs, military ethnography.

Академик Ә.Қайдар өз зерттеулерінде этнолингвистика саласын былай сипаттайды: «Этнолингвистика, егер оның түп-тамырына тереңірек үңілсек, этнография мен лингвистиканың жай қосындысы емес, бір шаңырақ астында әрқайсысы өз бетінше тон пішіп, өзінің жырын жырлайтын шартты түрде ғана қосарланған дүние емес. Бұл ғылым саласының бір кереметтігі де, бүгінгі таңдағы ғылыми-практикалық маңызы да – оның монолиттік тұтастығында, бір-біріне етене жақын, тіпті бірінсіз бірін түсінуге болмайтын объект екендігінде. Ол объект – этнос және оның тілі. Өйткені тілсіз этнос, этноссыз тіл өмір сүру мүмкін емес... Этнос пен оның тілін этнолингвистика тұрғысынан қарастыру деген сөз оның сонау балаң кезінен есейгенге дейінгі барлық болмысы мен өмір-тіршілігін, дүние танымы мен мәдени, рухани байлығын ана тілінде сақталған фактілер мен

деректер негізінде зерттеп білу және оларды бүгінгі таңның игілігіне асыру болып табылады. Өйткені, кез келген этностың тілінде оның басып өткен бүкіл ұзақ өмірінің өрнегі жатыр» [1:35].

Осы этнос тілінің өрнегін таныту үшін және этнографизмдердің мағыналық топтарын анықтау үшін «Аңшыбай» жырынан үзінді келтірейік.

Қарайып түскен нәрсені
Базарға апар да,
Асыл кигізге сат, – деді.
Сосын барып кереге
Уықпен бірге ал, – деді,
Шаңырақты қоса сал, – деді [2:35].

Келтірілген мәтінде этнографизм ретінде «киіз» сөзі назар аудартады. Киіз деп қой жүнінен қалың әрі тығыз етіп басылатын, тұрмыста пайдаланылаын бұйымды айтады. Күнделікті тұрмыста киіз бірнеше мақсатта пайдаланылған. Біріншіден, төсеніш ретінде және киіз үйдің туырлығын, түндігін, есігін жабуға пайдаланылған. Атауына сәйкес тұрғын үйдің құрылымдық бөліктері киізден алынған. Екіншіден, шаруашылыққа қажетті заттарды да киізден жасаған. Мысалы, мал шаруашылығына қажет тоқым, көпшік, жабу жасалған және қап-қапшықтар жасауға да пайдаланылған. Үшіншіден, бас киім, сырт киім және аяқ киім түрлерін тігуге пайдаланды [3:216].

Киіздің түрлері көп. Мысалы, киізді өңдеу мен пайдалану мақсатына қатысты жас киіз, өре киіз, ақ киіз, ақ текемет, иманкиіз және тағы басқа атаулар кездеседі [3:217]. Ыстық сумен қайнатылған, буы шығып жатқан киізді жас киіз десе, үш құлаш шамасындағы ұзын киізді өре киіз деп атаған. Бірыңғай ақ түсті жүннен басылған киізді ақ киіз атаған. Ақ киіз бірнеше рәсімді атқаруда пайдаланылған. Хан сайлау салтында халықтың беделді тұлғалары ханды ақ киізге салып, хан сайлайтын болған. «Ақ киізге көтерді» деген бейнелі тіркес ақ киізге отырғызып, хан сайлады мағынасында қолданылған. Саяси мәні бар бұл рәсімде ақ киізге отырғызу сый-құрметтің белгісі есептелген. Сондай-ақ тұрмыстық салт бойынша келін түскенде оның аяқ жағына ақ киіз төсеген. Мұнда көңілі таза, ақ болсын деген ырымды ұстанған. Сонымен бірге үйден ақ жуылып, аруланған мәйітті шығару үшін де ақ киіз төселген. Қазақстанның шығыс аймағында мұндай ақ киіз тіпті табыт орнына қолданылған. Осы мақсатта қолданылатын киіз ақ текемет аталған. Осы киіздің ел ішінде таралған тағы бір атуы – иманкиіз. Ол тек түсімен емес, атқаратын қызметіне қарай жасалу технологиясымен де ерекшеленеді.

Үйге жабылатын киіздер кей жерде кесек киіз, кей жерде жабу киіз, туырлықты киіз деп аталады. Ол киіз жабын деп те аталып, қара жүннен кейде ақ жүннен басылған киізбен жабылған. Бірақ ақ киіз бәрі үшін қолжетімді болмаған. Ақ киізбен жабылған үйлер көлемі және сәніне қарай *ақ орда*, *ақ отау*, *ақ үй*, *ақ ала орда* деген атаулармен аталған. Ал төсеніш ретінде пайдаланылатын киіздерге келетін болсақ, откиіз, төркиіз, текемет, сырмақ түрлерін жатқызуға болады.

Қазақ тілінде ұлттық танымды білдіретін этнографизмдер көп. Оның бірі

үзіндіде қолданылған шаңырақ. Шаңырақ - қазақ халқының күнделікті тіршілігінде, мәдени өмірінде ерекше орын алды. Ол қазір де ұлттық санамызда сан түрлі қырынан танылып, ұлттық тілде де көрінісі қалыптасқан. Шаңырақ деп киіз үйдің уықтарын біріктіріп тұратын шеңберді атаймыз. Бірақ бұл сөздің ауыспалы мағынасы ұлт танымын барынша ашады. Шаңырақ сөзі тұрғын үй атауын да білдіреді. Осыған байланысты тілімізде *шаңырақ көтерді, шаңырағы шайқалды, шаңырағы ортасына түсті* деген тіркестер бар. Шаңырақ тек тұрғын үй емес, жанұя, әулет мағыналарында да қолданылады. Ертеде ру-тайпалардағы отбасы санын да пәлен шаңырақ деп көрсетуі де сөздің осы мағынасымен байланысты.

Қолданыста жиі кездесетін шаңырақ сөзіне байланысты «қара шаңырақ» тіркесі бар. Оның мағынасы үлкен шаңырақ, үлкен үй дегенді білдіреді. Қазақ халқында отбасында балалардан кішісі қара шаңырақ иесі. Бұл – қазақ халқының ертеден келе жатқан әдет-ғұрпы. Қара *шаңырақ* тіркесі халқымыздың дәстүрін көрсететін тұрмыс-салттық ұғымды білдіреді. Тіпті қара шаңырақ ұрпағының соңғы мүшесі қайтыс болғанда оның басына осы шаңырақты қалдырған. Көш кезінде шаңырақты ерекше қадірлі түйеге артқан. Ол түйені атқарған қызметіне *шаңырақ түйе* деп атаған.

Өлімнен қорқып, тая ма?!

Жәрдем берсін аруақ,

Шаһимардан жар болып,

Жәрдем берген ер, - деді.

Жалғыз келдім ішіне

Көп ындыстың мен, – деді.

Баба түкті шашты Әзіз,

Қашаннан-ақ бабамсың [2:340].

Осы жыр тармақтарында қолданылған аруақ сөзі негізгі ойға тірек болып, этнографизмдік тұрғыдан мол мәлімет беріп тұр. Көнеден қалыптасқан наным-сенім бойынша бақилық болған ата-тектердің мәңгіліктік рухы кейінгі ұрпақтарды желеп-жебеп отырады [5:254]. Шығу тегі жөнінен араб тіліне қатысты бұл сөз рух сөзінің көпше түрі болып, қазақ тілінде жан деген мағынаны білдіреді. Демек бұл лексикалық бірлікке қазақ тіліндегі мағынасы бойынша талдау жасағанда ғана этнографизмдік қыры ашылады. Аруаққа табыну ежелден бастау алатын сенім. Белгілі тұлғалардың қашан және қай жерде өмірден өткендігіне қарамастан өзінен кейінгі өмір сүруші тірі жандарға ықпал ете алатындығына сенім білдірілген. Тәңіршілдік кезеңде пайда болған аруаққа деген тағзым ету кейінгі кезеңде ислам дінінің ұстанымдарымен сабақтасты. Мысалы, әулие-әнбие, сопылар сияқты ерекше қасиеті болған рухтарға табыну дәстүрі қалыптасты. Жырдан алынған үзінді халық дәстүрінде осы үрдістің қалыптасқандығын дәлелдеп тұр. Батырлар қиын-қыстау күнде немесе жаумен жекпе-жек алдында әулие, аруақтардан қолдау тілейді. Дәстүрлі қазақ қоғамында хан-сұлтандар, әулие-әнбилер, би-батырлар сияқты тұлғалар бақилық болса да ұрпақтарын жебеп жүреді деген түсінік орныққан. Сондай-ақ олардың молаларын киелі мекендерге айналдырған.

Қазақ тілінде аруақ сөзіне қатысты тұрақты сөз тіркестері молынан кездеседі. Мысалы, *аруағы басты, аруағы қозды, аруаққа шет болды, аруағына сиынды, аруақ аттады, аруақ сындырды, аруақ сүйесін, аруақтар желеп-жебесін, аруақ қонды, аруақ қолдады, ата-бабасының аруағы атты* және тағы басқа. Келтірілген мысалдардың бірнешеуінің мағынасын талдап өтейік. Аруақ аттады, аруақ сындырды деген фразеологизмдер ата-бабалардың рухын қорлады дегенді білдірсе, аруақ сүйесін, аруақ жebesін сияқты тіркестер аруақ жар болсын, қолдаушың болсын деген мағынада қолданылады. Аруақ қону – ата-бабалардың, киелі рухтардың қасиеттері мен құдыретінің, тылсым күштердің ұрпақтарға берілуі [3:255]. Сонымен бірге бата бұзып, ант бұзып, опасыздық жасағандарға «Құдай атсын» деген қарғыспен қоса «Аруақ атсын» сөзі де қатар қолданылады. Қайтыс болған адамның жақсы істері еске алынғанда, арнап құран оқылған сәттерде «аруағы бір аунап түскен шығар», «аруағы бір сілкініп қалған шығар», «аруағы риза болсын» деген сияқты тілектер білдіріледі.

Жырдан келтірілген үзіндіде Баба түкті шашты Өзіз есімі берілген және ол жыр мәтініде үздіксіз кездесіп отырады. Ол қиындықтар мен түрлі кедергілерге тап болған адамды қолдаушы және баласы жоқтардың тілегін қабыл етуші, аян беруші әулие. «Қырымның қырық батыры» тұрғысынан алғанда ол Едіге батырдың бабасы ретінде дәріптеледі. Фольклорлық шығармаларда Ахмет Иасауидің түп бабасы деп те айтылады. Қорытындылай айтқанда, Баба түкті шашты Өзіз мифтік бейне ретінде қалыптасқан деуге болады. Сонымен, келтірілген мысалдар негізінде қазақ халқында қалыптасқан бірнеше тұрмыс-салттық этнографизмдерге талдау жасадық.

Этнографизмдік талдауға алынған тарихи «Қырымның қырық» батыры жыры батырларға арналғандықтан онда әскери салаға қатысты этнографизмдер көптеп кездеседі. Оның мысалын «Мұса хан» жырының мына жолдарынан көреміз:

Ол бір қолды салғанда,
Суырып Мұса да алды найзасын.
Найзасын қолмен салысты,
Атайын десе, жебеге
Мұрсат келмей қалысты.
Екеуіне де қару өтпеді,
Киімінен өтсе де,
Етіне қарай жетпеді.
Өтпегеннің себебі:
Екеуінде сауыт бар.
Өтпегесін, қылышын
Қынабына салады [2:196-47].

Найза пайда болу жағынан тас дәуірінде-ақ пайда болған қару. Ол түйреу және шаншу арқылы зақым салатын қару түрі. Зақымдауға арналған бөлігі жебе деп аталып, ол металдан соғылып жасалады. Ал қалған бөлігі ұзын саптан тұрып, ол ағаштан алынады. Қазақ халқы мұны әскери қару ретінде ХХ ғасырдың басына

дейін қолданды. «Ердің бас қаруы» тобына найза да енген. Жебелердің жасалу материалына, металл түріне қарай қазақ батырлық жырларында «ақ найза», «көк найза» немесе «ақ сүңгі», «көк сүңгі» деген балама атаулармен қолданылған. Ал найзаның сабы ағаштан жасалуына байланысты «қарағай найза», «қайың найза», «емен найза» деген атаулар ауыз әдебиеті нұсқаларында кездеседі. «Сырлы найза», «қызыл найза» деген атаулардың кездесуі саптың жауынгерлік түспен яғни қызыл түспен сырлануына байланысты. Найзаны жауынгерлік өнерде қолданудың әдісін түгел меңгерген адамды халық *найзагер* атаған. Дәстүрлі қазақ қоғамында әскери салада найзагерлер, садақшылар, қылышкерлер сияқты жауынгерлік бөлімдер түзілген. Ол әр қаруды жетік меңгерген жауынгерлерді арнайы топтастырудан туған [4:456-59].

Найза көшпелі халықта тек жауынгерлік қару ретінде қолданылады деуге болмайды. Найзаға байланған заттар оны ұстаушы адамның әлеуметтік және әскери дәрежесі мен лауазымын айғақтайды. Найза басына осы лауазым мен дәрежені айыру белгісі ретінде қыл немесе жібек шашақ, ту, байрақ, жалау тағылған. Халық ауыз әдебиеті нұсқаларында және батырлық жырларда *тулы найза*, *жалаулы найза*, *байрақты найза* сияқты атаулар жиі орын алады.

Жебе этнографизміне қатысты қазақ тілінде бірнеше атаулар кездеседі. Қазақтар жай оғының және найзаның зақым салуға арналған негізгі құрылымдық бөлігін жебе деп атаған [5:390]. Сауыт киген әскерлерге қарсы қолданылатын жебелер темір мен болаттан қырлы етіп жасалып, «сауытбұзар», «көбебұзар», «жарғы жебе» аталған. Сауытсыз адамға қарсы қолдануға арналған жебелер үшбұрышты болып соғылып, қозының жауырыны пішіндес болғандықтан «қозыжауырын» атанған екен. Жебелер тек темірден емес, сүйек пен мүйізден де жасалған.

Сауыт деп соғыс кезінде қарсыластардың қаруынан қорғану үшін денеге арналған дәстүрлі қорғаныш жарағын айтады [5:135]. Сауыттың көшпелі халықтарда көптеген түрлері мен типтері бар. Сауыт сөзіне байланысты қазақ тілінде шығыршықты сауыт, көбелі сауыт, беренді сауыт, жалаңқат сауыт, қаттама сауыт атаулары кездеседі. Сондай-ақ бұл сауыт түрлері болып ұғынылады. Мысалы, үлкен болат пластиналарды жұмсақ астардың ішінен бекітіп жасаған сауыттың түрін берен сауыт деп атайды. Сондай-ақ «беренгілі сауыт», «беренді сауыт» атайды, яғни берені бар сауыт дегенді білдіреді. Ал бір қабат ғана яғни бір қабат металдан немесе теріден тұтастай сомдалып жасалған сауыт түрін жалаңқат сауыт деп атайды. Әскери қызметі мен дәрежесі үшін рәміздік белгі ретінде марапат сыйдың бірі болды. Халықтық әскери терминологияда сауытқа байланысты «ақ сауыт», «ақ берен», «ақ көбе», «ақ кіреуке» атаулары кездеседі. Ғалымдардың түсіндіруінше бұлар жеке-жеке сауыт атаулары емес. Олардың неден жасалғанын, қалай қолданылатындығын білдіретін сөздер. Сауыттардың ішінде тұтастай металдан соғылғандарын халық осылай бейнелі түрде атаған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: «Ана тілі», 1998. -304 б.
2. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. - Астана: «Фолиант», 2008. Т. 50: Батырлар жыры. - 2008. - 464 б.
3. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Т:1. - Алматы, 2017. - 856 б.
4. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Т:4. - Алматы, 2017. - 832 б.
5. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Т:1. - Алматы, 2017. - 856 б.

ӘӨЖ 8.81.81-13

ГИПЕРБОЛАНЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАБИҒАТЫ

Ә. Шалқарбек

Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан
aikerimshalkarbek@gmail.com

Аннотация: Мақалада гиперболаның сан қырлығы жайында сөз қозғалып, оның ежелгі лингвостилистиканың бір бөлігі ретінде қарастырылған. Тілдің стилистикалық құралдарының табиғаты аясында гипербола мен литотаның ұқсастығы мен айырмашылығы айтылған. Гиперболаның лингвистикалық табиғаты туралы ғалымдардың көзқарастары мен осы лингвистикалық құбылыстың күрделілігіне байланысты шамадан тыс әсірелеу мен шамадан тыс кішірейтуді ерекше жағдай ретінде қарастырған тұжырымдар айқындалған.

Кілт сөздер: гипербола, шамадан тыс әсірелеу, шамадан тыс кішірейту, стилистикалық құрал, троп.

Abstract: The article considers the diversity of hyperbole, and a linguistic phenomenon as part of the ancient linguistic stylistics. The similarities and differences between hyperbole and litota are considered in the context of the linguistic nature of stylistic devices. The point of view of scientists in relation to exaggeration of large and understatement of small due to their complex linguistic phenomenon are expressed in the article.

Key words: hyperbole, exaggeration of the large and understatement of the small, stylistic device, trope.

Тілдің зерттелуі күрделі құбылыс. Бүгінгі таңда тілдің табиғатын, болмысын ескере отырып зерттеу троптардың және стилистикалық кескіндердің лингвистика мен лингвостилистикалық мүмкіндіктерін эстетикалық қырынан көрсетуге болатындығын анықтады. Ғылыми зерттеу жұмысының қайсы бірі болмасын көркем сөйлеудің тәсілдерін сипаттаудан бастайды. Стилистикалық қалыпты тура қабылдау, түсіну оның лингвистикалық табиғатын бойыңа сіңіруден бастау алады.

Гипербола – бұл тілдік бірліктердегі ұжымдық жүйе, маңызды статистикалық бөлік, көркем мәтін ретінде тілдің маңызды бөлігі. Гипербола тіл білімі жеке ғылым болып қалыптасқан заманнан бастап, зерттеліп келе жатқан тілдің негізгі элементі болып табылады. Адамзат баласы үшін гипербола поэтикалық тілді және жеке сөйлесу тілін өзара тығыз байланыстыратын ұжымдық жүйе ретінде жасайды.

Гипербола — күшейту деген мағынаны білдіреді. Гипербола қиял бейнелерін жасауға қатысатын әдістердің бірі. Гипербола деп белгі бір нәрсенің жеке сипаттарын, белгілерін үлкейтіліп көрсетілуін айтады. Осы арқылы ғана бейне ашық, мәнерлі болып шығады. Гиперболада белгілі бір бейнелердің алға шығып айқын байқалуына жағдай жасалады [1: 97].

Гипербола ежелгі поэтика мен риторикада сөйлеу практикасы мен лингвистикалық болмыстағы шындығы Аристотель, И.Кант, З.Фрейд, М.Ю.Лотман, А.Н.Веселовский, Ф. Прокопович, М.В. Ломоносов, Потебня, П.Ф.Котапский, К.П.Золекский, С.Н.Сыроваткина, Л.П.Крысин, Ю.М.Лотман сынды ғалымдардың теориялық концептілерінде айтылған.

Бұл жұмысымыз жекелеп алғанда гиперболаның заманауи лингвистикадағы біртектілік категориясының бүтін бір бөлшегі деп қарастыруды көздейді. Бұлай тұжырым жасауымыз ғалым С.М.Колесниковтың: «Гипербола лингвистикалық санатты білдіретін құрал ретінде жан-жақты зерттеуге, оның синтагматикалық, құрылымдық және семантикалық ерекшеліктерін анықтауға, оны қолданудың функционалдық және көркемдік мүмкіндіктерін, болмысын тануға мүмкіндік беретін бөлшек [2: 20]»-деген тұжырымынан туындап отыр.

Қазіргі заманғы тіл біліміндегі әр түрлі деңгейдегі (фонетикалық, графикалық (және орфографиялық), лексико-грамматикалық, фразеологиялық, морфологиялық, синтаксистік және стилистикалық) жұмыс жасайтын гиперболалардың объективті әлемнің шындықтарына қатысты авторлық позициясын білдіру; гиперболаның синкреттігі аймағын талдау», - деген пікірінен бастау алып тұр. Гиперболаның «лингвистикалық мәртебесі» туралы көптеген көзқарастар бар. Гипербола: а) поэтикалық тұлға ретінде; б) троп ретінде; в) троптың ерекше қасиеті ретінде; г) стилистикалық құрал ретінде. Гиперболаны кеңінен түсінудің бірі - оны троптың бір түрі ретінде түсіну. Троптар дегеніміз - сөзді бейнелі мағынада қолдануға негізделген және сөйлеудің бейнесі мен мәнерлілігін арттыру үшін қолданылатын бұрылыстар. Троптардың мұндай интерпретациясы кеңінен таралған және жеке троптарды (гротеск, қайталау (рефрен), метафора, метонимия), синекдоха, эпитет, гиперрилл, литота және т.б.) көрсетумен нақтыланады, олар бірге бірлесе троптар класын құрайды [3: 407].

«Троп» термині ежелгі (грек-рим) риторикалық жүйеде пайда болған. Бұл терминді талдаған Трифон, Аристотель, Цицерон, Квинтилиан, Гермоген, Филоним және т.б ғалымдардың еңбектерінде кездеседі. Александрия филологы Трифон бұл терминді метафораны, гиперболаны және мейозды, метонимияның, синекдоханың әртүрлі түрлерін бөліп көрсетіп, ғылыми қолданысқа алғаш енгізді.

Квинтилиан: «Троп дегеніміз - мағынаны байытуға қол жеткізілетін сөздің басқа мағынасына сәйкес мағынасын өзгерту», - деп атап өтті [4:520].

Ал, ғалым Н.Ф. Кошанский гиперболаны троптарға жатқызады. Гипербола, оның пікірінше, иронияның бір түрі - «тақырыптың шамадан тыс ұлғаюы немесе шамадан тыс кішіреюі» Алайда, белгілі бір толыққанды ойдың жеміс болып табылатын гиперболаны Н.Ф. Кошанский фигура ретінде қарастырып, гиперболаны күрделі бірліктермен өрнектеуге болатындығын атап өтті. Гипербола ұғымын Зеленецкий: «...маған қарапайым ұғымдарды аллегориялыққа және метафоралыққа ауыстыру арқылы берілген шамадан тыс өсу немесе кемуін гипербола» - деп аталады [5: 11]. Бұл жерде біз жиі қолданатын литота терминінде гипербола деген түсінік шеңберінде қарастырады.

Зеленецкийдің ұсынған теориясына ұқсас теорияны Вомперский: «... гиперболада троптарға қарағанда асыра сілтеуде немесе төмендетіп айтуға бейімірек, батылырақ келеді», - ғалым айтқан тұжырымдамамен бізде келісеміз. Өйткені оның шарттылығы, нақты объектіден қашықтық айқын көрініп, қиялға негізделген. Дәл осы ұстанымға қатысты И.Кант былай деп түсіндірді: «Қиял дегеніміз - затты ойлану кезінде оның қатысуынсыз бейнелеу мүмкіндігі», - демек қиял дегеніміз танымның туындысы, ырықсыз танымның жемісі. Ғалым әрі қарай геносеологиялық аспектісінде түсіндіре отырып: «... бүкіл синтез, соның арқасында қабылдаудың өзі айналады мүмкін. категорияларға бағынады, ал тәжірибе дегеніміз - бұл өзара байланысты қабылдау арқылы білім, категориялар - бұл тәжірибе алу мүмкіндігінің шарттары, сондықтан күнделікті өмірдің барлық объектілеріне қатысты априорий » -деген пікір айтады [6, 24].

Ал, біз зерттеп отырған гиперболаның негізгі анықтамасы ретінде оның функционалдық және құрылымдық ерекшеліктерін қазіргі тіл білімінде зерттеу міндеттеріне сүйене отырып, бұл жұмыста біз И.С.Гальпериннің анықтамасына сүйене отырып, «стистикалық құрылғы» терминін қолданамыз, ғалым стилистикалық құрылғыны «қасақана» деп санайды және жалпылауға жеткен тілдік бірліктің кез-келген типтік құрылымдық немесе мағыналық ерекшеліктерін (бейтарап немесе экспрессивті) саналы түрде нығайтуға болады. - дегенді алға тартады [7: 54].

И.С. Курахтанова абстрактілі модельдің құрылымын және гиперболаның механизмін ашып, гиперболаны қарапайым әсірелеуден ажыратады. Гипербола заттың, құбылыстың немесе әрекеттің дәрежеленетін атрибуты өлшемінің үлкен немесе кіші сандық сипаттамасын асыра көрсететінін ескеріңіз, ол субъект үшін өзекті, ал қарапайым, гиперболалық, асыра айтсақ, бұл орташа, әдеттегі шара. Гиперболаның негізгі құрылымдық компоненттері: 1) асыра сілтелген объектінің объектісі немесе ерекшелігі (кең мағынада), 2) нақты өлшем, яғни белгінің үлкен / кіші сандық және сапалық сипаттамасы (алғашқы, нақты ерекшелік); 3) тиімді (соңғы) немесе гиперболаға айналғаны белгі [6: 54].

Гипербола шындық туралы белгілі бір білімді алып жүретін ақпараттық құбылыс ретінде ең маңызды геносеологиялық заңдылықтарға сәйкес қызмет етеді,

шын мәнінде ақылдың синтетикалық бірлігі деп танитын И.Кант: «Парасат - бұл білу қабілеті. Білім осы көріністердің объектіге қатысты белгілі бір қатынасынан тұрады. Желінің нысаны - концепцияда әртүрлілікті өзара біріктіріліп, осы толғанысты қабылдайды. Бірақ идеялардың кез-келген бірігуі олардың синтезінде сананың ауысуын қажет етеді. Сонымен, сана бірлігі дегеніміз - бұл қабылдаудың объектіге қатынасы, сондықтан олардың объективті маңызы, білімге айналуы; ақылдың мүмкіндігінің өзі осы бірлікке негізделген. Ал, аптерцепцияның алғашқы сентиментальды бірлігінің негізгі қағидасы - бұл алғашқы таза рационалды таным яғни ақыл-ойды одан әрі қолдануы нақты осыған негізделген болмыс...» , - деген ғалым пікіріне [8:131-132] зерттеуші ғалым, И.В. Курахтанова «Гиперболаға айналдыру бірліктерінің арақатынасының сипатын анықтайтын контрастты салыстыру механизмге негізделген: гиперболалық өлшем заттың, құбылыстың, әрекеттің атрибутының нақты өлшемінен әлдеқайда үлкен» Мұнымен толықтай келісеміз. Табиғи тілден басқа гиперболяция адамның санасын белсенді қалыптастыратын тағы екі қуатты жүйемен модельденеді; сана жүйесі және әлемнің кеңістіктік-бейнелік суреті. Сана жүйесінен көрініс тапқан кеңістік-бейнелік суреті адам танымына тікелей әсер етеді [6:17-18].

Зерттеушілер арасында объектінің, құбылыстың немесе әрекеттің атрибутын төмендету туралы лингвистикалық терминологиялық біліктілік мәселесі бойынша бірыңғай пікір жоқ екенін ескеру керек. Бірқатар зерттеушілер белгілі бір объектінің атрибутын қасақана кемітуді литота мен гиперболаның құрылымдық бірегейлігін жоққа шығармай, арнайы стилистикалық құрылымға (литота, мейозис) жатқызады. Бұл мақаламызда біз П.Крысиннің көзқарасына сүйенеміз: «затты кеміту - бұл заттың кіші көлемін асыра сілтеу емес» [9: 98], осылайша объектінің гиперболаның бір ерекшелігі екенін аңғарамыз. Сонымен қатар, гипербола мен литота сияқты ұғымдарды анықтауда кейбір сәйкессіздіктер байқалады. Кейбір ғалымдар оларды троп деп санайды, ал басқалары оларды бейнелі құралдарға, ал үшіншілері стилистикалық құралдарға жатқызады.

И.В. Курахтанова гипербола мен литота арасындағы байланысты көрсете отырып, өз жұмысында келесі ғалымдардың көзқарастарын ұсынды. Мәселен, сөздік жазбаларының авторы Ваганова «кері гипербола - литота» және «литота кері гипербола деп аталады» [6] – деп тың анықтама айтты. Ал, ғалым Б.В. Томашевский литотаны гиперболаның бір түрі деп санайды. Кейде тіптен, литота кейде керісінше теріске шығарумен анықталады. Ғалым Б.В. Томашевский өз еңбегінде: «... асыра сілтеу бір бағытта да, екінші бағытта да болуы мүмкін. Кез келген кішкентай объект көзге әрең көрінетін деп анықталған кезде, бұл гипербола болып табылады». Шындығында ғалымның айтқан пікірімен толықтай келісеміз. Жоғарыда айтылғандарға сәйкес біз қарастырылып отырған ұғымдар туралы түсінігімізді ұсынамыз [6: 40].

Бірқатар зерттеушілер гиперболаны, литота мен мейозисті стилистикалық құралдарға (құралдарға) жатқызады: гипербола үлкеннің асыра сілтеушілігі ретінде анықталады, мейоз - бұл кішігірім литоганың (мейоздың бір түрі) төмен-

деуі, «қарама-қайшылықты жоққа шығару» Біз осыған ұқсас дәлелдерді ғалым Л.П.Крысин өз еңбегінде: “литота, гиперболаның ерекше жағдайы ретінде қарастырылады; нысанды төмендету - бұл объектінің кіші көлемін асыра көрсетуден басқа ештеңе емес ...» [9: 98]. Біздің бұл мәселені түсінуіміз осы тұжырымдамаға негізделген, атап айтқанда: объектіні кемітіп көрсету - бұл объектінің кішігірім мөлшерін асыра көрсетуден басқа ешнәрсе емес, сондықтан объектінің ерекшелігін төмендетуді қарастыруға негізі бар, құбылыс, әрекет гиперболаның бір түрі ретінде қарастырылады.

Жоғарыда айтылғанның бәрін жинақтай келе, гиперболаның лингвистикалық табиғаты туралы осы лингвистикалық құбылыстың күрделілігіне байланысты бірыңғай көзқарас жоқ деп нақты айта аламыз. Оған ұқсас лингвистикалық (стилистикалық) құбылыстардың белгілі бір тобына гиперболаны енгізудің қажеттілігі жоқ. Сонымен бірге зерттеушілер гипербола мен қарапайым әсірелеу арасындағы басты айырмашылықты атап өте, ақпарат пен адам танығы келген ақиқат бір-бірінен жырақ, өзара сәйкес келмейді. Курахтанова атап өткендей, гиперболзациялану кезінде белгілі бір шаманың нақты өлшем шеңберінде асыра сілтелген, қисынды түрде мүмкін емес өлшемін қайта қарау бейнелі функцияны орындайды, өйткені ол нақты қатынастарды емес, объектісінің қиялыннан табылады. Гипербола - таным процесінде бар және жүзеге асырылатын объективті және субъективті байланыстарды көрсетеді.

Жұмысымызды қорыта келе зерттеу объектісі болып табылатын гиперболаның сан қырлылығы мен ғалымдардың гиперболаға қатысты әртүрлі тұжырымдарымен таныстық. Шынайылық пен жасампаздыққа ұмтылған ғылым кеңістігінде біз жасаған тұжырым өз орынын табарына сенеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жантану атауларының түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2006. - 384 б.
2. Колесникова С.М. Семантика градуальности и способы ее выражения в современном русском языке: - М.: МПУ, 1998. -180 с.
3. Лотман Ю.М. Об искусстве: - СПб.: «Искусство-СПб», 2005. -704 с.
4. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. -683 с.
5. Кошанский Г.В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. -М.: Наука, 1975. -231 с.
6. Курахтанова И.С. языковая природа и функциональная характеристика стилистического приема гиперболы (на матер.англ.яз): - М., 1978. -187 с.
7. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. -2-е изд., перераб. – Л.: Просвещение, 1981. -295 с.
8. Кант И. Критика чистого разума. –М.: Изд-во Эксмо, 2006. -736 с.
9. Крысин Л.П. Гипербола в русской разговорной речи // Проблемы структурной лингвистики. –М.: 1988. С. 95-111

РИНАТ КАМАЛДЫҢ “ТАНЯ-ТАҢҠЫЛЫУ” РОМАНЫНДА “ҒАЙЛӘ” КОНЦЕПТЫ

Г.Р. Йомағолова

БГПУ им. М. Акмуллы, Уфа, Башкортостан
yumagulova.guzalya@yandex.ru

Аннотация: статья посвящена изучению концепта «семья» в романе Рината Камала «Таня-Танхылу». Цель исследования - раскрыть содержание понятия «семья» в башкирской литературе конца XX и начала XXI вв. Автор в своих образах отражает крепкие и дружные родственные отношения, семейные ценности, духовное богатство башкирского народа.

Ключевые слова: Лингвокультурология, лингвистика, концепт, культура, семантика, единица, семья, содержание, родной язык.

Annotation: The article is devoted to the study of the concept of «family» in the novel «Tanya-Tankhyly» by Rinat Kamal. The purpose of the study is to reveal the content of the concept of «family» in the Bashkir literature of the late XX and early XXI centuries. The author in his images reflects strong and friendly family relations, family values, and the spiritual wealth of the Bashkir people.

Keywords: Linguoculturology, linguistics, concept, culture, semantics, unit, family, content, native language.

Тел ғилемдә лингвокультурология фәнәнә иғтибар арткандан арта. В.А. Маслова тикшеренеүҙәрәнә ярашлы, “лингвокультурология – лингвистика һәм культурология сигендә барлыкка килгән һәм телдә сағылыш тапкан, нығынып калған халыҡ мәҙәниәтенә күренештәрән тикшеренеүсе фән. Был дисциплиналар фән өлкәһе, үзенә маҡсаты, мәсьәләһе, методтары һәм тикшеренеү объекты буларак, үз аллы тармаҡ булып үҫешә” [2; 28]. Уның төп берәмектәрәнә берене булып концепт һанала. “Концепт – тел менән мәҙәниәттә бәйләп өйрәнеүсе лингвоменталь берәмек. Концепт аша кешелә туған тел образы һәм уның концептосфераһы барлыкка килә. Туған тел аша милли мәҙәниәттә өйрәнеү укыу-сыларҙың аңы формалашыуында ғына түгел, ә уларҙың мәҙәниәткә берегеүендә мөһим роль уйнай” [3; 3].

Башкорт тел ғилемдә “ғайлә” концепты күп төшөнсәлә. Ул – кешене ысын мәғәнәһендә бәхетле итеүсе, сөнки унда иң яҡын кешеләр. Ғайләлә кеше шәхес булып формалаша, үҫешә, тәрбиәләнә, донъяға яраклаша. Кеше шәхес булып үҫешеп ғайләһәнән ситкә сыға һәм, үз сиратында, ғайлә корорға тейеш була. Шулай ук ғайләһәнән тыуған ил, ғайләгә һөйөүҙән тыуған илгә һөйөү башлана. Халкыбыҙа был фекерҙе кешеләгән “Ныклы ғайлә – ил терәге” тигән әйтем дә бар. Тимәк, йәмғиәтебезҙә ни тиклем әзәплә, күркәм, бәхетле, ныклы ғайләләр булһа, илебезҙең бөгөнгөһө яҡты, киләсәге өмөтлө тигән һүз.

Ринат Камалдың «Таня-Таңһылыу» романында “ғаилә” концептының семантик йөкмәткеһенә “әсәй”, “атай”, “әбей” концепттары инә.

“Атай” концепты романда донъя тотқаһы, ғаилә башлығы итеп һүрәтләһә: *Атайым каты кичәтһә лә, күмәкләп киноға барабыз, төрлө кисәләрзә, концерттарза катнашырға тура килә (13-сө б.). Атайыма, кырыс бәндәгә, был окшаманы, бугай: ауыз әсенән мығырлап торзо ла кырт кичте (13-сө б.).*

Романда “әсәй” концепты балаһын өзөлөп яратыуһы, уның әске кисерештәрән үзенекеләй итеп тойоуһы итеп бирелә: *Бахыр әсә аузын басып илай башлай (21-се б.). Әсә былай за шешенеп-бөтәшәп бөткән күззәрән яулык остары менән каплай (125-се б.).*

“Әсәйемдәр” тип күшлек формаһында ла бирелә: *Тегендә – әсәйемдәр каршы, бында – Петриқтың туғандары (21-се б.). Әсәйемдәр Түбәгә сакырзы (104-се б.).*

Романда Таңһылыу ата-әсәһенә “атайым”, “әсәйем” тип билдәле формала өндәшә: *Әсәйем күрәзәселәй дөрөс әйткән икән (21-се б.). Марфа әбей атайым алдында: “Ярай, калһын кызың, бик ипләгә окшаған, әйзә, төклө аяғың менән!” (13-сө б.). “Таня-Таңһылыу” романында “әбей” образы зур урынды алған. Төп герой һәм уның әхирәте Фәнисә шул тиклем Марфа әбейзә яраталар, хөрмәт итәләр. Улар Марфа әбейзә иң якын кеше итеп күрәләр, шуның өсөн дә уның әйткән һүззәрәнә, кәңәштәрәнә һәр сак колак һалалар: *Марфа әбей өлтөрәп йөрөй, йәһәтләп ашын өлгөртөргә тырыша (91-се б.). Без зә, Марфа әбейзәң кошсоктары, бойокбоз (91-се б.). Марфа әбей әллә ниндәй өгөттәрән тылкый, әллә ниндәй хәтирәләрән исләй (91-се б.). Марфа әбей үзәнә урын тапмай, ата каззай бер урында тыпыслап-тыпыслай (87-се б.). Һай, беззәң Марфа әбей (87-се б.).**

Романда Николай Григорьевич менән Полина Сергеевна ғаиләһә һәр кемгә өлгә итеп бирелә: *Николай Григорьевич менән Полина Сергеевна иш килгәндәр индә, бер-береһә өсөн үлөп баралар (22-се б.).*

Ринат Камал “Таня-Таңһылыу” романында катнаш ғаилә темаһын күтәрә. Таңһылыу сит милләт егетә Петрикка кейәүгә сыккас, уларзың был азымын туғандары хупламай:

– *Казылып-һуғылып йөрөргә язған микән ни беззә? Тегендә – әсәйемдәр каршы, бында – Петриқтың туғандары. Тегендә – кафыр, бында – басурманка, тизәр. Кырын карайзар, бер зә ризалыктары юк кеүек (21-се б.)*

Романда “ғаилә” концептын иш килеү, өйләнешеү, туй яһау, тормошта булыу, сәс бәйләү һүззәр һәм һүзбәйләнештәр асырға ярзам итә: *Николай Григорьевич менән Полина Сергеевна иш килгәндәр индә, бер-береһә өсөн үлөп баралар (22-се б.). Үзәнә кемдә иш иткән! (31-се б.). Йән тартканы баш басып ситкә кәса – Таисия ла йылғыр: барыбер куймай – ишен кире уртаға тарта (45-се б.). Октябрь байрамы көндәрәндә уларзың туйы булды (31-се б.). Өйләнгәндә лә өйләнергә кәрәк булған өсөн генә өйләнгән. Кәсан да бер, кемгә лә булһа өйләнергә кәрәк тәһә! (34-се б.). Бындай сактарза беззә күңелле. Гүйә бөтә донъябыззы оноткан сабыйзарбыз. Гүйә Таңһылыу за тормошта түгел, ә бер елбәзәк кыз-кыркын (39-сы б.). Кем менән сәс бәйләргә йыйына! (30-сы б.). Романда “ғаилә” концепты*

бала һүзе аша актуалләшә. Ринат Камалдың “Таня-Таңһылыу” романында бала – ғаиләнең якты киләсәккә өмөтө, йәшәү мәгәнәһе итеп карала: Петрушаға ул табып бирәм. Балаһы тыуһа, баһылыр ул, баһылыр (40-сы б.). Үтә лә бала йән-ле зат бит ул, бала тип үлә (41-се б.). Әйзә, бүтәнгә өйләнһен дә бала бәүетһен (53-сө б.). Һин институт тамамланың, юғары белемле, укытыусыһың, балаң бар, ә мин... (84-се б.). Һинең, исмаһам, бәпестәрең бар, һөйөнөсөң, байлығың, ә мин... (108-се б.). Әлбиттә, бала – ғаиләне дауам итеүсе, илдең киләсәге: Балки, касандыр беззең балалар аҙамсә йәшәр. Тормошто үззәре теләгәнсә корорзар. Тормошто йәмләрзәр. Ә әлегә безгә язмаған, балки, киләсәк быуындарға языр. Бирһен, Хозай (109-сы б.).

Шулай итеп, “ғайлә” концепты үз эсенә күп төшөнсәләрзе берләштерә. Ринат Камал был концепты бик ошта кулланған, улар аша ғайлә киммәтәрен, мөнәсәбәттәрен аса алған.

Кулланылған әзәбиәт исемлеге:

1. Камал, Р. Таня-Таңһылыу: Роман һәм повестар [Текст] / Р. Камал. – Өфө: Китап, 1996. – 368 б.
2. Маслова, В.А. Лингвокультурология [Текст] / В.А. Маслова. – М., 2007. – 357 с.
3. Сәмситова, Л.Х., Әхмәтшина, Г.С., Ижбаева, Г.Р., Байназарова, Г.М., Килмәкова, Г.Н., Ташбулатова, Р.М. Башкорт фольклоры концептосфераһы. Лингвокультурологик һүзлек. – Өфө: Китап, 2013. – 492 б.
4. Хәзерге башкорт әзәби теленең аңлатмалы һүзлеге. – Өфө: 2004. – 528 б.

ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ ТОҒЫСЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ӘОЖ 821.512.122.0

Н. АЙТҰЛЫНЫҢ «НАУРЫЗБАЙ» ПОЭМАСЫНДАҒЫ ТӘУЕЛСІЗДІК ИДЕЯСЫ

А.А. Алтаев

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
altaevich_76@mail.ru

Аннотация: Мақалада Н.Айтұлының «Наурызбай» поэмасының тақырыптық-идеялық ерекшелігі, көркемдік сипаты қарастырылды. Қазақ халқының тарихынан сыр шертетін поэмадағы тарихи тұлғалардың бейнесі, олардың көркем образ ретінде сомдалу ерекшеліктері жан-жақты зерделенді. Автордың тарихи шындықты көркемдік шындыққа айналдырудағы қаламгерлік шеберлігі танылды. Наурызбай батырдың ерлік істерін бейнелей отырып, оның ішкі психологиясының көріну сәттерін суреттеудегі ақын қолтаңбасы көрсетілді. Поэма сюжетінің ерекшелігі, автордың оны түзудегі шеберлігі анықталды. Туынды сюжетіндегі басқа тарихи тұлғалардың бейнесі, олардың көркем образының жасалу жолдары сараланды.

Кілт сөздер: Көркем образ, тарих, ұлт, тәуелсіздік, идея, ұлттық мұрат, көркемдік қиял.

Abstract: the article considers the thematic and ideological features and artistic character of N. Aituly's poem «Nauryzbay». The image of historical figures in the poem, which tells about the history of the Kazakh people, features of their representation as artistic images were studied in detail. The author's penmanship in transforming historical reality into artistic reality was recognized. Depicting the heroic deeds of nauryzbay batyr, the poet's signature in describing the moments of manifestation of his inner psychology was shown. The peculiarity of the plot of the poem, The author's skill in its correction, was revealed. The image of other historical figures in the plot of the poem, the ways of creating their artistic image were analyzed.

Keywords: artistic image, history, nation, Independence, idea, national ideals, artistic imagination.

Әр ұлттың жүріп өткен өз тарихы бар. Бұл ұлы жол. Тарих көшінде халықтың басынан талай қиындық өтеді. Ұлт болып ұйысқан халық бәрін жеңе біледі. Ұлттың басын ұлттық идея, ұлттық мұрат біріктіреді.

Қазақ халқының тарихына зерделей барласақ, ұлттық мүдде жолында жанын берген батырларымыздың ұлы істері, тағдыры, ерлікке толы ғұмырын көреміз. Олардың көркем бейнесі көптеген көркем шығармаларда сомдалды. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары тарих беті қайта парақталып, тарихи тұлғаларды танытуда үлкен серпіліс болғаны анық. «Қай дәуір туралы қалам сілтемесін, жазушы - қашанда тарихшы. Әдебиеттің басты парызы - адамзат естелігінің үзік-үзік болмауына күш салу. Шежіре арқауы жалғанбаған жерде, адамзат санасынан ғасырлар ғайып болып, тіпті мыңжылдық жеңістері мен жеңіліс трагедиясы ұмыт

қалады. Ал, жазушы - адамзат зердесінің бірден-бір жоқтаушысы болғандықтан да тарихтың әлгіндей жыртықтарын романмен, поэмамен жамайды» – деген пікір ойымызға дәлел. [1, 134]

Қазіргі қазақ әдебиетінің нар тұлғалы ақыны Несіпбек Айтұлының «Наурызбай» поэмасындағы батырлар мен хандардың көркем бейнесін асқан қаламгерлік шеберлікпен бере білді. Ақын поэманы Наурызбай деп атап, Наурызбай батыр бейнесін сомдады. Дегенмен ақын Абылай хан, Әбілқайыр хан бейнелерін де көркемдікпен бейнелеген. Себебі сол замандағы ұлт тарихы, жоңғарларға қарсы үш жүздің басының қосылып, жауға аттануы мәселелерінде қазақтың батырлары мен хандарының бірлесе жауға аттануы, жауды жеңуі, ата жұртты азат етуі бүтіндей бір ұлт жеңісі еді.

Наурызбай батырдың өмір дерегіне тоқталып өтсек, Құттымбетұлы Наурызбай 1706 жылы Жетісу жерінде, Алатаудың АА баурайында дүниеге келген. Поэмада батырдың шыққан тегін ақын былайша өрбіткен:

Ұлы жүз, Шапырашты – арғы тегі,
Асылдан бергі жағын өрбітеді.
Құдайым құрсақтыны құр қалдырмас,
Әр елдің маңдайына ер бітеді.

Жар сүйген, еміреніп бала сүйген,
Басталған ерлік жолы қараша үйден.
Айырылып сыңарынан әлденеше,
Қайталап қайғы отына және күйген.

Әкесі – ер Құттымбет, шешесі – Анар,
Туған жан ырыздығын жеке табар.
Шытырман тарихы бар өмірінің,
Оп-оңай өткел емес өте салар. [2,98]

Наурызбай батыр дүниеге келген тұста Іле,Талас, Алатау мен Қаратау аралығындағы қазақ пен қырғыз жоңғарларға тәуелді еді. Батырдың көзін ашқаннан естігені батырлар туралы жырлар, аңыз әңгімелер болған. Ол рухани бай ортада өсті. Сондай-ақ елге үстемдігін жүргізген басқыншы жаудың зорлығы мен зомбылығын да көрді. Бұл қиындық батырдың жастайынан туған елін, атамекенін жаудан азат ету туралы арманға жетеледі. Наурызбай батырдың өмірі туралы бүгінгі күнгі деректерде Шапырашты Наурызбай, Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай бабаларымыз Абылай хан айналасындағы бас батырлар қатарында танылады. Бұқар жырау осы үш тұлғаның жанындағы мынадай ірі батырларды атайды: Шақшақұлы Жәнібек, Сіргелі Қара Тілеуке, Қарақалпақ Қылышбек, Текеден шыққан Сатай мен Бөлек, Қаумен, Дәулет, Жәпек, Сеңкібай, Шойбек, Таңсыққожа, Мәмбет, Молдабай, Есенқұл және басқалар.

Жалпы ел аузында сақталған аңыз-әңгімелер мен әдеби-тарихи деректер Наурызбай батырдың бүкіл халықтың ықыласына бөленіп, мақтанышқа айна-

луы 1727-1731 жылдардың шамасы екендігі танылады. Себебі қазақ халқының жоңғар басқыншыларына қатарынан бірнеше рет қатты соққы беріп, ақыры үлкен жеңіске жетуі осы уақытқа тұспа-тұс келеді. Алатау етегінде болған ел тәуелсіздігі жолындағы сұрапыл шайқастарда Наурызбай бабамыз ересен ерлік көрсетеді. Қозыбасыда қалың қол бастап, бас батыр атағына ие болады.

Н.Айтұлының «Наурызбай» жыры батырдың ерлік жолына арналған. Уақиға желісі тартымды, көркемдігі жоғары. Жырдың қысқаша мазмұны былай баяндалады: Қазақ даласындағы ең бір қиын, трагедиялық кезең болып табылатын жоңғарлардың шапқыншылығы еді. Елдің әбден күйреп, «Елім- ай» деп зарлаған кезеңіне ақын тоқталып өтіп, үш жүздің басының қосылып, жауға қарсы тұрғанын, ерлікке толы бабалар тарихын жырлап өтеді. Қазақ халқының бағына туған Абылай хан мен Наурызбай батырдың алғаш рет жоңғарларға қарсы тұрып, жекпе-жекке шығып жеңіп, ел еңсесін көтерген сәттері суреттеледі.

Жалпы бұл поэма оқиға желісі, құрылысы, суреттеу тәсілі жағынан көркем, романтикалық сарынмен шығарылған. Бірақ ерекше тоқталатын тұсымыз - жырдың басталуы тәуелсіздік идеясына құрылғанын көреміз. Себебі шығарманың басында қазақ батырларының мақсаты, ұлт-азаттығы жолындағы арманы анық жырланып өткен. Батыр образын жасайтын әдеби туындының ең үлкен жанры эпос, тарихи жырлар десек, поэмадан Наурызбай батырдың мақсатын, ерлік жолын, түпкі ой-арманын аңғару қиын емес. Жоғарыда айтқанымыздай «Наурызбай» жырының ұлы мақсатын баяндайтын басталу тұсы былай жырланады:

Жаралған Наурызбай да сұңқар текті,
Жауына жастайынан қаһар төкті.
Оның да бұл биікте тұрғаны анық,
Қырандай түгел шолып төңіректі.

Өтетін бір-біріне بازیнасы,
Қазақтың кең даласы – қазынасы.
Керей мен Жәнібек хан орда тіккен,
Көлбейді көкжиекте Қозыбасы.

Тәңірі берген Алаш баласына,
Байтақ жер сыймас көздің шарасына.
Қырғынды көрмегендей көнеде өткен,
Мүлгиді Аңырақайдың даласы да. [2,101]

Жырдың тарихи - әлеуметтік мәні бар осы үзіндісінде Керей мен Жәнібектің ел қорғаны, халық үшін бас тіккен ұлт қолбасшылары тұрғысында көрсетеді. Сөйтіп, олардың мал үшін емес, ел үшін атқа мінген, ұлт азаттығы үшін арпалысқан ерлер екендігін баса жырлайды. Ел қамқоры болған ерлердің мақсатын паш етумен басталатын поэманың келесі бір шумағы Наурызбайдың жеке басының сипатын, батырлық тұлғасын, өзіндік орнын анықтап тұрғандай:

Жалт еткен қас пен көздің арасында,

Дүние алды-артына қарасын ба?
Наурызбай Аңырақайдың шайқасында,
Жас екен жиырманның шамасында.

Түйедей тұрқы биік зор денелі,
Артқыға айтып кеткен көрген елі.
Тәңірі қас дұшпаннан қорғасын деп,
Халқының тілегіне берген оны.

Аңыздың ағытылса бар тиегі,
Кұлағы шындықтың да селтиеді.
Суырып алған дейді он бесінде,
Батпаққа батып қалған нар түйені.

Ер екен ерек туған анасынан,
Батырлық мұра қалған бабасынан.
Асыпты қатар тұрса кесер басы,
Атанның екі өркеші арасынан. [2, 102]

Тарихи кейіпкердің мінез-қылығынан бөлек, қимыл-әрекеті, әдет-дағдысы, емеурін-ишарасы, психологиясы мен эмоциясы да – оқырман назарын аударатын басты сипаттар. Мұны бейнелеу суреткерден соншалықты сезімталдықты, көңіл көрегенділігін талап етеді. А. Плутарх пайымдауынша: “... как художники, мало обращая внимание на прочие части тела, добиваются сходства благодаря точному изображению лица и выражения глаз, в которых проявляется характер человека...” [3, 395]. Тарихи тұлға сомдауда оның сыры мен сипатын, ішкі сезім дүниесін, бет-әлпетіндегі эмоциялық құбылыстарды дәл бере білу шығарма шынайылығын арттырады.

Наурызбай батырдың бұл жырда, батырлығын көрсететін жекпе-жек шайқастары баяндалған. Әдебиет тарихында жеке екі батырдың күш сынасуы арқылы, олардың батырлық бейнесін аша түсу элементі - қалыптасқан дәстүр. Эпостық жырлардан бастап зерделей қарасақ, осы дәстүрдің даму, жалғасу үрдісін айқын аңғаруымызға болады.

«Наурызбай» поэмасында да осы дәстүр негізінде ақын батырдың қаһармандық мінезін терең ашқан. Көркемдік тәсілдер элементтері арқылы автор жекпе-жекте тартысты, ерлік пен елдікке толы етіп суреттеген.

Шайқас үстіндегі Наурызбай батырдың қимылдары, қайсар рухы арқылы ерлігі ашыла түскен. Нақты тоқталып өтетін болсақ,

Суырылып тағы бірі алға шықты,
Кім білсін ажалына ол да асықты.
Шабынып «Қанға-қан!» деп күжілдейді,
Кұныққан қорқау дерсің қанға тіпті.

Долданды Наурызбай да мұны көрген,
Диюдай дүр сілкініп жыны келген.
Ағасы Құдайберген түсті есіне,
Қалмақпен жекпе-жекке шығып өлген.

Алдына Төле бидің келді шауып,
Тұлпары тізгін сүзген жерді қауып.

Атынан қарғып түсті бата сұрап,
Қаһары қабағынан қардай жауып.

Жас келді Төле бидің жанарына,
Көргенде Наурызбайды және мына:
«Саған да Сабалақтың жолын берсін,
Салып қайт, қас дұшпанды табаныңа! [2, 104]

Поэмада Әбілмансұр мен Наурызбайға бата берген Төле би еді. Елдің ертеңін ертеден болжай білетін Төле би қос батырдың жолын ашты.

Наурызбай батыр Төле бидің баталы сөзін жүрек түкпірінде сақтады. Қауіп-қатерлі күндерде ол өзі таңдаған жолынан, еліне азаттық, тәуелсіздік алу ойынан ауытқымады. Сол табандылық батыл бағдарлаған мақсаттарына да жеткізді. Әрине Төле бидің жас батырға берген ұлағатты батасы тарихи шындықтан алшақтамайды. Төле бидің Наурызбай батырға «Қолдасын Қарасай» – деген баталы сөзі кейіпкердің қайраткерлік қырын ашуға пайдаланылған. Төле бидің Қарасайдай аруақты ердің елге ерен ісімен, қайраткерлік талантымен дараланған ұлы тұлғаны өнегелеуінде мән бар. Наурызбай батырдың ізгілікті жолға, мақсатты ойларына батыл беттегені сүйсініспен баяндалады. Жазушының көркемдік қиял мен болжамды сәтті ұштастыруы – Наурызбай тұлғасын бейнелеудегі ізденіс нәтижесі. “Художественный вымысел лежит в основе творческого замысла писателя, вбирает в себя художественный домysel и вместе с ним подчинен раскрытию сущности вновь созданного мира” [4. 136].

Елдің рухын көтеріп, жаудың құтын қашырған қос батырдың даңқы қазақ даласына бірден тараған еді. Поэмада:

Сұрапыл болды қырғын қанды қасап,
Қалмақты қазақ қуды алдыға сап.
Нояндар шыбын жаннан күдер үзді,
Көрсе де небір айла-шарғы жасап.
Алабы Алатаудың дүбірледі,
Атағы батырлардың дүрілдеді.
Даңқынан Сабалақ пен Наурызбайдың,

Тізесі ата жаудың дірілдеді. – деп суреттелуі осыдан болса керек. [2, 104]

Поэма сюжетінде аңыздық желі енгізілген. Наурызбай батыр ат жалын тартып мініп ержеткенде Төле биден бата сұраған екен. «Қолдасын Қарасай!» деп

Төле би бата бергеніне жоғарыда тоқталып өткен едік. Ал кезінде Есім хан өзінің алтындаған ақбоз үйін Қарасай батырға тарту еткен екен. Сол үймен бірге ер Есімнен қызыл шұбар жолбарыс еріп келген. Кейін Қарасайдың аруағына сыйынып Наурызбай батыр сол үйге барғанда босағада жатқан жолбарыс Наурызбайға еріп кеткен екен. Поэмада бұл былайша суреттеледі:

Кім білсін, оңғарды ма Тәңір жолды,
Батасы Төле бидің қабыл болды.
Астында бөрілі байрақ содан былай,
Бастапты жер қайысқан қалың қолды.
Басынан өткізгенше күллі өмірді,
Таң атса, көкжиектен күн көрінді.
Атойлап жауға шапса желеп-жебеп, [2, 106]

Жолбарыс қызыл шұбар бірге жүрді. Поэма сюжетіне енгізілген бұл аңыз Наурызбай батырдың ел ішіндегі даңқын, батырлығын, қасиеті мен қадірін арттыра түседі.

Қорыта айтқанда, Несіпбек Айтұлының «Наурызбай» поэмасындағы ел тәуелсіздігі жолында күрескен батырлардың тарихи бейнесінің көркемделуі, тарихи орны мен өнегелі жолының насихатталуы бүгінгі ұлт руханиятына қосылған үлкен үлес екені анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сүлейменов О. Сөзстан. – Алматы: Жазушы, 1987. - 134 б.
2. Айтұлы Н. Шығармалары. ІҮ том. – Астана: «Фолиант». 2014.
3. Плутарх. Александр и Цезарь. Сравнительное жизнеописание. 2 том. – Москва: «Наука», 1994. -702 с.
4. Александрова А.П. Советский исторический роман (Типология и поэтика). - Киев: Выща школа, 1987. -158 с.

УДК 821.161.1

МИФОЛОГЕМЫ В РОМАНЕ А. НУРПЕИСОВА «ПОСЛЕДНИЙ ДОЛГ»

Р.Р. Баркибаева, Д. Қайратқызы

*КазНУ им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан
kainigulasia@mail.ru, dika_9204@mail.ru*

Аннотация: *Статья посвящена рассмотрению мифологем в романе А.Нурпеисова «Последний долг». Авторы обращают внимание на острую злободневность тематики и проблематики романа, его актуальность. Акцентируют взгляд на такой глобальной проблеме, как экологическая. В статье подчеркивается, что через художественные средства (мифологемы), которые определяют идиостиль писателя, можно увидеть, как наступает эпоха духовных проблем в обществе, духовном мире человека. По мнению авторов, очень важно, что*

именно Нурпеисовым, достойно и заслуженно представляющим художественное слово Казахстана в историческом контексте общемировой литературы, иллюстрируются современные проблемы (судьба Арала) человечества и общества.

Ключевые слова: образ мира, мифологема, роман-диалогия, Аральское море, экологическая катастрофа, мифологический сюжет, апокалипсис.

Abstract: *The article is devoted to the consideration of mythologems in the novel «The Last Duty» by A. Nurpeisov. The authors pay attention to the acute topicality of the novel's themes and problems, its relevance. They focus on such a global problem as the environmental one. The article emphasizes that through the artistic means (mythologems) which define the writer's idiosyncrasy, one can see how the era of spiritual problems in society, the spiritual world of man, is coming. According to the authors, it is very important that Nurpeisov, who adequately and deservedly represents the artistic word of Kazakhstan in the historical context of world literature, illustrate the modern problems (the fate of the Aral Sea) of humanity and society.*

Keywords: *image of the world, mythologeme, novel - dilogy, Aral Sea, ecological catastrophe, mythological plot, apocalypse.*

«Я хочу сказать, что мы будем за вами следить. Это всё неправильно. Я не должна здесь находиться. Я должна быть сейчас в школе по ту сторону океана. А вы обращаетесь к нам, молодым, за надеждой. Как вы смеете? Вы украли у меня мечты и моё детство своими пустыми разговорами. Люди страдают, люди умирают, рушатся целые экосистемы. Мы на пороге массового вымирания...».

Эмоциональное обращение шведской школьницы Греты Тунберг имеет все шансы войти в историю – наряду с «Я обвиняю» Эмиля Золя или «У меня есть мечта» Мартина Лютера Кинга.

«Мелеет море. Пустыми ячейками-глазницами таращится кормилица-сеть — рыба ушла. Безлюдеют берега, где некогда шла трудная, но и веселая работа жизни», - таков образ мира, встающий со страниц диалогии казахского писателя Абдижамила Нурпеисова «Последний долг», и это страшный образ, это кровавая тема, это огромная боль, ведь за бедою безымянного рыбацкого поселка на Арале грозно мерцает беда всемирная — экологическая катастрофа. И это образы и картины дня сегодняшнего, реалии 21 века, как бы это прискорбно ни звучало... .

Как видим, экологическая проблема является одной из актуальнейших проблем, которая волнует мир сегодня. При этом гибель Арала – экологическая и человеческая трагедия.

В 2000 году Нурпеисов издал роман-диалогию «Последний долг» (об экологической проблеме Арала), роман удостоен Шолоховской премии в 2003 году, переведён на немецкий и издан в Германии издательством «Dağyeli Verlag» в серии «Казахская библиотека».

Роман создавался на протяжении двадцати пяти лет и является результатом кропотливого труда автора над художественным словом. Он стал одним из самых выдающихся произведений писателя. Письменными переводчиками романа с казахского языка на русский язык были писатель и переводчик

Герольд Бельгер и Анатолий Ким, а с русского языка на английский был осуществлен Кэтрин Фитцпатрик. Английский перевод был издан в США в 2013 году.

А.Нурпеисов, создавший поистине народное произведение, уникальный писатель. Свое творческое кредо и все свои устремления передает посредством характера персонажей, образа их мышления. Противоречивые персонажи, их характеры отражают противоположные символы и различные жизненные ситуации. И автор собирает данные образы с разным мышлением и укладом жизни в одном пространстве. С помощью передачи образа героев определяется индивидуальный стиль автора, своеобразный уникальный почерк.

Роман «Последний долг» состоит из двух частей: «И был такой день», «И была такая ночь». Это жизнеутверждающая, творческая работа, которая отражает экологические, политические, социальные и другие проблемы жизни народа и страны. Содержание романа отличается богатыми языковыми особенностями, в частности мифологемами. В нашей работе мы рассматриваем мифологема как кодекс национальной идентичности, который предоставляет информацию о природе и традициях нации, менталитете, духовной ценности.

Следует заметить, что в конце XX века в мировой культуре наблюдается устойчивый интерес к мифу, который дает живущему в кризисную эпоху человеку веру в его возрождение. Неслучайно Р. Барт утверждал, что «миф как живая память о прошлом способен излечить недуги современности» [1. С. 283]. Исследовательская практика Ю.М. Лотмана, В.Н. Топорова, С.С.Аверинцева, интерпретации проблем мифопоэтики художественного текста позволили нам прийти к мнению, что современные казахстанские писатели, в частности А. Нурпеисов, обращаются к мифологическим сюжетам с целью смоделировать современную жизнь по законам мифологического мышления [2].

Несмотря на остроту проблем, поднятых А. Нурпеисовым в диалогии «Последний долг», критики и ученые-литературоведы сдержанно отнеслись к ее появлению. Из работ российских исследователей особо значимы статьи Льва Аннинского; из казахстанских исследователей творчества писателя можно отметить А. Арцишевского, В.В. Бадикова, В. Владимирова, А. Машакову, Э. Какильбаеву и др. Исследователи единодушно отмечают особый фаталистичный настрой писателя, страдающего из-за трагедии Арала, разворачивающейся на его глазах. Л.А. Аннинский считает, что А. Нурпеисов — сильная личность, которой пришлось говорить людям, как рушится мир, отвоеванный и выстроенный казахами после 17 года: «Герои «Крови и пота» верили, что мир, который ими выстрадан, будет принадлежать им. Их внуки и правнуки чувствуют, как этот мир леденеет и распадается». По его мнению, именно ощущение приближившейся вселенской катастрофы определяет особое мифологическое мышление самого художника, нашедшее отражение в сквозных и лейтмотивных мифологемах. Круг проблем бытийного плана, поставленных писателем в романе, также требует философского осмысления, что определяет особенности мифопоэтики романа: кто повинен

в происходящем хаосе и несет ответственность перед историей? Поэтому «Последний долг» А. Нурпеисова был назван романом-катастрофой, эсхатологическим романом, предсказывающим конец света[2].

Мифологическое мышление художника настроено на то, чтобы показать путь человечества и отдельно взятой личности от сотворения мира до его гибели. В 1984 году первую часть он назвал «Долг», а в 2000 году дал книге другое название — «Последний долг», изменив интонацию и включив в другой контекст («Прощание с Матерой» и «Последний срок» В. Распутина, «Последний поклон» В. Астафьева) и в другое, мифологическое пространство. Писатель дает всем возможность рассматривать роман как мифологический, трагедийный, поэтому показывает «медленный процесс превращения Арала в некую самостоятельную субстанцию, необузданную, непредсказуемую»[2].

Сквозным образом-символом является сам Арал, высыхающий, полный трагедий личных и общественных, обладающий памятью, живущий в воспоминаниях природы, людей, рыб и зверей. На фоне этой гибели, увядания, экологического бедствия происходят все дальнейшие события романа, что только усугубляет в наших глазах человеческую душевную катастрофу. Герои произведения помнят каждый высохший уголок, ведь все это происходит на их глазах, те места, которые когда-то сложно было переплыть, они теперь проезжают на грузовике.

Символично появление в сюжете образа льдины, ставшей по ходу развертывания повествования мифологемой: три главных действующих лица — Жадигер, Бакизат и Азим — оказались волею обстоятельств на оторвавшейся от острова льдине, которую сильный ветер уносит в открытое море, т.е. в вечность: «Неистовая буря, разбушевавшаяся к ночи, гнала снежный вал пурги в смутной темноте, бесчинствовала и лютовала по всей земле... Дико завывал и гудел приаральский ветер, ревели волны, глухой вселенский круг тьмы наложил тяжкие оковы на весь огромный бушующий мир...» [3].

Происходящее на глазах людей безумие природы есть символ разрушения не просто быта, а бытия, существования человека, апокалипсис, случившийся и по вине людей, грозное предостережение природы, выражающей протест против людей. Поэтому льдина принимает вселенские размеры, уподобляется космосу, и в этой трансформации-символе отражено мифологическое мышление самого писателя А. Нурпеисова. Хаос не только на этой опасной льдине, но и во всем мироздании, и это сродни пастернаковскому «мело, мело по всей земле...».

Картина потерянного рая, отделенного от остального мира водами, сродни легендарным сюжетам и мифам о граде Китеже, о Беловодье, о Жеруйык. Но в повествовании А. Нурпеисова происходит обратный процесс: изобилие, царившее не только в райском уголке Барса-Кельмес, но и на островах, и на берегу Аральского моря, потеряно, море обмелело, рыбу и птицу истребили, зверь ушел, земля заброшена, остались лишь старики и старухи. Миф превращен в суровую, даже жуткую реальность: летчик из отряда спасателей, отправившийся на поиски пропавших людей, не узнает родные места, везде заброшенные дома, нет

признака жизни — апокалипсическая картина конца жизни на земле [2]. Безусловно, для того чтобы в полной мере осознать авторский замысел и межстрочные намеки нам потребуется не один год. Тем не менее, мы попытались обозначить более значимые и видимые мифологемы, которые писатель изобразил в романе. В своей дилогии писатель мастерски кодирует мифы и возвращает нас к истокам казахской культуры, в которой заключена вся глубина развития и страдания нашего народа. Кроме того, автор создает свои мифы, интерпретируя уже существующие, он опирается как на Библию, так и на Коран. Мы наблюдаем боль за родной край, которую писатель пронес сквозь жизнь и излил в романе. Между тем, трагедия Арала – это не просто трагедия Нурпеисова или маленького аула, трагедия Арала – это трагедия всего человечества.

Список использованных источников:

1. Барт Р. Мифологии. – М.: Издательство им. Сабашниковых, 1996.
2. Какильбаева Э.Т. Поэтика дилогии Абдижамила Нурпеисова «Последний долг» в мифологическом аспекте // Полилингвильность и транскультурные практики. 2020. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/poetika-dilogii-abdizhamila-nurpeisova-posledniy-dolg-v-mifologicheskom-aspete>.
3. Нурпеисов А. Последний долг: Роман. – М.: Культура, 2002.

ЭОЖ 82.2:884 (5К)

МРОЖЕК ПЬЕСАЛАРЫНДАҒЫ ГРОТЕСКІЛІК АРНАЛАР

Г.С. Бөкен

*Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті,
Көкшетау, Қазақстан
asya_2309@mail.ru*

Аннотация: *Мақалада ХХ ғасырдың алпысыншы-сексенінші жылдарындағы поляк драматургі, «Абсурд» театрының негізін қалаушылардың бірі Славомир Мрожектің «Полиция», «Петр Охейдің азабы», «Күркетауық», «Танго», «Эмигранттар» пьесаларының тақырыптық-идеялық ерекшеліктеріне шолу жасалады. Автордың образ жасаудағы гротескіні ұтымды пайдалануы нақты мысалдар негізінде талданады. Сонымен қатар драматургтің көпмағыналы символдық суреттеулер мен аллегориялар арқылы қоғамдық фрустрациядағы тұлға портретін сомдаудағы өзіндік шеберлігі де байыпталады.*

Кілт сөздер: *драматург, пьеса, гротеск, поляк, бейне.*

Abstract: *The article reviews the thematic and ideological features of the plays «Police», «The Torment of Peter Ohei», «Turkey», «Tango», «Emigrants» by Polish playwright of the sixties and eighties of the twentieth century, one of the founders of the theater «Absurd» Slawomir Mrozek. The author's rational use of grotesque in image creation is analyzed on the basis of specific examples.*

The playwright's own skills in creating a portrait of a person in public frustration are also enriched through ambiguous symbolic descriptions and allegories.

Keywords: *playwright, play, grotesque, Polish, form.*

Өткен ғасырдан бастау алатын поляк жазушысы Славомир Мрожектің драмалық тәжірибесі өркениеттік дағдарыспен, фашизммен және сталиндік жүйенің тоталитарлық режимімен тікелей байланысты. Қаламгердің тамаша сатиралық дарыны оның «күн қасіретін» «ғасыр дертімен» шебер сабақтастырып, баяндай білуінде жатыр. Драматург замандастары мен қоғамды мазалаған өзекті мәселелерді өзінің жаңашыл, қоғамдық мәні жоғары туындыларында қаузаы білді.

Қаламгер көпмағыналы символдық суреттеулер мен аллегорияларды (мысал, парабола) әрі өзіндік өлшемдегі түрлі қоғамдық жағдайларды, адам мінезінің «моделін» жасады. Тұлға философиясы, тұлғаның еркіндікті іздеу әрекеттерін Мрожек өз драмалық шығармаларында бейнелі сомдайды. «Полицияда» логикалық тізбек келесідей: полицияның мақсаты – заң бұзушылармен күрес жүргізу; алайда полицияның мінсіз жұмысы оның болмысын жоғалтуға әкеледі; тіпті өз лауазымдары мен бөлімшені сақтап қалу үшін полиция өздеріне жасанды қылмыскерлер жасап алады. Басшылықтың нұсқауымен қарапайым полиция қызметкері, бүлікші сержант саяси қылмыскерге айналады. Өз қызметіне адал сержант бүлікші рөліне енгені сонша, ақыр аяғында кәдімгі төңкерісшілге айналады. Ал жылдар бойы үкіметке қарсы бой көтерген, генералға жарылғыш зат тастаған қылмыскер абақтыдан босай сала, аталған генералдың сенімді адъютантына айналады. Пьесаның кульминациясында барлық қаһармандар бір-бірін тұтқындайды. Бұл абсурдтық жағдай ғана емес, объективті түрде полиция бөлімшесінің күнделікті жұмыс нәтижесі іспетті.

Ал «Петр Охейдің азабы» драмасында қарапайым отбасыда туындаған таңқаларлық, абсурдтық оқиғалар баяндалады. Үй иесіне оның жуынатын бөлмесінде адам жегіш жолбарыстың пайда болғаны ескертіледі. Жолбарысты Мрожек ойдан шығарылған оқиғаның қоғамдық салдарына талдау жасау үшін, яғни қоғамда қалыптасқан тарихи, реалды, демагогиялық, бюрократиялық, психологиялық стереотиптер мен рефлексстерді әшкерелеуде пайдаланады. Драмада қаһарманның жеке өміріне әртүрлі қоғамдық, ғылыми, ойын-сауық, туристік ұйымдардың өкілдері, тіпті салық жинаушыдан сыртқы істер министрі, беймәлім сібірдегі аңшыға дейін араласады. Мрожектің пікірінше, қоғам жеке адамның құқығымен санаспайды. Оның еркіндігін шектеп, өлтіріп тынады.

Мрожектің гротескісі Ф.Кафка қоғамындағы тұлға тағдырының трагизмін бейнелеумен тәмамдалады. Мұны пьеса қаһарманының: «Мен сіздердің ойларыңызды білдім. Сіздер мені еркіндігімнен айырдыңыздар. Кеше ғана мен газетті өз отбасымның ортасында оқитынмын. Ал қазір! Қазір ғылым мен саясат, мектеп пен әкімшілік бірігіп менің үйіме кіріп алды. Енді мен емес, олар бұл үйдің тұрғындары»[1:17],– деген сөзінен терең трагизмді аңғарамыз. Қаламгер драмаларында адам өз еркінен айырылған, тәуелді, белгілі бір шешімдерді өзі қабылдай алмайды.

Өз әрекеттері өзіне қарсы бағытталады. Біреудің айтқанын жасап, айдағанына көнеді. Қоғамның пайдасы мен игілігі үшін өзін құрбандыққа да шалады.

Мрожек драмаларының әлемі – күлкі бөлмесіндегі дөңес айна тәрізді. Онда реалды әлемнің шынайы бейнесі көрінеді. Қоғам мен биліктің жалған достығы, жасанды құндылықтар мен түкке тұрғысыз идеялар, жалған ұлтшылдық пен ұраншылдық табиғи, абсурдтық түрде баяндалады. Гротескілік жағдаяттар өмірдің реалды, табиғи бейнесімен үйлеседі. Ол заманның ұстанымымен, әдет-ғұрыптарымен бірлікте гротескі тілімен сипатталады. Бұл Мрожек шығармашылығы «абсурд театрының» өкілдері С.Беккет, Э.Ионеско және т.б. драмаларымен үндестікте екенін байқатады. Мәселен, Мрожекте қарапайым тұрғынның жуынатын бөлмесінде аяқ астынан жолбарыс пайда болса, Ионескіде таңертеңгілік қала көшесінде керік өтеді. Дегенмен, «абсурд театрының» драматургтерінің шығармаларында өзіндік айырмашылықтар бар. Мәселен, Мрожек өлім мен өмірді теңдестірмесе, Беккет, керісінше жасайды. Мрожек адамзаттың сұмдыққа толы мәнсіз тірлігін сынамаса, Ионесконы адам бойындағы қатыгездік пен зұлымдықтың иррационалдық мәселесі мазалайды.

Негізінен, Мрожек өз шығармаларында адам болмысына қоғамдық ортаның ықпалын, адамның қоғамнан бөлектенуін, тұлғаға қысым көрсетілуі мен конформизмге түсуін қозғайды. Оны «Күрке тауық» драмасындағы қаһарманның (хан) мына сөзінен аңғарамыз: «Біздің дәуір – баз кешу дәуірі. Ерте заманда адамның тіршілік етуі үшін жасағаны желге ұшты. Ендігісі бәрі адамның күшінен тыс, жасырын дүние»[2:67]. Кезінде Ионеско, «Абсурд театры бұл – шындық театры» деген. Бүгінде бұған Мрожек драмаларын жатқызуға болады. Мрожек үшін жалпы өмір емес, адамның өз болмысы мен еркіндігін жоғалтқан қоғам абсурд. Өз-өзіне деген сенімсіздік пен тағдырына деген қанағаттанбаушылық қоғамда әлдекім болуға талпынуға итермелейді. Сондықтан әркім өзінің орнында болмайды. «Күрке тауықтағы» капитан қызметін скрипкада ойнау үшін тастап кетсе, хан ғашықтарды аңду үшін мемлекеттік ісін тастап кетеді. Ендігі жерде ақын өлең жазбаса, шаруалар жер жыртпайды, егін екпейді, шөп шаппайды.

Мрожектің батыс абсурд драмашыларынан тағы бір айырмашылығы – оның гротеск мысалдары поляк ұлттық дәстүріне сай құрылады. Олар ХҮІ-ХҮІІ ғ.ғ. күлкі дәстүрінен «әлемді ішінен-сыртына төңкерген» ұлттық комедияларға [3:9] жалғасып, гротескілік қалыпта көрінеді. Бұл орайда, Бахтин: «Ақиқат өтірікті абсурдқа жақындатқанда айқындалады»[4:123],– дейді. Драматург комедияларында ирония, сарказм, күлкі негізінде өмірдің көлеңке тұстарын замандастарына көрсетіп, олардың бойында адамгершілік қасиеттерін оятатын шығармаларды жазған поляк жазушыларының (А.Мицкевич поэзиясы, Ю.Словацкий шығармалары) дәстүрін де байқаймыз. Сонымен бірге С.Выспяньский, С.И.Виткевич, В.Гомбрович, Т.Ружевич драмаларының ықпалын жазушы шығармашылығында байқаймыз. Кейде танымал классикалық туындылардағы мотивтерді, тұтас жолдарды сәл өзгертіп, өз шығармаларында пайдаланады. Мәселен, А.Мицкевичтің «Дзяды» драмасындағы қиялшыл Густавтың бүлікші Конрадқа айналса, керісінше, Мрожектің «Полиция-

сындағы» бүлікші генералдың адал адъютантына айналады. Немесе, сондағы полицияның сержанты өз қызметіне қалтқысыз берілгені сонша, ақыр аяғында бүлікшіге айналып, тұтқындалады. Яғни, драмада: «Соңғы бүлікші қайтты. Жаңа адал қызметкер дүние келді», - делінеді. Танымал театрдың тарихшысы Я.Котт: «Мрожектің «Тангосы» - Виткевич пен Гомбровичтің пьесаларынан құралған туынды іспетті. «Тангода» Виткевичтің қонақүйі, оқ қаруы, ашынасы, мәйіті бар болса, Гомбровичтен арсыздық және зинақорлықпен күресі алынған»[5:21].

«Тангоны» тарихи-философиялық гротеск үлгісімен жазылған туынды десек, пьесаның формасына қарап, ондағы отбасылық драма жанрына тән дәстүрді де байқаймыз. Алайда бұл сырттай қабылдаған әсер болуы керек. «Танго» отбасылық драма жасалған пародия сәйкес келеді. Бір отбасыдағы үш ұрпақтың тыныс-тіршілігі гротеск шынысынан қаралады. Пьесаның мазмұны тұрмыстық драманың формасын бұзып, оны тарихи-философиялық трагедияға толы жиынтыққа айналдырады. Бір отбасыда негізінде көрсетілген адамгершілік ұстанымның құлдырауы мен зиялы ойдың таяздануы – күллі әлемдегі адами құндылықтардың жойылуын танытады. Кешегі аға буынның дәстүр, ереже мен әдет-ғұрыптарға қарсылық көрсетуінің соңы – хаос пен мәнсіз тіршілікке әкеледі. Яғни барлық ережелердің жоққа шығарылуы, моральдік-этикалық ережелерді ұстанбауы – қарапайым тіршіліктің мәнін жояды. Аталмыш жағдай «Полиция» драмасындағы парадоксты еске түсіреді. Онда: «Соңғы қылмыскердің босатылуы – полицияның ендігі жерде құрметінің қалмағаны»[1:46], – делінген.

Сондықтан аталған жағдайдан шығудың жолын Артур дәстүрлерді қайтарудан көреді. Бұл жолда ол өзінің үй ішіне ескі әдет-ғұрыптар мен ережелерді (қоқысқа толы қонақ бөлмесіне тазалық жұмыстарын жүргізеді, үйдегілерге нафталинмен иістенген киімдерді сандықтан алуға мәжбүрлейді, Аля қалыңдығымен үйлену тойын жасауды жоспарлайды, ол үшін дәстүрлі түрде әжесінен бата алу рәсімі өткізеді) таңғысы келеді. Дегенмен, Артурдың өткенді қалпына келтіру тәжірибесі жүзеге аспай қалады. Себебі, ескі қалыпта мазмұн жойылып, ол әлемді құтқара алмайды. Ал жаңа мазмұн мен идеяны жасау Артурдың қолынан келмейді. Артурдың өз ұстанымдарына көндіру әрекеті трагедиялық түрде тәмамдалады. Барлық күш пен билік Эдик есімді құлдың жағында болады. Бұл ретте, Эдик Артур туралы «Ол жақсы ойлаған, бірақ тым ашушаң еді»[2:47], – дейді. Эдик Артурды өлтіріп, оның ғашығына ие болады. Конформист Евгений ағасын өзіне бағындырады. Жігерсіз зиялының орнына арсыз адам салтанат құрады. Зорлық пен ұстанымсыздық орын алады. Яғни автор замандастарына сарабал ойлы зиялының жігерсіздігін кез келген арсыз біреу басып ала алады. Ол оны қорлауы, соққыға жығуы не өлтіруі де ғажап емес дейді. Және қайсыбір уақытта да сол әділетсіздікті қолдайтын адамдар табылып, оның айтқанына көніп, айдағанына жүретіндігін тілге тиек етеді. «Танго» – Мрожек шығармашылығындағы шекаралық пьеса. Пьесада жекеленген қаһармандармен бірге, марионеткалар, дербес идеялар, психологиялық тұрғыдан тереңдетілген мінезі бар тұлғалар кездеседі.

Мрожек шығармашылығындағы жаңа кезеңді «Эмигранттар» (1974) драмасы

ашады. «Эмигранттарда» драмасында Батыс Еуропаның лас жертөлесінде бірге тұрып жатқан екі поляк эмигрантының тағдыры шынайы түрде бейнеленіп, салғастырылады. Олардың бірі АА – ой мен сөз еркіндігін іздеу жолында саяси қысымнан өзге елге эмиграция жасаған, еркіндік пен құлдық туралы еңбек жазуға бекінген оқыған, зиялы қауым өкілі, екіншісі ХХ – мол қаражат табу үшін шекара асқан сауатсыз қара жұмысшы. Қаһармандар бір-бірін жек көреді, бірақ айырылыса алмайды. Екеуінің тағдыры үндес. Олар жат елде баспалдақтың астындағы жертөлени пана етіп тұрады. «Эмигранттардағы» күлкі – оқыған мен сауатсыз арасындағы ой қайшылығынан туындайды. Мрожек диалогқа түсуші екеудің өмір туралы пікірлесуін комедиялық әрі пародиялық интонациялармен жеткізе білген. «Эмигранттар» драмасындағы комедиялық әрі сатиралық қабат трагедиялық негізді байқатады. Бұл заңды да. Себебі Ф.М.Достоевский де, «Сатираның бір қабаты трагедиямен астасқан. Трагедия мен сатира – әпкелі-сіңлілі сияқты. Олар бірге жүріп, бірлескен түрде шындықты айқындайды», -деп дөп басып айтқан. Сондықтан Мрожектің тағдырлас эмигранттары әрі күлдіреді, әрі әжуаланады. АА – «құл, яғни өзі туралы» кітап жазуда. Бұл үшін ол туған елін тәрк етеді. Алайда елінен кеткен соң, ол құл болудан қалып, кітабының мән-маңызы жойылады. Тек шетелде жүргенінде кезіккен «ертеректе мемлекеттік құлы. Бүгінде өз сарандығының, материалдық заттың құлы» ХХ көріп, ұмытыла бастаған еңбегінің идеалды объектісін тапқандай көрінеді. Себебі, «материалдық заттың құлы болу бұл – абақтыда қамалғаннан да артығырақ»[2:95]. Бұл құлдықты таза құлдыққа жатқызамыз. Ол ешбір сыртқы қысымсыз, ешбір зорлық-зомбылықсыз адамның өз мойнына қамыт салу деген сөз. Мұндағы құл өзінің рухы мен жанын еркіндіктен айырады. Пьесада, АА ХХ қарап айтады: «Сенің жаның құлдықы. Сондықтан сен мені қызықтырасың»[2:97]. Алайда ХХ құлдық мәселесіне арналған АА-ның тәжірибесінің құл-талқанын шығарады. Яғни бір сәт болсын, материалдық дүниенің құрсауынан (ауыр еңбегімен тірнектеп жинаған қаржатын талқандап жыртады) босап, «мезеттік еркіндікке» қол жеткізеді.

Поляк әдебиеті мен поляк театрында ғана емес, тұтас қоғамды жағымсыз әрекеттерден тазартатын, шынайы тәрбиелік мәні бар күлкіні тудыратын шығармаларға қажеттілік артқан кезде Мрожек өз туындылары арқылы ескірген канондық сананы мен әрекет-амалдарды реалды түрде сипаттап, әшкерелей білді. Мрожектің сарказмы поляктарға ғана емес, әлемнің басқа елдеріндегі оқырмандар мен көрермендер тарапынан қабылданып, жоғары бағаланды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Mrozek S. *Utwory sceniczne*, t.1, Krakow 1973, s.127
2. Mrozek S. *Utwory sceniczne*, t.2, Krakow 1973, s.201
3. Мочалова В.В. Мир наизнанку: Народно-городская литература Польши XVI-XVII вв. – Москва, 1985. –147 с.
4. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – Москва, 1975. С.123
5. Kott J. *Theatre notebook*, 1947-1967. Garden City: Doubleday, 1968. s.21

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ МАЗМҰНЫ АЯСЫНДА ТҰМАНБАЙ МОЛДАҒАЛИЕВ ШЫҒАРМАСЫН ОҚЫТУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ж. Ерахметқызы

Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан,
erakhmedkyzy14.08@gmail.com

Аннотация: Мақалада, балалар поэзиясының көрнекті өкілі, Тұманбай Молдағалиевтің «Кім болам?» шығармасын жаңартылған білім беру мазмұны аясында гибриді немесе аралас оқытудың артықшылықтары айтылған. Қазақ әдебиетін оқытудың заманауи әдістемесі жайында сөз қозғалып, қазіргі жаңа әдіс-тәсілдерді қолдана отырып оқытудың тиімділігі қарастырылған. Қазақ әдебиеті пәнін (оқыту тілі қазақ тілі емес) мектепте оқытуда Google forms және Google sites, learningapps.org бағдарламалық қосымшаларын қолдана отырып оқытудың қолайлылығы, «сатылай кешенді талдау технологиясы», тілді меңгеру психологиясы тұрғысынан анықталатын төрт жалпы бағыт төңірегінде сөз қозғалады. Гибриді немесе аралас оқудың артықшылығы мен мүмкіншіліктері, оқуды жеке тұлғаға бағыттаудың он тәсілі, коммуникативтік оқыту ұстанымдары, қазіргі таңдағы Z ұрпағы болып саналатын, ақпараттар легі саналарын көмкерген жас буынның ұлттық құндылықпен сусындатып, тәл әдебиеті мен мәдениетінің асыл тұлғасы Тұманбай ақынның жауһар жырларын оқытуда қолданатын заманауи әдіс-тәсілдердің тиімділігін көрсете отырып, молынан ақпарат береміз.

Кілт сөздер: Т.Молдағалиев, Z ұрпақ, Google forms, Google sites, learningapps.org, педагогика, тәрбие, балалар әдебиеті, поэзия, ақын

Abstract: The article, a prominent representative of children's poetry, talks about the book of Tumanbai Moldagaliyev «Who will I be? «Within the framework of the updated content of education the advantages of hybrid or blended learning are outlined. The modern methods of teaching Kazakh literature are discussed and the effectiveness of teaching using new modern methods and techniques is discussed. In the school teaching of Kazakh language (the language of instruction is not Kazakh) Google forms and Google sites, learningapps.org speech is about four general directions determined from the point of view of convenience of teaching with the help of program applications, «technology of step-by-step complex analysis», psychology of language learning. The benefits and opportunities of hybrid or blended learning, ten ways of personal orientation, the principles of communicative learning, modern generations of information, representing Generation Z, fill the consciousness of the national value of the younger generation, a masterpiece of original literature and culture.

Keywords: T. Moldagaliyev, Generation Z, Google forms, Google sites, learningapps.org, pedagogy, education, children's literature, poetry, poet

«Өлең - сөздің патшасы, сөз сарасы

Қиыннан қиыстарар ер данасы» [1; 50] - деп өлеңін көріктеген сәтінде Абай Құнанбайұлы поэзия ұғымына өзекті жанның қуанышы мен өкінішін өрнек етер құбылыс деп қарамай, «сөздің патшасы» деп теңдессіз баға берген. «Өлең» және «адам» ат үзеңгісіндей теңесіп, жалған дүниенің таразысында тең түсіп жатқаны анық. Қай кезеңде болмасын өлеңді адамнан, адамды өлеңнен бөліп жарып қарау

мүмкін емес, өйткені өлең - қасиетті өнер. Қара өлеңнің құдіреті соншалық, ол ұлтпен бірге жасап, ұлтпен бірге дамиды. Қара өлеңді тудыратын бір ғана ақын яки жырау болғанымен, оны дамытып, өміршең ететін бүтін бір ұлт. Қараша халық поэзияның бұлағынан сусындап, бастауынан жігер алды. Ұлылар ұлық еткен поэзияның бүгінгі қадір-қасиеті жайында Мұхаммеджан Қаратаев «Поэзия құнын түсірмеудің бірінші амалы сұрқай өлеңдерге, формалистік шатпақтарға жол бермеу. Ал, поэзияның шынайы жаңашылдықтарына жетудің бірден-бір сара жолы - көп көру, көп оқу, көп үйрену, батыл іздену, табанды еңбектену» [2;172]. Поэзия құнын түсірмеудің басты алғы шарты оқырманға арналған шығармалар жиынтығының қайсы бірі болмасын електен өтуі қажет. Ал, балаларға арналған дүниеге деген талап пен тәртіп қатаң сақталған жағдайда ғана жеңіске жетеміз.

Балалар әдебиеті - балаларға арналған әдеби туындылар жиынтығы. Балаларға арналған шығармалардың, яки туындылардың қай-қайсысында көркемдік және педагогикалық талаптардың етене байланыста көрінуі - балалар әдебиетіне қажетті негізгі қажеттілік.

Жазып отырған мақаламызда, балалар поэзиясын айшықтайтын көркемдік мәселелер балалардың жас ерекшелігіне сәйкес олардың ой-санасында, таным-түсінігенде, көзқарасында болатын психикалық өзгерістермен және сол өзгерістерден туындайтын педагогикалық-тәрбиелеу-шілік әсер ету жолдарымен сабақтастықта кеңінен қарастырылады. Ғалым, Аманжол Өлтаев: «Ғылымилық ұстаным балалар қаламгерінен бірнеше мәселелерді ескертуді талеп етеді. Олар: 1.Балалар поэзиясының өзіндік ерекшелігі; 2.Балалардың психикалық-педагогикалық ерекшеліктері; 3.Балаларға ұсынылатын дерек-мәліметтердің ғылыми нақтылығы» [3;23] Сондықтан да балалар әдебиетінің оның ішінде балалар поэзиясының мектеп қабырғасында қандай ақындардың шығармашылығы оқытылып жатыр және ол шығармаларды қалай оқытылу қажеттілігі - бүгінгі уақыттың даты.

Бала талғамын бағдар етіп, оқырманының психикалық-педагогикалық ерекшеліктерін ескеріп, қоғамдағы болып жатқан уақиғаларды ақыл таразысына тартып, көкірек көзінен өткізіп, сүбелі сөзін, маржандай ойын жіпке тізіп балаң оқырманға қалам сілтеген ақын немесе жазушы еңбегі жемісті болары анық. Бұл, әрине, біздің ой тұжырымымыз. Ал, академик С.Қирабаевтың: «Балалар әдебиеті – қиын әдебиет. Оның бірталай өзіндік ерекше сипаттары бар. Балалар кітаптарында әрекеттің нақтылығы мен образдың көрнектілігі, лириктік сезімталдық, характерлер мен уақиғаның динамикалық түрде дамуы, тіл тазалығы мен тартымдылығы қажет. Бала ойы мен ұғымы абстракциядан гөрі нақтылықты сүйеді. Сезіміне әсер ете білу арқылы оны адамды сүюге, гуманистік әрекеттерге тәрбиелеуге болады. Жазушы тілі де бала ұғымына лайық, түсінікті, таза болуға тиіс» [4;74], - деген ғалым тұжырымынан балалар әдебиетінің көркем әдебиеттің бір саласы болып табылатыны, сол себепті оның бойында болуға тиіс басты сипаты оның тілінің көркемдігі, ойының тереңдігі басты талап екендігін аңғардық.

Біз жоғарыда тізбектелген ақпараттармен таныса келе, өз еңбегімізді өңдеп жетілдіре түстік. Қазақ әдебиетін өзге тілді аудиторияда оқытуда басты нысана

етіп алған тұлғамыз сыршыл ақын - Тұманбай Молдағалиев. Тұманбай ақынның тұмса жырларының табиғаты өзгеше. Қазақ тілінде оқытылмайтын мектептің 6 - сыныптарында Тұманбай Молдағалиевтің «Кім болам?» [5; 91] деген өлеңінен үзінді берілген. Осы өлеңін заманауи әдіс-тәсілдер арқылы оқытудың үлгілік нұсқаларын жасап, сабақ барысында қолдандық.

Кез келген ІТ технологияның өзегі болып отырған Google бағдарламасымен жұмыс жасау, оның тілін меңгеру бағдарламаның ұшан теңіз мүмкіндіктерін қолдана білу - мұғалім шеберлігінің бір қыры. Біз өзіміз оқытып отырған тақырып аясында білім алушыны біліммен қамтамассыз ету үшін етілер еңбек, төгілер тер көп. Біз Google sites және Google forms бағдарлама-ларын қолдандық. Біз сынақнамаға алып, оқытқан аудитория қазақ тілінде оқытылмайтын мектептің 6 - сыныбы.

Біз сыныпта мұғалімдер орындайтын жұмыстар мен тапсырма түрлерін Google sites және Google forms бағдарламаларына енгіздік. Google sites және Google forms бағдарламаларын қолдану мұғалімдерге немесе оқушыларға сыныптан тыс қосымша ретінде немесе сыныпта танысқан ақпаратты бекітуге немесе кері байланыс жасауда пайдасы мол. Бұл - дәстүрлі оқыту мен онлайн оқыту арасында тамаша үйлесімділік тапқан оқыту әлеміндегі жаңа сала. Бұл жасаған жұмысымыз оқушыларға сынып ішінде де, одан тыс жерлерде де өз қабілеттерін жетілдіре түсуіне мүмкіндік береді. Білім беру саласында басымдыққа ие болып отырған жаңа бағыт - интернетті араластыра оқыту немесе «гибридті оқыту» бағыты. Google sites бағдарламасына берілген күнтізбелік жоспарға сай Т.Молдағалиевтің «Кім болам?» өлеңін енгізіп, оқушылардың есте сақтау қабілеттерін, қабылдау ерекшеліктерін ескере отырып аудио-визуалды жазба нұсқасын бірге жүктедік. Өзге тілді аудитория ерекшелігі ескеріліп, оқушыларға жаңа сөздерді суретті карточкаларға қазақша-орысша түсіндірмелі аудармасымен бердік. Бұл оқушының сабақтан тыс уақытта жаңа сөздердің жазылуы мен айтылуындағы айырмашылықтарды аңғаруы мен есте сақтауына мүмкіндік жасайды.

Гибридті немесе аралас оқудың артықшылығы мен мүмкіншілігі жайында шетелдік зерттеуші – ғалымдар Энтони Г. Пиччиано, Чарльз Д. Дзюбан и Чарльз Р. Грэм «Blended learning: Research perspectives, Volume 2» (Смешанное обучение: перспективы исследований, Том 2) [6] деген мақаласы бар. Бұл оқу түрі соңғы 10 жылда қарқынды зерттеліп, дамып жатыр. Әсіресе, білім алушылар арасында (оқушы, студент, магистрант немесе докторант) кеңінен қанат жайып келеді. Гибридті оқыту мұғалімдер мен оқушылар үшін ұялы телефондарына немесе планшеттеріне google seіt және google forms қосымшаларын жүктеуді қажет етеді. Нақтырақ айтар болсақ, google disk, google table, g-mail және т.б. сияқты оқушылар арасында танымалдыққа ие қосымшаларын пайдалану ұтымды болып саналады.

Педагогикалық жаңалықты жасау, игеру және пайдалануға негізделген мұғалімнің басты қызметі – инновациялық бағыттылығында. Өйткені, оқушының оқуға деген қабілеттілігін арттыратын танымдық дамуын ояту мен оны жетілдіру

ұстазға тікелей байланысты. Ақпараттық технологиялар, әсіресе, оқушы мен мұғалім арасындағы өзара ынтымақтастықтың артуына себепші болады. Өйткені, өз заманының мүмкіндігін пайдаланып, бала дамуына әсер ететін заманауи ұстаздан білім алу білім сапасының артуына тікелей байланысты. Google ұсынатын функциялардың артықшылықтары: кеңістік пен уақытты шектеусіз пайдалана отырып жұмыс жасауы, тапсырмаларды орындау, тапсырма реттілігін сақтаудың жеңілдігі. Google ұсынатын Gmail, Google Drive, Google Hangout, Google Groups Google sites т.б. қосымшалары оқушылардың ақпаратты шектеусіз алуына, ізденуіне ықпал етеді. «Жаңа педагогика» тәсілдемесінің аясында оқушылар электронды почтаны еркін қолданады. Сондықтан да, сабақ барысындағы тест тапсырмаларын орындау да, қосымша сауал туындағанда почта арқылы хат жолдап кері байланыс орнатуға да мүмкіндік мол. Бұл баланың таным сипаттамасының артуына, жеке өзі тапсырмаларды орындай отырып, оқу және проблемаларды шешу қабілеттілігі артуына ықпал етеді. Сандық кеңістіктің ықпалымен оқушының оқуға деген құлшынысын еселеуге болады.

Біз «Қазақ тілі» пәні (оқыту тілі қазақ тілі емес мектептерде) бойынша оқу бағдарламаларының ерекшелігіне сүйене отырып, Google Sites бағдарламасына өтілетін сабақтың электронды сайт нұсқасын жасадық. Осы арқылы оқушы өтілетін сабақты толықтай онлайн арқылы танысып, қашықтықтан меңгеруіне, кеңінен ақпарат алуына мол мүмкіндік беретін жүйе қалыптастырдық [7]. Сабаққа жаңадан кіруде оқушы кіріс сауалнамасын жасайды. Сауалнамалардың барлығы өтілетін тақырыпқа дайындық, миға шабуыл әдісі арқылы орындалады. Ал, сабақ толықтай аяқталуға бір немесе бірнеше минут қалғанда шығыс сауалнамаларын жасайды. Осы арқылы сабақтың өту барысына, алған білімінің мазмұндық құрылымына қатысты ашық сұрақтарға жазбаша жауап береді. Осы арқылы ой сауаттылығы мен жазу сауаттылығына да назар аударуға, өз ойын жазбаша жеткізудегі баланың тілдік қорының деңгейін анықтауға мүмкіндік береді. Кіріс сауалнамасынан соң оқушы бүгінгі өтілетін тақырыптың атауын өзі тауып, жаңа тақырыппен, ақын, Тұманбай Молдағалиев өмірімен, шығырмашылығымен танысады. Ақын өлеңін видео арқылы көріп, ақынның өз дауысын тыңдайды. Тыңдалым әрекеті барасында оқушы өлеңнің не жайында екенін болжайды, сөздер мен сөз тіркестерінің мағынасын түсіну үшін «сөздер сөйлейді» тақтайшасынан ақпарат алады, көркем шығармаларды тыңдап, негізгі ойды анықтайды, тыңдалым материалдары бойынша 8-тапсырмада берілген ашық сұрақтарға жазбаша жауап береді. Мұның барлығын оқушылар тыңдалым, оқылым әрекетін жүзеге асырып барып, жазылым әрекетіне көшкенде орындалады. Оқушылардың базалық дағдыларына сүйене отырып, жазу және оқу дағдысын негізге аламыз. Берілген тапсырмаларға жауап жазу үшін білім алушыда өтілген тақырып аясында қалыптасқан ілім болуы шарт. Оқушы берілген сұрақтың жауаптарын почталарына жіберілген конспектіден немесе онлайн ұсынылған мәтіндегі ақпаратқа сүйене отырып жазады. Біз мұнда бірінші тілді коммуникативтік тәсіл тұрғысынан оқыту әдісін қолданамыз.

Біз өтілген тақырыпты білім алушыға толық меңгерту мақсатында ғалым

Н.А.Оразахынованың «Сатылай кешенді талдау технологиясын» қолдандық. Технологияны таңдап алуымыздың сыры тым тереңде. Бұл технология қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінің төл технологиясы. Жаңа технология авторы Н.А.Оразахынова «Сатылай кешенді талдау – ұлттық құндылықтарымызды бағалай білуге, оның білім көкжиегінде кең таралуына ықпал етіп, күнделікті өмірде қолдану аясын жақсартуға бағыттайтын оқыту. Сатылай кешенді талдау – тек қана білімді белгілі бір көлемде беріп, қажетті шеберлік пен дағдыны қалыптастырумен ғана шектелмейтін, сонымен қатар баланың жалпы тұлғалық дамуына, ойлау, есте сақтау, қиялдау, елестету сияқты басқа танымдық – психологиялық қасиеттерінің жақсы үйлесімді дамуына бағытталған оқытудың түрі» [8; 15]. Бұл технологияны мектептің бастауыш сыныптарынан бастап жоғарғы сыныптарына дейін қазақ тілі сабағында (поэзия немесе прозаны) өткенде, мәтін талдау барысында қолдануға болады. Біз таңдап алған 11 сатылық талдау жүйесі 6-сыныптардың білім деңгейіне сәйкес келеді. Жоғарыда айтылған төл технологиямыздың талаптарына сай 11 сауалды сабақ барысында Google Sites қосымшасына еңгіп, оқушыларға ұсындық. Олар төмендегі сауалдардан құралған:

1. Шығарманың немесе өлеңнің авторы жайында қысқаша ақпарат.

Қазақ әдебиетінде ешкімге ұқсамайтын өзіндік қолтаңбасы бар сыршыл ақын Тұманбай Молдағалиев 1935 жылы Алматы облысының Еңбекшіқазақ ауданындағы Жарсы ауылында дүниеге келген.

2. Өлеңнің атауы. Өлеңнің тақырыбы – «Кім болам?». Балаларды мамандық түрлерімен таныстыру.

3. Жанр түрі. Жанр түрі – поэзия (өлең). Өлең дегеніміз – белгілі бір өлшеммен қиыннан қиыстырып, үйлесімді ырғақпен ұйқасып келетін өрнекті сөз жүйесі.

4. Идеясы – автор тақырып арқылы балаларға әрбір мамандық иесінің атқарар қызметін, мамандықтың маңызын бала санасына сіңіру.

5. Өлеңдегі шумақ саны. Шумақ – аяқталған синтаксистік біртұтас ойды білдіреді. Бұл өлең үзіндісі 6 шумақтан тұрады.

6. Өлеңдегі тармақ саны. Тармақ – өлеңнің әр жолы, бұл өлең – 24 тармақтан тұрады.

7. Өлеңдегі бунақ саны. Бунақ өлеңнің белгілі бір дауыс ырғағымен бөлінуі. Аталған өлең 3 бунақты өлең.

8. Өлеңдегі буын саны. Өлең 7 – 8 буынды. Өлеңдегі буынның саны – сөздің құрамындағы дауысты дыбыстардың санымен байланысты.

9. Өлеңдегі ұйқас түрі. Қара өлең ұйқасы (а, а, б, а)

10. Әдеби теориялық ұғымдар. Эпитет (айқындау) – заттың не құбылыстың айрықша сипатын, сапасын, белгісін білдіретін суретті сөз.

11. Өлең жайында оқушының өз ойы (жазылым, айтылым әрекеті) [9]. Бір кереметі тест тапсырған оқушы тест жауабының дұрыс не бұрыс екендігін тестті аяқтаған сәтінде біле алады. Бұл автоматталған жүйе мұғалімнің тестті тексеруге кететін уақытын үнемдеуіне мол мүмкіндік береді. Сонымен қатар мұғалімге білім алушының қайта даярлықты қажет ететін осал тұстарын айқындауға септі-

гін тигізеді. Оқушының өзі тарапынан кеткен қателіктері, жауап барысындағы бұрыс жауаптары мен қажет етілген дұрыс жауаптар балама нұсқада тест соңында көрінеді. Оқушы қатемен жұмыс айдарына үңіле отырып, өз қатесін түзеуіне, олқы кеткен білім орынын толтыруына мүмкіндік алады. Оқушының тестті қайта жасауы, алған білімін қайта бекітуі мұғалімнің Gmail почтасына ақпараттық хат болып барады. Ал мұғалім өзі оқушыға кері байланыс ретінде ақыл-кеңесін, қосымша ақпарат ұсына алады. Кері байланыс оқушының почтасына жолданады. Бұл жолданған хаттар жайлы білім алушының ата-анасына да қосымша ақпарат ретінде, баласының білім деңгейі, сабақ барысындағы үлгеріміне қатысты хабарлама жолданып отырылады. Бұл мұғалім – оқушы – ата-ана үш тараптың бірлесе нақты нәтежеге бағытталған жұмысының жемістілігіне әкеледі. Сонымен бірге Google sites және Google forms бағдарламаларына енгізілген ақпараттарды kundelik.kz сайтына конспект ретінде тіркеп отырдық. Бұл арқылы оқушы онлайн арқылы ғана емес қажет жағдайда конспектін жүктеп, қағаз бетіне шығарып алып та таныса алады. Шынайылық пен жеделдікті, ұтқырлық пен ұтымдылықты бір арнаға тоғыстырған аралас білімнің оң нәтежесін көруге мүмкіндік алдық. Ақпарат пен білімнің қол жетімділігі, білімді жаңа жағдайлармен ойластыру және өтілер тақырыпқа қатысты қосымша ақпараттар легімен таныса отырып, оқушы ұқсастық бойынша пайымдауға үйренеді. Әр түрлі тапсырмалар мен жаттығуларды орындау, алған білімін дамыту, ізденімпаздылық қабілетін ұштау бала бойындағы рәсімділік жадының жұмысының жақсаруына, баланың есте сақтау қабілетінің артуына ықпал етеді.

Егемен еліміздің ертеңі – білім мен ғылымға жаны құмар, әдебиет пен мәдениетті, рухани құндылықты бойына тұмар еткен жас ұрпақ. Жұдырықтай жүрегі азат елінің, алып мемлекетке айналуы үшін күресер, кемел болашақ иелері - балалар. Білім беру саласында озық технологияларды қолдана отырып, жас ұрпаққа сапалы білім берсек, өз заманымыздан озар мемлекет боларымыз анық. Келер күнге нық сенім қазығы – білім мен ғылымнан бастау алады. Біздің тұжырымымыз: «Ғылымы қарыштап дамыған елдің болашағы айқын, анық бола түседі».

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Құнанбаев А. Өлеңдер.Шығармалар. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 1976. - 240 б.
2. Қаратаев М. Шығармалар жинағы. 3-том. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 1974. - 368 б.
3. Әлтай А.Д. Қазақ балалар поэзиясы: генеалогиясы, типологиясы, поэтикалық дамуы: Монография. – Астана: «Фолиант» баспасы, 2009. - 384 б.
4. Қирабаев С. «Өнер өрісі» Мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 1971. 274 б.
5. Косымова Г., Сатбекова А., Берденова К., Рахимжанов К. Қазақ тілі мен әдебиеті. Учебник для 6 кл. общеобразоват. шк. с рус. яз. обуч.– Алматы: Мектеп» баспасы, 2018. - 168 б.

6. Manninen, J. (2014) 'Blended learning: Research perspectives, Volume 2', International Review of Education/Internationale Zeitschrift für Erziehungswissenschaft, 60(6), pp. 867–870. doi: 10.1007/s11159-014-9458-5

7. Google Sites бағдарламасы. Молдағалиев Т. «Кім болам?» өлеңі.

<https://sites.google.com/d/1J6poR87BxJPMb2qwKwFoTFWpESNfiaRw/p/1y-XTvf2YWjkaAPkM-8SAOBACTLFue68D/edit>

8. Оразахынова Н.А. Сатылай кешенді талдау технологиясының ғылыми-әдістемелік негіздері. – Алматы, 2007. - 287 б.

9. Молдағалиев Т. «Кім болам?» өлеңі бойынша тест тапсырмалары // Google forms бағдарламасы. <https://forms.gle/yBpiHHWsE2dAg5Kq9>

ӘОЖ 811.512.122

Ғ. ҚАЙЫРБЕКОВТИҢ ТУҒАН ЖЕР ЛИРИКАСЫ

Ү. Жарасбек

Әл-Фараби атындағы ҚҰУ магистранты, Қазақстан, Алматы қ.

Zh.umit98_girl@mail.ru

Аннотация: Мақалада ақын Ғ. Қайырбековтің туған жер тақырыбына арналған бірнеше өлеңдері тілдік жағынан талданады. Ақынның «Арқаның аясында», «Өз көзіммен», «Торғай толқындары» топтамаларындағы туған жерге деген махаббаты, сүйіспеншілігі оқырманның жан жүрегін тебірентіп әркімнің өз отанына деген сағынышын оятады. Ақын өлеңдеріндегі туған жерге деген ынтықтық жай сырттан сағына суреттеу емес, сол топырағында аунап өскен далаға өтер азаматтық борышына деген ұмтылыс. Сол істі шынайы көңілден, ақ пейілмен орындауға деген ықылас жатқанын байқау қиын емес.

Кілт сөздер: туған жер, алтын бесік, лирикалық кейіпкер, Торғай даласы, балалық шақ.

Annotation: The article analyzes several poems of the poet G. Kairbekov, dedicated to the theme of the native land. The poet's love and respect for his native land in the collections «On the background of the Arqa», «With my own eyes», «The waves of Torgai» excite the reader's soul and awaken everyone's longing for their home land. The desire for the native land in the poet's poems is not just a description of external longing, but a desire for civic duty to the steppe where he grew up. It is not difficult to see that there is a great desire to perform this task with sincere attention and good will.

Keywords: Native land, golden cradle, lyrical hero, steppe land of Torgay, childhood.

Ғафу Қайырбеков (1928-1994) – ХХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ поэзиясында өнер тудырған аса көрнекті ақындардың бірі. Ақындық өнерге алғаш рет қадам басып, қалам тербей бастағанынан өмірінің соңына дейінгі жарты ғасыр ішінде ақын өте өнімді еңбек еткен. Туған әдебиетіне мол да асыл мұра қалдыра білді. Ақын шығармаларының үлкен бір бөлігін туған жерге арналған өлеңдері құрайды. Қасиетті ауылына деген махаббатын шынайы жүрекжарды лебіздерімен жеткізеді. Ақын өлеңдеріндегі әке-шеше мейірімі, аға-іні, бауыр-туыс татулығы,

айнымас достық, ұлағатты ұстаз үлгісі, тағысын тағылар ұласа келіп, «туған жер» деген ұлы ұғымды құрар еді. Оның қадір-қасиетін айтып жеткізу үшін ұзақ сонар сөз, ұбақ-шұбақ өлең жолдары керек болар еді. Соның қайталанбас бейнесін жасау үшін Қайырбековше суреттегенде, қысқа буынды екі-ақ шумақ, ал оның өзі үшін қандай қадір-қасиеті бар екенін жеткізу үшін жалғыз-ақ шумақ қажет екен. Қайнекей ағасына арнаған үш шумақ өлеңнің мәтіні мынадай:

Дүбірде бар екі ши,
Маңайында жылға көп.
Біздің әулет – екі-үш үй
Жайлар еді жылда кеп.
Жалғыз қазық – мына жұрт –
Мен дүниеге туған жер.
Жалғыз тұтам шуда жіп,
Кіндігімді буған жер
Туған жермен байлаған
Кетпестей ғып кіндіктен.
Бар ма екен, - деп ойланам
Мықты нәрсе сол жіптен! [1, 15]

Өмір өзгереді. Мән-мазмұны өзгерген өмірмен бірге туған өлке, өзіңмен өзектес өңір де өзгереді. Бірақ туған жердің манағы шуда жіппен байланған кескіні ақын көкейінде өшпестей боп сақталып қалған. Оның соған деген сүйіспеншілік сезімі әсте өзгермейді.

Мінеки, жар басында ұмыт қалған үш тымақ сияқты үш қыстау. Бір жерде жалғыз қазық қағылған жерді мекендеген адамдардың қыстаулары. Сол жерде қазір сәулетті қала үлгісіндегі жайлы мекен, құтты қоныс орнаған. Оның әрбір үйінен үпір-шүпір шығып жатқан балалар, ол үйлерді мекендеген жарқын жүзді адамдар. Алыстан келген ақынға солардың біреуі де жат емес. Бәрі де бірге туған бауырдай, ескі таныс, көрші-қолаңдай. Бірде-бірін жыға танымаса да, келген бойда-ақ солардың бәріне кіріп-шығып, амандық-саулық білгісі келеді.

Бұл да – туған жердің келбеті, соның жылы лебізі, ыстық ықыласы. Туған жеріне сағынып келген лирикалық кейіпкердің баяғы шуда жіппен байлаған сезімі сол айнымаған қалпында. Ақын еліне жиі қатынайды. Барған сайын Торғайының топырағына бауырын төсейді. Қостанайының кең даласындағы жайқалған егінімен ақын жүрегі бірге тербеледі. Ақын қиялы соның ақ сағымына қалқып жүріп, талай тамаша өлеңдер туғызады. Бірақ ол өз жерін ешкімнің жеріне қарсы қоймайды. Қайта әркімді өз жерін аялап сүюге жетелейді.

Автордың өзі айтқандай, ол – жершіл. Бірақ онысы ешкімнің көңіліне көлеңке түсірмейтін, қайта оқырманының бүйірін бүлк еткізіп, әркімді өзінің туған еліне де, мұның жеріне де ортақ мейіріммен құштар ететін отаншыл жершілдік. Ол, тағы да өзі айтқандай, туған елін құттықтайды, сонда туған өнімді аялайды. Оның мақтанышы – бүкіл Отан ісі, бүкіл даланың кеңшілігі. Оның жершілдігі – адамның жершілдігі. Ал адам – жан иесі, ақыл-сезім иесі, қарекетшіл еңбек иесі.

Сондықтан ол өзінің туған жерін сол адамның өмір жолындағы әрбір кезеңнің өзгеріс өрістерімен байланыстыра отырып көреді.

Оның үстіне – бұл ақын. Сондықтан оның қиялы шарықтап, әлемнің шар тарабын аралап кеткен сайын, соның әрбір сәтінде өзінің туған жеріне қайтып оралып, оның өміріндегі өзгерістерді ақын көзімен қайта жаңғыртып, оның алуан түрлі қыр-сырларын ақын көзімен байытып, ақын қиялымен асқақтата құлпыртып отырады. Бірақ шындық аясынан шығып кетпей, өмірдің өзімен салғастыра байытып, басқалар көрмеген қасиеттерін ашады, басқалар байқамаған сырларына үңіледі. Туған жер қасиеті оған сонысымен қымбат. Оның бәрі, сайып келгенде, перзенттік, азаматтық, ақындық атты үш өлшемнің аясында жырланады.

Туған жер – алдымен әр адамға алтын бесік. Ол басқа кеңістікте қаншама есейіп, өсіп кетсе де, туған жеріне келгенде – перзент. Сондықтан соның қойнына қайтадан құндақталып, әлдиіне бөленеді, ата-аналық мейірінде ардақталады. Бірақ өзінің перзенттік борышын ұмытпайды.

«Беласардың» - туған жерге арналған бір бөлімі дәл осылай «Алтын бесік» деп аталған. Оның беташарындағы қысқа буынды екі-ақ шумақ өлеңнен біз осындай үлкен ойдың жарқ еткен ұшығын көреміз. Мазмұны: ақын бүкіл жастық шағын даласымен бірге алып өткен туған жеріне өз жанын жырға бөлегені үшін борышты екен. Сондықтан оның жалғыз арманы – «сол даласы салмағынды босқа көтердім-ау деп өкінбесе екен». Перзенттік адал ойдан туған өте орынды арман.

Ойдан ой туындайды. Туған жерден ертерек кетіп, есейген кезде қайта оралған ақын да бір оқиғамен, бір көрініспен шендесіп, есте қалған талай кептерді күні бүгінгідей көз алдына алып келуі өте заңды. Осындай ақын зердесіне бірін-бірі жетелеп егіз келген екі оқиғадан ұқсастық тауып, тыңнан өлең тудыру поэзиядағы бір ұтымды тәсіл екені мәлім. Егер соған ақынның оқыс теңеу іздейтін тапқырлығы қосылғанда, өлеі әсері әлдеқайда күшейе түседі. Соның мысалдары Ғафуда жиі кездеседі. Мәселен, жасында жағасында асыр салып, суында балықтай жүзген Торғай өзеніне қарап тұрғандағы төрт жолдық өлеңнен оқырман ақынның екі түрлі естелікпен байланысты жан тебіренісін аңғарар еді. Шілдеде мақпалдай болып момақан тартқан өлеңнен оқырман ақынның екі түрлі естелікпен байланысты жан тебіренісін аңғарар еді. Шілдеде мақпалдай болып момақан тартқан өзенде шалқалап жүзген бала өзін бірнеше алақан тұтаса көтеріп бара жатқандай сезінеді екен де, сол кезді тіпті одан да бұрын сәби шағында мұны арқалап қыдыртатын анасын еске алады екен. Осындай күрделі сезімдер тоғысы үстіне сол өзен суының ақ көбігін шекер деп ішкен аңғал бала енді ойласа, Торғай оны ақын еткен жырдың өзені екен. Ақын туған өзен жағасында тұрып осыны ұғынады.

Туған даланың ыстық келбеті, дархан көңілі жүректі қанша елжіреткенімен, тек артта қалған күндермен шектеліп қалмақ емес. Тіршіліктің жаңа тынысымен, өзгерген, өңделген қыр-сырымен де қымбат. Торғай қаласының өткені мен келерін салыстырудағы айырмашылық бір кітапқа ғана жүк бола қоймасы анық. Торғайдың бұрынғы көрінісі:

Көшелер құрғақ өзен арнасындай,

Қала едің кәрі шуда нар басындай.
Ішіне оқиғаны тиеп-сықап,
Тарихтың қойып кеткен арбасындай.

Құм басып иығыңды өр кеудемен,
Көп үйлер көк сағымда көлбеңдеген.
Қартайып жерге шөгіп жантайысқан,
Түрінді аяушы едім көргенде мен... [2, 82]
Ал қазіргі көрінісі болса:
Қарт Торғай қалғып кетіп, қайта оянып,
Тұрғандай өзіне-өзі аң таң қалып.
Үй ғажап, тұрмыс түзу, көше тегіс,
Дәуірге риза болып жатқан халық.
Жемістен салып ерлер жеріне өрнек,
Құлпыртып ашты бағын енді көр деп.
Жарқырап жаңа яторғай тұр мақтанып:
Е, бәсе, еңбегім бар еді ғой – деп [2, 82].

Бұл өлең жолдары күрделі де қосымша түсінік беруді қажет етпейтін, жұп-жұмыр, жағдаятты бар ақуалымен жеткізіп тұрған поэзиялық шағын ақпарат іспетті.

Ақын туған жерін тек ауыл-аймақ, өсіп өнген ортасымен ғана шектемей, бүкіл ауыл-қаласымен, дарқан даласымен қоса жырлайды. Соның бүгінгі келбеті мен тіршілігі ақынның жүрек тебіренісін жырмен толқытады.

Сәлем, сауық-сайран күні,
Сағынып қалған екенмін.
Исіңнен сенің айналдым,
Бесігім, туған мекенім.

Шырқа, туыс, сала бер,
Әнің бір ыстық, тамаша-ай,
Салқын ауа, самал жел –
Қостанайдың даласы-ай! [3, 93]

Бір мезгілде ағыла кіріп жатқан керуен көштерін қала кіре берісіндегі кішкентай ғана тақтай көпірге қаңтарып қоятын облыс орталығы қазірде сан тарау жол тарабы бар, қойнындағы ырыс-несібесін қыбырлап жан-жаққа тасып жатқан үлкен өзгеріске көшкен. Сондағы Қостанай өзінің бауырынан тағы да бір алып өндіріс орнының ашылып жатқанын көргенде, арадағы сан шақырым жолға қарамастан, осы қарқынмен кете берсе облыс орталығын өзіне қосып алуы мүмкін деп ойлауға да болады. Алайда мұны жай сөзбен айтсақ аса бір әсері бола қоймасы анық. Ал ақын болса жыр жолдарымен әсерлі етіп жеткізе білген.

Ақынның «Арқаның аясында», «Өз көзіммен», «Торғай толқындары» топтамаларындағы туған жерге деген махаббаты, сүйіспеншілігі оқырманның жан жүрегін тебіrentіп әркімнің өз отанына деген сағынышын оятады. Ақын өлең-

деріндегі туған жерге деген ынтықтық жай сырттан сағына суреттеу емес, сол топырағында аунап өскен далаға өтер азаматтық борышына деген ұмтылыс. Сол істі шынайы көңілден, ақ пейілмен орындауға деген ықылас жатқанын байқау қиын емес.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қайырбеков Ғ. Құрдастар. – Алматы: Раритет, 2008. – 240 б.
2. Қайырбеков Ғ. Көп томдық шығармалар жинағы. 6-том. – Алматы: Қазығұрт, 2012. – 382 б.
3. Қайырбеков Ғ. Көп томдық шығармалар жинағы. 7-том. – Алматы: Қазығұрт, 2012. – 382 б.

ӘОЖ 82-31

КЕМЕЛ ТОҚАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ҚЫЗМЕТІ

А.К.Жунусова

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
aina_zhunusova@mail.ru

Аннотация. Мақалада Жазушы Кемел Тоқаевтың детектив жанрында жазылған туындыларының тақырыптық мәні, сюжеттік-композициялық, жанрлық ерекшеліктері сипатталады. Жазушының шығармаларын негізге ала отырып, оның көркемдік факторлары мен кейіпкер образының идеялық-эстетикалық қызметі қарастырылады. Жанрдың сюжеттік құрылымы мен кейіпкерінің ерекшелігін саралау мақаланың мақсаты болып көзделеді. Шығармадағы негізгі оқиғалар, шындықты көркем бейнелеу жолындағы ізденістер талданады. Жазушы шығармашылығына тән қылмыс хроникасы, оның ашылу процесі, қылмыскердің экспозициясы сипатталады. Жазушы ұстанымы, қолтаңба мәні айқындалады.

Түйін сөздер: Детектив, жанр, сюжет, қаһарман, қылмыс.

Annotation: The article describes the thematic significance, plot-compositional, genre features of the works of the writer Kemel Tokayev, written in the genre of detective. On the basis of the writer's works his artistic factors and the ideological and aesthetic activity of the image of the hero are considered. The aim of the article is to differentiate the features of the plot structure and the nature of the genre. The main events in the work, searches on the way of artistic embodiment of reality are analyzed. The chronicle of the crime, characteristic of the writer's work, the process of its disclosure, the exposition of the criminal is described. Defines the position of the writer, the subject of the signature.

Keywords: Detective, genre, plot, hero, crime.

Қазіргі қазақ прозасындағы құпия жанрлардың бірі – детектив. Біріншіден мұның себебі, қазақ әдебиеттанушы ғалымдарының әлі күнге дейін детективтің жанрлық ерекшеліктерін, тарихын, теориялық мәселелерін зерделеген еңбек-

терінің болмауында. Екіншіден, қазіргі таңдағы жас қаламгерлердің көпшілігі прозалық шығармаларға қарағанда, поэзия жанрын көбірек таңдауында. Бұл жанр қызықты болғанымен, күрделі жанр, сюжеті жұмбақ қылмыс салдарын логикалық пайымдаулар арқылы ашып көрсетуге арналады. Басты кейіпкер ретінде ізкесуші заң қызметкерлері немесе тыңшы, барлаушылар мен қылмыскерлер алынып, алуан түрлі оқиғалар арқылы екі жақтың ашық та астыртын қақтығыстарынан соң қылмыс әшкереленеді.

«Әдетте, ұлттық менталитет, ұлттық дүниетаным деп жатамыз. Қазақтың қанында анау бар, мынау жоқ дегенді қосып қоямыз. Жоқтың қатарында кейде осы детектив те кетіп қалып жатады. Өкінішті-ақ. Біздіңше, ұлттық менталитеттің жарқын көріне алар бір тұсы – осы детектив жанры. Мысалы, қылмыс адам таңдамайды. Бірақ ұлтты таңдайтын қылмыстар бар. Яғни сирек те болса жекелеген ұлттарға ғана тән қылмыс түрлері бар деген сөз. Ғылым осылай дейді. Мұнысы негізсіз де емес. Қылмыспен күрес саласында ұзақ жыл қызмет еткен мамандардың айтатыны да осы»[1:3-8].

Қазақ әдебиетінде шытырман оқиғалы детектив жанрының дамуына айрықша үлес қосқан қаламгер – Кемел Тоқаев. Жазушы шығармашылық жолын бірыңғай детектив жанрына арнаған. Балалық шағында ол әке-шешеден, бауырларынан ерте айырылады. Ағасы Қасым екеуі балалар үйінде тәрбиеленеді. Қамқоршы ағасы Қасым әскерге шақырылып, соғыста ерлікпен қаза табады. Осы жағдайдан кейін Кемел майданға кетуді жөн санап, соғысқа аттанады.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Әке шығармашылығы туралы толғаныс» атты кітабында былай дейді: «Ол шын мәнінде зиялы адам болатын. Адамдар туралы ешқашан өсек айтпайтын, реніші мен ашуын сыртқа шығармайтын. Мұндай мінез әркімде бола бермеуі мүмкін. Кітаптарының қаһармандары көбіне өзіне ұқсас болып келеді, олар ұстамды, биік адамгершілікті, табиғатынан зиялы, жарқын мінезді, үлкен жүректі, ерекше жомарт және қайырымды. Арқа сүйер асқар таудай әке, жүрегі мейрімге, махаббатқа толы аяулы анасы жоқ, ол өмірдің осындай әділетсіздігін тым ерте сезген, көрген, басынан небір қымқиғаш тарих өткен. Қиналған, қиянат көрген күні аз емес. Ақыры жүректің құндағына бөленген сол арман оны жазушылық жолға салды-ау деп ойлаймын»-дейді. [2:34]. Расымен де, қаламгердің детектив жанрына келуі өз өмірімен тікелей байланысты болса керек.

Шерияздан ЕлеуKENOV, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, профессор: Ол кісіні білмейтін адам кемде-кем еді. Кемекенмен Баспа комитеті жүйесінде қызмет етіп жүргенде таныстым. Оған дейін сырттай есіміне қанық болатынмын. Қазақстан Жазушылар одағы мен Қазақ ССР Ішкі министрлігі кеңес милициясы мен чекистерге арналған шығармаларға бәйге жариялағанда бірінші бәйгені қатарынан төрт рет алып, қайран қалдырған лауреатты ол кезде білмейтін адам кемде-кем еді. Сондай-ақ детектив жанрына төселіп алған жазушының «Көмескі із», «Түнде атылған оқ», «Қастандық», «Арнаулы тапсырма» повестері кітап сөрелерінде шаң қауып жатпай, тез арада өтіп кететіндіктен, баспа орындары

пайда табу мақсатында әлденеше рет қайта басып шығарғанын да білетінмін. Сырттай сыйлап жүретін адамыңмен кездескенде қалай сөйлесіп шүйіркелесетінің белгілі. Орта бойлы, қапсағай денелі, толқынды қою шашын сол жақ самайына құлата қайыратын, үстіндегі киімін бипаздап, қыл жұқтырмай ұстайтын, әрқашан сабырлы, орнықты Кемекеңмен әрдайым жылы шырайлы сыйластық қатынаста болдық [3:6-7].

Қаламгердің «Жұлдызды жорық», «Болашақ туралы ойлар», «Түнде атылған оқ», «Арнаулы тапсырма», «Сарғабанда болған оқиға», «Таңбалы алтын», «Солдат соғысқа кетті», «Ұясынан безген құс» секілді көптеген кітаптары оқырмандарының жүрегінен өз орнын таба білді. Жазушының туындыларындағы қылмыскердің өкініші, қоғамдағы жат қылықтарды әшкерелеуі, әділетсіздік пен заңсыздықтың арасындағы тартысты анықтауы, қылмыскерді тұтқындай отырып, адамгершілік танытуы аталмыш шығармаларында айқын бейнеленеді. «Солдат соғысқа кетті» деп аталатын романында Ұлы Отан соғысы кезіндегі Кеңес жауынгерлерінің ерлік істері суреттеледі. Сол бір сұрапыл кезеңдегі солдат күнделігін жазу арқылы, оқырманға үлкен ой салады. Роман өмірбаяндық шығармаға ұқсайды. Себебі, романның мазмұны бас қаһарманның басынан кешкен оқиғалары баяндалады. Оқиға желісінде әскери операциялардың жүзеге асырылуы, жеті жауынгердің жанқиярлықпен жаумен шайқасуы, терең жау тылында қалған танк экипажын құтқаруы, қарапайым солдаттар мен командирлердің іс-қимылы мен болмысы шынайы бейнеленеді. Романның соңғы шытырмандық бөлімінде Майор Решетниковтың жұмбақ және «жұмбақ әйелдің» сыры ашылмай қалады. Романның үзіндісіндегі мына бір детальда:

«Мәжіліске қатысушыларға тұтас қарап отырып мынадай сұрақтар қойды:

«Горшкова шөп арасында оралып жатқан сымтемірді көргенде шыңғыра шошынғаны қалай? Ток жүрген сым екенін анық білмейтін болса, неге жүре бермеді?»

«Ие, солай».

«Бәсе, дұрыс айтады-ау!» десіп отырғандар бір-біріне қарасып қалды.

Тула қаласынан келген майор:

«Сымды әдейі бүлдірген. Горшкова жақсы білген демексіз ғой» деп Мұхамедке тесіле қарады.

«Мен емес, логика солай дейді».

«Кісіні кінәлау үшін, оған айып тағу үшін жалғыз логика жеткіліксіз. Мұнда бұлтартпайтын дәлел керек» деп майор ойланып қалды» [4:383]. Мұхамед «Жұмбақ әйелдің» ісін түгелдей өзі қарайтын болып, жексенбі күні тоғайға барады. Ол жерден іздеген таңбалы шырша ағашын таба алмайды. Сөйтсе, қылмыскерлер ағаштың өзін жойып жіберген екен. Қаламгер оқырманға шығарманы әрі қара қарай қызықтыра түседі. Оқырман оқиға қалай аяқталар екен, «жұмбақ әйелдің сыры» қалай ашылар екен деген оймен шығарманың аяғына дейін тыным тапайды. Жазушы Бақыт Сарбалаев: «Адам қаны су боп аққан соғыс өмірінің шындығын қалтықсыз жеткізу, көркемдікпен бейнелеу – әрине, Кемел Тоқаевтың

беріректе, қаламгер болып әбден қалыптасқан кезде қолға алған әдеби шаруасы. Ол бұл шығармасын майданда өткерген өз өмірін өзек ете отырып, жастық кешу ғұмырының іздері көркем шежіреде қалуын ғана көздемей, соғыс туралы үстірт, жеңіл, әйтпесе оны тек совет әскерінің жеңісі – мереке ретінде бедерлеген насихаттық жасанды шығармаларға наразылық ретінде де жазған болуы керек» - дейді [5:396]. Қаһармандарға қойылатын үлкен талап тұрғысынан қарағанда, соғыс тақырыбындағы роман, повесть, әңгімелерінде басты кейіпкер болсын немесе майдандас жолдастары болсын өздерінің адами қасиеттерін ұдайы ұрыс дала-сында, жау тылында, ұстамды көркем мінез-құлық, айшықты іс-әрекетімен айқын көрсетеді. Өмірдің өзінен алынған оқиғалар көркемдікпен астасып, қоспасыз шынайы жазылғандықтан қарапайым халық тұрғысынан үлкен қызығушылық туғызды. Осындай шығармалардың бірі – «Түнде атылған оқ». Бұл шығарманың құрылымында сюжеттің мәні ерекше. Оқиғаның басында орман ішінде жүрген Мырзаш есімді қартқа оқ атылады. Оқиға осы кезден өрбиді. Шығарманың кейіпкерлері: қылмыскер Чернонос – айлакер, қу, алдымен қисық-мұрын Пәшкенің баласы, одан соң Аркадий Антонович, үшінші Ашырапов сынды жалған аттарды жамылған тыңшы және кісі өлтіруші. Аңғал, надандығымен оның қолындағы қаруына айналған – Глинов, қызға тән ақымақтығымен, Черноносның қолынан өлім құшқан – Зинаида Рябова. Қызының артынан жоқтап қалған ана – Таисия Каменовна. Ал әділдікті кейіпкерлер, оперативтік топ мүшелері – майор Бөгембаев, Талғат, Бақытжан, Нәсір өз қызметтеріне адал, еңбекқор әскерилер. Қазақ шаңырағындағы ата-әже образын ашқан – Мырзаш ата мен Қалампыр әжей. Алтыншаш – ақылына көркі сай ару. Бақытжан сүйіктісін Талғаттан қызғанып жүрсе де, өз қызметін адал атқарады. Досқа адал, уәдеге берік еді. Алтыншаш пен Бақытжанның бір-біріне деген сүйіспеншілік болды. Бір-бірлерімен хат алмасып та тұрды. Бұларды эпистолярлық жанрдың кейіпкерлері дейміз. Себебі, көбіне хаттың тілінде сыпайгершілік, құрмет, сенім аңғарылып отырады. Бұл кейіпкерлердің әрбір айтқан сөдері мен қимыл, іс-әрекеттері шынайы болған оқиғаға, бұлтартпас деректерге негізделген. Аталған шығармада өмірдің өзекті мәселелерін негізгі сюжеттік желіге арқау етіп, сол арқылы адамды таниды, оның қоғаммен ара-қатынасын шебер бейнелеген.

Жалпы әлем әдебиетінде детективтік романдардың екі түрі кездеседі. Біріншісі, қылмыскердің жұмбақ іс-әрекеті болса, екіншісі, ашық түрде жүргізілетін ізкесуші әрекеті. Оқиғаның шешімінде екі желі тоғысып, бірін-бірі толықтыра түседі. Қаламгердің «Сарбағанда болған оқиға» деп аталатын повесінде қылмыскердің жұмбақ іс-әрекеті сипатталады. Оқиғаның басталуында қылмыстың болғаны баяндалады. Шығармадағы сюжетті элементтер мыналар: алдымен, кісі денесі, қылмыс болған жер және құпияны ашатын ізкесуші. Шығармада жолдасы соғысқа кеткен Сәндігүл деген әйелдің жақында ғана үйленген жалғыз ұлы Рахымның қой бағып жүріп қылмыскерлердің қолынан қаза табуы баяндалады. Бұл жерде ізкесуші Талғат Майлыбаев – тергеумен айналысатын кейіпкер. Ізкесуші әр түрлі адам бола алады: қауіпсіздік қызметкері, жеке ізкесуші, туысқандар,

достар, зардап шегуішінің танысы, кейде тіпті кездейсоқ адам. Ауыр жағдайда ауруханаға жеткізген Рахым аздап көзін ашып, қасында тұрған қылмыскерді айтамы дегенше өліп кетеді. Осы жағынан қарағанда бұны полициялық детективпен бірге, шектеулі детективке де жақын деуге болады. Шектеулі детектив дегеніміз – шектеулі адамдардың ішінде ғана болатын әрекет.

Автор шығармаларының бір ерешелігі шығармадағы кейіпкердің портретін, сырт бейнесін дәл, анық суртеттейді. Оған кейіпкердің жасы, дене бітімі, бет пішіні, киім киісі, дене қозғалысы кіреді. «Бұрышта бет-аузын қалың тікенек сақал-мұрт басқан, пилоткасын төбесіне жарбита киген біреу отыр. Түрінен кісі шошиды. Бір жақ көзі ағып түскен бе, бармақтай аппақ жұмыр нәрсе бар. Шекеден аққан қан бетін, омырауын, шайып кеткен. Шинельдің жағасы қара сірне. Қан қатқан кірпігі әрең қимылдайды. Оң қолына гаранатасын қысып, ұстап алған». Мұнда кейіпкердің бет-пішіні байқалады. Автор кейіпкердің портретін бере оырып, психологиялық жағын да толықтыра түседі. Әрине, соғыс сұрапылын көзімен көрген жазушы майдан тақырыбында қалам тербегенде жан дүниесін салады. Кемел Тоқаевтың соғыс тақырыбын қозғаған барлық шығармалары ерекше сезіммен жазылғаны, шығарманың әр белгісіне, әр сөзіне айрықша көзқараспен қарағаны бірден сезіліп тұрады. Кейіпкерлерін ойдан шығарып, алыстан іздемейтін қаламгер күнделікті күйбең тіршіліктің ортасында жүріп, жанындағы адамдардың мінез-құлқын шығармаға арқау етеді, сол арқылы туындыға өзек болар идеяны өмірден алады.

Қорытындылай келе, жазушының қаламынан туған туындылардың қай-қайсысы да оқырманды ойландырады, онда суреттелетін оқиғалар еріксіз өз иіріміне тартады. Осы орайда ұлттық әдебиетімізде детектив жанрының қалыптасып, дамуына көп еңбек сіңірген тұлғаның құнды еңбектері жүйелі түрде зерттелуі және дәріптелуі керек деп ойлаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Жүсіпова А. Қазақ әдебиетіндегі құпия жанр // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. - 2008. - № 8. - Б. 3-8.
2. Тоқаев Қ. Слово об отце / Әке туралы толғаныс.- А.: Парасат, 2005.- 34 б.
3. Рахимова Ж. Аты да, заты да – Кемел // Алаш айнасы. – 2013. – 1 наурыз. –Б. 6-7.
4. Тоқаев К. Таңдамалы 1. – Алматы: Ана тілі, 2018. – 383 б.
5. Тоқаев К. Өнегелі өмір. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 396 б.

СӘКЕН ЖҮНІСОВТІҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕНІҢ КӨРІНІСІ

Т.Е. Игенбай

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
togi_85@mail.ru

Аннотация: Мақалада Сәкен Нұрмақұлы Жүнісовтің шығармашылық жолы қарастырылған. Сәкен сері атап кеткен Атырау мен Алтай, Есіл мен Сыр, Алатау мен Қаратау арасын жайлаған қалың оқырманға қара орман қазақ жұртын «Ақан сері» атты тарихи диалогиясымен, «Жапандағы жалғыз үй» романымен, «Өшпейтін іздер», «Өткен күндер белгісі», «Заманай мен Аманай» тәрізді елі сүйіп оқыған талантты прозалық шығармаларымен, сондай-ақ «Ажар мен ажал», «Тұтқындар», «Жаралы гүлдер», «Қысылғаннан қыз болдық», «Қос анар», «Өлі ара» т.б. туындыларымен белгілі. Мақаланың өзектілігі балаға тәрбие беруде білімнің де орны ерекше маңызға ие болатындығы. Сәкен Жүнісовтің «Алдыңғы вагон» әңгімесі жас бүлдіршіндер үшін ең тамаша туынды болып саналады. Әңгіменің тәрбиелік маңызы қоршаған орта, туған жер, әлемге, отбасына, бауырға, досқа деген сүйіспеншілік, қасиеттілік, бауырмалдық, ұлтжандылық атамекенін сүйген ұлт тұрғысынан беріледі. С.Жүнісовтің дискурсының ең басты ерекшелігі – осындай ұлттық құндылықтарға құрылған әлемнің ұлттық көркемдік бейнесі.

Түйін сөздер: тәрбие, білім, талдау, әңгіме, тәрбиелік мәні, проза.

Abstract: The article discusses the creative path of Saken Nurmakovich Zhunusov. Saken Seri is known to his readers with his historical dialogue “Akan seri” about the dark forest between Atyrau and Altai, Esil and Syr, Alatau and Karatau, the novel “Zhapandagy zhaliz yu”, prose works such as “Oshpeitin izder”, “Otken kinder belgisi”, “Zamanai men Amanai”, as well as the stories “Azhar men azhal”, “Tytkyndar”, “Zharaly gulder”, “Kysylgannan Kyz boldy”, “Kos anar”, “Uli ara”. The relevance of the article lies in the fact that the role of education in raising children is very important. The story of Saken Zhunusov “Aldygy car” is the best work for young children. The educational value of the story is given in terms of the environment, homeland, love of peace, family, brother, friend, holiness, fraternity, patriotism. The main feature of S. Zhunusov’s discourse is the national artistic image of the world based on such national values.

Key words: upbringing, education, analysis, story, educational value, prose.

Сәкен Нұрмақұлы Жүнісов шығармашылық жолын балалар жазушысынан бастап, 1950-60 жылдар аралығында «Социалистік Қазақстан», «Қазақстан пионер», «Жұлдыз» т.б. республикалық газет-журналдардың беттерінде шағын үлгідегі әңгімелері, сын-рецензиялары, ғылыми-мақалаларымен көпшілікке танымал бола бастады. Қаламы ұшталып, жазушылық өнерді жете меңгерген кезінде «Жапандағы жалғыз үй», «Ақан сері» романдарын, «Заманай мен Аманай» т.б. повестерін әкеліп, бүгінгі күні бұл дүниелері қазақ әдебиетінің алтын қорынан өз орнын алған шығармалап болып саналады.

Сәкен Жүнісовтің шығармашылық өнері соңғы жылдары қазақ әдебиеттану ғылымында әртүрлі қырынан зерттелініп, қарастырылып келеді.

Иісі қазақ атына қанық, бейнелеп айтсақ, бесіктегі баладан, белі бүгілген шалға дейін есімін елі жақсы білетін, туған халқы үкілеп, Сәкен сері атап кеткен Атырау мен Алтай, Есіл мен Сыр, Алатау мен Қаратау арасын жайлаған қалың оқырманға қара орман қазақ жұртын «Ақан сері» атты тарихи дилогиясымен, «Жапандағы жалғыз үй» романымен, «Өшпейтін іздер», «Өткен күндер белгісі», «Заманай мен Аманай» тәрізді елі сүйіп оқыған талантты прозалық шығармаларымен, сондай-ақ «Ажар мен ажал», «Тұтқындар», «Жаралы гүлдер», «Қысылғаннан қыз болдық», «Қос анар», «Өлі ара» т.б. республика театрларының репертуарын байытқан ондаған драмалық туындыларымен кең танылған, көрікті сөз бен көркем ойымыздың бүгінгі таңдағы аса көрнекті өкілдерінің бірі Қазақстан халық жазушысы, мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Сәкен Жүнісов осындай шығармашылық бақыттың шынайы биігіне көтерілген суреткер екені даусыз [1, 348-б].

Өмірдің қай саласында болсын, әңгіме мәселені бірден шешіп тастауды емес. Уақытында қоя білуде ғой. Сәкен творчествосының халықтығы, ұлттық өнерге, салт-дәстүрге, елге, жерге деген махаббаты негізгі үш күрделі туындысы – «Жапандағы жалғыз үй», «Ақан сері», романдары мен «Аманай мен Заманай» атты повесінде қадари-хал түйінделеді. Осы үш шығарманың үшеуінде де – асты-үсті келіп қақырап қалған дала қасіреті, өнер үшін опық жеген дарын иесінің қайғыналасы немесе туған жерді аңсаумен өткен сонау қазақ дисапорасының шер-мұңы баршасында ұлтымыздың бүгінгі бары-жоғымызды есепке ала бастаған үш бірдей күрделі мәселесі тұр» - деп өзіндік ой білдірген Рамазан Тоқтаров «Жазушы тойы» естелігінде [2, 352-б].

Жазушы бір күнде аяғы аспаннан салбырап түсе қалмайды, оның да шиыршық атқан тағдыры, бажайлап қараған кісіге қыры-сыры мол.

Сәкен Нұрмақұлының Тургенев айтқандай: «Жазушыны ойда жоқта бір нәрсе ілгері қарай жетелеп ала жөнеледі» дегенімен толықтай келісуге болады.

Бұған мысал оның жасы отыздан асқанша тиіп-қашып аудармамен айналысып, балаларға арнап бірлі-екілі әңгіме-повесть жазып жүріп бірден «Жапандағы жалғыз үй» секілді шынайы көркем тұғырда шешілген көлемді туындыға қол артқаны. Сәкен Жүнісов оны жазу үшін заңды түрде сатылап, әдебиет жанрынан емес, өмірдің өзінен келді. Яғни, өмір атты тәрбиешіден мықтылап тұрып таяқ жеп алды. Бұл – елімізде жаппай тың және тыңайған жерлердің көтеріліп, айқайы аспанды жара гүрілдеп тұрған шағы. Ата-баба зираты трактор астында қалып, иен далада адамның қаңқа сүйектері шашылып жатса да соған қыңқ етіп шімірікпейтін қос қыртыс намыссыздық.

С.Жүнісов қазақтың Мемлекеттік университетінің филология факультетінде оқып жүргенде-ақ әдебиетке деген құмарлығымен көзге түскен. Алғашқы туындысы – «**Бір шофердің әңгімесі**» атты балаларға арналған шағын әңгімесі республикалық «Қазақстан пионері» газетінде 1953 жылы жарияланған. Алғашқы кітапшасы да балаларға арналып «Сонарда» деген атпен (1955) шыққан [3,566-б].

Жазушы С.Жүнісов: Алғаш қалам алғанда адам өмірінде екінші рет қайтып оралмайтын – балалық шақ туралы жазуды мақсат еттім.

Балалық шақ әдетте уайым-қайғысыз, ең бір бақытты кез сияқты ғана көрінеді. Бірақ терең үңіліп, жіті қарасақ, қилы-қилы, аумалы-төкпелі заманға қарай балалық шақтың да өз үлесі бар. Мен 1941 жылы 1 класты бітіріп, жазғы каникулға шығысымен соғыс дауылы басталды. Сол күндерден бастап-ақ менің құрбыларым пионер лагерінде демалудың орнына колхозда соқа айдады, масақ терді, шағын, жаңа киім орнына әскерге кеткен ағаларының киімін тарылтып, аудартып киді... [4,171-б].

Ұлттық таным, халық танымы – әрбір ұлттың, халықтың ұлттық тарих сахнасында ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық құндылықтары, мәдениеті мен тілі, діні мен ділі, әдет-ғұрып, салт – дәстүрлері мен наным-сенімдері. Ұлттық танымды әрбір халықтың болмысының барлық саласымен тамырлас, астас болып жатқан қасиетті ұғымы ретінде қарастырғанымыз жөн.

С.Жүнісовтің әңгімелері жеке зерттеліп қарастырылмағанымен балалар әдебиеті бойынша түрлі авторлық еңбектерді қарастыра отырып, тағлымдық, танымдық тұрғысынан ерекшелігін екшелеп, ауқымы аз болғанымен, айтары бар екендігіне оқырманын нандыра алады.

Қазақ балалар әдебиетінің атасы атанаған – Бердібек Соқпақбаевтың жазушы С.Жүнісовтің балалар әдебиетіне қатысты жазған «Жазушы хақында» атты көз қарасына назар аударсақ: Әдебиет дейтін үлкен бір ауыл ыспатты – өнер ауылы. Әркім әр түрлі жолмен, әр түрлі мінезбен келіп жатады.

Өнер ауылына тірелетін көп жолдың ішінде үстінен қара үзілмейтін көңілді бір соқпақ жол бар. Ол – балалар, жастар баспасөзі. Талант иелерінің көпшілігін әдебиетке сол бастап әкелді.

«Қай халық болмасын өзінен кейінгі ұрпақтың өз заманына лайық азамат болуына, жан-жақты тәрбие алуына қамқорлық жасаған. Осы тәрбиенің басты құралы етіп әдебиетті де молынан пайдаланған. Балалар әдебиетінің түпкі негізі осылай халық педагогикасымен байланысып жатады» [6, 298 б].

Балаға тәрбие беруде білімнің де орны ерекше маңызға ие болатындығын білсек, «Алдыңғы вагон» әңгімесі жас бүлдіршіндер үшін ең тамаша туынды. Шығарма басы станцияға жиналған ата-анамен балалардың абыр-сабыры, балалардың поездді көргендегі таңданысы анық сезіледі. Басты кейіпкер тоғыздар шамасындағы Төлеп есімді бала. Төлеп өзге ата-аналардың балаларын жетектеп вагонға енгенін көріп әкесіне бізде кірейік деді. Әкесі баласының айтқанына келіскен ишаратпен вагонға беттеген баласының көрсеткен алдыңғы вагонға емес, екінші вагонға беттеді. Осы сәтте: - Папа, папа, қараңызшы! Әне, алдыңғы вагонның қасына біздің Сәду де келді, мамасымен бірге. Жүріңізші, солармен бірге отырайық, - деп, алдыңғы вагон жақты қуана көрсетті. Бірақ, оның әкесі бұл қуанышты ойын су сепкендей етті. –Жоқ, балам, ол вагонға бізге отыруға болмайды. Жүр ішке, - деді әкесі [7,280 б]. Ойламаған жерде болған әкесінің бұл ісіне Төлеп ренжіп қалды. Бала Төлеп бұрын-сонды әкесімен бірге бір жерге шыға қалса айналасындағы затарға

мән беріп, олар туралы сұрақ жаудыратын. Ал қазір Төлептің бойындағы реніш олай етуге жол бермей, өзін-өзі бір қалыпта ұстап отыр.

Поезд қайта айналып вокзалдың алдына тоқтағанда, вагоннан түскен балалардың арасынан Төлеп көзімен шолып Сәдуді таба алмады. Оның әкесіне тура қарамай: «Алдыңғы вагонға отырсақ, Сәдулермен бірге қайтататын едік» - деген өкінішті даусынан әлі де реніші тарқамағаны байқалады.

- Сен, Төлеп, түсінемісің, алдыңғы вагонға отыруға біздің хақымыз жоқ қой.

- Әкесіне жалт қараған Төлеп, алғашқыда бұл сөзді ойнап айтып тұрған болар деп ойлап қалды. Бірақ әкесінің жүзінен ондай белгіні көрмеген ол, танданып:

- Неге, папа? – деді. Билет алған соң бәрі бір емес пе? Төлепке сәл езу тарта қараған әкесі:

- Жоқ балам, әңгіме онда емес. Бұл балалар поезы.

- Ал, сонда алдыңғы вагон кімдер үшін? – деп алдыңғы вагонға қарай берген Төлеп, аңырап тұрып қалды [7, 281-282б]. Оның бұл сұрауына вагонның сыртындағы майлы бояумен ірі етіп жазылған үш сөз жауап беріп тұр еді.

Төлептің бүкіл денесі дір ете қалғандай болды. Ұялған жүзін, кінәлі адамдай әкесінен жасыра алмай, сасып қалды. Тіпті бағанадан көрмеген алдыңғы вагон сыртындағы үш сөз енді қайда қараса да, көзіне еріксіз түсе береді.

Ол: «оқу озаттары үшін», деген жазу болатын. Әкесінің ол вагонға отырмау себебі Төлепке енді ғана түсінікті болды. Алғашқыда ретсіз өкпелеген баласының қазіргі жүзіндегі өкініш ізін байқаған әкесі:

- Ренжімес бұрын, айналаңа, өзіңе үңілгенің дұрыс болады, -деп күлімсіреді.

Әкесінің орынды айтылған сөзі баланы құлағына дейін қызартқанына шүбәналар ма екенсіз...[7, 284б].

Бізден үлкен жастағы кісілер өздерінің әкелерінің мінезін айтқанда біз әкеміздің қас- қабағынан-ақ түсініп, әрі қарай үндемеуші едік дегеніне осы әңгіме желісі арқылы анық көз жеткіздік. Қазақ халқы бала тәрбиесіне үлкен мән бергенін білсек, әкелеріміз әрқашанда көп сөзділіктен аулақ және бір айтатын да қоятын. Әке мен бала арасындағы ерекше қарым-қатынас үлгісін Ы.Алтынсариннің «Әке мен бала» әңгімесі арқылы да жақсы үлгі-өнеге танытарлық туынды екеніне қанық екендігімізді білсек, одан арғысы «Абай жолы» романындағы әкелі-балалы Құнанбай мен Абайдың ойлы сөздер арқылы бір-біріне сұрауларына жауап қатуындағы белгілі бір шек бар екенін аңғарамыз. Бұл шағын әңгімедеде астарлы, жасырын жатқан сыр көрінбесе де өз шеңберінде мектеп жасындағы балалардың нағыз өзін тани тұғын бірден бір туынды деп анық айта аламыз. Яғни, әке баласына бірден мән-жайды айта салып не ұрыспай, баласының ақырындап өз кемшілігін өзі сезіп, қателігін дұрыстасын және өз ойымен өзгеге кінә артуға әсте асықпаған абзал дегенді танытады.

Қазақы тәрбиемізден болар қонақ келсе қабақ шытпай, тек ақжарқындықпен, ақ дастарқандағы ақтан дәм алғызып, бірнеше күн мейман деп сыйлаймыз. Сонымен қатар, қазақ бала жан халық. Бала айтқаның істетер-хан десек те болады. «Алыстан алты жасар бала келсе, алпыстағы қария сәлем береді». Осы мақалдың

түп астары мейлі кім болсын, қонақ атаулының қазақ үшін өте сыйлы адам екендігін анық көрсетеді. Бала күннен есте қалып қойған тағы бір дүние – анамыздың «Тимендер, қонақ келеді» деп жылы-жұмсақ, тәтті-пәтінің бәрін қолымыз жетпейтін биік бір жерге жасырып қоятыны. Сол үшін де үйге қонақтың келуі біз үшін алтыны бар сандықты ақтарғаннан да артық қуаныш сыйлайтын. Енді қарап отырсаңыз, өзінің, туған балаларының аузынан жырып, бары мен нәрін мейманының алдына тосатын осы бір аппақ пейіл, даладай дархан көңіл – есепсіз сауапқа кенелудің әрі берекенің артып, ырыс пен құтқа қол жеткізудің амалы екен. Осыған сәйкес «Ортақ бала» әңгімесінен үзінді келтірсек:

«Қой, Маратжан, мына ағаларың жесін, о не қылғаның, -деп, биязы үнді Сақып жеңгей ыдыстағы конфеттің екі-үшеуін Мараттың алдына тастап, ыдысты қайта орнына қоя беріп еді, баж етіп оқыс шалқалай бақырған бала шешесін басымен нұқып-нұқып жібереді.

Абыржып қалған Сақып, ыдысты қайтадан баласының алдына қоя қойып, онан әрі бәйек бола қалды:

- Шыбыным-ау, сенен тәттіні аяйды деймісің, таңның атуы, күннің батуы аузыңда бір дамыл жоқ, тісіңнен тіс қалмайды ғой!

Абзалда үн жоқ. Қабағын қарс жауып, түнерген күйі алдыңғы шайын бір жұтты да, шынаяқты шықырлата төңкере салды.

- Жаңа ғана стол үстіне сыпайы қойылған тағамнан да, үй иесінің бізге деген ықыласынан да береке қалмады. Осыған ыңғайсыздана бастаған Сақып:

- Ал енді бұл сүйтеді, кісі келсе әдеті мұның. Мына ағаларың үйіне барғанда «Абзалдың тентек баласы бар екен, жаман екен» деп мазақтап барсын, дегеннен басқа Сақып ызбарлы ештеме айт алмады» [7, 112б].

Пайғамбарымыз (ол кісіге Алланың игілігі мен сәлемі болсын): «Кімде-кім Аллаға, ақырет күніне иман келтірген болса, қонағын жақсылап күтсін», (Бұхари, Муслим) – деген [8, 115,б].

Жасы үлкен аналарымыз бен жеңгелеріміздің: «сізден аяғанымды ит жесін!» деп қара су болса да қолдағысын бар пейілімен қонағына ұсынатыны – теңдесі жоқ тәрбие.

- Тәриє туралы сөз қозғар болсақ, қазақ сөзге бай халық қой. Тәрбие – тал бесіктен деген сөзінен –ақ, отбасындағы тәрбиеге ең бірінші кімнің жауапты екендігін салмақтап көрсеткен. Ата-ана бала дүниеге келгеннен-ақ жылы-жұмсағын аузына тосады, бірақ құр тамақ пен киім, жылы құшақ балаға өмірлік рухани азық бере алмасы анық. Сол үшін ананың да, әкенің де отбасында ұл-қыз тәрбиелеуде ескерер дүниесі көп. Баланың тәрбиелі болып өсуіне берекелі отбасының әсері мол. Отбасының ең маңызды қызметтерінің бірі – тәрбие беру. Қазақ халқы әуелден-ақ бала тәрбиесіне айрықша мән беріп, оны ата-ананың борышы санаған. Өйткені, бала – болашақ иесі. Оны Аллаһ жаратқанда жаман болсын деген жоқ. Сол себепті келер ұрпақ алдындағы жауапкершілік әрдайым қатал сын саналған. Баланы өсіру, оны азамат етіп тәрбиелеу – елдік мәселе. Оның алдан күткен бағыты, үміті күмәнді болса, не болмақ? Сол үшін де халқымыз бала тәрбиесін жөрге-

гінен бастаған. Сәби өмірге келгенге дейінгі қамқорлықтың өзі үлкен сын, ауыр сынақ боларын білгеніміз жөн.

- Әй, мына антұрған мұндай сөзді қайдан үйренген, -деп көзі шарасынан шықты Абзалдың. Бірақ, Сақып қысылған жоқ.

- Сол сөздің жаман-жақсы екенін біледі деймісің, айта салады, әшейін. Осы бір көшелердің жүгірмектері-ақ бұзатын болды баламызды. Кешеден бері шығарып алды осы сұмдықты. Солар-ақ қиын болды әйтеуір, -деп ауыл үй отырып балаларын құстаналай жөнелді.

- Ешкім кінәлі емес, мұның бетімен кетуіне. Қиянқылығы, ашушаң қисық мінезі көріне бастаса-ақ, бетін қағып тастау орнына мәймөңкелей кетесін. Кінә өзінде,- деді Абзал ашулы үнмен.[7,113б].

Әрбір отбасының қалыптасқан әдет-ғұрпы, ата-дәстүрі болады. «Ұлдың ұяты әкеге, қыздың ұяты шешеге»,- деп қараған халқымыздың ұл баланы тәрбиелеуді аталар мен әкелер өз қолына алса, ал қыз баланы тәрбиелеу әжелер мен аналардың ісі болып саналған. Осы орайда шешесі баласының сөзін сөйлеймін деп ендігі жерде өзінің де, әкесінің де айтқаның істетемей қалмай қапыда қалуы аңғарылады.

- «Әй, қағыңғыр, ыдыста не өшің бар еді. Жоғал әрі. Сендей баланың барынан жоғы!

Онымен қоса бажылдаған бала дауысы екілене-екілене шығады. Тап осындай жағдайсыз уақытқа кез болармын деп кім ойлапты. Ұзақ жыл көрмеген Абзал ағаның үйіне аңқылдап жеткенде біреу маңдайымнан ұрғандай тауым шағылып, меселім қайтып, бір жағы, сәтсіз қонақ болғаным ба деп іштей қынжылып, не ішке енудің, не кері кетудің есебін таппай, асты-үстіне сапыра соққан қарғысты амалсыз тыңдап мелшидім де қалдым»- ұзақ жылдардан кейін жақынын іздеп келген Талап үшін бұл күтпеген жағдай болғаны белгілі, бірақ Талап бар мән-жайды ұққандай-ақ [7,115б]. Себебі сол баяғы Мараттың тәртіпсіз бұзақылығының әлі басылмағандығы есіктен кірер-кірмес сезілді.

Талап үйге кіріп, Сақып пен Абзалмен амандық-саулық сұрасып болған соң, шайға қарайламай қайта кетуге асықты. Осы сәтте Абзалда Талапты шығарып салуға сыртқа бірге шыққан болатын.

«Үстіндегі пижамын да елемей, біраз жерге дейін кең көшенің бойымен шығарып салған Абзал да өз өмірін күрсіне түсіп әңгіме етті.

- Бұл қандай тәлім, қандай тәрбие. Ауылда да болдық, қалада да болды. Бірақ үй тәрбиесі өзгермеген жерде, бала мінезі де өзгермейді екен. Өзің сияқты адамдар келгенде көретінім осы. Қызметтен кейінгі демалыс әлгі. Шашым осымен ағаратын шығар.

«Шашым» дегенге, мен басына жалт қараппын. Шынында да бұрын қап-қара көмірдей қою шашы жұқарып, бурыл тартып, самайы күмістен жалтырай қалыпты. Арқасына батпандай жүк түскендей, белі бүгіліп, еңкіштеу басады.

Міне, жазушы осындай сан қилы, сан түрлі тағдырлардың ішкі жан дүниесіне зер сала үңіліп, оларды қаракет үстінде, ісі мен күнделікті тіршілігінде болып жататын процесс арқылы адамдық бітімін, кісілік болмысын ашады.

С.Жүнісовтің әңгімелерінің қай-қайсында болмасын қоршаған орта, туған жер, әлемге, отбасына, бауырға, досқа деген сүйіспеншілік, қасиеттілік, бауыр-малдық, ұлтжандылық атамекенін сүйген ұлт тұрғысынан беріледі. С.Жүнісовтің дискурсының ең басты ерекшелігі- осындай ұлттық құндылықтарға құрылған әлемнің ұлттық көркемдік бейнесі.

Дарынды қаламгер С.Жүнісов қай шығармасын жазса да қазақ тілінің ұлттық бояуын ұлттық болмыстан туындатады. Оның прозалық шығармаларындағы кейіпкер тілінен автордың ұлттық дүниетанымдық мазмұнды шебер беруін, кейіпкерлерінің психологиялық ахуалын, ойлау, танымдық мәнін бейнелеуінен әлемнің ұлттық тілдік бейнесін жасаудағы ерекшелігін аңғарамыз.

Пайдалынған әдебиеттер тізімі:

1. Жүнісов С. Сәкен Сері - Ел жайында. Ел - Сәкен Сері жайында: Көркемсөз, ой толғаныстар мен арнау өлеңдер. – Алматы. 2000. - 460 б.
2. Тоқтаров Р. Жазушы тойы естелігінде. –Б. 352-359.
3. Қазақ әдебиетінің тарихы. 9-том. Он томдық. - Алматы, 2005. - 980 б.
4. Қазақ совет балалар әдебиеті 1945-1964. – Алматы: Қазақстан, 1965. - 315 б.
5. Жүнісов С.Әңгіме туралы пікірлер жөнінде // Жұлдыз журналы. – 1961. - №123. Б.4.
6. Қирабаев С. Қазақ балалар поэзиясы. Көп томдық шығармалар жинағы. 2-том. –Алматы: Қазығұрт, 2007.- 416 б.
7. Жүнісов С. Повесть. Әңгімелер. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2014.- 336 б.
8. Жолдыбайұлы Қ. Ақиқат шуағы. – Алматы, 2004. -220 б.

УДК 801.732

МИФОПОЭТИКА КАК МЕТОД ИНТЕРПРЕТАЦИИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА (НА ПРИМЕРЕ ПОВЕСТИ Ч.АЙТМАТОВА «ПЕГИЙ ПЕС, БЕГУЩИЙ КРАЕМ МОРЯ»)

Ш.А. Исмаилова

КазНУ им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

Sholpan_is@mail.ru

Аннотация: *В статье рассматриваются основные мифологические мотивы и образы, встречающиеся в повести Ч.Айтматова «Пегий пес, бегущий краем моря». Исследуется авторский мифологизм Ч.Айтматова, сочетающий миф с реалиями современности. Обосновывается необходимость применения мифопоэтического метода для понимания философского подтекста художественного произведения и авторского замысла в целом. В заключение автор останавливается на достоинствах данного метода в интерпретации текста.*

Ключевые слова: *миф, мифологема, архетип, образ, мифопоэтика.*

Resume: *The article examines the main mythological motives and images found in the story of Ch.Aitmatov «Piebald dog running along the edge of the sea.» In the article the mythologism of Ch.Aitmatov that combines myth with the realities of our time is investigated,. The necessity of using the mythopoetic method for understanding the philosophical implication of a work of art and the author's intention as a whole is substantiated. In conclusion, the author dwells on the merits of this method in the interpretation of the text.*

Key words: *myth, mythologeme, archetype, image, mythopoetics.*

Мифопоэтический метод возник в 30-е годы XIX в. в Западной Европе и не теряет своей актуальности по сей день.

Современный мифопоэтический анализ исследует и динамику художественных форм, обусловленную историческим генезисом литературы, и архаические образы, и мифологемы, и особенности организации пространственно-временного континуума.

Суть мифологизма в литературе определяется прежде всего не формой, а мировоззрением.

Миф в творчестве Ч.Айтматова играет роль художественной метафоры и служит при этом современной проблематике... Под пером современного художника язык мифов древности обретает новое образное содержание, становится выразительным способом передачи мысли о ценности природы как духовного содержания жизни человека.

Повесть «Пегий пес...» открыто мифологична и по форме (это мифологическая поэма, как называет ее сам автор), и по содержанию (в ней живут два известных мифа о птице Лувр и Рыбе-женщине)... Миф в «Пегом псе...» со всей очевидностью проявляется как мироощущение... Мироощущение характеризуется родовым сознанием, которое и определяет их отношение друг к другу и к миру... Она (повесть) о том, как важно оставаться людьми в самых невероятных условиях.» [1, с.86]. Герои повести, находясь в своеобразной пограничной ситуации», сохранили свое человеческое достоинство перед лицом смерти - «Великого Предела». В этой повести мифологизированное мировоззрение нашло наиболее яркое отражение. Здесь представлены и этиологический миф о возникновении суши из водяного хаоса (миф о птице Лувр), и тотемические представления (миф о Рыбе-женщине), и анимизм (злые духи), и магия (наречение), и охотничье-промысловые обряды, и переходный обряд инициации (посвящения в мужчины). «Архаичные предания о тотеме как отражение группового мистического родства с животным-первопредком – неотъемлемая часть мировой культуры. А сакральный код, заложенный в мифах, преданиях и легендах, остается важным импульсом для ее дальнейшего развития». [2, с.5] «Переходные обряды включают символическое изъятие индивида из социальной структуры на некоторое время, те или иные испытания (физические испытания на выносливость), контакт с демоническими силами вне социума, ритуальное очищение и возвращение в «социум» в ином статусе и т.д. Овладение основами племенной мудрости в форме мифов... Инициация включает также символическую временную смерть...»

[3, с.225] Кириск, проходя подобную инициацию (удаление от семьи, людей), также «временно умирает», выпадая из текущего времени. Столкнувшись с Великим Туманом, он как бы попадает в мифическую эпоху первотворения, сам уподобляясь первопредку-демиургу, восстанавливает космос (порядок) из хаоса, овладевает стихиями путем их наречения — «мало характерное для архаических мифов (скорее для поздних библейских) порождение предметов богами путем их словесного называния (номинации)...» [3, с.222] На наших глазах происходит зарождение нового мифа, новой легенды, где бушует ветер Орган, сияет звезда Эмраин и набегают волны акимылгуны.

В произведении встречаются следующие мифологемы: Рыба-женщина, Птица Лувр; мифологические мотивы инициации героя, испытаний героя, жертвы, ухода из дома – возвращения; архетипы старика (Орган), архетип младенца (Кириск).

Носители родового сознания – Орган, Эмраин, Мылгун - пошли на самопожертвование ради продолжения рода Рыбы-женщины, родового «бессмертия». Образы старика и мальчика (Орган – Кириск) вводят характерный для творчества Айтматова мотив преемственности поколений, связи прошлого и будущего.

Миф способствует расширению пространственно-временных рамок повествования, созданию глубинных пластов, философского плана, затрагивает основы бытия, придает универсальный характер содержанию.

Подобно героям Платонова, герои Ч.Айтматова обращаются к природе, к живым и неживым предметам. Мальчик разговаривает с камнями и растениями, Кириск не только разговаривает с природой, но дает имена отдельным явлениям и предметам. («Ты держись, ветер, не уходи. Но будь моим братом... А хочешь, я буду звать тебя ветер Орган?..») Так заговаривал он попутный ветер, убеждал его держаться вселяя в него свою волю и душу. А глаза не спускал с путеводной звезды, по которой он плыл. «Я люблю тебя, звезда моя... Я буду называть тебя звезда Эмрайина...» Так заговаривал он свою путеводную звезду. И еще заговаривал он волны: «Волны, вы сейчас погоняет мой каяк, вы сейчас хороши. Я буду звать вас - волны акимылгуны...»).

По мнению В.Левченко [4], Айтматов здесь впервые сознательно пытается управлять природой, воздействуя на нее. Кириск овладевает стихиями при помощи слова.

В «Пегом псе, бегущем краем моря», по словам Г.Гачева, разрабатывается этимологический миф о происхождении и сущности бытия: неба, воды, земли, птиц, рыб, зверей, растений, человека, т.е. идея творения мира. [1](«...В самом начале – в изначале начал – земли в природе вовсе не было, ни пылиночки даже. Кругом простиралась вода, только вода. Вода возникла сама из себя, в круговерти своей – в черных безднах, в безмерных пучинах. И катились волны по волнам, растекались волны во все стороны бесстороннего тогда света: из ниоткуда в никуда... И тогда утка Лувр села на воду, надергала перьев из своей груди и свила гнездо. Вот с того-то гнезда плавучего и начала земля образовываться. Мало-помалу заселялась

земля тварями разными. А человек всех превзошел среди них – приноровился по снегу ходить на лыжах, по воде плавать на лодке. Стал он зверя добывать, стал он рыбу ловить, тем кормился и род умножал свой...») В повести символ моря предстает как праоснова жизни (как у Хемингуэя; у Платонова – пустыня). Образ этот не однозначен, амбивалентен: он как женщина может наградить, но может и отнять. Т.Давыдова отмечает, что «если в «Белом пароходе» родственная связь человека с природным миром, то в «Пегом псе...» понимание взаимодействия человека и природы усложняется. В этой повести помимо слитности человека с природой,.. подчеркивается и драматизм их извечного противостояния...» [5]

Можно выделить следующие концепты: Судьба, Слово/Имя, Стихия/Туман, Море, Мужество, Жертва.

Море – это не только колыбель всего живого. Море выступает как вечная ценность, как сила человеческого духа и воображения. («...Морские дали располагали старика к его заветным раздумьям... Здесь он чувствовал себя сродни и Морю и Небу. Он понимал, что перед лицом бесконечности простора человек в лодке ничто. Но человек мыслит и тем восходит к величию Моря и Неба и тем утверждает себя перед вечными стихиями, и тем он соизмерен глубине и высоте миров. И потому, пока человек жив, духом он могуч, как море, и бесконечен, как небо, ибо нет предела его мысли»).

В «Пегом псе...» главное зло, с которым пытается бороться человек - это великий туман («...В белой безжизненной пустоте он (орган) не сразу мог взять в толк, где он и что значит эта мутная непроглядная неподвижность вокруг... То был великий туман, безмолвно, безраздельно и незыблимо покоившийся в ту пору над всем пространством океана. Великий туман переживал свое великое оцепенение... Туман не шевелился. Казалось, что нечто невообразимо чудовищное, какая-то иная сущность, неземная, дышащая промозглой влажностью, поглотила весь белый свет – и Землю, и Небо, и Море... А туман все так же бесстрастно и мертво висел над океаном, открывая мир в великой оцепеневшей мгле...»).

Умение противостоять разбушевавшейся стихии, не потерять, не уронить своего человеческого достоинства – в этом призвание и отличительная черта человека. (Кириск в противостоянии с силами природы, Великим Туманом, выходит победителем, обуздывая стихии.)

Таким образом, в заключение можно сказать, что:

1. Мифопоэтический подход позволяет выявить в произведении его наиболее значимые мотивы, образы, идеи.

2. «Расшифровка» различных мифологем дает возможность выявить в нем множество смыслообразующих «пластов». Это, в свою очередь, позволяет судить о насыщенности, неоднозначности повествования, постичь во всех нюансах художественный замысел произведения.

3. Мифопоэтический метод дает также возможность создать представление о поэтической картине мира автора, определить культурные, философские и другие феномены, оказавшие наибольшее влияние на его творческое сознание.

Список использованных источников:

1. Георгий Дмитриевич Гачев. Чингиз Айтматов: (В свете мировой культуры). – Фрунзе: АДАБИЯТ, 1989.- 483 с.
2. Сакральный код евразийских мифов о тотеме-первопредке [Текст] / Т. Е. Владимирова // Сибирский филологический журнал. - 2017. - № 3. - С. 5-18.
3. Мелетинский Е.М., Поэтика мифа. – М. «Академический проект»; «Мир», 2012.
4. Левченко В. Чингиз Айтматов. Проблемы поэтики, жанра, стиля. – М., 1983.
5. Давыдова Т.Т. Современная киргизская повесть (Уроки Ч. Айтматова) / Татьяна Давыдова. – Фрунзе: Адабият, 1989. – 105 с.

УДК 821.512.141

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕДАЧИ МИРА И ГЕРОЕВ В РОМАНЕ НУГУМАНА МУСИНА «АЛДАР БАТЫР»

А.И. Ишкина

*БГПУ им. М.Акмуллы, г.Уфа, Россия
azalina.ishkina.99@mail.ru*

Аннотация: писатель, поэт прозаик, яркий представитель башкирской литературы Нугуман Мусин является автором многочисленных повестей, рассказов, очерков и романов. Произведения автора повествуют об обычных деревенских жителях и их жизни. Особое место среди его произведений занимает исторический роман «Алдар батыр». Данная статья посвящена анализу данного романа, изучению особенностей передачи мира и героев произведения. Особое место в статье принадлежит главному герою романа – Алдару Исянгильдину. Здесь отмечается и пронизанность романа народной мудростью, фольклором.

Ключевые слова: исторический роман, башкиры, художественное своеобразие, роман, образ, литература, вымысел, композиционные приемы, сюжетность, фольклор.

Abstract: A writer, poet, prose writer, a bright representative of Bashkir literature, Nuguman Musin – is the author of numerous novels, short stories, essays and novels. The author's works tell about ordinary villagers and their lives. A special place among his works is occupied by the historical novel «Aldar batyr». This article is devoted to the analysis of this novel, the study of the artistic originality of the transfer of the world and the characters of the work. A special place in the article belongs to the main character of the novel – Aldar Isyangildin. Here the novel is also imbued with folk wisdom and folklore.

Keywords: historical novel, bashkirs, artistic originality, novel, image, literature, fiction, compositional techniques, plot, folklore.

Нугуман Мусин – видный прозаик, талантливый поэт, башкирский писатель, автор многочисленных повестей, рассказов, очерков и романов. Герои его произведений – обычные деревенские люди, со своими бытовыми проблемами, тя-

желыми судьбами и непростой жизнью. Особое место среди его произведений занимает роман «Алдар батыр» [3, с. 46]. Роман посвящен восстанию 1704-1711 годов, одному из этапов многовековой борьбы башкир за свою национальную независимость. Главным героем романа является башкирский тархан Алдар Исянгильдин.

Роман «Алдар батыр» показывает читателям спокойно-рассудительный, размеренный уклад жизни башкирского народа, который соблюдает вековые традиции, обычаи, почитает старших и бережет подрастающее поколение, кроме того в романе изображено единство человека с природой. Нугуман Мусин показал жизнь простых деревенских жителей в разных проявлениях – и в горе, и в радости, в накаленные эмоциональные периоды и доказывает, что каждый герой причастен к большой истории того времени и все люди осознанно или неосознанно создают единство быта народа. Сцены прохода джигитов на войну доказывают это.

Автор во всех подробностях повествует свадьбу Шонкара и Габдельбаната, Аллагула и Сырбики, которые показывают верность людей того времени неписанным законам жизни, которые хранятся в сознании народа как что-то не обсуждаемое. Автор говорит, что объединение сердец двух людей – это продолжение их жизни, несмотря на раздоры, войны, страдания и лишения.

Однако читателям представляется и иная реальность, где люди решали судьбу народа, придумывали различные хитрости, чтобы подчинить народ своей воле, покорить его, они шли на шантаж и подкуп. Данная реальность – такая же жизнь народа с вечной борьбой любви и ненависти, добра и зла, светлого и темного.

Обычная жизнь героев романа скрывает за собой тысячи мелочей и событий, которые влияют на течение жизни, быта и судеб героев, их семей и рода.

Главный герой романа Алдар Исянгильдин. Вся его жизнь – объединение малых и больших событий, действий и поступков, которые образуют судьбу человека, являющегося частью большой истории. Формирование героя происходит на протяжении всего романа, в процессе освоения, познания им первооснов жизни и ее противоречий. В начале романа читатели знакомятся с юношей на охоте. Алдар, как и его далекие предки, увлечен охотой, она занимает одно из центральных сфер жизни и требует развития таких качеств как смекалка, мужество и находчивость. На фоне исторических событий данная сцена жизни Алдара понимается как встреча с чем-то зловещим, устрашающим как его подвиги.

Народность романа составляет родословная связь героев и отношение к старшему поколению, присущее башкирскому народу, так Алдар используя семейный кинжал деда Бабахты, придает кинжалу символ ловкости и силы, которые передаются от предков. Именно в борьбе с черкесским бойцом Алдар при помощи кинжала побеждает и завоевывает победу в Азовской битве [5, с. 97].

Башкирский народ издавна известен своей верой в обожествление природы «Һыу эйәһе», «Күк тәңрәһе», «Урман эйәһе». Связь между человеком и природой являлась нерасторжимой, поскольку природа – священный источник жизни, сил, она духовно обогащает ценности человека. Так и в романе, Алдар особенно вос-

принимает природу и окружающую действительность: он наблюдает за природой во время отдыха в походе. Перед ним виднеется поляна, вокруг нерушимая тишина, легкое журчание ручья, пение птиц. Алдар в этой сцене понимает о душевном равновесии, предназначении человека в этой жизни и спокойствии [2, с. 145].

Особое место в романе, как и во многих других произведениях Нугумана Мусина, занимает использование таких элементов башкирского народного фольклора, как песни, пословицы, поговорки и частушки. Это помогает автору создать неповторимую естественную среду, углубляет мысли героев и раскрывает их образы, а также несет в себе воспитательное значение для читателей. Так, например пословица «Туған-ырыу бер төптән булһа – тау актарыр, таркау булһа – ярзан осор» («Если родственники будут действовать вместе горы свернут, если будут разрозненными слетят с обрыва») призывает к согласованным действиям и миру весь башкирский род. Автор показывает важность для башкирского народа соблюдение народных традиций, семейных ценностей, окружающей природы и единства рода [1, с. 159].

Изображая героев романа, Нугуман Мусин, как и другие романисты того времени, пишет, что башкирский народ вопреки своей воле большое количество времени проводил тоскуя по семьям, родному дому вдали от родины [4, с. 37]. В романе есть сцены, которые изображают воина башкирского народа, мечтающего скорее увидеть родных, дом и малую родину, которые дают ему силы, смысл жизни, покой, равновесие после побед и поражений. Данные сцены отличаются глубиной повествования и психологической правдой.

Так, изображение темы родного дома становится одной из важнейших ценностей жизни героев романа и неустрашимым началом жизни. Строительство дома для главного героя романа Алдара – праздник семьи, чести, прочности и полноты жизни.

Очень часто в романах мотив дома связывается с женскими образами. Нугуман Мусин продолжает в романе «Алдар батыр» эту традицию, по которой женщина предстает перед читателями как символ мира, семейного уюта, любви и спокойствия. Однако одновременно женщина – несчастная страдальца, на которую обрушиваются суровые жизненные испытания гибели любимого или мужа на войне, потери семьи и близких.

Семейно-бытовые сцены наполняются дополнительным символическим значением и описывают мысли о желании любить и быть любимым, о вечном желании быть счастливым. Ярким примером драматизма и трогательности жизни является судьба любимой девушки Алдара Гильмиязы. Гильмияза – пафосный образ, символ несбывшейся мечты.

Главный герой узнав, что казак Торсонбай, который влюблен в молодую девушку Гильмиязу покупает ее и увозит с собой, начинает искать любимую по степям Казахстана, находит ее и привозит домой в роли второй жены. Однако их счастье длилось недолго, во время сражения Алдара с русским войском, Торсонбай повторно крадет Гильмиязу. На переговорах с Абулхаиром Алдар ненадолго

встречается с любимой и дочерью, однако у него не удастся их вернуть. Грубый и ревнивый Торсонбай узнав это, отдает Гильмиязу на съедение волкам [2, с. 286].

Таким образом, герои романа Нугумана Мусина «Алдар батыр» обычные деревенские жители, которым присуща вера в силу природы, честность и искренность, доброта и любовь. Роман обогащен художественным своеобразием передачи мира и героев романа, пронизан народной мудростью и фольклором и занимает особое место не только в творчестве писателя, но и в литературе тюркских народов.

Список использованных источников:

1. Башкирская литература XX века : учеб. для вузов / сост. и общ. ред. Р.Н. Баимов. Уфа: БГУ, 2003. 376 с.
2. Мусин Н. Там лежат останки батыров. Роман. - Уфа, Китап, 2001.
3. Надергулов М.Х. Стилевые особенности башкирских исторических сочинений XVI – начала XX вв. Уфа: Гилем, 2004. С. 46.
4. Хусаинов Г.Б. Избранные произведения: в 3 т. Т. 1: Сыны Отчизны. Жизнь исторических личностей. Уфа: Китап, 1998. 576 с.
5. Хуснулина Р.Д. Художественное своеобразие романа Нугумана Мусина «Там лежат останки батыров». – Вестник Челябинского государственного университета. 2012. № 28 (282). Филология. Искусствоведение. Вып. 70. С. 147–151.

УДК 82.09

МОСТАЙ КӘРИМДЕҢ “ОЗОН-ОЗАК БАЛА САК” ПОВЕСЫНДА АГИНӘЙ ОБРАЗЫ

Н.Р. Мустафина, Р.Д. Хуснулина
БГПУ им. М.Акмиллы, г.Уфа, Россия
nafisa1998sv@gmail.com, husnullina.roza@mail.ru

Аннотация. *Мәкәләлә агинәй образы башкорт әзәбиәтендә милли образ буларак өйрәнелә. Мостай Кәримдең “Озон-озак бала сак” повесында агинәй образы карала.*

Ключевые слова. *Агинәй образы, милли образ, башкорт әзәбиәте, Мостай Кәрим, “Озон-озак бала сак”.*

Summary. *The article examines the image of a wise woman as a national image in Bashkir literature. The image of a wise woman in the story of Mustai Karim «A Long Long Childhood» is considered.*

Keywords. *image of a wise woman, national image, Bashkir literature, Mustai Karim, «A Long Long Childhood».*

Һәр халыктың әзәбиәтендә үз менталитетына тап килгән, үз сифаттарын

сағылдырған, милли характерға эйә булған катын-кыз образы бар. Был образдар аша халыктың уй-фекере, аң кимәле, йәшәү рәүеше хақында һүз йөрөтөргә була.

Башкорт эзәбиәтендә ниндәй катын-кыз образын милли образ тип атай алыуыбыз тураһында яуапты башкорт халык ижады комарткыларында, легенда, мифтарза, дини китаптарзан алырға була. Уларза Ағинәй образы тураһында бай мәғлүмәттәргә тап булырға мөмкин. Башкорт эзәбиәтендә Ағинәй образы шулай ук киң сағылыш таба. Ағинәй образын милли образ тип әйтә алабыз.

Башкорт эзәбиәтендә Ағинәй образының үзенсәлеген билдәләргән алда, “Ағинәй” һүзенәң асылына төшөнөү мөһим. Бөгөнгө көндә һәр районда Ағинәй-зәр коро бик киң таралған күренеш. Ағинәйзәр – аклык, сафлык, изгелек, яктылык нурзарын сәсеүсе. Иғтибар итәйек: Акһакал — хөрмәт казанған ихтирамлы оло кеше, ак уй - изге уй, ак өй - кунак өйө. Тимәк, “Ағинәй” һүзенәң яһалышында “ак” һүзенәң булыуы катын-кыззы якшы яктан һүрәтләүенә басым яһай. Башкорт теленәң академик һүзлегендә “Ағинәй - хөрмәткә лайык, оло йәштәге инәй” тип аңлатма бирелә [1, 146-сы бит]. “Ағинәй, тип, ауылдаштары араһында абруйы булған, ак уйлы, изге күңелле, иманлы, бына тигән балалар тәрбиәләп зур тормошка сығарған, башкаларға өлгө булырзай катын-кыз атала, бындай исемдә йөрөтөү өсөн мотлак оло булыу (ак сәсле, карт) төп шарт түгел” – ти Ағинәйзәр ойошмаһының етәксеһе журналист Гөлфиә Янбаева.

“Донъяның төзөклөгө лә, бозоклоғо ла – катындарзан” тигән борон ат-бабаларыбыз. Катын-кыззар – ул ғаилә тотқаһы, милләт тәрбиәләүесеһе. Күпме аң-белем, яктылыкка, камиллыкка ынтылыш, иманлылык, мәрхәмәт-лелек бар уларза.

Башкорт эзәбиәтендә милли характерлы катын-кыз образы күп әсәрзәрзә осрай. Мәсәләң, бөйөк башкорт шағиры, языусы, драматург, публицист Мостай Кәрим йәмғиәтебеззәге фажиғәле, ғибрәтле язмышка дусар булған, әммә рухы һынмас көслә башкорт катын-кыз образдары тураһында күп яззы.

Мостай Кәримдәң “Озон-озак бала сак” повесын алайык[2]. Был әсәрзә Ағинәй образын Оло инәй кәүзәләндәрә. Уның тышкы төс-киәфәте лә, эске донъяһы ла ак нурзан ғына тукылғандай, языусы уны шундай дәрәжәгә күтәрәп таусирлай алған. Уны ысынбарлыкта кешелеклелек һәм талапсанлык һызаттары билдәләй. Уның телмәрендә канға һеңгән йәшәү, әхлак кағизәләрен канун дәрәжәһенә күтәрәү һәләтенә эйә булған мөкәл һәм әйтемдәр бик йыш кулланыла. Әсәр дауамында, иң үткер күз – уның күзе, уның қолағы иң зирәк қолак, уның йөрәге – иң һизгер йөрәк, тигән һығымтаға килтерә. Оло инәй - халыксан характер, бай милли колоритты тәшкил итеүе менән һокландыра. Оло инәй балаға донъяла йәшәүзең һәйбәт йолаларын, эзәп-әхлак кағизәләрен башлап күндәрә, күңеленә һендерә, акыл кеүәһен, йөрәк йылыһын бирә. Оло инәй барлык әсәргә лә йәм һәм йән бирәп тора. Ул халыктың иң күркәм эзәп-әхлак сифаттарын йөрөткән игелекле зат.

Уның үз холок-кылығы, ғәмәле өлгөлә, һәр әйткән һүзе, өгөт-нәсихәте, фатихаһы фәһемле һәм кәзерле. “Озон-озак бала сак” әсәрәндә Әсғәткә атаһы кул

күтэргэс, Оло инэй Искэндэр картты былай тип киçэтэ: ”Кара һин уны, бармак менэн сиртәһе булма балаға. Уның күңеленә хәзер ағыу сәһән, һуңыраҡ нәфрәт урырһың. Иң яман каза – ата менән бала дошманлығы” Оло инэй үз балаларын ғына тәрбиәләп калмай, сит кешеләргә лә файзалы кәңәштәрен бирә, язык юлға баһыузан курсалап кала.

“Озон-озак бала сак” әсәрендә Оло инэй телмәрендә оһраған мәкәлдәргә игтибар итәйек: *“Уңған аттың тире сыккансы, ялкау аттың йәне сығыр”* тигәндәре оһолор инде. *“Йомарт кулға мал керер,”* - ти Оло инәйем”. *“Арык аттың күгәһе киң,”* - тиҙәр. *“Ағас күрке япрак, әзәм күрке сепрәк,”* - тине бер сак Оло инәйем.” Оло инәйзең теле лексик яктан бик бай. Унда халықтың йәнле һөйләү теле, халык ижадына хас һүзәр, мәкәл-әйтәмдәр өлгөләрен дә күрәбез.

“Озон-озак бала сак” повесында Оло инәйзең Кара Йомағолдоң аркаһынан кағып әйткән һүзәрәндә без алғыштарзы оһратабыз. *“ - Бәхет-тәүфиктәре менән килһәндәр был донъяға. Малайзариңдың игелеген күрергә язһын. Ә катының торғаны менән инә арыслан. Бисәләрзең кеме кем икәнлеге бала аһрағанда һынала. Кәзәрен белеп йәшә.”* Оло инәйзең һүзәрәндә быуындан быуынға, өләсәйзән әсәйгә, әсәйзән кызға күсә, тапшырыла килгән акыл: үз ғаиләнде хөрмәтләү, бары шул юл менән генә тормошондо бөтөн итеү тойғоһо һалынған икәне күрәһеп кала. Оло инәйзең күркәм һызаттары ла айырым асык күренә был вакиғалар фонында. Ул катын-кызға хас тәбиғи ихлас һолокло, саф йөрәкле, каһарман рухты илаһилаштыра.

Мостай Кәримдең “Озон-озак бала сак” повесында Ағинәй образы зур йөкмәткәгә әйә. Әсәрзәрзә ул кешелеклелек, игелек, әзәплелек сифаттарын тыузырыуға ғәйәт зур роль уйнаусы образ итеп бирелә. Ул һәр укыусы күңелендә ыңғай тәһһораттар уята, уның әйткән һәр һүзә, һәр өгөт-нәсихәте фәһемле.

Башкорт халкы өсөн ирек һөйөүсәнлек, кыйыулык, кунаксыллык, йомартлык, тыйнаклык, тоғролок кеүек сифаттар хас. Был һызаттар башкорт халкының менталитетын сағылдырып, милли образ булырзай характер сифаттары тураһында һөйләй. Хәрәкәтенән оһпатлык, һүзәнән хикмәтлелек аңкып торған Оло инәй образы – халықтың быуаттар буйына йыйыла килгән тәһһрибәһен, тәрән акылы туплап бирелгән милли образ булырзай Ағинәй образы ул.

ӘЗӘБИӘТ:

1. Башкорт теленең академик һүзлеге. Ун томда. Беренсе том. Ф. Ғ Хисамитдинова редакторлығында. - Өфө: Китап, 2001. – 432 бит.

2. Кәрим М. Әсәрзәр.– Өфө: Китап, 2012. – 608 бит.

КЕҢШІЛІК МЫРЗАБЕКОВ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІ

А.Қ. Ниязбаева

*Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті,
Атырау қ., Қазақстан
asia-10.09.96@mail.ru*

Аннотация: Қазақ поэзиясы туралы сөз болғанда Кеңшілік Мырзабековтің есімі аталуы және оның шығармашылығы ғылыми тұрғыдан талданып, саралануы орынды. Мақалада қалам иесінің поэзиясындағы көркемдік ерекшеліктер талданып, мазмұндық, формалық жағынан тұтастырыла қарап, сөз қолданысындағы шеберлігі айқындалып, жанрлық сипаты сөз етіледі. Екінші Дүниежүзілік соғыстан кейінгі жылдары қазақ поэзиясына өзіндік үнімен келген дарынның махаббат, табиғат, азаматтақ, көңіл – күй лирикаларындағы ішкі терең сырларымен қатар лирикалық образ жасаудағы өзгешеліктеріне тоқталып, көркемдік стилі ажыратылады.

Кілт сөздер: *Лирика, поэтика, метафора, эпитет, лирикалық кейіпкер, көркемдік әдіс-тәсілдер.*

Annotation: *If we talk about Kazakh poetry, it is appropriate to mention the name of Kenshilik Myrzabekov. He brings to the attention of the reader the true image and deep philosophical views of the era in which he lived, the history of Kazakh national life and the past, the dialogue of nature and the human soul, the suffering and adversity of life without pathos, without contaminating the love proposed. The article analyzes the artistic features of the poet's owner of the pen, examines its content, form, identifies the skills of word use, discusses the genre nature.*

Keywords: *Lyric, poetics, metaphor, epithet, lyrical character, artistic methods.*

Кеңшілік Мырзабеков поэзия әлеміне өзіндік үнімен, ерекше азаматтық әуенімен, тағдырлы тармақтарымен, азат ойлы философиялық өрнекті шумақтарымен, дүниені танудағы бөлек көзқарастарымен, іңкәр да аяулы махаббатты лайламай әдемі жырлаумен келген дегдар дарын. Оның қай өлеңі болмасын төрт аяғын тең басып Абайша айтқанда “тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп, айналасы теп- тегіс жұмыр келіп” жатады.

Оның ақындық әлемін тани білген Темірхан Медетбек өз мақаласында: «Кеңшілік Мырзабеков — тегеуріні мен тепкісі қатты қуатты ақын. Ал қуатты ақын керек кезінде сөз дегеніңізді балшықтай илеп, бордай үгіп қана қоймайды, оны дүлейлі құбылыс пен сұрапыл күшке де айналдырып жібере алады», [1] - деп баға береді.

Сондықтан болар ақын өз өлеңдерінде сөзді ерекше ойнатып, асқақ та азат пікірін танытып жатады.

Өлара мезгіл...

Он алты жаста едік біз,

Өлара өтсе, өруге жүрген елікпіз.

Сансыз табандар сарсылған дүние сені біз

Тауыса алмаспыз, “армансыз кезсек” дедік біз [2, 6 бет],- деп келетін шумақта ескі ай мен жаңа ай аралығындағы Ай көрінбейтін мезетті ерекше теңеумен жазып, өмірге деген сүйіспеншілігін екі- ақ жолға сиғызып, өзгені де, өзің де көңіл-күй лирикасы арқылы түнекке батырмай, жарыққа алып шығады.

Ақын өлеңдерінде өмір шындығымен қоса, ел тағдыры, халықтың өз заманындағы тұрмыс тіршілігі көрініс тауып, туған елін, Отанын зор махаббатпен сүйген перзенттің азаматтық әуені тебіреніп, толғанып отырады.

Мен сияқты, мен сияқты...

(Мен кімге үлгі болып ем).

Жүрдім бірақ Отанымның сүрлеу соқпақ жолымен.

-Отаныңа қызмет ет!

Қызмет ет Отанға!

Осы ұранға рухтан, осы ұранға тебірен! [2, 15 бет]

-десе, енді бірде:

Менің бүкіл өлеңім Отан жайлы,

Отан берген бойымда от ойнайды.

Отан – жүрек, жүректен нәр алмаған.

Отықпайды ешқашан, отаймайды.

Екі өлеңнің де басты тақырыбы- Отан, бірінің идеясы ұлына, артынан өсіп келе жатқан жас ұрпаққа рух сыйлап, жігерлендіріп туған елге қызмет етуге шақырса, екінші өлеңде лирикалық кейіпкер арқылы Отанға риясыз махаббатың танытады. Ауқымы кең масштабтағы екі өлеңді де ақын қара өлең үлгісінде жазып, екінші өлеңде “Отан-жүрек” деп құбылтып, метафора арқылы сұлу сөзбен кестелеп тұр.

Ақынның лирикалық қаһармандарының ішінен Ана бейнесін көп кезіктіреміз. “Мақсат әйтеуір ананы мадақтау, әйтеуір ананы жақсы көремін деп айту еместігі, әр қаламгердің ананы өзінше сүйіп, өзінше тебіреніп, басқа ешкімге ұқсамай өзінше жырлауға тиістілігі де белгілі”, [3, 6 бет] – деген Қуандық Мәшһүр - Жүсіповтің пікірін ескерсек, Кеңшілік поэзиясында Анаға деген махаббаттан туған өзгеше ой, терең толғаныстарды кезіктіреміз.

Апа, сен ерте қартайма,

Қарқара жаулық салынып.

Апа, сен ерте қартайма,

Қара шалды ойлап сағынып [2, 13 бет].

Немесе

Келді шешем алпысқа,

Бара жатыр жүдеп тым.

... Немерелер – әр тұста

Тамырындай жүректің [2, 21 бет], - деп келетін өлеңдері ерекше әсерге бөлемей қоймайды. Оның себебі, ақын анасын жалаң сөзбен мадақтай беруден ада болып, оның күйініш- сүйінішін, тартқан барлық тауқыметін, көрген қиын жол-

дарын оқырманға қаз қалпында суреттеп, теңеу- баламалармен өлеңді әрлеп жеткізуінде болса керек.

Поэзиядағы кең жырланып жүрген тақырыптардың бірі – махаббат тақырыбы. Кеңшілік Мырзабеков те шынайы сезімді өз деңгейінде жырлады.

Басымды салдың-ау сарсаңға,
Жүрегім айналды шаршауға.
Жүйкем де жұқарып барады
Не істейін, не істейін мен сонда?
Жанымды жедің-ау жегідей,
Дел-салмын.
Жын соққан перідей.
Алдамай, арбамай билейсің,
Сенікі не күдірет,
не дүлей? [2,119бет]

Сезімді сезіне білер шарасыз ғашықтың халі осындай болса керек? Өзін жын соққан періге теңеп, іштегі толқыныс- бұлқыныстарын жеткізіп, жаның жегідей жеген сұрақтарының жауабын таба алмай шарқ ұрса, екінші бір өлеңде тым әсірелеп:

Сен - көктесің, мен – жердемін,

Сен – періште, мен – пендемін [2, 119 бет], - деп, ақын метафора арқылы өзін жай пендеге балап, сүйгенін періште етіп жібереді.

«Қазақтың халық поэзиясында табиғат суреті, жаратылыс көріністері үлкен орын алады. Сахара- да көшіп жүрген, күнделікті өмірі жазда, күзде, тіпті жыл бойы дерлік кең далада, төңкерілген ашық аспан астында, өзен-судың жағасында өтетін елдің өзін ұдайы табиғаттың аясында, құшағында отырғандай сезінуі таң қаларлық нәрсе емес», [4, 39 бет] - дейді Зәки Ахметов. Ақын да табиғат лирикасын «Сары ала жапырақ», «Өзендер», «Қар жауды бүгін», «Өліара найзағайы» сынды өлеңдерімен танытады.

Көктем...

Көлдер ұлғайып қырды асып кетіпті,

Белдер ырғалып гүл басып кетіпті.

Дүние дін аман.

Төбеде шөкім бұлт та жоқ,

Шалғында шашырап жылаған

Жетім шық та жоқ. [5, 137 бет]

Ақын табиғаттың жандүниесіне, болмысына терең үңіле білген. Көз алдынызға қылқалам шеберінің бейнелі суретін әкеліп, жаңалыққа жаны құштар суреткер ретінде «белдер ырғалып», «жетім шық» сынды тың тіркес, жаңа эпитеттерді пайдаланған.

Ол табиғат лирикасына арналған өзге өлеңдерінде қарапайым адамдардан оқшауланып табиғаттың құпиялы сырларын ашуға бел байлағанын Кеңшілікке ғана тән, бұрын-соңды естіп білмеген эпитеттерді қолдануымен дәлелдейді. Мәселен,

«ойлы аспан», «қоңыр төс», «сәби таң», «кемел көктем», «жомарт жаз», «таудың мұнары» сынды тіркестерді өзге ақындардың өлеңдерінен кезіктіре алмаймыз.

Әдебиетте сөз өткір, тартымды, әсерлі болуы үшін, сөз таңдау, ауыстырып айтудан басқа да әдістер қолданылады. Ақын – жазушылар кейде синтаксистік сөйлем мүшелерінің дағдылы қалпынан өзгешелеу түрін жасайды, сөйлемді айтылып жүрген қалпынан өзгертіп құрайды.

Мұндай өзгертуді фигура дейді. Әдебиет теориясында мұны қазақша айшықтау деп атайды. [6, 71 бет]

Айшықтаудың бір түрі – қайталау. Сөз әсері мен мағынасын күшейтіп, оқырман назарын аударғысы келген қайталаудың бірнеше түрі Кеңшілік өлеңдерінде кездеседі.

Табылар керең сордың да амалы,
Табылар терең ордың да амалы.
Табылар жерде қардың қалауы,
Табылар перде ардың бодауы. [2, 110 бет]

Немесе

Түбіт бөкебай –

Тозды түбіті.

Тентек көңілдің

Озды үміті.

Қалды махаббат

Уыты өзекте.

Қалды... қалғанын,

Қалқам сөз етпе.

Бірінші өлеңде әр тармақтың басындағы табылар сөзі қайталанып анафора әдісі қолданылса, екіншісінде қалды, түбіт сынды сөздерді бірнеше мәрте жазып айшықтаудың жай қайталау түрін пайдаланған.

Өзгелерден бойын емес ойын биік ұстауды қалаған ақын туындыларын көбіне қарапайым қазақтың қара өлең ұйқасымен жазса да терең пәлсапалық пайымдауларға, өткір мәселелерді қозғауға, өз дәуірінің үні болуға, тарихқа терең үңілуге, адам психологиясын тануға, кейде жас балаша айналасынан тазалық іздеп, дүниеге іңкәр көңілмен табиғаттың қыр – сырына қанық болуға, махаббатты риясыз көңілмен жырлауға құмар екенін түрлі лирикаларынан танимыз.

Ақын Ғалым Жайлыбай: «Қазақ өлеңі туралы сөз болғанда Кеңшілік Мырзабеков есімі аталмай қалмақ емес. Оның шығармаларынан тек өзіне ғана тән мінезді көресін. Кеңшілік жыры – талайлы да тағдырлы жыр» [7, 8 бет] деген болатын. Әрине, қас қағым сәтте көбелек болып өлерін сезіп, бүлкілдеп тұрған жүрегі мәңгіге соқпай қалған жанның ғұмырдариялық туындыларының эстетикалық мәні жоғалмасы анық. Өйткені, бір мысқал мұңы кеудесінен періште кейіпте ұшпаған ақын дәуірлердің үні бола берері сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Темірхан Медетбек. «Алматы ақшамы» қоғамдық-саяси газеті // «Кеңшілік кеңістігі» мақала. - 06.10.2016.
2. Мырзабеков К. Менің мұңым - махаббат. - Алматы: Атамұра, 2003. -192 б.
3. Мәшһүр- Жүсіпов Қ. Өлең - сөздің патшасы: Зерттеулер. - Алматы: Жазушы, 1991. - 216 б.
4. Ахметов З.А. Поэзия шыңы - даналық.- 1-бас. - Астана: Фолиант, 2002. -408 б.
5. Мырзабеков К. Таңдамалы. II томдық. I-том.- Астана: Фолиант, 2012. -480 б.
6. Жүсіп Қ. Әдебиеттануға кіріспе. – Атырау: «Ағатай» баспасы, 2014.- 288 б.
7. Жайлыбай Ғ. «Томардан ұшқан шоққа ұқсап» мақала // «Егемен Қазақстан» газеті. 20.10.2016.

ӘОЖ 82-3(574)

ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ МИКРОСЮЖЕТТІ ПРОЗАДАҒЫ МАГИЯЛЫҚ, МИСТИКАЛЫҚ МОТИВТЕР ЖӘНЕ ЛИРА ҚОНЫС ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ЖАҢАШЫЛДЫҚ ІЗДЕР

С.С.Сагидулліева

М.Өтемісов атындағы БҚУ, Орал, Қазақстан
samatovna2021@inbox.ru

Аннотация: Мақалада әдебиет әлеміне өзінің сырлы да нәзік лирикасымен келген, шығармалары оқырмандарының ыстық ықыласына бөленген қаламгер Лира Қоныстың тәуелсіздік кезеңінде туған микросюжетті шығармаларындағы магиялық, мистикалық мотив іздері талданды. Мистикалық таным әселісімен жазылып шыққан шығармаларындағы қоғам бейнесін, рухани азғындаған заман көріністерін суреттеу ерекшеліктерін талдау арқылы, жазушының қазақ көркем прозасындағы өзіндік алатын орнына, көркемдік-идеялық жаңашыл ізденістеріне көз жеткізіледі.

Кілт сөздер: микросюжетті проза, әлемдік әдеби дәстүр ықпалдастығы, мистикалық таным, магиялық мотив, постмодернизм, ұлттық болмыс, көркемдік шешім.

Abstract. This article states that analyzed the traces of syntheticism in the micro-plot works of the write Lyra Konys, as well as human values and the author's techniques in conveying the inner state of the character; analyzing the ways in which literary traditions interact, innovative artistic and ideological searches of the artist through analyzing the features of the image of the modern society in their micro-subject works, the ways of the author's depiction of the actions and states of the characters, as well as the worldview expectations about the meaning of human being and nature.

Key words: micro-subject prose, interaction of world literary traditions, mystical knowledge, traces of magic, postmodernism, national spirit, artistic decision

Мистикаға «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» /грек mystic/ зат. табиғаттан тыс, тылсым күшке сенушілік, мистицизм. Мистиканың негізінде табиғаттан тыс

күштерге сенім жатыр [1, 247-б.] деп анықтама берілген. «Қазақ энциклопедиясында»: «Мистика – дүниеге діни-идеалистік көзқарас. Оның негізінде табиғаттан тыс күштерге деген сенім жатыр. Мистика иррационализм мен аскеттілікпен тығыз байланысты және оған экзотеризм, яғни құпиялылық тән. Мистика, ең алдымен, рухани әлемді және психологиялық тәжірибе арқылы тануға ұмтылу, осыдан туындайтын амал-әрекеттер, жан мен тәннің жаттығулары болып табылады» [2] делінген.

Тәуелсіздік кезеңі әдебиетіндегі жас жазушылар мистикалық, магиялық, мифопоэтикалық сарындағы шығармалары негізінде қазақ қоғамының жаһандану үрдісінде түп тамырынан ажырап бара жатқанын ұғындырғысы келетіндей.

Лирика Қоныстың есімі бүгінде жас жазушылардың алдыңғы үштігінде аталады. Оқылымды болуының негізгі себебі – өз оқырманын табуында. Ол ауылда туып, қалада қалыптасып жатқан жастардың «өз жазушысы». Оның жазғандарынан қала мен ауылдың, шетелдік пен қазақылықтың арасында дағдарып тұрған қазіргі жастарға түсінікті және олардың болмысын дөп басады. Оған қоса, Лираның әңгімелерінде қазақ прозасында бұрын болмаған кейіпкерлер, оқыс оқиғалар мен заманауи суреттер бар. Бұл – оның жазуының бір сипаты болса, өзіміз байқаған екінші сипаты – Лираның қаламынан автордың ешкімге мойын сұнбайтын, жігерлі, батыл болмысы «менмұндалап» тұрады. Мінезсіз, жуас заманда мұның өзі үлкен жетістік. Әлихан Бөкейхановтың «Ұлтқа қызмет білімнен емес, мінезден» дейтіні осындайда еске түседі.

Әдеби ортада көп пікір тудырып, шығармаларының философиялық астары бар, өзіндік стилі қалыптасқан Лираның әңгімелері жапон жазушыларының будда ағымымен жазу сарынын еске салады. Кейіпкерлері кербез, махаббатқа берік, қиялдары ұшқыр, сезімдері сұлу келгені кез-келгеннің көңілінен шығуы екіталай.

«Шахарбанудың сыңсуы» атты пролог түрінде берілген әңгімесі бірінші жақтан баяндалып, сары қыздың әжесінің көне мұрасы арқылы әжесіне деген қалған қорқыныш пен реніштің сарқындысын сезінетін. *«...Мұнан соң інжандары жәудіреген мойынбүрме көкқасқа кемпірге деген өкпемді еске салып шаш түйреуіштері мен кесте тігетін жіптері салынған жәшікте елеусіз ұзақ жылдар жатты. Одан әрдайым көкқасқа кемпірдің ызбары есетін. Қолыма алсам көкқасқа кемпірдің оқты жанары желкемен қадалғанын байқадым. Бұл бала кезден санамда қалған қорқыныш пен реніштің сарқындысы деп түйгенмен, бір күні бұл үрейден қарғыс атқыр мойынбүрмені сатып қана құтыламын дедім де, Калмыковтың Алматыда тұрған жылдары салған кейбір суреттері қолына түсіп, соларды аукцион арқылы саудаға шығаруға дайындалып жатқан танысыма хабарласқанымда ол көне жәдігер екені анықталса саудаға салуға келісті»* [3, 6-б.].

Мойынбүрменің шын иесі көкқасқа кемпірдің әпкесі еді. Автор-кейіпкер бала күнінде әжесінен естіген әңгімесі бойынша бұл мойынбүрме өз сүйіктісіне қосыла алмай, әкесінің қалауымен ұзатылған Шахарбану әпкесіне тиесілі екен.

«Әкеміздің сырттай құдандалы болған жеріне аттанар мезет жеткенде,

әпкемізге қолы жетпеген сүйгені зергер екен, мынау мойынбұрмені өз қолымен соғып, ортада жүрген күңнен түйіншекке түйіп беріп жіберіпті. Шахарбану қалап бармадым деп күйіктен өлген соң сәукелесімен бірге өзі аттаған босағасына мойынбұрмені де әкеп тастап, мен иелендім...» [3, 5-б.].

Автор-кейіпкер мойынбұрменің жаңа қожайының білгісі келіп қызығушылық танытқанда *«Күн еңкейе, жиын тараған соң, кім екенін білмекпен сауда кітабына назар салғанымызда онда мойынбұрмені сатып алған бұрымды бойжеткен өзінің есімін ғана жазып кетіпті: Шахарбану деп...»* [3, 7-б.] деп әңгімені аяқтайды. Оқып отырған оқырманды осы тұс таңқалдырады. Автор бұны сәйкестік етіп көрсеткісі келді ме, әлде бір құпия сыр бар ма? Өмірдің өзінде осындай тосын жайттарда кездесетіні белгілі. Лира өзінің мистикалық әңгімелер жинағын осындай әңгімеден бастауды жөн көреді.

«Алма ағашының құдайы» атты әңгімесінде Лаура есімді журналист қолына қалам алып, өзінің көптен ойында жүрген новелласын жаза бастайды. Өзінің шығармасының кеңістігін Алматы қаласын, ал бас кейіпкер етіп Алмагүл есімді қызды алады. Шулы қаланы ұнатпайтын кейіпкерін Алматыға ғашық қылған апорт деп суреттеп келіп, ең соңында қызды жұмбақ өліммен қауыштырады.

«Бөлменің ішін алманың иісі кернеді, ақ қағаздардың барлығында алқызыл алмалар бейнесі орнады, алма ағашының әппақ гүлдері пайда болды. Осы мезетте ғажайып бір оқиға орын алды: Ақ қағаздарға алманың суретін бейнелеген алма дидарлы ару қыз да алмаға айналып бара жатты.

Мұнан кейін Алмагүлді ешкім көрмеді. Бейнесі көшенің кісі көп жүретін тұстарына ілініп, іздеу салынғанымен мен білемін деген жан болмады. Бойжеткенді іздеп үйіне барған достары ақ қағазға алманы бейнелеген сан алуан суреттерді көріпті. Үстелінің үстінен үлкен алқызыл алманы көріпті» [3, 19-б.].

Әңгіме бұлмен бітпейді, Лира ендігі жерде оқырманды осыған дейін болған оқиға, яғни кері шегіндіреді. Лаура есімді бойжеткен тауға демалуға шығып, Арман есімді тау ішіндегі бағбан жігітпен жолығады. Арманның бойынан қызық құбылысты байқағанымен басында онша мән бермеген бойжеткен шығарманың соңында ғана Арманның қиялы деп жүргені шындық екенін түсінеді. Арманның айтуынша өзі бағатын алма бағының құдайы бар екен, есімі – Алмагүл. Арман мен Алмагүл бір-біріне ғашық. «- Ішім пыспайды, мұнда Алмагүл бар, - деді.

- Ол қарындасын ба? Өздерің алма өсіргендіктен атын солай қойдыңдар ма? ... – Жоға-а, қарындасым емес, Алмагүл алма ағашының құдайы зой...- деп салғаны» [3, 22-23-б.].

Лаура Арманмен бірге тау ішіндегі үйлеріне тағы да келіп, сол түні Арманның Алмагүлің көреді. Бойжеткен өзінің бұрын жазған шығармасындағы кейіпкерің бірден таныды. *«...Оянғанымда құлағымда сыңсып салған әуен тұрды. Тау ішінде, жеті түнде әндетіп жүрген бұл кім деп елеңдедім. Терезеден ай сәулесі әдемілігін төгіп, жарығы маңайға салтанат құрып тұрған. Орнымнан тұрып, айнектен үңілгенімде тыстан ақ көйлекті, қос бұрымы тірсегін соққан ару қызды көрдім. Арман айтқандай асқан сұлу ұыз екен, алма мойынындағы жіңішке*

алтын шынжырға байланған алма бейнесіндегі бойтұмарды көргенде жүрегім дір етті. Ойыма жарты жыл бұрын жазып, көңілім толмай қоқыс жәшікке жөнелткен Алмагүл есімді қыз туралы шимағым түсті. Бұл бар болғаны кездейсоқтық дедім» [3, 29-б.]. Осы тұста оқырман әңгіменің басында берілген эпилогқа қайта көз жүгіртіп, автордың мистиканың ауылына әкеп бітірген әңгімесінің сырын ұғады.

Аталмыш әңгімеде тағы да автор мен кейіпкер тұтастықта беріледі. Лира Қоныс әр шығармасы арқылы оқырманға артар жүк пен алда кездесер тосын жайттарға түсініктеме беріп өтеді. «Алма ағашының құдайы» шығармасының қиялға құрылғанын «Өзім новелла деп атаған шимаққа осылай нүкте қойдым. Шығарманы мистиканың ауылына әкеп бітіргеніммен, осы жөн бе деп ұзақ ойландым. Қиялымды қозғай алады екем деп, оқырманның басын қатырғанды қашан доғарамын дедім» деп өзі ашып көрсетеді.

«Махаббат туралы роман» әңгімесі бірінші жақтан баяндалып, кітапқа жаны құмар қыз тағдыры туралы жазылған. Өзің кітапқұмарлардың санатында емеспін деп есептесе де төрт жыл кітапхананың табалдырығын тоздырған кейіпкер мистикалық кейіпкерін сол жерден жолықтырады.

«Аптаның жұма күні болатын, тағы да күн ұясына қонып, терезелер қараға боялғанда әлдекім жеңімнен тұртті. Бұл маған шығуым керектігін жеткізуші ғой дедім.

- Иә, қазір қайтамын, - дедім оған бұрылып қарамастан. Ол және тұртті. Саусағының ұшы қолыма тигенде әлдебір суық сезіндім, бойым тоңазып, діріл қақты. Еріксіз көз салғанымда кітапхана қызметшісі емес, ақ көйлекті қараторы қыз күлімсіреп тұрды» [3, 82-б.].

Осылайша әр жұма күні ақ көйлекті қыз келіп махаббат туралы роман сұрайды. Қыз күзетшіге кітапханада тағы да кісі бар десе де, кітапханадан екеулеп іздеп таппайды. Бірақ қыз ұсынған кітаптар кітапхана сөрелерінен бір жетіге жоғалып кететін. Араға уақыт сала қыз зират басына барып, өзін мазалап жүрген ақ көйлекті қызды көреді. «Желкемнен әлдекімнің көз салғанын сездім, жотам бұрылғанда тірі пенде көрмедім, кісі белуарынан келетін құлпытас сезімсіз, көңілсіз күйде шошайып тұрды. Құлпытастың бетіне ойып салған кісі бейнесі санамды тепкенде, бәрін тастай салып, сонадайдағы қабірге жүгірдім. Одан әр жұма сайын кітапханаға келетін қыздың жүзін шырамыттым» [3, 86-б.]. Алайда кейіпкер қорықпады, тек санасында әруақтарға да махаббат керек екен деген ой қалды.

Оқырман санасына қорқыныш пен үрей арқылы әруақтар әлемінен сыр шеткісі келген автордың ойы сәтті шыққан. Бұл шығарманы оқыған әр оқырман ойында шынымен де әруақтарда да сезіну, сағыну, махаббат секілді сезімдер болады ма деген сауал пайда болады.

Жазушының екінші әлемнің тұрғындары жайында жазылған тағы бір шағын әңгімесі «Отыз үш тал раушан». Лира Қоныстың бұл шығармасының бір қызығы мистикалық кейіпкеріне орыстың Елена Цветаева есімін берген. Елена Цветаева

отыз үш жасында өмірден өтіп кетсе де, дәл бүгінгі туған күні пәтеріне отыз үш тал раушан гүлі келді. Кейіпкер үйінің бұрынғы қожайынына Елена әруаққа сол күні туған күнін тойлауға мүмкіндік береді.

«Пенделер көзіне көрінбейтін өзге әлемнің тұрғындары жиналып, менің жүдеу пәтерімде Еленаның туған күнін тойлап жатты деп шексіз қиялым күшіне мінді» [3, 96-б.].

Кейіпкердің қиялы турасынан келсе керек, алғаш рет Қарамұрын мысығы далада түнеп, өзі өзің жақтырмаған дос құрбысында паналап, үйіне оралған мезетте отыз үш тал раушан гүлі ұшты-күйлі жоғалыпты.

Лири эр шығармасының көтерер жүгін оқырманға ашып айтады. Бұл әңгімесінде де шығарма ауқымы мистика екенін *«Қай шаруаны да мистикаға әкеп тірейтін түйсік маған қайдан жұқты деп өзімді жазаладым, бұл бар болғаны сәйкестік деген жұбатуыма санам бой бермеді, ойымды елестер ауылына алып қашты» [3, 96-б.]* деп береді.

Елес адам бойына үрей мен қорқыныш тудыратының жақсы білетін жазушы оқырман санасына қорқыныш үрейін тудыру арқылы шығармаларына еліктіреді.

«Ауылда» деп аталатын әңгімесінде де кейіпкер елеспен әңгімелесіп, өз еркінен тыс дүниелерге барады. Ауылға қыдырып келген кейіпкер әжесі өмірден өткелі ауылға келген сайын көзіне жас алады. Тағы сол әдетімен отырған мезетте әжесінің құрбысы, көрші әжені көріп, амандасып келуді шешеді. *«Бұл кейуана әжеммен түйедей құрдас еді, сырлас, мұңдас еді. Содан ба екен, осы кемпірді ұшыратсам әжемді көргендей арсалаңдаймын. Қау миядан сырғып түстім де, көшеге жүгірдім. Ақ түсті паршадан кең көйлек киіп, қара барқыттан жамылғы ілген сырбаз кемпірдің соңынан қуып жеттім.*

- Әже, мені танымай қалмадыңыз ба, ауылға ат ізін салмағаныма үш жылдан асты, мен баяғы өздеріңіз асырап, баққан сары қызбын, - деп бастырмалаттым. Кемпір сексенге жақындаса да санадан жаңылмапты деп қуандым, жағдайымды сұрап, құшағына басты. Қарының аш емес пе деген сұрағына көңілім босады, жүре бермей күйеуге шық деген кеңесіне күлкім келді» [3, 110-б.].

Әңгіменің шарықтау шегіне әдетінше Лири кейіпкердің санасын психологиялық күйзелісі арқылы мистикалық жайтты береді. Бұл шығармасында да жеңгесінен ауылдағы көз жұмған кісілерге кіріп бата оқып шық деп қыздың түсте көрген Таңсұлу әжесінің де өмірден өткеніне екі жыл болды деуі әңгіменің мистикалық танымын танытады.

Лираның шығармашылығына Гүлзия Піралиева: *«Лираның кейіпкерлерінің бірі қияли, бірі періште, бүгінгінің адамы еместей. Мистикалық реализмнің миды шайқайтыны соншалық санаң сергек, денең діргек қағады» [4, 33-б.]* дейді.

Лири Қоныстың прозасындағы кейіпкерлері белгілі бір арманның жетегінде, романтикалық қиялмен өмір сүретін жандар емес, олар не істеп, не қойып жүргендеріне есеп бермейтін жандар. *«Сәкө, су және Андерсеннің ертегісі»* атты әңгімесінде Айсәуле есімді қыздың қалайша жас бала болып Сәкө атанғаны оқырманды қызықтырады. Бірінші жақтан баяндалатын шығармада ғашығына қо-

сыла алмаған, содан бергі Айсәуле есімі ұмыт болып Сәкә атанған қыздың тағы-дыр жайында баяндайды. Айсәуле айдай сұлу болғанымен, шешесі қалаға оқуға жібермей ауылда колхоз жұмысына араластырады. Бір күндері жас қыз анасына келіп тұрмысқа шықсам ба деген сауал қояды. Анасының сол түні жарты шашы ағарып, бетіне әжімнің тыртықтары түскен. Өйткені жалғыз қызының жігіті – беймәлім елес.

«Сол күні шеше сорлы әлденеден секем алып, таңды көзімен атырыпты.

- Ондай жігіт бұл ауылда тұрмайды, - депті кейін көшіп келген жұрт.

- Ондай жігіт бұрын болған, қазір ана ауылда тұрады, бес жыл бұрын жылап, сықтап, сол ауылға аттандырғанбыз, - депті тұрғылықты халық ауыл сыртындағы күмбезді, көктасты, кесенелі, басына ай қадаған қыратты меңзеп.

Жұмысын аяқтап оралған қызынан шешесі жігіт бір аяғын сылтып баса ма деп сұрапты, иә, аздап солай-ау, бірақ, еш аңғарылмайды депті қызы. Әкесіне тартқан қазанның түп кеуіесіндей қара жігіт қой иә депті шешесі, қараторы екені рас депті қызы. Оң жақ иегінде кішкене қалы бар ма депті шешесі, қызы басын изепті» [3, 90-б.]. Қыздың сүйіктісі кім екені аян болды оқырманға. Келесі күні қызды егістік алқабында шыр айналып билеп жүрген жерінен ауыл адамдары үйіне байлап әкеледі. Содан бергі қыз Айсәуле емес Сәкә қалпында. Автор-кейіпкерге Сәкә өзінің ғашығын Андерсеннің ертегісіндегідей суда деп айтатын. Ақыры Сәкә де өзі армандаған Андерсеннің ертегісіндегі суға кетіп, ғашығымен қосылды.

Жазушы Аягүл Мантай «Лираның шығармашылығында шынайылық жетіспейді» [5] деп қиялы жүйрік жазушының шығармашылығына баға береді.

Лира Қоныстың микросюжетті әңгімелерінде мифті көркемдік тәсіл ретінде қолдану арқылы кейіпкерді мистикалық мотивтер мен магиялық, тылсым күшке сенуге, шығарма барысында бір немесе бірнеше рет ой қиялына жүгіндіреді. Мифтік сарынға негізделген бүгінгі прозаиктердің мистикалық шығармаларында пейзаж, портрет, мінездеу, суреттеу сынды айқыштау белгілері кемшін. Кейіпкерлердің бір-бірімен құрған диалогы арқылы оқырман өзі картина құрып алады. Бәлкім шығарма мистикалық сарында болғандықтан жазушы оқырман қиялына ерік беретін болар. Мүмкін поэтикасы енді қалыптасып келе жатқан жаңа бағыт болғандықтан айтылған мәселеге тоқталып отыру оларға қиынға түсіп жатқан болар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әдебиеттану терминдер сөздігі. – Алматы: «Ана тілі» баспасы, 1998. -384 б.
2. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Алматы: Арыс баспасы, 2009. – 752 б.
3. Қоныс Л. Шахарбанудың сыңсуы. – Алматы: Жалын, 2013. – 192 б.
4. Пірәлі Г. Қазіргі прозадағы постмодернистік стиль мәселелері. – Әдебиеттану ғылымы және білім беру. Ғылыми-әдістемелік жинақ. // Құраст. М.Разбекова, жалпы редакциясын басқарған Қ.Мәдібаева. – Бірінші кітап. – Талдықорған: І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, 2017. – 267 б.

5. Лира Қоныс: «Сол қолыммен бесік тербеп, оң қолыммен жазам» // «Ақ желкен» журналы, сұхбаттасқан Нармаханова Ж. 13.09. 2011 жыл. Қаралған уақыты: 15.12.2019. // <http://zhasorken.kz/?p=695>

УДК 82.0

ПОСТМОДЕРНИЗМ В ПРОЦЕССЕ МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Н.Е. Садық

КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
narzhansadyk@gmail.com

Аннотация: В статье рассмотрена краткая история развития постмодернизма в литературе, его ранние истоки и первые упоминания в литературоведческой науке и дальнейшее развитие как на западе, так и на территории России. Осуществлен анализ полярных мнений относительно постмодернизма в литературе русских писателей и поэтов и неоднозначное отношение научного сообщества к данному литературному направлению. Предоставлены популярные мнения литераторов о постмодернизме в литературе и его функциях, а также выдвинута собственная точка зрения о роли и влиянии постмодернизма на русскоязычную и мировую литературу в целом.

Ключевые слова: постмодернизм, модернизм, интертекст, гуманизм, русская литература.

Abstract: The article considers a brief history of the development of postmodernism in literature, its early origins and first mentions in literary science, and its further development both in the West and in Russia. The article analyzes the polar opinions about postmodernism in the literature of Russian writers and poets and the ambiguous attitude of the scientific community to this literary direction. Popular opinions of writers about postmodernism in literature and its functions are presented, as well as their own point of view about the role and influence of postmodernism on Russian-language and world literature in general.

Keywords: postmodernism, modernism, intertext, humanism, Russian literature.

Впервые термин «постмодернизм», применительно к литературе, был употреблен американским ученым Ихаб Хассаном в 1971 году. Ему принадлежит характеристика признаков постмодернизма, которая на данный момент является традиционной. С точки зрения исследователя, литература постмодернизма представляет собой антилитературу, которая модифицирует формы и жанры литературы в антиформы. Они содержат насильственный потенциал, безумие и апокалипсис, которые переиначивают космос в хаос. Выделяемые ученым отличительные черты постмодернизма – это патафизика или дадаизм, антиформа, игра, случай, анархия, антитеза, текст и интертекст, риторика, метонимия, отказ от интерпретации, ирония, неопределенность и др. [1].

Существуют совершенно противоположные мнения касательно устойчивых

признаков постмодернизма, его значимости и границы. Одни исследователи связывают постмодернистскую литературу с предыдущим стилем, другие пытаются сформировать самостоятельные понятия. Например, в труде И. С. Скоропановой «Русская постмодернистская литература» даются следующие ее характеристики:

1. Неопределенность, которая включает полный спектр неясностей, двусмысленностей, разрывы повествования, перестановки в тексте.

2. Фрагментарность художественного текста – художник-постмодернист использует трансформацию, интерпретацию текста при помощи коллажа, монтажа, применяя цельный или отрывочный текст [2, с. 57].

В. Погребная усматривает в постмодернизме два доминирующих типовых свойства:

1) «принцип айсберга», глубокое погружение в историю и культуру;

2) установка культуры не на окружающий мир, а на саму культуру вообще [3, с. 21].

Как движение в литературе, постмодернизм зародился в конце 1960 – начале 1970-х годов в Америке и Западной Европе. Это была логическая реакция на кризис идей эпохи модерна, а также на «смерть» супероснований: бога (Ницше), автора (Барт), человека (гуманитарности). Ф. Лиотар в 1970-е годы охарактеризовал состояние культуры, науки и общества как «состояние постмодерна» [4, с. 5]. Сам термин появляется в период Первой мировой войны в работе Р. Панвица «Кризис европейской культуры» (1917), а в 1934 году литературовед Ф. де Онис в своей книге «Антология испанской и латиноамериканской поэзии» использует его для обозначения реакции на модернизм.

Термин также появляется в книге А. Тойнби «Постижения истории», где он указывает, что «постмодернизм означает новый исторический цикл, в который западная цивилизация вступила около 1875 года и который толком неразличим» [1].

Необходимо отметить, что само значение слова «постмодернизм» несёт в себе элемент дуальности, бинарности. По мнению исследователей, понятие «постмодернизм» противопоставляется модернизму. К примеру, И. Голованова упоминает о том, что постмодернизм – это антитеза модернизму, которая осознается не всеми, а лишь узким кругом интеллектуалов. Обыденному читателю это совершенно не интересно из-за сложной интерпретации художественных текстов и целенаправленной игры со словом. Исследователь утверждает, что текст постмодернизма, выстраивая всё в игровой манере, размывает границы между культурой массовой и элитарной [5]. Литературные критики говорят о том, что модернисты и постмодернисты находятся в абсолютно разных границах бытования. По словам Брайна Макхейла по поводу смены модернизма постмодернизмом, в «центре модернистской литературы стоит эпистемологическая проблематика, тогда как постмодернисты, главным образом заинтересованы в онтологических вопросах» [6, с. 42].

Некоторые исследователи, напротив, отмечают преемственность модернизма и постмодернизма. Например, по словам Ф. Б. Бешуковой

«... специфика российской истории, в частности, периода конца двадцатого

века, позволяет предположить, что ситуация кризиса и переходности, резкой ломки привычной картины мира в значительной степени стала причиной проявления постмодернистских тенденций в литературе» [7, с. 18].

Необходимо внимательнее рассмотреть аспект преемственности. По словам М. Н. Эпштейна: «... феномен соцреализма, как и тоталитарного искусства в целом, может быть истолкован как исторический переход от авангардисткой чистоты стиля к постмодернистской игровой эклектике» [8, с. 95].

Актуальными являются исследования теоретиков, не согласных с точкой зрения, что постмодернизм – это продукт разрушения модернизма. Для них постмодернизм – дополняющие друг друга виды мышления. Так, по словам

И. Головановой, в основу постмодернистской литературы включены идеи нового гуманизма. Культура, называемая постмодерном, доказывает своим существованием смену антропологического гуманизма универсальным гуманизмом, который вбирает в себя всё: природу, космос, человечество, Вселенную в целом [5].

Возникновение постмодернизма в России имело свои особенности. По понятным всем особенностям социалистической идеологии развитие модернизма происходило не в полную силу. Соответственно и постмодернизм не сумел стать ответной реакцией на идеи модернизма.

М. Н. Эпштейн отмечал, что непримиримый стиль, который представляет собой доминанту всякого тоталитарного искусства, понимается как связующее звено модернизма и постмодернизма. Это поясняется связью социалистической идеи с основательным планированием и исследовательской чистотой авангарда, игровой манерой постмодернизма [8, с. 95]. Данные утверждения касаются лишь первого этапа российского постмодернизма, так как на сегодняшний день представители постмодернизма не столь активно пытаются переосмыслить коммунистические высказывания.

Несмотря на всё это, в русской литературе подпольно, в рамках андеграунда, создавались произведения таких авторов, как А. Битов, В. Ерофеев, чьи произведения позднее интерпретировались критиками как постмодернистские. На данный момент постмодернизм понимается не как альтернатива классической прозе, а как индивидуальный стиль, своеобразная манера. Однако исследователи постмодернизма высказывают противоречивые мнения касательно данного художественно-эстетического явления в литературе.

Говоря о взаимоотношениях модернизма и постмодернизма в русской литературе, как правило, вспоминают творчество Георгия Иванова. В его произведениях, например, в поэме «Распад атома» (1938), появляются элементы, в которых явно усматриваются черты постмодернизма. По мнению

И. Н. Ивановой, в стихотворении «Друг друга отражают зеркала ...»: Г. Иванов «разыгрывает любимые темы модернизма, освещая их постмодернистским светом» [9, с. 80], поднимая темы одиночества и отчаянья [9, с. 81].

Если рассматривать данное стихотворение по характеристике И. Хасана, то

можно также выделить тему неопределенности, замену модернистской цели постмодернистской игрой:

Я верю не в непобедимость зла,
А только в неизбежность поражения.

Не в музыку, что жизнь мою сожгла,
А в пепел, что остался от сожженья.

Игра судьбы. Игра добра и зла.
Игра ума. Игра воображенья.

«Друг друга отражают зеркала,
Взаимно искажая отраженья...»

Даже в самом наименовании произведения мы наблюдаем процесс игры: «Друг друга отражают зеркала/ Взаимно искажая отражения», зеркала словно играют друг с другом, при этом внося полную неопределенность действительности.

Несмотря на то, что постмодернизм в русской литературе развивался не столь активно, как на Западе, произведения таких русских постмодернистов, как В. Сорокин, В. Шаров, В. Аксёнов, В. Пелевин, В. Ерофеев признаны западной культурой и их произведения являются мировыми бестселлерами.

Таким образом, постмодернизм как литературное направление имеет не очень твердые позиции в современном литературоведении. Однако на данный момент невозможно отрицать его существование и активное развитие. Утверждения, что постмодернистская культура – это упадническое явление, безосновательны. Произведения постмодернистов пользуются популярностью, становятся предметом исследования. В период кризиса культурной мысли и стагнации искусства именно постмодернизм пытается осмыслить и интерпретировать окружающую действительность. За маской бездушной цитации, жестокой иронии и постоянной игры со словом скрываются философские подтексты, социальные, общественные и бытовые проблемы. Постмодернизм ищет своего «золотого» читателя, так как не каждый сможет понять весь смысл интертекстуальных включений и мотивов, которые используют его представители. Возможно, мы стоим на пороге развития нового направления, которое в будущем сумеет доказать свою культурную значимость.

Список литературы:

1. Хасан И. К концепции постмодернизма. URL: <http://culturolog.ru/content/view/2765> (дата обращения: 28.11.2020).
2. Скоропанова И. С. Русская постмодернистская литература. – Москва, 2001.
3. Бешукова Ф. Б. Медиакурс постмодернистского литературного пространства. – Майкоп, 2008.
4. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна. – Москва, 1998.

5. Голованова И. С. История мировой литературы. Постмодернизм. URL:<http://17v-euro-lit.niv.ru/17v-euro-lit/golovanova/postmodernizm.htm> (дата обращения: 28.11.2020).
6. McHale V. Postmodernist Fiction. London, 1987.
7. Бешукова Ф. Б. Постмодернистская структура художественного текста Н. Куёка «Черная гора» // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия Филология и искусствоведение. - 2012. - No 2. С. 7-11.
8. Эпштейн М. Н. Модерн в русской литературе. – Москва, 2000.
9. Иванова И. Н. Георгий Иванов: от модернизма к постмодернизму // Русский постмодернизм: предварительные итоги. Ставрополь, 1998. - С. 78-81.

ӘОЖ: 8.82.82-1

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ БӨРІ ТОТЕМІ

Б.С. Сарбасов, Ж. Кдыралиева

Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
jandai88@mail.ru

Аннотация: Мақалада фольклорлық мұраларымызда жиі кездесетін жануарлар мен өсімдіктер әлемінің құпиялары жайлы жан-жақты сараланып, зерделенеді. Көне дәуірден күні бүгінге дейін түркі халықтары «тәңірі» немесе «көк тәңіріні» жаратушы күш, қамқор ие деп түсініп, тағзым еткен. Ислам ықпалында туған шығармалардың ең алдымен алланы ауызға алатыны сияқты, Түркі қағанатының атажұртында дүниеге келген шығармалар Тәңіріні (Көк тәңіріні) алдымен ауызға алғандығы, көне түркілерде негізгі дін саналған Көк тәңірі Оғыз қаған тұсында да сақталғандығы айтылады. Тәңірінің тұрағы саналатын көк аспанда көк бөрінің өмір сүруі заңды құбылыс. Күн мен айды, жұлдыздарды тірі дүние ретінде қабылданған ата-бабаларымыз, олар туралы талай мифтер туындатады. Осы сынды жағдаяттар барынша сараланып мақаланы ашып беруге тырысты.

Кілт сөздер: Миф, мұра, діни-наным, фольклор, сана, гұрып, әлем, жұмбақ.

Abstract: The article analyzes and studies in detail the mysteries of the animal and plant world, often found in our folklore heritage. From ancient times to the present day Turkic peoples have revered and honored «Tengri» or «Kok Tengri» as a creator of power, a patron. Just as the works born under the influence of Islam are primarily addressed to Allah, the works born in the atazhurt of the Türkic Kaganate were first taken by Tengri (Kok Tengri), preserved under the Oguz Kagan, which the ancient Türks considered the main religion. In the blue sky, which is considered the stand of Tengri, the life of blue Buryas is a legal phenomenon. Our ancestors, who perceived the sun and the moon and the stars as living beings, created many myths about them. Such situations tried to reveal as differentiated as possible.

Keywords: Myth, heritage, religious beliefs, folklore, consciousness, custom, world, mystery.

Фольклорлық мұраларымызда жиі кездесетін жануарлар мен өсімдіктер әлемінің біз шешімін таппаған құпиялары мол. Кез келген халықтың ерте дәуір-

дегі фольклорлық мұраларында, әсіресе, діни-нанымдары мен әдет-ғұрыптарында жануарлар культі аса маңызды орын алады. Мифтік сананың көріністері бейнеленген фольклорлық туындыларымызда басты кейіпкерлердің түрлі хайуанаттарға немесе жан-жануарларға табынуы жиі байқалады.

Адам баласының қоршаған орта мен тылсым дүние туралы тебіреністерін көркем, кестелі түрде бейнелеп, жұмбақ әлемнің құпиясын ашуға ұмтылған алғашқы талпыныстары бұл күнде қазақ фольклорында мифология жанры деп аталып жүр.

Әбілғазының «Түрік шежіресінде» және Рашид-ад-Диннің «Шежірелер жинағында түркі халқының ханы Бөрте-Шене және оның анасы қаншық қасқыр туралы ел арасындағы аңыздарды баяндаса, Н.Я.Бичурин ғұн тайпаларының шығу тегін «қиналып өлсін» деген мақсатпен дұшпандары қол-аяғын шауып, саздаққа лақтыра салған бала мен қаншық қасқырдан тарататын аңызды келтіреді.

Ал, Л.Н.Гумилев «Көне түріктер» атты еңбегінің бірінші тарауындағы «Қаншық қасқырдың ұрпақтары» атты шағын бөлімшеде ата тегін көк бөріден тарататын түркі тайпаларын санамалап шығады.

«Ашин- «қасқыр», бастауын қаншық қасқырдың өрбітетін екі аңызды келтіре келіп: «бөрі» деген сөз монғолша «шоно-чино», «А» - қытай тілінде құрметтеу префиксі. Демек, Ашин-дегдар бөрі». Бұл есімнің қытайша мәнерленбеген түрі – шане араб жазбасында сақталған», - [1:23] деп, түркі хандарының шығу тегі мен атаулары туралы өзіндік ойын білдіреді.

Ілкі бабасын айдай сұлу ханша мен көк бөріден тарататын генеологиялық аңыздардың бір тобын Ә.Марғұлан «Ежелгі жыр, аңыздар» [2:12] атты еңбегінде келтіреді.

Түркі халықтарының «көк бөрі», «ақ марал», «қызыл ит» туралы аңыздарына ғылыми тұжырымдар жасаумен бірге, «қасқырдың тілерсегі белдің шойыруылуынан, сарп ауруынан (ревматизм) және тіл-көзден сақтайды» деген нанымның ел арасында кең таралғандығы жөнінде айта келіп, ғалым Ш.Уәлиханов қасқыр бейнесінің халық санасына терең орныққандығын мәлімдейді [3:187].

Н.Келімбетов «Қазақ әдебиетінің бастаулары» атты еңбегінде түркі тайпаларының «Ергенекон», «Көк бөрі» дастандарына шолу жасаса, А.Сейдімбеков «Күй шежіре» атты монографиясында қазақтың тотемдік күйлерінің қатарына «Көк бөрі» күйінің де орын алатындығын атап өтеді. С.Ақатаев пен А.Шәріптің еңбектерінде ел арасында кең таралған Ашина туралы аңыздың нұсқаларына талдау жасалса, С.Қондыбаев «Қазақ мифологиясына кіріспе» атты еңбегінде қасқырдың хтоникалық хайуан күйінде суреттелетіндігіне баса назар аударып, мұның себебін оның жыртқыштық қылуасымен байланыстырады.

Ғалым Б.Майтанов «Қасқыр және әлем заңдылығы» [4], атты мақаласында қасқыр бейнесінің жазба әдебиеттегі қырына назар аударады. М.Әуезовтің «Көксерек» әңгімесі, ондағы қасқыр психологиясының ашылуы туралы құнды ойларды өрбітеді. Ал, А.Қалиұлы [5] мен Ә.Балқыбектің [6] мақалаларында «көне әдебиет көгіндегі көк бөрінің» ел өміріндегі орны сөз болады.

Қорқыт ата тәңірге табынушылардың сәуегейі, бақсылардың пірі, пайғамбары болған. Құстай тізіліп көшіп-қонып, жүретін қазақтардың анасы аққу кейпіндегі қыз да, атасы ұрыс даласында жараланып жатқанда сол қыз құс құтқарған жауынгер еді деген аңыз бар. Бұл аңыз туралы тарихи деректерде былай делінеді:

«Ерте заманда Қадыр деген батыр қолбасшы болады. Ол талай-талай жорықтар мен шайқастарды басынан өткізеді. Бір жорықта ауыр жараланып, елсіз, сусыз далада жалғыз қалады. Өлім халінде жанталасып жатқанда, аспаннан бір қаз ұшып келіп, аузына су тамызып, оны шөлден құтқарып алады да, айдын шалқар көл жағасына ертіп барады. Бұл қаз аққу болып құбылып келген перизат қыз екен. Үстіндегі аққу терісін сыпырып тастап, аққуға қызға айналып, Қадырдың жарасын емдеп жазады. Қадыр осы қызға үйленеді. Бұдан туған ұл «қазақ» атанады [7:34].

Бұл аңыздан біз қазақтың шығу тегі туралы әңгімені жай «қазбен» емес «тәңір құсы», «көк тәңірінің құсы» ұғымымен де байланысты айтылғанын аңғарамыз.

Көне дәуірден күні бүгінге дейін түркі халықтары «тәңірі» немесе «көк тәңіріні» жаратушы күш, қамқор ие деп түсініп, тағзым еткен. Демек, ислам ықпалында туған шығармалардың ең алдымен алланы ауызға алатыны сияқты, Түркі қағанатының атажұртында дүниеге келген шығармалар Тәңіріні (Көк тәңіріні) алдымен ауызға алған. Оған себеп, көне түркілерде негізгі дін саналған Көк тәңірі Оғыз қаған тұсында да сақталған болатын.

Тәңірінің тұрағы саналатын көк аспанда көк бөрінің өмір сүруі заңды құбылыс. Күн мен айды, жұлдыздарды тірі дүние ретінде қабылданған ата-бабаларымыз, олар туралы талай мифтер туындатады. Мәселен, Оғыз қағанның екі әйелінен алты ұлының аттары аспан денелерімен байланысты қойылған. Олар: Ай, Күн, Жұлдыз, Көк, Тау, Теңіз.

Туысқан якут жұртшылығында айға байланысты оның ескіруі, толығы және тууы туралы мифте де «бөрі» аспан әлемінің тұрғыны ретінде бейнеленеді. «Суға келген сұлу қызды ұрлап кеткені үшін қасқыр мен аю оны тістелеп жейді, бірақ ай қиналып өлгенмен қайта тіреледі» деген сюжеттің астарында да аспан әлемі туралы түсінік жатыр (2-46). Осындай бірнеше мифтерде «көк бөрі» көктегі құбылыстарды реттеуші болып табылады. Қазақта әлі күнге дейін айға табынудың сарқыншақтары бар. Мысалы, жаңа ай туғанда: «Жаңа айда жарылқа, ескі айда есірке» деп айға қарап бата қылады. Миф – қоршаған ортаға қатысты қалыптасқан қоғамдық сананың көрінісі. Мифтің бүгінгі күнге жеткен нұсқаларынан, діни сенімнің әлеуметтік оқиғалардың, ұрпақтарына айтылатын өсиет пен тәлім-тәрбиенің ізін байқауға болады. Мифтерде қайрат, жүйріктік, сезімталдық тәрізді қасиеттердің «бөрі» бойына жинақталу сыры, оның Тәңірінің шапағатына ие болуында деп түсіндіріледі.

«Оғыз-намедегі» бөрі бейнесіне қатысты деректерді жинақтай отырып, оның мифте, ертегіде, эпостық жырлар мен мақал-мәтелдерде түрлі қырынан танылатындығына көз жеткіземіз.

Халқымыздың мифтерінің барлығында дерлік бөрі – ілкі ата, жорықтардың сәттілігін реттеуші, жол бастаушы, көктен келген көмекші ретінде беріледі.

Әйтсе де мифологиялық ұғымдар. Бір кездері түркі тайпаларының тотемдеріне айналған ит, бөрі, өгіз, жылқы, марал т.б. жан-жануарлардың құпия күштеріне сену қазақ ертегілерінде жиі ұшырасып жатады. Әсіресе, «Ер Төстік», «Құламерген» сияқты қиял-ғажайып ертегілерде мифологиялық кейіпкерлер жиі кездеседі. Миф пен ертегілердегі бөрі бейнесінің сюжеттері бір-біріне ұқсас болып келеді.

Мифологиялық аңыздарда, шежірелерде «бөрі» қысылған халыққа көктен нұр кейпінде түсіп, ажалдан арашалайды. Жорықтарда қолды бастап, көшкенде жол көрсетеді. Көк бөрінің адамдарға көмекке келуі, соңғыларының Тәңіріге жалбарынуының нәтижесінде жүзеге асады. Мәселен, «Оғыз қағанның Үрімге аттануы баянында»:

Сол жарық сәуледен көк шашты,
Көк жалды арлан қасқыр шыға келді де,
Оғыз қағанға тіл қатып:
«О, Оғыз! Сен Үрімге аттанып барасың,
О, Оғыз! Мен сені бастап жүрейін» -деді [8:25].

Мифологиялық, тотемдік көк бөрі бейнесі арқылы халық санасындағы, наным-сеніміндегі үлкен төңкерістің ізі байқалады. Мұның басты себебі, шамандық, тотемдік түсініктерді жаңа, бұрынғы діннен әлдеқайда қуатты Ислам дінінің ығыстыруында жатыр. Жаратылыс, әлем, құдірет туралы өзіндік қағидалар ұсынып, тіршілік атаулыны жаңаша түсіндіретін Ислам діні халық санасында да жаңа ұғымдарды туындатты. Алайда, халық ескі сенімнен түгелдей ада болған жоқ.

Жалпы, фольклорлық шығармалардың баяндалу реті, бейнелердің сомдалу барысына қарап отырып та, сюжеттердің қай кезеңде туындағандығынан да мәлімет алуға болады.

Қасқыр мен адамның некелесуі туралы сюжеттер тотемдік нанымды көрсетіп, түркі тайпалары кезеңінен сыр шертсе, қомағай ашкөз қасқыр бейнесі халқымыздың ұлт болып қалыптасып, Ислам дінін қабылдай бастаған кезінен мағлұмат береді. Ол туралы М.О.Әуезов былайша толғайды:

«Қазақ халқының ескілігі мен көне дініне қарасақ, сол жаңағы нанымдарға көп орын берілгені байқалады. Осы текті ертегілер қазақтағы хайуанаттар жайындағы ертегілер ішіндегі ең ескі ертегі болу керек. Мұнда мифтік, тотемдік (белгілі аң, хайуанды киелі санап, қастерлеу) нанымы бар. Сондай аңның бірі – қазақ ертегілеріндегі қасқыр болады. Бізге мәлім қазақ ериегісінің ішінде қасқыр екі түрлі әңгімеленеді... Екінші түрінде қасқыр өзінің дағдылы қасқырлық, қатаң мінезімен суреттеледі» [9:22].

Әлкей Марғұлан «бөрі» сөзінің бұрын «көк», «шық», «аспан құсы» мағынасында айтылып, кейін қасқырда ғана қалғанын жазады. «Бөрі» - әуелде көк, яғни жан мағынасын береді. Түрік қағанатын бірінші рет басқарған ғұн ұрпағы Шене бөрі – ақылды, кемеңгер, ойшыл болған. Өзінің ерекшелігін білдіру үшін ордасының қақпасына бөрі басты сурет салынған ту байлатып қойған.

Жетісу тайпаларының ҮІІ ғасырдағы аңызына қарағанда, Оғыз хан аталық қоғам иесі ретінде көрінеді. Бөрі тотемін Түрік қағанаты кезінен қалған салт, үрдісінен, жорықтарынан байқауға болады. Мысалы, ғұндір қытайлармен соғысқанда жаужүректіктің белгісі ретінде аттарына қасқырдың басын кигізіп алатын болған. «Көкбөрі» туралы аңыздар қазақ арасында кеңінен тараған. Соның біреуіне тоқтала кетсек: «Баяғыда түрік тайпасын жаулары қалың ми батпаққа апарып қоршауға алып, түгін қалдырмай қырған екен. Сонда аман қалған он жасар баланың аяқ-қолын кесіп ен далаға тастап кеткен. Қансырап өлгелі жатқан бейшара балаға Көк тәңірі бөлтіріктері өлген көк бөріні кезіктіреді. Көк бөрі баланың тоқталмай ағып жатқан қанын тілімен жалап, тоқтатып, емізіп, ер жеткізеді. Сол бала «Көкбөрі» атанады. Өзінің шыққан тайпасын «бөрі тайпасы» деп атайды. Кейіннен Көкбөрі қаған болады» [10:46].

«Оғыз-намеде» Оғыз ханның әскерін жорыққа еркек көкжал бөрі бастап, жол көрсетіп отырған. Бұдан біз «Оғыз қаған» жырында діни-мифологиялық элементтердің едәуір орын алғанын байқаймыз.

Оғыз қаған дүниенің төрт бұрышына қаған болу мақсатында бектеріне, халқына айтқан әмір сөзі: «Мен сендерге хан болдым, береке-таңбамыз болсын, көк бөрі ұрынымыз болсын. Аулағанымыз құлан болсын, теңіз шалқып, өзен ағып жатсын, көк тәңірі – қорғанымыз болсын, қолдарына найза алып, қалқан ұстандар!» - деп бұйрық етеді.

Қазақ арасында қасқырға деген көзқарас екі жақты болып келеді. Біріншіден, қазақ қасқырды тарихи тұрғыдан тотемдік жануар ретінде құрметтеген, бөрінің бейнесін туына салып ұран еткен. Мысалы, ақын Сүйінбайдың өлеңіне құлақ түрсек:

«Бөрі басы ұраным,
Бөрілі менің байрағым.
Бөрілі байрақ көтерсе,
Қозып кетер қайдағым».

Екіншіден, қазақ қасқырды малдың жауы, жыртқыш деп білген. Әрі одан магиялық нанымға байланысты атын атаса, малға шабады деп қорыққан.

Қазақтың ата-бабалары өздерін осы Көкбөрінің ұрпақтарымыз дейді. Тек қазақ халқы ғана емес, бүкіл дүниежүзіндегі басқа халықтарда өздерінің шығу тегін аң-құстармен байланыстырады. Оны жоғарыда келтірілген мысалдардан байқауға болады.

Демек, тотемдік мифтердің басты мақсаты – көк бөрімен одан тараған ұрпақтарды мадақтау болса, ертегілердің басты мақсаты – ертегі қаһарманы өзекті пендені барша мұратына жеткізу, ал бөрі шығарманың шешімін жақындататын кейіпкер деп танығанымыз жөн.

Осы мақсатқа сәйкес бөрі бейнесінің әркелкі көріністері туындап жатады. Мифтер мен тотемдерде «бөрі» жоғарғы сана иесі, құдіретті күш, қиыншылық кездерде жол көрсететін тәңірінің шапағаты ретінде өрнектеледі.

Ашинаға қатысты болып келетін мифтер мен аңыздар әртүрлі нұсқада көп

айтылғандығына қарамастан, бұдан да көп, алайда, барлығының тарихи негізі бір арнаға тоғысады. Кезінде Шәкәрім қажы да өз шежіресінде Ергенекон, Бөртечине жөніндегі мифтер мен аңыздарға талдау жасап, өзінің көзқарасын білдірген болатын.

Салыстырмалы дерек көздеріне сүйене отырып, түркі халықтары арасында айтылатын қасқырға қатысты мифтердің көпшілігі Түркі қағанатына дейін туып қалыптасқан деген тұжырымға тиянақтаймыз. Жоғарыда анықталған Бөртечиноның өмір сүрген кезеңі мен мысалға алынған мифтердің оқиға желісі бір мезгілге сәйкес келуі тарихи шындықтың сол кезеңде түйісетіндігін көрсетеді.

Аталған мифтерді саралай келгенде, қасқыр (бөріге) қатысты мифтердің арғы дәуірлерден б.з.д. III-II ғасырларда пайда болып, Түркі қағанатының құрылу қарсаңында түрлене түскендігін байқауға болады. Түркі халықтарының тотемі «Ашина – көк бөрі» жайындағы мифтер ортақ сюжеттерден өрбіп циклдық сипатта дамуына көне мифтің түрлену тұсындағы бір ғана тарихи тұлға – Бөрте Шене (Бөрте-чино) тағдыры өзек болған деген ойдамыз.

Саралай айтсақ, «көк бөрі мифінің» тотемдік ұғымға айналып, қазақ, қырғыз, алтай, монғол халықтарының ортасында кеңінен таралуы, әсіресе, фольклорлық сюжеттер, біріншіден, халық тарихының ортақтастығын танытса, екіншіден, рухани көркем ойлау жүйеміздің бір арнадан бастау алатындығын дәлелдейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гумилев Л.Н. Көне түріктер. – Алматы, 1994.
2. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. – Алматы, 1985.
3. Уәлиханов Ш. Қазақтардағы шамандықтың қалдығы. – Алматы, 1985.
4. Майтанов Б. Қасқыр және әлем заңдылығы // Жұлдыз. – 2001. - №1.
5. Қалиұлы А. Көк бөріден көз жазбаңыз // Жас алаш, 2000.
6. Әбіласан Ә. Көне сөздер құпиясы. – Алматы, 1995.
7. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы, 1984.
8. Дербісалин Ә. Оғыз-наме. Мұжаббат-наме. Алматы, 1984.
9. Наурызбаева З. Мифоритуальные основания казахской культуры. – Алматы, 1994.
10. Ыбыраев Ш, Әуесбаева П. Қазақтың митік әңгімелері. – Алматы, 2002.

ЖАНАТ ӘСКЕРБЕКҚЫЗЫ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ҮЛГІЛЕР

А.Қ. Сейпутанова, С.Б. Кайнулдина

С.Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ, Қазақстан
aiimgul@bk.ru

Аннотация: Мақалада XV-XVIII ғасырдағы жыраулық дәстүрге көз сала отырып, қазіргі қазақ әдебиетіндегі өзіндік орыны бар Жанат Әскербекқызының шығармашылығынан фольклорлық сарынның іздерін көреміз.

Кілт сөздер: фольклор, теңеу, метафора, метонимия, синекдоха, параллелизм.

Annotation: In the article, considering the Zhyrau tradition of the 15th-18th centuries, we see traces of folklore in the works of Zhanat Askerbekovna, which occupies a special place in modern Kazakh literature.

Key words: folklore, comparisons, metaphors, metonymy, synecdoche, parallelism.

Әдебиетті зерттеуші ғалым Алма Қыраубайқызы: «Қазақтың ілкі ата-бабалары – түріктер, ғұндар, сақтар. Өз алдына қазақ хандығы құрылғанға дейінгі дәуірлерде бізді жалпы атпен түріктер деп атаған» [1]. Олай болса біздің әдебиетімізде түркілер сарынының болуы және сол дәстүрде шығармалардың жазылуы өте орынды болады. XV-XVIII ғасырда қазақ халқының төл мәдениеті, ұлттық ерекшеліктері айшықтала бастағандай. Олай дейтініміз: бұл дәуірде қазақ халқы ежелгі тайпалар туғызған мол руханияттан өз үлесін алып, түркі жұртына ортақ арнадан бөлініп, жаңа мазмұн, өзіндік өрнектерін қалыптастырған еді. Сол кезеңдерден бүгінге ауызша жеткен шоқтығы биік өнер туындысы – жыраулық поэзия. Өткен дәуірдің жыр-шумақтарына зер салсаңыз халқымыздың меншік алып шыққан кездегі алғашқы қадамдарының өзінде-ақ поэзиядағы көркем келісімді шебер меңгергенін аңғарасыз. Жетер жеріне жеткізіп, тыңдағанды тербеп, оқығанды баурап алатын осындай жырлардың авторы жыраулар – өз жанынан жыр шығарып айтатын және эпикалық дастандар мен толғауларды орындайтын нағыз халық поэзиясының өкілдері. [2]

Академик З. Қабдолов суреткер шеберлігіне қатысты: «Жазушы өзінің сөз қорын молықтыру үшін жалпы халықтық тілдің телегей-теңіз бай қазынасын мүмкіндігінше молырақ игеруі, оның қилы-қилы, қиын әрі қызық құбылыстарын жете түсінуі, әр сөздің мән мен мағынасындағы ұлан-ғайыр өзгерулер мен өңделулерді, құбылтулар мен құлпыруларды дәл аңғара білуі қажет», -деп анықтама берген. [3] Сыпыра жырау, Асан қайғы, Қазтуған т.б. жыраулар жыраулық поэзияның көшін бастап, киесін сақтай білген сыр сандық еді. Жиналған халықтың көңілін серпіп, санасына да азық болар жыр толғап, елдің алдағы бағытына бағдаршам болып, айқын мақсат пен ұлт ретіндегі міндетін айшықтап кеткенді.

Данагөйдің толғамдары – ұлы даланың дархандығын, дала тұрғыны қазақтың дүниетанымынан сыр шертеді. Ал Бұқар жыраудың жанын сөйлеткен шер қазақтың тұрмыс-салты, әлеуметтің хәлі. Қай күйдеміз, қайда барамыз деген сұрақтарға жауап іздейді. Жыраулар ел басына туған күннің райын болжап, үріккен елге басу айтып, ханына ақыл берді. Даналық пен дарынды шебер ұштастырып, бүгінге қазақ әдебиетіндегі жыраулық поэзия бөлімінің толық мағынасында көркемдігін, кеңдігін, кемелдігін қалдырды.

Сол кемелдіктен өз үлесін алып, ақынға тән асаулық пен ғалымға тән салқынқандылықты тізгіндеген Жанар Әскербекқызы әдебиет әлемінде өзіндік орны бар тұлға. Ақынның 2007 жылы шықан «Қаз қанатындағы ғұмыр» кітабына Рымғали Нұрғалиұлының «Қазақ поэзиясына соны көш келді, талантты ақын жазған тамаша бір кітап келді деп көңіл тоғайтуға болады», -деген пікірі тектен тек айтылмаса керек. Қазақтың тұңғыық тарихы мен мәдениетінен бастау алатын «Ақжүніс ару жылап оянды», «Бітіридің елге сәлемі», «Иең қайда, Көкжорға?!», «Ту сыртымнан Көкжорға кісінеді» т.б. өлеңдері дәстүр жалғастығының, бүгінгінің моральдық, философиялық мәселелерін, лирикалық қаһарманның сезім арпалысын жыр тілімен жеткізудің озық үлгілері. Қазақ эпостарында Қыз Жібек, Төлеген, Ақжүніс, Ер Тарғын, Едіге, Тоқтамыс сынды бейнелер ақын поэзиясында символдық мән иеленіп, өлеңнің идеялық-көркемдік қуатын арттыруда өзіндік мәнге ие.

«Қыз Жібек» жырындағы Қособа – Төлегеннің өмірмен ерте қоштасып, арманда кететін, мөлдір махаббатты зұлымдық жеңетін жер. Жанаттың жырында бұл мекен:

Қособаның түбінде... Күн батқан шақ,
Зулай ұшты сұр жебе зұлматты аңсап,
Ту сыртыңа, боздақ-ай бұрылмадың,

Өкінбес пе ек...сонғы сөз тыңдап қалсақ... [4] деп эпостағыдай етіп суреттеледі. Ту сыртынан қадалған жау оғынан қаза тапқан Төлегеннің ажалы нанымды бейнеленген

Ақын өзі табиғатын ашпақ болған нысанының өзегіне білімдарлықпен терең бойлап, сөз зергерінің суреткерлік жан әлемін танытатын, жырына бас қойған жанның санасымен түйсінетін, жібектей өрілген танымдық өреліліктің алапаттығы өлеңдерінің көркі мен авторлық сырын ашып, жырларының поэтикалық қуатын арттыра түсетіндігіне көз жеткіземіз.

Көзімнен жосыған жас
Көріме тамар,
Көр түбінде көзге айналып,
Қарашығын қайтадан көгіне қадар.
Қабірімді жарып қара гүл өсер – жасымнан өнген,
Азалап жоқтар қаралы нөсер
Арманды жанды жасынан өлген [4].

Жанат Әскербекқызы шығармашылығын кезеңдерге бөліп, жеке тақырыптар аясында үніліп, тиянақты толғамдарымен аптықпай түйінді тарқатады. Ақынның:

Бүгін айдың он бесі,
Айдын жаққа кел деші...
Айдын жақта не бар ау, қатқан мұз бар,
Қатқан мұзға көміліп жатқан қыз бар.
Қыздың аты – Ақтолқын. Айды күтіп,
Мұзға айналды ақыры ақпанда ызғар, – [4].

деген өлеңі бір оқылғанда түсіне қоюы қиындау көрінгенімен, Жанат Әскербекқызы күрмеуді шешу үшін жаңа ізденістерге барады. «Шартты түрде алсақ, өлеңдегі лирикалық бейнелер – Ақтолқын мен Ай. Айды күтіп, ақпанда мұзға айналған Ақтолқын – элегиялық-мистикалық сипатымен дараланды.. Бұл жерде метафора, метафорамен қатар метабола туралы да айтқан жөн» деп жаңа терминнің қызметін айшықтап, өлең тұнығындағы жауһар идеяны суырып алып шығады.

Ақын өзге қырғыз, орыс ұлт ақындарын қазақша сөйлетіп қана қоймай, жапон әдебиетін де тәржімалайды. Жапон ақындарының «Сакура гүлдегенде» өлеңдер жинағының қазақша басылымы соның мысалы. Ж.Әскербекқызы жапондықтарға тән дүниетанымды жоғалтпай, өлеңдердің мазмұнын дәл жеткізуге тырысқан. Мысалы, 718-785 жылдары өмір сүрген Отомо-Но Якамотидің махаббатын:

Жанымның түкпірінде
Саған деген махаббатым маздаған,
Қайғы меңзеп, мұң жұтсам да

Тағдыр бізге кездесуді жазбаған, -деп аударып, жапон авторының көзбен көрген сұлулығын, сақураның самал желмен тербелгенін, жапырақтары жерді көмкеріп, будда храмынан беймәлім дыбыстар естігендей күйінің үстінен дөп түседі.[4]

Қар, шың, бұлақ, тал, гүл, жел, бұлт – ақынның табиғат туралы өлеңдерінде тұрақты образ. Асқақ тау мен шың образын ақынның «Мұзтау», «Алтай. Алты қыз аңызы», «Көне ғұн тауын аңсадым, аға», «Керең шыңға қараумен жан жүдетем» т.б. өлеңдерінен көреміз. Ақын және Аймен сырласады. Айды жүздіріп, аймен қосақтасып сапар шегеді. Ай ақынға:

Терезеңнен телмірдім,
Тілдесер деп...
Көз қиығын салмадың,
Күнге шөлдеп,- деп мұң шақса, ақынның:
Сағынған Ай,
Жұмбақ Ай,
Налыған Ай

Саған жеткен ақынның хәлі қалай?[5]-деген жыр жолдары оқырманның көкірегінде жатталып қалатындай айшықты. Ай образын беруде Жанат Әскербекқызының көп ізденіп, фольклорлық сарынмен сәндеп, бүгінгі әдебиетпен әрлеп беруге тырысқанын байқауға болады.

Оны өлеңдерінде кездесетін теңеу, метафора, метонимия, синекдоха, параллелизм шебер қолданылып, образдар сипаты сәтті ашқанынан байқаймыз. Өлең-

дері ақынның нәзік сезімдерінен хабар беріп, сезім пернелерін дөп басатыны да содан болса керек. Ақынның лирикасы тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп, оқырманын жақын тартып сыр шертеді. Мифтік сарын да жоқ емес. Мысалы, «Ертістің бойы» өлеңінде:

Ертістің бойы ертегі ме еді,
Жезтырнағы бар жез жүрек.
Үрейлі күйді шертеді желі

Сұмдық бар жалғыз көзді деп...[6] - көпке белгілі жезтырнақ, мыстан, жалғыз көзді дәу образдарымен астарлап, шерлі жанның күйін шебер суреттейді. Ж.Әскербекқызы жан сезімін толғап қана қоймай, сонымен қатар ел өміріндегі құбылыстарға, тарихи оқиғаларға да қалам тартады. Содан болар ақынның өлеңдерінде жыраулық дәстүрдің ізін көреміз. Өлеңдерінде 15-18ғ. жырауларына тән өзіндік ойы мен тұжырымын, көпшілікке көріне қоймайтын қалтарыстарын сөзбен әрлеп, ақындық шеберлігімен жеткізеді. «Көне ғұн тауын аңсадым,аға» деген өлеңінде:

Тәңірқұты тағы бар ма екен,
Тас болып тұр-ау Ғұн тауда.

Бүгінгі тентек сағынар ма екен,

Ынтығар ма екен бұл тауға... [6]- деп өткенге құтты орын болған түр-

кі жұртының тылсымына түсіп, бүгінгі заманның бет алысына алаңдық білдірсе,

Тас болып ділім тұншығады ғой,

Шығатын күннің түбінде.

Ғұн тауы еді паналар жері,

Бөрілер бүгін құрыған.

Тау жүрегі де жарадарма еді,

Бір үн естимін ұлыған, - деп Дидахмет Әшімханұлына арнаған өлеңінде нәзік жанының сырын шертіп, өткенге сағынышын жеткізгендей. Тағы бірде Көнеден жеткен көп белгіден хабар алып,

О, түркі-сір жұрты!

Басымнан бақ тайды ма,

...Өртенеді өзек,

Жақыным жаттай мына,

Ажал тұр оғын желкеме кезеп...[6]. деп «Білге қағанды халқымен бақұлдастырады»[6]. Көне түркіден қалған балбал тастар стилінде жазылған бұл жырдың мазмұны да сол жазбалардың жалғасы секілді. Жыраулық поэзияның үлгісінде жырау халықтың ойын ханға, ханның ойын қараға толғаулары арқылы жеткізсе, Ж.Әскербекқызы өткен дәуірдегі Білге қағанның «аһ» деп кеуде керген өкінішін, қанша қаған болсаң да бәріне бір өлім екенін мойындауын, ұрпағына асқақтата айтқан өсиетін рухты сөздермен көмкереді. Батыр қағанның ел бірлігін сақтасам, қағанаттың бостандығы мәңгілік болғай деген арман-тілегін Жанат-ақын, жыр-шумақтары арқылы «Мәңгілік ел» ұрпақтарына жеткізудің жүгін алған елші деуге болатындай.

Жыраулық поэзия хандық дәуірдің хабаршысы, бұл кезеңде төл әдебиетіміздегі ұлттық дәстүр дамып, халық поэзиясы сапалы жаңа биіктерге көтерілді. Жыраулық поэзия өкілдері өз дәуіріндегі ел өмірінің көркем бейнесі болып табылатынын кейіпкерлер мен қаһармандардың іс-әрекеттері мен мінез-құлықтарын айқын танытса Жанат ақын өткенді саралап, бүгінді сезініп, болашаққа үміт арта жыр шертеді. Екі дәуірдің поэзия өкілдері әдебиет әлемінің жыр сахнасында тоғысқаны осы болса керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әбіл-Серік Әбілқасымұлы. Поэзия мен ғылымның телқоңыры. / Әбіл-Серік Әбілқасымұлы // Қазақ әдебиеті. – 2013.
2. «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясы. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 1998.
3. Қабдолов З. Сөз өнері / З. Қабдолов. – Алматы: Ғылым, 1993.
4. Әскербекқызы Ж. Қаңтардағы қызыл гүл. – Астана: Елорда, 2001.
5. Сакура гүлдегенде (жапон поэзиясы). Орыс тілінен аударған Ж.Әскербекқызы. – Астана: Аударма, 2010.
6. Әскербекқызы Ж. Көк түріктер әуені : Өлеңдер / Әскербекқызы Ж. – Астана: Елорда, 2002.

ӘОЖ 82.9(5Қаз)

МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ФУТУРИЗМ ПОЭТИКАСЫНЫҢ БЕЛГІЛЕРІ

Б.Б. Смағұлов

*Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан
smagulovbekzat@mail.ru*

Аңдатпа: Мақалада поэзиядағы футуризм поэтикасының түсінігі және өкілдері туралы айтылады. Сонымен қатар, Мағжан Жұмабаев пен орыс ақындарының өлеңдері осы бағытта жазылған өзара салыстырылады және ортақ белгілері анықталады. Футуризм бағыты және оның өкілдері жөніндегі көптеген отандық және ғалымдардың пікір-көзқарастары талданады және автор тарапынан тұжырым жасалынады.

Түйін сөздер: футуризм, поэзия, ерекшелік, ақын, М. Жұмабаев.

Abstract: The article discusses the concept and representatives of the poetics of futurism in poetry. In addition, the poems of Magzhan Zhumabayev and Russian poets written in this direction are compared and common features are identified. The views of many domestic and scientific scientists on the direction of futurism and its representatives are analyzed and formulated by the author.

Key words: Futurism, poetry, originality, poet, M. Zhumabayev.

Модернистік дүниетанымның ықпалдық көрінісі футуризм ағымында ерекше күшке ие болды. Футуризм (лат. futurum – болашақ, келешек) – әдебиеттегі, өнердегі дәстүр мен мәдениетті түбегейлі жоққа шығаратын авангарттық сипаттағы ағым.

Футуризм өз аясында кубофутуризм (италиялық футуризм мен француздық кубизм коспасындағы ағым), эгофутуризм 1910 жылдары Ресейде пайда болған ағым) сынды кіші ағымдарды қамтыды. Демек футуризм өз ішінде поэтикалық және дүниетанымдық бірізділікте болмады. Әрине, олардың басым сипаттарында ортақтық қасиет бар. Филиппо Томмазо Маринетти (1879-1944) манифестінен (1909) бастау алатын Италия футуризмі мен 1912 жылғы манифестте айқындалған орыс әдебиеті футуризмі арасында өткенге емес, болашаққа табыну, өнерді техникалық прогресс аясында көру сынды ұқсастықтар байқалады. Екі ел футуризміндегі манифестік байламдар тіпті агрессиялық сипатта бой көрсетеді. Италия футуризмі кейінгі тарихи оқиғалар дәлелдеп бергендей милитаризмді дәріптеді, соғысты әлемді тазартудың бірден бір жолы деп түсінді. Орыс футуризміндегі агрессия әдебиеттің классикасына бағытталды. Орыс футуристерінің «Пощечина общественному вкусу. В защиту свободного искусства» манифестінде «Заман ағымы параходнынан Толстой, Достоевский, Пушкинді лақтырып тастауымыз керек», [1:28] - деген ұран тасталды.

Футуризм өкілдері өздерін антифилософиялық, антиэстетикалық, антимәдениеттік тұрғыдан көрсетті. Олар эстетикалық құндылық ретінде материалдық құндылықтарды, урбанизациялық дүниелерді, индустриализацияның жетістіктерін дәріптеді. Футуристік ағымның техногендік сипаттағы болашаққа үміт артуы, өзіне дейінгімен ымырасыз

күреске бел байлауы мәдени дағдарыс тудырған қорқыныш күйді жеңудің «тәуекел түбі жел қайық» сипатындағы көрінісі еді. Болашаққа бағдарланған футуристік поэзияда өлең құрылысы, сөз мағынасы мен формасы сынды құрылымдарында өзгерістер жасады.

Футуризмдегі өткенге қарсылық болашақта бәрінің жаңа болуын талап етті. Бұл талап әдебиеттің басты элементі сөздің де жаңа мағына, жаңа формада болуын қажетсінді. Сөз мағынасыздығы мен форма жаңашылдығы модерндік ағымдар ішінен футуризмге ғана тән ерекшелік деп айтуға болады. Ағым тудырған осы ерекшелік әдебиет тарихында «заумь» деп аталатын әдеби тәсіл ретінде қалды. Заумь немесе заумдік тіл – табиғи тілдік элементтерден ішінара немесе толықтай бас тарту арқылы қол жеткізілетін әдеби тәсіл.

Бұл туралы М.Марусенков «заумдік тіл ұғымында әдетте, фонетикалық шатпақ, мазынасыз дыбыстар тізбегі түсініледі. Фонетикалық заумь заум тілінің ең көп таралған нұсқасы», - дей келіп ғылыми айналымда айтылып жүрген фонематикалық, морфологиялық, синтаксистік және супасинтаксистік заум түрлеріне де тоқталады.

Футуризм ұғымы Ф. Маринеттидің “Футуризм манифесінен” (1909) бастау алады. Ф. Маринеттидің отаны көне тарихы архитектуралық және музейлік ескерткіштермен қатпарланған ежелгі Рим империясының қалдығы болатын.

Айнала қоршаған ескіліктен құтылып, Еуропада деңдеген техникалық даму үрдісінен қалыс қалмауы үшін “*Футуризм манифесін*» жариялаған болатын.

Мұндағы басты мақсат жаратылыстану ғылымдарымен қатар мәдениет және өнерге де жаңғыру керек екенін, серпілістің қажеттілігіне баса назар аударды..

Футуризм Әсіресе, Ресейде кеңінен қанат жайды. Орыс футуризмі италиялық футуризмнен өзгеше көркемдік қозғалыс сипатында пайда болды. Орыс футуризмі мектептері төмендегідей бөлінді: “*Гиллея*” (кубофутуризм) — В.В. Хлебников, В.В. Маяковский, А.Е. Крученых, Б.К. Лившин, “*егофутуристер ассоциациясы*” — И.Северянин, К.К. Алинтов, т.б. “*поэзия Мезонині*” — Хрисан П.В.Г. Черченочич; “*центрифуга*” — Б.Л. Пастернак, Н.И. Асеев, т.б. Бұл мектептерге негіз болған жайт: “*Көне атаулының күйреуі сөзсіз*” екенін стихиялы түрде түйсіну (Маяковский), келешектегі “*алеуметтік төңкерісті*” өнер туындысы арқылы болжап сезіну және “жаңа адамның” дүниеге келуі. Олар үшін әдеби шығарма дегеніміз табиғатқа жалаң еліктеу емес, керісінше сол табиғаттың жалғасы іспетті, сонда табиғаттың өзі адамның ерік күшінің арқасында “*болашақтағы мүлде жаңа темір дүниені*” (К.С. Малевич) тудыратынын сезіну. Осының әсерінен әдеби жанрлар мен стильдердің шартты жүйелері бұзылады да, тіл — табиғаттың бір бөлшегі саналған мифологиялық “алғашқы бастауға”, фольклорға оралу әрекеті қылаң береді (Хлебников).

Футуристік белгілерді анықтау үшін алдымен осы ұғымның мәнін ашу маңызды. Алайда көптеген әдебиеттанушылар бұл ұғымға әртүрлі мән үстейді. Бұны орыс футуризмнің алғашқы қарлығаштарының бірі В. Хлебниковтың «заумная» яғни (ойды жасырған) поэзия ретінде бейнелейді.

«Поэзия русского футуризма» деген кітабында В.Н. Альфонсов пен С.Р. Краицкийдің поэзиядағы футуризмге мынадай ерекшелігін атап көрсетеді:

Футуристік өнердің басты қағидаларының бірі «күрделендіру» болып табылады. (бұл дегеніміз шығарманың оқылуы мен жазылуы түсінуге қиындатылуы тиіс). Құрылымының ерекшелігін түсінуге белгілі бір шарттардың орындалуы маңызды. Оқырманның түсінуіне қиындық туғызған шығарманы жұмбақ шешкен секілді сезімде болуы мүмкін. Бірақ шешімін тапқанда ерекше эстетикалық оқырмандық танымын кеңейтуі мүмкін.

Осыған орай, футуризмнің бір белгісі «күрделендіру» яғни «түсініксіз поэзия» екені айқындалады.

Форманы күрделендіру қағидасы футуристердің жазу стилінің әртүрлі қырынан көрінеді. Көп жағдайда бұл бағытта жазған ақындар сөйлем синтаксисін яғни құрылымын өзгертуге көп күш салды. Әр ақын әртүрлі күрделендірулерді қолданды. Мысалы орыс ақыны Д. Бурлюк өлеңдерін шылау сөздерді түсіру арқылы жазды. Мысалы:

Кинулся – камни, а [в] щелях живут скорпионы...

Бросился [в] бездну, а зубы проворной акулы...

Скрыться [в] высотах? – разбойников хищных аулы.

Всюду таится Дух Гибели вечнобессонной.

(«Кинулся – камни, а щелях живут скорпионы...»)

(Мындағы жақшада ақын қасақана алып тастаған шылаулар) [1:85].

«Заумь» яғни астарлы сөз қолданысы – футуризм поэтикасында негізгі қағидағарының бірі. Футурист ақын А. Крученых айтқандай « Ой мен сөз шабытты сезім толқындарына ілесіп үлгермейді». Бұл дегеніміз ақын шабыты тудырған шығарма ақылмен емес, тек сезім жетегінде емес ғарыштық байланыс арқылы құдыреттен тарайтыны секілді. В. Хлебниковтің белгілеуі бойынша «заумный язык «астарлы тіл» әлемдік түсінісудің негізі, ал ақылды, түсінікті тілдер адамдар арасын ажыратады. Қазіргі тілдік нормаларды бұзу және ой мен сөзді күрделендіруге ұмтылыс футуризмнің негізгі айқын белгісі екенін білеміз.

Ғалым Ю. Тыняновтің айтуынша В. Хлебников орыс поэзияна тың көркемдік жаңалықтар әкелген ақын. Ал В. Маяковский ақындар үшін жазатын ақын деп белгілеген В. Хлебниковты поэзияның жаңа материктерін ашқан адам ретінде мадақтайды.

Ал О. Манделъштам оны: «Какой-то идиотический Эйнштейн, не умеющий различить, что ближе – железнодорожный мост или „Слово о полку Игореве“ деп сипаттаған болатын.

Осы орайда футурист ақын әрі зерттеуші В. Хлебниковтың бірер өлеңіне тоқталайық:

Ор. № 13.

Бобэ́оби пелись губы

Вээ́оми пелись взоры

Пиээо пелись брови

Лиэээй пелся облик

Гзи-гзи-гзэо пелась цепь

Так на холсте каких-то соответствий

Вне протяжения жило Лицо [1:65] .

Бұл өлеңдегі сөз емес, дыбыстар арқылы ақын тіл пайда болмаған кездегі , яғни алғашқы адам түсініскен қатаң және жуан дыбыстарды қолдану арқылы белгілі бір мән үстейді. Сонымен қатар еліктеуіш сөздер ақынның пайымдауынша өлеңге жаңа түр мен мән береді.

Сонымен, Футуризмнің басты белгілері синтаксистік өзгешелік, формалық әрқелкілік және жұмбақтау, күрделендіру екені белгілі болды. Ал қазақ ақындарының бірі Мағжан Жұмабаев өз заманында Петербургтің жоғары атақты оқу орнында филология мамандығында білім алған. Сол замандағы футурист ақындардың тұстасы болғандықтан, оның поэзиясында футуристтік әдебиеттің белгілері көптеп кездеседі. Мысалы, ақын «Жұмбақ» өлеңінде:

Сап-сары бел,/Еседі жел,/Еседі./Еседі жел,/Көшеді ел,/Көшеді./Дала бұйық,/ Бала тұйық –/Екі үнсіз./Дала – жұмбақ,/Бала – жұмбақ/Шешусіз./Сап-сары бел,/ Еседі жел,/Жел есті./Дала – жұмбақ,/Бала – жұмбақ,/Кім шешті? [3:59-60] - дейді.

Осы өлеңдегі басты назар аударатын тұсы оның құрылымы. Әр жол жеке бір тармаққа бөлінген. Өлеңнің атауы мен мазмұны аттас. Бір оқығаннан түсініксіз,

күрделі әрі ойға емес, қиялға жүгіндіретін туынды. Бұл да футуристік өлеңнің бір ерекшелігіне жатады. В. Маяковскийден өлеңдерін оқығанда не сезінетінін сұрағанда, ол: «Мен бәрін көріп тұрмын», - деп жауап берген. Сондықтан Мағжанның «Жұмбақ» өлеңінің шешімін де көру, елестету, қиялдау негізінде тануға болады. Бұл шынтуайтында жұмбақ та емес, тек буырқанған сезім көрінісі. Бұл Ақынның көпшілікке танымал «толқыннан толқын туады» деген өлеңімен үндес туынды. Желдің ескенін, елдің көшкенін даладағы салған сайранның, өткен дәуреннің сол жердің, уақыттың қойнауына кететінін меңзеп тұр. Яғни, өмірдің жалғандығын, уақыттың мәңгілікке тарқан керуені адамның да, даланың да жұмбағын бірге алып кететінін аңғартады. Жұмбақтың шешімі: өмір ағымының қайталануы, мызғымастығы. Алайда, футуристік өлеңдердің шешімі мен мәні әр оқырманның ой өрісіне, танымына орай әрқилы мазмұн үстеуі мүмкін. Футуристік шығармалардың ерекшелігі де осында.

Ақынның келесі өлеңі толық футуризмнің ерекшелігін қамтымаса да, белгілі бір элементтерді көруге болады. Мәселен:

Талапсыз сорлы - «ойлаған»./Ойға терең - «бойлаған»./Есалаң, уға - «тоймаған»./Қажып бір ойын - «қоймаған»./Есер жүрек - «ойнаған»./Өлгенше үміт - «жоймаған»./Жындыдай жалғыз - «тойлаған»./Жалықтырды - «ой» да «ған»... Құрысын өлең! Қой бағам! [3:80] - дейді.

Осы өлеңнен ақынның біраз поэтикалық тәжірибелерге барғаны анық көрініп тұр. Сөздердің тырнақшаға алынуы, өзара кереағар салыстырулар өлең бойында белгілі бір ерекшелік үстеп тұр. Өзіне бағытталған өлең іспетті. «Сұм өмір абақты ғой саналыға» деген Мағжан Жұмабаев әрдайым ойды жегідей жеген құртқа, саналы азаптауға теңейді. Оның «ойлаған» адамының бейнесі жағымды мағынадағы «талапсыз сорлы» болуы мүмкін. Өлең ішіндегі қарама-қайшылықтар, «Жалықтырды - «ой» да «ған» деген түсініксіздеу жолының өзі футуристік бағытқа тән.

Қаламгер В. Хлебниковтың мысалында байқағанымыздай өлеңнің атау ерекшелігімен қатар еліктеуіш сөздер жиі қолданылады. Сол секілді Мағжан Жұмабаевтың «Жай әншейін ойын ғой...» өлеңінде де осы белгіні байыптауға болады.

Айт! Құйт! Ха, ха, ха-ау!/Петербор, Мәскеу.../Иванов қалқам,/Мә, саған Арқам!..

Март, апрель, май,/Жорта тұр! Уайдай!/Дүбір шатыр, //Гүбірнатыр - біздің бай./Керенский Саша! Жаса!/Вся Россия наша! [3:147-148]– дейді.

Жоғарыдағы өлең шумақтарынан дәстүрден тыс құрылымды анықтадық.

1919 жылы А. В. Туфанов өзінің «Лирика и футуризм» баяндамасында А. Феттің поэзиясын «жизнерадостном гимне восторгу и просветлению духа» деп сипаттаған болатын. Ғалым осылайша ойлы символистерден кейін орын берген футуристікке ұмтылған А. Феттің поэзиясын ерекшелейді. Мағжан Жұмабаев та өз шығармашылығында А. Фетті көп үлгі тұтқаны белгілі. Бұл оның «Біраз Фетше» деген өлеңіндегі құрылым, атаулы сөйлемдер мен еліктеуіштердің қолданысымен футуристік бағытта жазылғанын байқаймыз.

Жібек түн —//Бәрі — тың.//Сайраған,//Жайнаған.//Екі жас —//Екі мас.//Жүрек мас,//Көзде жас!//Сүттей Ай.//Терең сай://Бұлбұл,//Гүл - гүл.//Екі жан.//Ыстық қан.//Жан ессіз.//От сүйіс.//Орман —//Тынған.//Сылдыр.//Гүлдер.//Күбір,//Сыбыр.//Тұман.//Таң, таң... [3:85]— дейді.

Осы өлеңде Мағжан Жұмабаевтың өлең ырғағы саласындағы жаңаша тәжірибесін байқаймыз.. Бұл да футуризм.

Жоғарыдағы пікірлер мен көзқарастырды тұжырымдай келіп Ойымызды Ғалым Айгүл Үсеннің келесі пікірімен «Қазақ - дәстүршіл халық. Қоғамда қалыптасқан іргелі концепцияларды бұзу, оның шеңберінен шығу сынға ұшырап, нәтижесіз аяқталады. Сондықтан қазақ қоғамының эволюцилық дамуында барлық салада классикалық даму үлгісі басым. Өнердің барлық саласында дерлік классикалық өнер үлгілері қолдау тауып, өзге бағыттағы формалар туралы пікір түрліше қалыптасады. Сәкен де, Мағжан да жаңашылдығы үшін сыналды, мінеліп келгенін кімнен жасырамыз. Сәкеннің футуризмі мен Мағжанның символизмі қазақ поэзиясының да дәстүрден тыс өмір сүруге бейім екендігін байқатты. Осы ақындардан кейін қазақ поэзиясы жаңа бір үлкен арна таппады» [4] - деген пікірімен қорытындылаймыз.

Сайып келгенде, Мағжанның символизмге қанық поэзиясында футуризмдік элементтерге бай екенін көрдік.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Альфонсов В.Н., С. Р. Красицкий С.Р. Поэзия русского футуризма. – СПб: Академический проект, 1999. - 502 с.
2. Марусенков, Максим П. Абсурдопедия русской жизни Владимира Сорокина: заумь, гротеск и абсурд. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2012. - 301 с.
3. Жұмабаев Мағжан. «Сүй, жан саулем» Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Атамұра, 2002.- 256 б.
4. https://adebiportal.kz/kz/news/view/aigul_usen_poeziyadagi_dasturden_tis_formanin_damui_20572

ӘОЖ 378.14.015.62

ҚАЗАҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІНІҢ ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘНІ

А.Е. Смихан

Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қаласы, Қазақстан
alikeeva.aidana@mail.ru

Аннотация: Қазақтың халық педагогикасы (ауыз әдебиеті мен салт-дәстүрлері) педагогика ғылымының бір қайнар көзі ретінде гасырлар бойы дүниетанымдық және тәрбие құралы болып қалыптасты да, ұлттық мәдени мұраға айналды. Ұлттық мәдениет пен халықтың

білімді дамытуда педагогикалық (тәлім-тәрбиелік) ойлардың жазбаша түрде нұсқа болып қалуы – ұлттық тәлім-тәрбие ісіндегі негізгі бір алтын өзекті арқау болып саналады.

Кілт сөздер: қазақ этнопедагогикасы, ауыз әдебиет, ұлттық тәрбие, этнопедагогика.

Abstract: *Kazakh folk pedagogy (oral literature and traditions) as one of the sources of pedagogical science over the centuries was formed as a means of world outlook and education, became the national cultural heritage. The written version of pedagogical (mentoring) thought in the development of national culture and education of the people is one of the main golden pivots in the national upbringing.*

Key words: *Kazakh ethno-pedagogy, oral literature, national education, ethno-pedagogy.*

Адамзат баласының асыл армандарының бірі келешек өмірді жалғастыратын өнегелі ұрпақ тәрбиелеу болса, ол арман халқымыздың өрелі ойы, тағылымды тәлімі және терең тарихындағы рухани құндылықтармен үндесіп жатады. Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіндегі өнеге мен өсиетке негізделген нақыл сөздер, тәрбиелік иірімдер ұлттық келбет пен ұлттық мінезден туындап отырған. Бұл дәстүр ата-бабаларымыздың сара жолы, болашақ ұрпағына қалдырып кеткен аманаты және ұлттық мұраты, адамгершілік тәрбиесінде халық тәжірибесінің, дала даналарының ой-пікірлерінің орны ерекше болуы да осыдан.

Ұлттық тәрбиенің ұйтқысы — ана тілі. Тілін жоғалтқан этнос, өзінің бұрынғы этностық қасиетінен айрылады. А.Н.Толстойдың “Тіл ұлттың жаны... идеяның, сезімнің, ойдың жанды көрінісі” деуі де ұлт тілінің ұлттық мәдениетті басқаларға бейнелеп бере білудегі артықшылығын көрсетуі деуге болады. “Тіл — халықтың тарихы, сана-сезімі, көңіл-күйі, әдебиеті, мәдениеті. Тілсіз мәдениет пен тарихтың дамуы мүмкін емес” (А.И. Куприн), «Тілі жоқ халық – түгі жоқ халық» деп қарайтын болсақ, ұлттық тәлім-тәрбиенің де асыл арқауы тілге келіп тіреледі [1:36].

Ұлттық мәдениет пен мемлекеттік тілдің өркендеуі Қазақстанда тіршілік ететін жүзден астам ұлттардың этникалық жағынан өркен жайып көркеюіне мұрындық болып отыр. Этностық мәдениеттің өсіп-өркендеуі үшін де қолайлы жағдай, мәдени кеңістік керек. Ол кеңістік деп отбасын, мектепке дейінгі балалар мекемелерін, оқу орындарын, ұлттық мәдени орталықтар мен газет-журнал, көркем және ғылыми әдебиеттерді, ғылыми зерттеу және әкімшілік мекемелерін жатқызамыз. Білім беру мекемелерінде әр халықтың салт-дәстүрін құрметтеуге, тілін дамытуға мүмкіндік жасалған. Қазақстан халықтарының еліміздің экономикасы мен мәдениетін өркендетудегі соңғы жылдардағы қол жеткен табыстарын ынтымақ пен береке-бірліктің нәтижесі деп қарауға тура келеді. Егеменді елімізді бұдан әрі де бейбіт жолмен өркендете береміз десек әрбір ұстаз бен ата-ана, саналы ұлт өкілдері: «Ынтымақ елдікке жеткізеді, Береке бірлікке жеткізеді» — деген халық қағидасын үнемі іс пен әрекеттің пәрменді құралы ретінде пайдалануды естен шығармауы керек. Жеке адамды жан-жақты дамытуда халық тәрбиесінің рөлі ерекше.

Қазақ философиясының өзіндік ерекшелігі — ана тіліне, сөз өнеріне ерек-

ше ден қойып, жоғары баға беруінде ата-бабамыз “от тілді, орақ ауызды” діл-мәр шешендердің өсиет сөздерін, табан аузында тақпақтап айтқан мақал-мәтел афоризм сөздері мен ақындардың терме, толғауларын жазу-сызусыз жаттап, жадында сақтап, қаз қалпында біздің дәуірімізге жеткізген. Оның себебі — аталы сөздердің өміршендігінде, халықтың тіл құдіретін бағалай білуінде жатыр. Асыл сөздің қоғамдағы тәрбиелік мәніне ертеден ерекше назар аударып, “Ақылдың көзі — аталы сөз” деп ұққан бабаларымыз сөйлей білуді өлмес өнер, асыл мұра деп бағалаған. Осы пікірді “Сөз тапқанға қолқа жоқ”, “Шешеннің сөзі мерген, шебердің көзі мерген”, “Сөз сүйектен өтеді”, “Жақсы сөз — жарым ырыс”, “Жақсы сөз жан семіртеді” т. б. мақал-мәтелдерден байқауға болады. Кешегі жоңғар қалмақтарымен кескілескен ұрыс кезінде ел кегін алмас қылыштың ұшымен емес, сөз құдіретінің күшімен қайтарған Қаз дауысты Қазыбек бидің ақылды, тапқырлығын мадақтаған “Жырақты жауды жайратқан сөз”, “Тіл қылыштан өткір” деген мәтелдердің шығуы да тегін емес.

Әдебиет – тәрбие құралы. Әуелі жеке дарындардың дуалы ауыздарынан шығып, кейін оны халық қалап, қастерлеп, жаттап, жадында қалдырып, ғасырлар бойы өңдеп, өркендетіп, қадірлеп қалыптастырып, асылым деп ақыл-санасына сіңірген ауыз әдебиетінің үкілі үлгілері – мәдени мұрамыздың ең құнды қазынасы. Ол – ұрпақ тәрбиесінің күн сәулесіндей әсерлі нұрымен от алатын ой тамызығы болып, жанды жалындататын, қиялды қияндататын, ақыл-сананың айшықты көріністерін бейнелейтін қасиетті, киелі мұра. Бесік жыры, тұсау кесу жыры, санамақ, жаңылтпаш, жұмбақ, мазақтама, тақпақ, жырлар мен ертегілер, аңыз әңгімелер бәрі де тілді, ойды дамытатын, тәлім-тәрбие беріп, дүние танытатын этнопедагогикалық ғаламат туындылар. Бұл – халық педагогикасының үлкен бір саласы. Жалпы педагогика ғылымының негізі халық педагогикасында жатыр. Халық педагогикасының бұл саласын этнопедагогиканың және жалпы педагогиканың барлық салаларында ғылыми, іс-әрекеттік негізде пайдалануға болады. Ал, халықтың мақал-мәтелдері педагогикамен қатар, философиялық дәрістердің де түсініктемелеріне арқау бола алады.

Зерттеушілер мен пайдаланушылар толқынды дүниені толықтыра түссе, құба-құп болар еді. Бесік жырының тәрбиелік мәні Тұрмыс-салт әуендерімен айтылатын бесік жыры бөбекті жұбату үшін және оған тілек айту үшін ғана шығарылған емес. Ең әуелі ырғағы бесіктің тербелісіне сәйкес келетін сабырлы екпінде айтылған әуен сезім мүшелері арқылы оған сүйкімді, сүйсінерлік әсер етіп, жан-жүйесін жадыратады, яғни ұнамды, ұнасымды әсермен баланы жұбатады. Екіншіден, баланың келешегіне үміт артып, тілек айта отырып, оны жұбатушы ана болашақтың шамшырағы мен нұрсәулесінен қуат алғандай әсерленеді. Үшіншіден, ата-ана жатқа айтқан тілектерді тілі шыққан балдырғандар да жаттап, әрі тілі дамиды, әрі сол сөздерден тәлім алады. Бесік жырларын мазмұнына қарай: шілдехана жыры, бесікке бөлеу жыры, жұбату және тілек айту деп топтауға болады.

Тұсау кесу. Бөбек туғаннан кейін жеті-сегіз айдан соң, әуелі еңбектеп (еңбектеу-

дің де әр түрлісі бар) содан кейінірек қаз-қаз тұрып, қаз басып жүре бастайды. Бала тәй-тәй басып жүре бастаған кезде, тұсау кесу рәсімі жасалып, тұсау кесу жыры айтылады. Тұсау кесу жырлары Тұсау кесу – әдет-ғұрыптық, ырым-рәсімдік қуаныш мәжілісінде айтылатын жыр. Көбінесе, бір жасқа толып, еркін жүре бастаған балбөбектің басқан қадамы құтты болып, одан әрі жаны жамандық көрмей жақсы жүріп кетуіне тілек білдіріп, оның ата-анасы қуанышқа ортақ жақын адамдарды жинайды да, сыйлы адамға балбөбектің тұсауын кестіреді. Баланың тұсауы ала жіппен немесе қойдың тоқ ішегімен байланады да, тұсау кескен соң тұсау кесушіге сый-сыяпат көрсетіліп, сыйлық беріледі. Жағдайы келіп, жақсылыққа жайы мол әке-шеше бұл рәсімді кішігірім тойтомалаққа айналдырып, баланың тұсауын жарыстан озып келген ең жүйрік азаматқа кестіреді. Тұсау кесілген соң баланы ақ жайма үстімен (ақ жол тілеп) немесе қалың кілем үстімен (жолы жұмсақ болсын деп) жүргізіп, ата-ана қуаныш білдіріп, арман-тілегін айтады.

Жаңылтпаш – тіл ширату тәсілі Халық баланың тілін ширату үшін, оған сөз үйретіп, дүниетанымын дамыту мақсатында жаңылтпаштар ойлап шығарған.

Балбөбектің тілі шығып, балдырған жасында сөздік қоры молая бастаған кезде, кейбір дыбыстарды айта алмай немесе қинала айтады. Тілін мүкістендірмей, мүдірмей сөйлеу үшін, қиналып айтатын дыбыстары бар сөздерді бала неғұрлым жиі-жиі дыбыстап айтып, жаңылмай жаттықса, сөйлегенде де мүдірмей, өз ойын толық жеткізетін болады. Жаңылтпаштарды жаттап, жаттыға айту арқылы баланың тілін ардақтау, сөз қадірін білу сезімі қалыптасып, ой-қиялы дамиды, тәлім алады. Халық педагогикасының бұл саласын қазақ ақындары дамыта түсті. Олардың бір ерекшеліктері, ол жаңылтпаштар көбінесе әрі тіл ширату, әрі дүние таныту, әрі білім беру, тәрбиелеу. Сонымен бірге жаңылтпаштар баланы табиғатты қорғауға тәрбиелейді, баланың тілін ширатады. Отбасында балаға жаңылтпаш айтқызып жаттықтырудың бірнеше жолы бар: ең әуелі бала жаттықтырушының айтқан жаңылтпашын жаңылмай, тез-тез айтуға үйренуі керек. Екіншіден, бірнеше баланың жаңылтпаш айтудағы жаңылмай айту қабілетімен қатар, қанша жаңылтпаш білетінін байқау үшін жаңылтпаш айтысуын ұйымдастыра білу керек. Жаңылтпаштарды жаңылмай айтудан, жаңылтпаштарды білуден озып шыққан баланы ынталандырып, мадақтап, сыйлық беріп мерейін арттыру қажет. Санамақтардың тәрбиелік мәні Санамақтарды халық, негізінен, жас балаға сан үйрету мақсатымен шығарған. Санамақтар әрі дүние танытады, әрі баланың қисынды ойлауы мен математикалық ойлау қабілетін дамытады. Санамақтардың түрлері көп, оның үстіне жаңадан қосыла береді. 1. Атау ұйқастырып санау арқылы бала әрі сан үйренеді, оның үстіне санға аты ұйқасқан заттарды танып біледі. 2. Саусақ санау ойыны баланы сан үйренуге ынталандырады, көңілдендіреді. 3. Санамақ айтыста бала санға ұйқас сөз табу арқылы, ақындық қабілетін байқайды. Егер ол ұйқас таба алмаса, айтыста жеңілген болып табылады. 4. Жаңылтпаш, жұмбақ санамақты айту арқылы бала әрі сан үйренеді, әрі жұмбақтың шешуін тауып, ойын дамытады, тілін ширатады. 5. Ойын санамақтарын балалар «Тоқтышақ», «Жасырынбақ» ойындары үшін пайдаланылып, сан

жобасын, тақ пен жұп белгілерін ажыратуды үйренеді. Отбасында санамақтың әрбір түрін балаға жаттатып, олармен бірге ойнай отырып, ойын дамыту – ата-ананың борышы. Ересек балаларға неғұрлым күрделі санамақтарды айтқызып, ол санамақтардың шешімін мүмкіндігінше, өлең ұйқастарымен айтуды талап ету керек. Балалар бақшасында балдырғандарға санамақтардың сан алуан түрлерін үйретіп, оны айтқызу, санамақ шешімдерін дұрыс шешкендердің білімін бағалап, оларды мадақтай білу керек. Кейбір санамақтарды және олардың ұйқасты шешімдерін әнге қосып айтуға болады. Мектептерге (әсіресе бастауыш сыныпта) күрделі санамақтарды айтып, олардың шешімдерін тез тапқан оқушыларға ұпай қою, баға беру ісі ұйымдастырылады. Күрделі санамақтарды «Өнерпаздар мен тапқыштар» клубының жарысына қатысушылар да өнер сайысының бір кезеңінде орынды пайдалана білуі тиіс. Жұмбақтың дүниетанымдық, тәрбиелік мәні Нақты бір зат туралы тұспалдап, ұқсатып, бейнелеп айту арқылы баланы ойлату, танымдық, білімдік ұғымдар мен түсініктерді ой-қиял елегінен өткізіп, тұжырым жасап, шешімге келуде тапқырлық пен дүниетанымдық дәрежесін байқау үшін, халық ертеден-ақ жұмбақтардың алуан түрлерін шығарған. Ертедегі жұмбақтар көбінесе мал шаруашылығына байланысты және қару-жарақ, құрал-саймандар туралы болған. Заман өзгерген сайын халық педагогикасы жаңа мазмұнды жұмбақтармен толыса берді. 19-20 ғасырларда бу машиналары, электротехника, радио, телеграф, самолет, ракета, космос кемелері т.б. техникалық, мәдени прогрестерге байланысты жұмбақтар туды.

Жұмбақтарды Аристотель «Жан-жақты жымдасқан метафора» дейді. Яғни затты бейнелеп, баламалап сипаттау арқылы ұқсас заттардың қасиеттері мен түріне, аумағына, көлеміне зер салып, жұмбақты шешуші жұмбақты шешеді, әрі заттарды салыстыра көз алдына елестетіп, дүниетанымдық қабілетін дамытады. Жұмбақтар, көбінесе үйлесімді ұйқасы әсем де ырғақты өлеңмен құрылады. Қара сөзбен жасалған жұмбақтар да бар. «Отқа жанбас, суға батпас» (мұз) айтыс түрінде құрылған, яғни жұмбақ айтыстарын екі ақын шығарып бірі өлеңмен жұмбақ айтса, екіншісі сол жұмбақтың шешуін өлеңмен айтады. Авторы белгісіз ел аузында жатталып қалған жұмбақайтыстар да кездеседі. Жұмбақтарды жаттап айтумен қатар, кез-келген айтушы өз ойына құрастырып та айта береді, тек жұмбақтың сөздік қисыны, өлеңдік үйлесімі болуға тиіс.

Жұмбақтардың дүниетанымдық, ой дамытарлық мәнімен қатар, тәрбиелік мәні де ерекше. Өйткені жұмбақ айтысу, жұмбақтарды жаттау кезінде тәрбиеленуші өзінің білім дәрежесін байқап, көп білуге талпынады, ынта-жігері артады, жауапкершілікке бейімделіп, өнерге талпынушылығы артады. Мақалдар мен мәтелдер – тәрбие құралы Мақалдар – нақыл, өсиет түрінде айтылатын философиялық ой түйіндері, сөз мәйегі. Мақалдар, көбінесе өлеңдік өрнекпен, сабырлы, салмақты ырғақпен айтылады, қара сөзбен, яғни шешендікпен айтылатын мақалдар да бар. Мақал, негізінен, екі бөлімнен (көбінесе екі тармақтан) құралады. Бірінші бөлімде пайымдау (айтатын ойдың түп негізі), екінші бөлімде ой қорытындысы айтылады («Еңбек етсең, емерсің»). Тура мағынада («Еңбек етсең ерінбей,

тояды қарның тіленбей»), ауыспалы мағынада («От жақпаған үй – қорамен тең, адам кірмеген үй – моламен тең») қолданылатын мақалдарды, көбінесе халық шығарған. Жыраулар мен ақындар, ел басылары мен батырлар, зиялы адамдар шығарған (авторы белгілі) мақалдар мен мәтелдер де өте көп. Мәтелдер, негізінен, тұжырым тұспалы өлеңде сыңар тармақты, қара сөзде нұсқалы сөз ретінде айтылады «Өлең – сөздің патшасы» т.б. Мәтелдер де тура мағынада «Қадірінді білгенге жұмса» деп және ауыспалы мағынада «Тікен гүлін қорғайды» деп айтылады. Қазақ халқы – сөз қадірін біліп, қасиетті сөзді қастерлеп, ауызынан тастамай, өнеге ретінде данышпандығын өлең өрнектерімен, терең мағыналы сөздермен зерлеп келе жатқан халық. Сөз зергерлерінің аузынан шыққан мәтелдер мен мақалдарды үздіксіз пайдаланып, үлгі етіп, ұрпақ тәрбиесіне парықтап пайдалану дәстүрге айналған. Сондықтан да, әсіресе, қариялар мақалдап, маңызды сөйлеуді борышым деп санайды. Мақалсыз, мағынасыз сөйлеген қарт адамның сөзінің қадірі болмайды.

Мектепте ауыз әдебиеті туралы бағдарламалық материалдарды оқыту оқушылардың мақал-мәтел жинап, оқулық пен хрестоматиядағы материалдарды толықтыра түсуіне басшылық етеді. Әдебиет бөлмесінің жарнамаларына «Кітап – білім бұлағы, білім – өмір шырағы», «Білімдіден шыққан сөз – талаптыға болсын кез», «Өнерлі өрге жүзеді» сияқты мақалмәтелдер жазылып, ілінеді. Бірінші сыныптан бастап мақал-мәтелдер бірте-бірте үйретіліп, оқушылардың тілі мен ойын дамытудың негізгі бір тәсілі – мақал-мәтелдерді жаттату, мақал-мәтелдерді ел аузынан жинау, оларды түрлі сынып сағаттары мен кештерде, өнер жарыстарында, баспасөзде, радиода қолдана білуге оқушыны бейімдеу мұғалімдердің, әсіресе әдебиет пәні оқытушысының міндеті болып табылады. Мысалы, «Достық» тақырыбына өтілетін сынып сағатында, әдеби кеште, пікіржарыста, «достық туралы мақал-мәтелдерді кім көп біледі?» деген сұраққа жауап ретінде жазуша жарыс ұйымдастыру керек. «Досына достық – қарыз іс, дұшпаныңа әділ бол» (Абай) деген мақалдың айналасында пікірталас өткізу қажет. Жыраулар мен ақындардың, ұлы данышпандар мен батыр ел басшыларының шығарған мақал-мәтелдері жөнінде сынып сағаттарын, пәндік кештерді, мерей тойға арналған әдеби-монтаждарды ұйымдастыруға болады. Мысалы: Абай Құнанбаевтың творчествосына арналған кеш өткізу кезінде «Абайдың мақал-мәтелге айналған сөздері» деген тақырыпта оқушылар: «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей», «Әсемпаз болма әрнеге, өнерпаз болсаң арқалан», «Сен де бір кірпіш дүниеге, кетігін тап та бар қалан», «Толғауы тоқсан қызыл тіл», «Туғанда дүние есігін ашады өлең», «Заманқыр жастары, бірікпес ешбір бастары», «Сенсең сен, еңбегің мен біліміңе, сол сені алып шығар екі жақтап» т.б. тіркестерді тауып жазады да, ол сөздер қандай өлеңдерден алынғанын айтады. Мұны «Ой тапқыштар» жарысы ретінде де өткізіп, озып шыққан оқушыларды мадақтай білу керек.

Балалар жырының тәрбиелік мәні Қазақтың халық педагогикасында балаларға арнап шығарылған арнау-тілек өлеңдері, сұрамақтар, төрт түлік туралы жырлар, тақпақтар ерекше орын алады [2:20].

Қазақ елі тәуелсіздік алып, дербестік жолына түскенің бүгінгі таңда қазақ халқының болашағы үшін жаны күйетін әрбір ер азамат өзінің шаңырағын биіктетіп, отбасында отаншылдық, ұлтжандылық тәрбиесін жетілдіру жолында құлшыланып, айырықша көңіл бөлгендері жөн. Ол – борыштары. Сондай табанды әрекеттер арқылы ғана халқымыздың салт-санасындағы өшкіндеген жұлдыздары қайта жанады. Ұлттық тәрбиенің мұраты да сол.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әлікеев Е.Т. «Иірім»: ой-толғам. – Алматы: «Аннұр Сапа» баспасы, 2018.
2. Айджанова З.Ж. Этнопедагогика: оқу құралы (қазақ тілінде). – Ақтау: Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, 2010. - 91 б.

ӘӨЖ 82-394

ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕР КӨРІНІСІНІҢ КӨРКЕМДІК-ЭСТЕТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

И.С. Султаниязова, А.А. Габдулова

*Махамбет Өтемісов атындағы БҚУ, Орал, Қазақстан
su.indira@mail.ru, amantaiovaaru@mail.ru*

Аннотация: Мақалада ұлттық дәстүрлеріміздің тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдебиетіндегі көрінісі зерттелген. Қазақ тұрмыс-тіршілігі, ұлттық өмір сүру ерекшеліктері, ұлттық әдет-ғұрып пен салт-дәстүрлерінің прозада бейнеленуінің көркемдік-эстетикалық сипаты мысалдар арқылы ашылады. Сондай-ақ, мақалада жазушы Д.Мұштанованың прозасында кездесетін қазақы салт-дәстүрлер кеңінен сипатталады. Автордың «Аңыз болған абысындар» атты шығармасының салт-дәстүр, әдет-ғұрып көрініс берген тұстарынан үзінділер алынған.

Кілт сөздер: салт-дәстүр, әдет-ғұрып, проза, қазақ, ұлт, жеңге.

Abstract: The article examines the reflection of our national traditions in the Kazakh literature of the period of independence. The examples reveal the Kazakh way of life, the peculiarities of the folk way of life, the artistic and aesthetic character of the depiction of folk customs and traditions in prose. The reflection of the Kazakh tradition in the prose of the writer D. Mushtanova is widely described. For example, we take excerpts from the author's book «Legendary Daughters-in-Laws», which reflect the traditions and customs of the Kazakh people

Keywords: tradition, prose, Kazakh, nation, daughter in law.

*Халқын сүйген – салтын сүйер
(халық даналығы)*

Әр халықтың ұлттық танымын, көзқарасын, өзіне тән жеке ұлттық ерекшелігін

білдіретін наным-сенімі, әдет-ғұрып, салт-дәстүрі бар. Ата-бабадан келе жатқан салт-дәстүрдің қаймағын бұзбай, ұмытылып кетуіне жол бермей, қазіргі қоғамда өте жарасымды етіп қолданып жүрген халықтың бірі – қазақ халқы [1]. Бүгінде егемендік алып отырған қазақ халқынның тіліндегі, тұрмысындағы, ата-жұртымыздан аманат болып келе жатқан салт-дәстүріміз биік бәйтеректей бүгінгі күннің қазыналы құндылығымызға айналып отыр. Қазақтың салт-дәстүрлері ұзақ ғасырлар бойы үздіксіз дамудың жемісі және олар алуан түрлі болса да, көбісі бір-бірімен тығыз байланысты, бірінен бірі туындаған бірімен бірі астарласа, жалғасып жататын дүниелер. Тәуелсіз кезеңіндегі қазақ көркем прозаларынан халықтың байырғы тұрмыс-тіршілігі, ұлттық өмір сүру ерекшеліктері, ұлттық әдет-ғұрып пен салт-дәстүрлер кеңінен табылады [2, б. 326].

Елімізге аты әйгілі ақын, жазушы Д.Мұштанова «Аңыз болған абысындар» атты шығармасында қазақы салт-дәстүрдің бірнеше көрінісін бейнеленген. Көркем прозада қазақтардың сол замандағы кәмпескені де, одан кейінгі аштықты да, сұрапыл соғыс кезінде басына не қиындық түссе де, салт-дәстүр бойынша ырымын жасап, өздерінің мәселелерін шешіп отырғандығы баяндалады.

«Келе жатыр!» деген дауысқа елең еткен тойшылардың үлкен үйдегілерден басқалары жапырласа сыртқа ұмтылды. Ат үстінде ақ сәукелесі желбіреп келін келе жатты көштің алдында. Келе жатқан жоқ-ау, шауып келе жатты. Шауып емес-ау, қуып келе жатты. Қуып келе жатқан сол ауылдың қарадомалақтарының бірі.

Кейін білсе – Жұмағұл деген қайнысы екен. Ауылдың салтымен жеңгесі жетекке алып келе жатқан қалыңдықтың атын үркітіп, өзінше қайнылығын жасап тапырандаған тайлағымен ойқастап, жанай тиісіп алдын кес-кестей берген. Ат құлағында ойнап өскен Сақыпжамал келін екенмін деп бұған шыдап отырсын ба? Кілт тоқтап, жеңгесінен тізгінді сұрап алды да, әлгі тайлағын қамшысымен бір-екі тартып та үлгерді. Тайлақ атылып, бала бақырып, опан-топан болып сол бетімен ауылға кіріп бір-ақ тоқтады.» деп шығарманың басынан-ақ қазақ халқының оның ішінде қайнылары мен қайынсіңлілері үшін әзіл-қалжыңы араласа жүретіндігін көрсеткен [3, б. 10].

«Бұлардың баласының қайсысы-қайсысынікі екенін айыра алмайсың, бірінікін-бірі емізіп, бірінікін-бірі киіп сапырылысады да жатады» деп отырады ауылдастары. Тіл көз атты ма, басқа бір себебі болды ма, Айса мен Ділдәда көпке дейін бала тұрмады.

Сөйтіп жүріп бір шақалақ көрінді бұл шаңырақта.

Бұл жолы басқаша бір жол бастады Сақыпжамал. Бала дүниеге келерде төбені тескізіп, өз білегін түріп, сол тесіктің ауызында күтті де тұрды «Биссмилласын» жаудырып. Нәрестенің кіндігін балтамен кесіп, анасына көрсетпестен, ауыздан-дырмастан, төбеден төніп тұрғандардың қолына ұстатты іштегілер. Сақыпжамал құнтақтаулы баланы орауымен ала салып, екі қыр асырып, Мәрия деген емшекте баласы бар көршілеріне апарды да берді сосын. «Әй, Мәрия, сен мына баланы өзің бақ, бұл сенікі!» деп дауыстап, тапсырып кетті және. Сол бойы сәби қырық күнге шейін өз үйіне келтірілмеді. Бала әбден қарақұлақтанып, қырқынан

шыққанда бір қап тезек апарып, кері «сатып алды» Мәриядан [3, б. 39]. «Көз – жылқыны қазанға, ал адамды қабірге салады» деген ескінің есті сөзін қазақ халқы әуелден-ақ біледі. Қазақ халқы салтында жас нәрестеге тіл-көз тиеді деп есептелген. Жас балаға тіл-көз тимесін деп молдаға дұға жаздырып, оны былғары бойтұмардың ішіне салып, мойнына тағып қойған немесе үстіндегі киімнің омырауының астыңғы жағына қадап қояды. Осы сияқты ертеден келе жатқан салтымызда отбасына бала тұрмай шетіней берсе сәбиге анасының иісін сездірмей, бірден асыраушының қолына аманаттап, қырқынан шыға сала құнын төлеп өз бауырларына әкеледі және ұлы жоқ қыз тәрбиелеп отырған отбасы болса, сол шаңырақтың ұрпағы сақталсын деп өз туыстарының бірінің баласын бауырына басып алатын болған. Айса мен Ділдә Сақыпжамалдың жасаған ырымынан кейін 3 қыз сүйді. Кейіннен Сақыпжамалдың қыздары өскен кезде, Айсаның есіне ағасының «Сақыпжамалды сақтаңдар» деген сөзі жаңғырып құлағына келгендей болады. «Ертеңіне қайтадан орынынан табылып, ат үстінде қаздырып отырған жеңгесіне Шырақжаны жақындап келіп, әңгіме бастады.

- Жеңеше, қыздар өсіп қалды. Олар ұшып-ұшып кетеді ертең ұяларынан. Сен үнемі осылай ат үстінде жүре бермейсің шіреніп. Сол кезде жалғыз қаласың. Қыздың қолына басқа барса да, сенің бармайтынын тағы белгілі. Ділдә келінің жүкті. Осыдан ұл тапса, саған бердім сол баланы,- деді нық-нық сөйлеп.

Сақыпжамал шошып кетті. Бір жағынан қайнысының мұнша мәрттігіне риза болып, бір жағынан оның өзіне де жаны ашып:

Ойбай-ау, Шырақжан-ау, - деді күреңітіп, Өзінде де бары үш қыз, маған керек ұл, саған да керек. Ділдә екеуің аман тұрғанда мен қыздың қолына барармын ба. Ниетіне рахмет, сенің ұлың онсыз да менікі ғой, - деді Шырағының жүзіне шырайлана қарап.

Жоқ, жеңше. Алтауын жерге бергенде де жүрдім емес пе, бір ұлды саған қимай не болыпты. Айтқаным-айтқан. – деді де Айса сөз бітті дегендей атын тебініп, жүріп кетті [3, б. 87].

Ділдә босанды. Сақыпжамал мен Айсаның келуін күтем деп жүргенде, толғақ басталды да кетті бебеулетіп аяқ асытнан. Жалма-жан отты жағып, оған «бисмилла» деп деп бір ілім тоңмайды салып жіберіп, білгенін оқып, жылы су, кебеже-сандыққа салып қойған орақ пен балтаны да шығарып қойды «бисмилла» деп. Киелі бөрікті де әкелді келінің бас жағына. Сақып естіген-білген ырымдарының бәрін қамдап бола бергенде Сақыпжамал мен Айса кіріп келді.

Әне міне дегенше шар етіп нәресте жерге түсті. Сырттан кіре қолын шақ жуып үлгерген Ағиза баланың кіндігін орақпен кесіп, «бисмилла» деп жерден көтеріп алды да, жаялыққа орап әкесіне ұстата берді.

Ұл бала!

Жұдырығын түйіп алып, қышқырып жатқан баланың бір құлағының сырғалығы шолақтау біткенін байқап үлгерген Айса:

Мә! Жеңешемнің баласына Құдайдың өзі ен салып жіберіпті! – деп, қызыл шақа нәрестені Сақыпжамалдың алақанына салды.

«Бұл не керемет, Тәңірім-ау...

Мына күйтақандай ғана нәресте мұның, анасының келе жатқанын сезіп, тап бүгін жарық дүниеге ұмтылғаны ма? Алланың өзі ұйғарып, белгілеп бергені ме осылай...» Жан дүниесі езіліп, бір сәт абдырап отырып қалды Сақыпжамал. Сөйткенше Ділдәнің «Ойбай, ішімде тағы бірдеме жыбырлайт...» деген даусы шықты. Ағиза мен Сақып қатар төніп, екінші ұлды, енді Айса мен Ділдәнің ұлын босандырып алды. Бұл баланың кіндігін балтамен кесті Құмар күйеу [3, б. 100]. Сөйтіп қазақы салтты орындай отырып, қайтыс болған Қиза мен Сақымжал, өздерінің ақылдылығымен ұлдарын ағасының ұрпағын жалғастырмақ ниетте болған Айса мен Ділдә да ұлды болып, егіздердің кіндігін Орақтай немесе балтадай өткір, батыр болсын деп өткір орақпен немесе балтамен кескен.

«Ұлт дәстүрі – заңнан биік» деп белгілі қоғам қайраткері Н.Шайкенов айтқандай, қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде маңызды рөл атқаратын салт-дәстүрлерді зерттеп, кең насихаттау – қазіргі таңда ұлттық сананы қалыптастыру жолында жасалатын өте маңызды шаралардың бірі [4]. Ұлтымызға жалын, ұрпағымызға тәлім беріп келе жатқан дәстүрімізді ұмытпай, әр қазақтың санасына сәуле шашып, ұлттық дәстүрлерімізді дәріптеу әрқайсымыздың алдымызға қоятын мақсатымыз болғаны жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. <https://adyrna.kz/post/25643>
2. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік) II том. Қоғам. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2013.
3. Мұштанова Д.Ғ. Аңыз болған абысындар. – Орал, «ГҮЛІМ» баспаханасы, 2018.
4. <https://bilim-all.kz/article/5257>

ӘӨЖ 821.512.122

М. БАЙҒҰТ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ ЗАМАН ШЫНДЫҒЫ

Б.Б.Тағудретова

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

t.bota_90_10@mail.ru

Аннотация: Мақалада жазушы М.Байғұттың заман шындығын суреттейтін «Белесбет пен байлық», «Әкімнің әйелі», «Қош бол, кітап», «Тоғызыншы сынып», «Шығарма» атты әңгімелеріне тақырыптық-идеялық жағынан шолу жасалынады. Қоғам келбетін көрсетуде қаламгер диалог, монолог, түс көру элементтерін шебер қолданғаны мысалдар арқылы талданады. М.Байғұт қаламынан туған көркем шығармалар дүниесі тарихи тұрғыдан да, танымдық сипаты жағынан да байыпталады. Көкірегі сезімді, көңілі ойлы, сөз қадірін білетін М.Байғұт шығармаларының өміршеңдігі анықталады.

Кілт сөздер: жазушы, әңгіме, диалог, заман, қоғам шындығы.

Abstract: *The article provides a thematic and ideological review of the stories of the writer M. Baigut «Belesebet pen bailyq», «Äkimniñ äieli», «Qoş bol, kitap», «Toğyzynşy synyp», «Şyğarma», describing the realities of time. Examples show that the writer skillfully uses elements of dialogue, monologue, and color vision when presenting the image of society. The world of artistic works of the writer M. Baigut is analyzed from the point of view of historical and cognitive nature. The life of M. Baigut's works is determined by the sense of the heart, the sense of humor, and the dignity of the word.*

Keywords: *writer, story, dialogue, the realities of time, society.*

«Шын жазушының негізгі міндеті – нені жазуда емес, қалай жазуда, қанша жазуда емес, не үшін жазуда. Осы тұрғыдан келгенде, Мархабат қалай жазуды, не үшін жазуды жақсы меңгергенге ұқсайды» [1:4], -дейді жазушы Д.Исабеков «Егемен Қазақстан» газетінде М.Байғұт шығармашылығына арналған мақаласында. Жазушы барлығын ой елегінен өткізіп, өзі өмір сүрген ортаға бағына отырып, көрген-білгенін эстетикалық талғаммен ұштастырып, көркем, әдеби шығармаға айналдырады. Мархабат Байғұттың шығармалары қарапайым, алайда күрделі. Себебі, жалпыға түсінікті тілмен жазылған, бірақ жеңіл тілдің айтар ойы, көтерер жүгі, салмағы орасан. Жаттанды тіркес жоқ, сөздің табиғатын сақтай алған жазушы. ХХІ ғасырдағы қоғамның проблемасын, ұрпақ қамын жиі толғайды. Шындықты, әділдікті іздейді.

Жазушы өмір шындығын суреттеуде, жан-жақты, терең ашып көрсетуде, оқырманына ойын бүкпесіз жеткізуде көмегін тигізетін көркемдік элементтерді орындды пайдаланады. Кез-келген жазушы – өз заманының жаршысы екенін ескерсек, М.Байғұттың да шындықты жырламасақ, қоғамында болып жатқан жайттарға жайбарақат қарап отыруы мүмкін емес. Туындыгер әр шығармасына үлкен дайындықпен келеді, ерекше атау берумен дараланады, ең қызығы әңгіме шешімін оқырман назарына қалдырады.

М.Байғұт шығармашылығына зер салып қарайтын болсақ, өтпелі кезеңді көркем бейнелеуде де шынайылық танытқан жазушы. Сонымен қатар, бар ауыртпалықты артқа тастаған, қазіргі кезеңді көркем бейнелеуімен де бөлекше дер едім. Ж.Шаштайұлы айтқандай «қазақ өмірінің бүгінгі тынысына үңілген кезде жаңаша өзгерістерді көргіш жазушы».

«Жазушы бүгінгі күннің қарапайым ғана бір көрінісін алып әңгімелейді. Жәй өмір ағымы сияқты. Өмірде күнде көре жүре селт ете қоймайтын көріністер. Ойлана қарағанда соншалықты елеулі. Онда өмір ағынымен бірге өмір үшін күресте қайнап жатады» [2: 261], -дейді ғалым Қ.Ергөбек. Осы орайда, өзі өмір сүріп отырған ортадан еш алыстамайтын, қоғамда болып жатқан оқиғалардың куәгері ретінде оқырманын иландыратын, халықтың рухани азғындалып бара жатқанына жаны ашитын, күйінетін жазушының «Белесебет пен байлық», «Әкімнің әйелі», «Қош бол, кітап», «Тоғызыншы сынып», «Шығарма» т.б. әңгімелерін жатқызуға болады.

Жазушы шығармаларындағы диалог, монолог, түс көру элементтері шығар-

ма оқиғасын дамытуға қызмет етіп, сюжеттік-композициялық тұрғыдан, енді бірде кейіпкер характерін ашуда, образ сомдауда, көңіл-күйін білдіру, жазушының идеясын, позициясын анықтауда өте ұтымды пайдаланғандығы көрінеді. Құрылымдық жағынан төл сөзді кейіпкер сөздері шығармада монолог немесе диалог түрінде көрініс табады. «Табиғаты жағынан алғанда өмірдің өзі диалогқа толы» дей келіп, Бахтин бұл ойын тарата түседі: «Өмір сүру диалогқа қатысу: сұрақ қою, зейін қойып тыңдау, жауап беру, келісу т.б. деген сөз» [3: 89], дейді ол.

Ал, көркем әдебиет өмірдің қыр-сырын көркем сөз арқылы бейнелейтін өнердің бір түрі болғандықтан, көркем шығармада диалогтың кеңінен қолданылуы да табиғи құбылыс деп тұжырымдауға болады. Қаламгер «Белесебет пен Байлық» әңгімесінде эзирейіл Жаналғышқа тіл бітіреді: «Жарайды»,-деді Жаналғыш. – Аспандағы арылуың да тіркелер. Нәт-ниетің де ескерілер. Жүгің жеңілдеді, күнәң кеміді дей алман, алайда. Осы облысындағы он шақты олигархтың бірігейі болғаныңмен, өзгелерей не мектеп салмадың, не мешіт тұрғыздадың, не көпір көтермедің. Мәдениетке меценаттық жасамаққа келгенде, кежегең кегжеңдеп, жарылып, қатып қалар қазақсың. Жауап бересің әлі бәріне...» [4: 176]. Еш нәрсені бұрмалай тура айтады. Батыра-батыра, шындықты шымбайына жеткізе суреттейді. Жазушы бұрынғы халықтың қамын жейтін байларын, еліне мешіт салдырған атақты «Құнанбайлар» өмір сүрген заманды аңсайтындай. Біздегі бай адамға деген түсінік қазір басқаша. Ондай көзқарастың қалыптасуына олардың адал емес, арам жолмен баюы да басты себеп. Сондықтан, халықтың құрметі жоғалады. Әрі, елдің қамын, тұтастығын ойлайтын байлар жоқ. Өзім ішсем, жесем дегеннен аспайды. «Әкімнің әйелі» атты шығармасында да аттарын атай қоймайтын, қалталары қалың, ел алдында жүрген ерлі-зайыптылар арасындағы өмірді суреттейді. Қарапайым ауылда өмір сүргенімен, тірліктері, әрекеттері өзгеше болып келеді. Ең стильді, брендтік киімдерді киеді, липоксация жасайды, беттерін тартқызып, шетелге еліктейді. «Өзімізде, өз елімізде өмір кешу мен емделу қауіпті» десетін. Сыралғылары.«Өз өтенімізде, өз аймағымызда бала босану қорқынышты» десетін. Сырластары. «Өз мемлекетімізде ұл-қыз оқыту онша оңтайлы емес» десетін. Сенімділері» бар. Осындай өлшемдері өзгерген өрістері кеңейген әкімнің әйелінің түсіне анасы ене береді. Түс арқылы анасымен тілдеседі, мұңын айтады, іздейді, сағынады. Анасы шындықтың, адалдықтың, тазалықтың нышанындай, қызына қарама-қайшы образ ретінде суреттеледі. «Апатайым-ай, Ана-Жайда жүрсеңіз-дағы, социализмнің сойылын соғатыныңыз қалай... Сүт ақ па, су таза ма мына әлемнің жүзінде... Анашым-ау, сүттен ақ, тазалар жоқ қой, ондайлар аштан қатады ғой қазір...» [5: 426]. Лекция секілденді. Тағы бірде «Әй, әкімнің әйелі! Маған лекция оқыма, ақымақ! Бұ жақта лекцияң қабылданбайды... «Апатай-ау, тұлдырсыз тақырларды түгелімен тойындыру мүмкін емес қой. Ең елеулі ел, дамыған дүние делінетін жапон жұртының өзінде жоқ-жұқаналар мен тақыл-тұқылдар тобыр-тобыр. Өз көзіммен көрдім ғой. Айналайын апа-а-а!» [5: 427] деді бұл. Әкімнің әйелі. Анасына. Өңіндегідей сөйлеп. Ал, анасы, біржолата теріс айналғандай. Теріс қарайды. Шешесі. Бұрылмайды. Бұған».

Ананың баладан теріс айналуының өзі қазақ қоғамында жат дүние екенін ескерсек, тіршіліктегі өзі тәрбиелеп өсірген қызының қылықтары мен ойлары, әрекеттері мүлдем басқа, өзгерген. Заманауи өмір сүруге талпынған әйелдің өмірі қаншалықты бақытты болса, соншалықты қайшылыққа толы екенін, ақша адамды толықтай қамсыздандыра алмайтындығын, байлықтың негізі шет ел асып қыдырып, балаларын оқыту емес, басты кілті – адамгершіліктен айнымау, барға асып-таспау керек деген заман шындығын көз алдымызға әйел тағдыры арқылы жазушы дәлелдеп береді. Жалпы байлықтың екі түрі болады: біріншісі- материалдық, екіншісі – рухани. Рухани бай болған адам – ең дәулетті адамдардың қатарында болған. Біз осы уақытта материалдық та, рухани байлықтың да қадіріне жете алып жүрміз бе? Рухани байлық - ілім,білім, ғылымды меңгеру. Білімді ұрпақ қана ел тізгінін ұстайды, ел болашағын ойлайды. Осы орайда жазушының «Қош бол, кітап» әңгімесінің айтар ойы терең. Аты айтып тұрғандай «кезінде халқымыздың құлағы һәм көзіне айналған кітап атаулымен қоштасу, бұдан асқан қасірет жоқ-ау, сірә». Белгілі ақын И.Бродский: «Егер бір адам кітап оқымаса, бұл оның өз қасіреті, ал миллиондаған адамдар кітап оқымаса, тұтас бір ұлттың қасіреті», – деген екен. Шынымен, жастардың кітапқа құмарлығы, құлшылығы бүгінгі таңда қаншалықты? Жазушыны осы ой мазалайды. М.Шахановша айтсақ «компьютербасты жарты адамдар» көбейіп бара жатыр. Өз шығармасында «Жылдар жылжыды. Сулар сусыды. Кітаптан көз жазып қалғандар топастана түсті. Жалғыз қалдым. Оқырман ретінде. Көке! Көркем дүниелердің сәулесін сезе алмайтындарды жезденіз қатты мүсіркеуші еді ғой. Мүсәпір санайтын. Ендігі тобырлар, дос-жарандарыма дейін, мына мені мүсәпір көріп, қашқақтайды. Қорқыныштарым мен қауіптерім қалыңдап, қабыздап бара жатты,нағашы. Мейірім мен махаббат, сезімталдық күн өткен сайын жүдеп-жадап бара жатқандай, жезденізше шошынатын кездерім көбейді» [4: 147],-дейді. Кітап – адамның рухани азығы. Егер сол азықтан айрылса, адам топастанады, әлемді білімсіздік жайлайды. Білімсіз ел кіммен иық теңестіре алады? Кеңестік дәуірдегідей кітапқа таласып, оны ел ішінде өзара талқылап, талдайтын дәуір өтті. Қазіргі таңда өзімізді тәрбиелеген әдебиет құндылығын жойып, жүдеп барады. Оқудан, ойланудан ада қалған адамдардан қорқу керек дейді жазушы. «Тоғызыншы сынып» хикаятында мұғалім мен оқушылар арасында құрылған шебер диалог арқылы ойды жалғай түседі.

– АҚШ-та көксандығыңыздың көкелері бар. Теледидар мен компьютер, интернет дамудың ең биік шыңында. Әрбір үй үшін, әр отбасы үшін тап солай десек те артық емес. Сонда да олар кітаптан, кітап әлемінен алыстаудың орнына, барған сайын жақындай түседі екен. – Ол елде кітап оқу кәдуілгі, күнделікті нан жеу мен су ішу секілді етене тірлікке айналған, айнымаған, айналайындар. Иланбасаңдар, өз еріктеріңде...

– Американдықтардың бәрі бай емес пе? Сонда да кітап оқи ма? Біздің байшыкештер кітап ұстамайды ғой [4: 107], – деді Айбек. Оқушы ойының таяздығы арқылы кітапқа деген ешбір қажеттіліктің жоқтығын сездіртеді. Айбектің ойын-

ша ешкім кітап оқып бай болмаған, алайда америка халқы қанша бай болса да кітап оқуын тоқтатпаған, себебі білімді ұлттың келешегі де зор болмақ. Тіпті ғылыми тәжірибеде анықталғандай, кітап көп оқитын елдерде қылмыстық істер, жаман әрекеттер аз болатындығын дәлелдеген. Жазушы өзінің, жолдастарының, замандастарының кезінде том-том кітапты құшақтап, жастана оқығандығын сағына отырып, өзінің назын да білдірген.

«Шығарма» атты әңгімесінде де жазушы әділетсіздіктің құрбанына айналған Пақырдин бейнесін сипаттайды. «Таң қаламын, – деді сосын тағы да бұл. – Неге сонда оның бір басында төрт-бес кеңсесі болуы керек те, пақырлар қоғамында ештеңе болмауы тиіс? Бәріміз бірдейміз, теңбіз дейтініміз қайда қалады сонда?» [4: 129], – дейді кейіпкер ішінен. Пақырдин арқылы шарасыздықты меңзейді. Жоғары жақтың айтқаны болады, қарсылассаң өміріңе тыныштық бермейді, тыныш жүру жоқ бұл дүниеде дейді. Тіпті оқушы жазған шығарма да бұл күнде әділ бағасын ала алмай жатыр. Себебі, қоғамда әділетсіздіктер көп жасалынады. Жақсысы жаман, жаманы жақсарып шыға келуі әбден мүмкін. Мысалы: «– Пақырдин қалқам, – деді Қадалған сыпайы ғана сызылған үнмен көмкеріліп, – кей-кейде аз ғана артқа адымдап, қасапшылықтан шегінуге тура келеді. «ҚТ-37» мен «ҚТ-124» деген шығармаларды тауып алып, «екі» деген бағаларыңды «үшке» түзеуің керек-дүр» [4: 133] деген сөздердің кейіпкер жанына батқаны соншалық еңсесі түсіп, ертесіне қатты ауырғандай хал кешеді. Осылайша, жазушы елімізде болып жатқан кейбір жат істер мен рухани азығындалу жолындағы керағар әрекеттерді тізбектеп береді.

Қорыта келгенде, жазушы М. Байғұт қазақ әдебиетінің проза жанрына қалам тербеп, ұлттық қазынамызды молайтқан жазушы. Қаламгер барлық туындысына өзінің махаббатын, мейірімін арнайды. Өмірге құштарлықпен, мейіріммен қарау, білімді болу, бай болсаң да қайырымды болу, ел тізгінін ұстаған басшы болсаң да ізгілікпен басқару қажеттігін айтады. Ел намысын ойлаған, халқына береке, дертке дауа іздеген жазушының ең үлкен жетістігі де осы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Исабеков Д. Ойы ұшқыр, қаламы үшкір жазушы. – Астана: Егемен Қазақстан, 2005. 28 мамыр. – 4 б.
2. Құлбек Е. Қарасөз. Қазақ прозасы туралы ойлар. – Алматы: «Ел-шежіре», 2013. – 600 б.
3. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – 423 с.
4. Байғұт М. Шығармалар жинағы. 5 том. Әңгімелер мен хикаяттар. – Алматы: «Керемет медиа», 2019. – 400 б.
5. Байғұт М. Ауыл әңгімелері. – Алматы : «Қайнар», 2004 . – 431 б.

РӘШИТ НАЗАРОВ ӘСӘРЗӘРЕНДӘ ХУДОЖЕСТВО ҮЗЕНСӘЛЕКТӘР

М.Н. Шәрәфетдинова, Р.Д. Хөснуллина

М. Акмулла исемендәге БДПУ, Уфа, Башкортостан
milyausha-sharafutdinova@bk.ru

Аннотация: В этой статье мы рассмотрели основные качества и особенности произведений известного поэта Рашида Назарова. Сделали анализ стихов, разделили их по группам в соответствии с тематикой.

Ключевые слова: личность, индивидуальность, анализ, любовь к народу, творчество.

Abstract: In this article, we have considered the main qualities and features of the works of the famous poet Rashit Nazarov. We made an analysis of the verses, divided them into groups according to the topic.

Keywords: personality, individuality, analysis, love for the people, creativity.

Һәр милләт әзәбиәтенәң кабатланмаһ әсәрзәре, үзенәң илһам көсә менән донъяны, күнелдәрзә ялмаһ алып, меңәр йылдар буйы тупланған халыҡ аҡылын замандаштарына еткерер шағирзәры була. Улар халыҡ улына, милләттәң йөзөн билдәләр шәхескә әйләнәләр. Рәшит Назаров тап ана шундай шағирзәрзың береһе.

“Барыһы биш-алты йыл арауығында илаһи, шул ук вақытта һуңғарак фажиғәле йән әйәһенәң нур-моң, хис-тойғо, аң-ақыл, оло фекер булып кәләменән койолған әсәрзәре иҫ киткес талантлы, ижад көсә, рухи ынтылышы, туктауһыз яныуы – уның әзәбиәтебеззә ғәзәттән тыш күренеш, феномен булыуы һақында күп тапқырзәр раһланды”, – тип билдәләй шағир ижадын ентекле өйрәнәп, әсәрзәрен ташка астырыуға булышыҡ иткән шағир Риф Мифтахов [1: 8].

Умырзаяға тиң кысқа ғына ғүмер арауығында йәшәп, ижад итеп өлгөргән шағирыбыззың әсәрзәре, ысынлап та, башкорт әзәбиәте күгендә балкып янған йондоззәрзың береһе булып тора. Рәшит Назаровтың илаһи бер моң менән һуғарылған кабатланмаһ ижад емештәре хәзәрге заман менән тығыз бәйлә. Уның ниндәй генә шиғырына мәрәжәғәт итмә – барыһында ла ниндәй зә булһа әске гармония, күнел моңо, күнел ауазы сағыла.

Рәшит Назаров тыуған ил, мөхәббәт, тоғролок, тәбиғәт, кешелеклелек темаларын үз әсенә алған, һалдат хис- тойғоларын асып һалған әсәрзәр ижад итә. Кешенәң әске донъяһын, уй-кисерештәрен сағылдырыу өсөн кайзан ғына матур һүззәр әзләмәй, кеше күңеленә үтеп инерлек һүззәр кулланып, йөрәгенән бәрәп сыққан хистәр менән уртақлаша.

Рәшит Назаровтың шиғри йыйынтыктарының “Һалдатмын” тип аталған бүлегендә ул һалдат күзлегенән кисерелгән хис-тойғолары, уй-фекерзәре менән

уртаклаша. Тыуған илен һаклап кара яуға ташланған һәр бер һалдаттың йөрәк түрендә, әлбиттә, тыуған тупрағы, тыуған ере урын алған. Шуға күрә лә бындай әсәрзәрзең үзәгендә Тыуған ил образы тора.

“Мин һалдатмын. Мин һактамын. һакта!” шиғырында Р.Назаров һалдаттың тыуған ил алдында башкарған оло бурысы һакында һүз йөрөтә:

Мин һалдатмын. Мин һактамын. һакта! Минең менән – Халкым, Илем, Ер. Кемдер үтер минең посым аша? – Миңәме ни һуң барыбер?!

Тимәк, һакта торған лирик герой йөрәгендә – Халкы, Иле һәм Ере. Был юлдар аша без шағирзың оло йөрәкле, тыуған илен ысын күңелдән һөйгән ысын патриот итеп күз алдына баһтырабыз.

Ошондай ук мотивтар шағирзың “Ерем минең, ғорур, күзәл Ерем минең!” тигән шиғырында ла дауам итә.

Тәүге тапкыр мин тотоноп тәпәй баһкан

Һиндә үскән тал да инде һиндәй бейек.

Тыуған кырзар һағындыра алыһтарза,

Йыуаткандай ул баш әйеп куя кеүек.

Тыуған еренән алыһта изге бурысын үтәүсе һалдат үз ауылының тирә-яғын – яландарын, кырзарын тәфһирләп күз алдына килтерә. һағыныу тойғоһо менән сорналған уйзары тик күзәл Ерендә генә.

Мин кайһылай көслә һиңә баһкан сакта!

Ерем минең, ғорур, күзәл Ерем минең! – тигән юғары пафослы юлдар менән тамамлап куя шиғыр юлдарын Рәһит Назаров. Миһалға килтерелгән ошо шиғырзарзың төп үзенсәлеге – шағирзың тыуған илен, ерен, халкын зур хәрәфтәр менән биреүендә. Был үзенсәлек, әлбиттә, шағирзың уларзы ололауында, улар менән ғорурланыуында торалыр, сөнки тап ысын патриот кеше генә тыуған иле өсөн йәнен физә кылырға әзер.

Тәпәй баһкан тыуған иленән тыһ, ир корона еткән шағир ошо ерзә йылы хистәр менән уранып тороп калған бала сағын һағыныу хисенә арналған шиғырзары ла байтак. Ундай шиғырзарында Рәһит Назаров ғәмһез бала-сағын өзөлөп һағына, дуһ-иһтәрән, тыуған ауылын күз алдына баһтыра. Миһал өсөн “Йәйге кояһ яңы ғына әле...” тип иһемләнгән лирик шиғырын карап үтәйек. Тәүге строфаларза шағир ауыл малайзары менән ергә күмәкләһеп тау башында балкыған кояһ артынан йүгеревзәрән тасуирлай. Ғәмһез әкиәти бала-сак уйзары менән һуғарылған был шиғыр, ысынлап та, һәр кемде үз бала-сағына кайтырға, ғәзиз тыуған ерен күз алдына баһтырырға булыһлык итә.

... Ялан аяк малай, әй, ул малай,

Ул йыракта хәзер, йыракта...

– тигән моңһоу уйзар менән тамамлай шиғыр юлдарын шағир. Тап ошо бәхетле бала-сактың якты хәтирәләрен яңынан балкытып Рәһит Назаров ошо мәлден кабатламаһлығын әйтә.

Рәһит Назаров шиғриәтендә тыуған илгә бағыһланған әсәрзәрзән башка, мөхәббәт лирикаһы ла киң сағылыһ таба. Шағирзың был тематикаға караған

әсәрзәре катын-кызға булған зур һөйөү, тоғролок, ихлас мөнәсәбәттәр рухы менән һуғарылған.

“Ултырайык әле тып-тын ғына” шиғырында Рәшит Назаров “ике йөрәктен йәнәш тибешен” тасуирлай. Тәбиғәт күренештәре менән бер рәтгән, ғишык утында яныусы ике йөрәктен төнөн осрашып, сихри тынлык косағында таң каршылаузары хақында һүз бара. Яр астында талдарзың шыбырлашыуы, ай юлының һузылыуы, сылтыр-сылтыр йылға ағыуы, тын ауыл мөхәббәт симфонияһын йырлаусы бер донъяға әүрелә. Лирик герой һөйгәнәнә “дусым, иркәм” ише назлы һүззәр менән мөрәжәғәт итеп, уны тын булырға, ошо сихри донъя эсенә сумырға әйзәй.

Өндәшмәйек, өндәшмәйек, иркәм, Ике йөрәк йәнәш тибә икән,

Яна икән күззәр, йөззәр балкып, – һүз зә артык, әйе, һүз зә артык.

Төнгө тынлыкта һүзһез генә ике йөрәктен серләшеүе, мөхәббәт менән мөл-дөрәмә тулы күззәр карашы – барыһы ла оло һөйөү даръяһына илтеүсе хистәр донъяһы. “Бәхет тынлыкты ярата”, – ти халык әйтеме. Шуға ярашлы шағир за, йомғаклап шундай һүззәр әйтә:

Оло бәхет күп сак өнһөз була...

Ултырайык тып-тын, тып-тын ғына. Рәшит Назаровтың лирикаһында тирә-як мөхит, тәбиғәт күренештәрен тасуирлаған әсәрзәр байтак. Шағирзың күнел донъяһы тап ошо тәбиғәт күренештәре аша донъяға урғыла.

Миҫал өсөн, “Зәңгәр күлдәр” тигән шиғырзы карап үтәйек. Зәңгәр күлдәр – уйсан зәңгәр күззәр,

Зәңгәр бейеклеккә текләгән, Улар мәңге күккә генә баккан, Улар мәңге йәштәр түкмәгән хақында һүз йөрөтә.

Был шиғырза зәңгәр күлдәрзән серлелеге хақында шағир образлы итеп укы-усыһына еткерергә ынтыла. Зәңгәр күлдәрзе шағир ер йөзөнөн зәңгәр күззәре менән сағыштыра. Улар мәңгелек күккә бағып, уйсан ғына тулкынланып ята.

“Төн фәлсәфәһе” тигән шиғырында ла Рәшит Назаров, исеменән үк күре-неүенсә, төн хақында фәлсәфә кора. Талғын ғына аккан сөм-кара төн үзенсә бер символлик образға әүрелә.

Тынлык, тынлык... Ерем изрәп йоклай Кара юрғанына төрөнөп.

Вақыт аға төпһөз йылға кеүек,

Төпһөз уйзарына бирелеп.

– тигән юлдар һүрәтләү саралары менән тукылған. Унда шағир йәнләндерәү, метафора, сағыштырыу алымдарын куллана. Тимәк, тәбиғәт күренештәрен тасу-ирлау, уларзы укыусыһы күңеленә еткерәү өсөн шағир һүрәтләү сараларын йыш куллана.

Рәшит Назаров шиғриәтенә күпселек өлөшөн ғүмер, фани донъя, мәңге-лек хақында уйзарға королған әсәрзәр тәшкил итә. Бындай әсәрзәр фәлсәфәүи йөкмәткегә королған. Мәсәлән, “Ғүмер”, “Торам донъя уртаһында...”, “Күрмәй тимә мине донъя...” һәм башка бик күп шиғырзары.

Биш ғүмерле кеше кеүекмен мин, Азмы ялкын, азмы ут яна,

Һәр бер таңда минең йөрөгемдә Башланмаған ғүмер уяна!

- тигән юлдар менән шағир күңелен укыусыһына асып тала. Был юлдар аша без шағир күңеленең шул тиклем тыңғыһыз, дэртле, халкы өсөн янып торған икәнлеген күрәбез. Халкы өсөн үз ғүмерен физа кылып, икһез-сикһез даръяларға бэрелә- һуғыла Мәңгелеккә йөрөгөн илткән шағир ауазы тап бына ошондай уйландырғыс шиғырзариһан урғыла.

Шулай итеп, Рәшит Назаров шиғриәте – ул бай йөкмәткеле, тэрән фекерле, тормошоң төрлө катламдарын үз эсенә алған ижад донъяһы. Шағир ниндэй генә темаға эсэрзэр ижад итмәһен, барыһын да ла тормош тэжрибәһе, күнел кисереш-тэре менән һуғарылған тос фекерзэр ярылып ята. Шағирзың һәр күренешкә, һәр булып үткән вакиғаға үз яуабы, үз карашы бар. Шуға күрә лә, без Рәшит Назаровты башкорт халкының арзаклы улы, лирик тәбиғәтле бөйөк шағир икәнлеге һақында һүз йөрөтә алабыз.

Кулланылған әзәбиәт исемлеге:

1. Әсэрзэр. Ике томда. II том. – Өфө: Китап, 2005. – 376 бит.
2. Хөсәйенов Ғ.Б. Башкорт шиғыры. Шиғриәт һүзлеге. Өфө: Ғилем, 2003. – 480 бит.
3. Егерменсе быуат башкорт әзәбиәте. Юғары укыу йорттары өсөн дәреслек. – Өфө, 2003.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

Абушахманова Т.Қ. Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің магистранты, Көкшетау, Қазақстан. ansa_jan@mail.ru

Алтаев А.А. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан. altaevich_76@mail.ru

Алишабаева А.Б. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан. aigerim03111992@gmail.com

Аманжанова Ж.Е. әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің магистранты, Алматы, Қазақстан. zhansulu.amanzhanova@gmail.com

Әбдімәулен Г.А. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан. abdimaulen.gulmira@yandex.ru

Әділов М.Е. PhD доктор, доцент, Токат Газиосманпаша университеті, Токат, Түркия. marlen.adilov@gop.edu.tr

Базарбаева Н. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің магистранты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан. nazerkeeralykyzy@mail.ru

Баймуханбетова М.Б., ф.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан. meiramgul-82@mail.ru

Балтабай Д.Ә. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан. baltabayev.dosjan@mail.ru

Баркибаева Р.Р., ф.ғ.к., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. kainigulasia@mail.ru

Бахытбек А. Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің магистранты, Көкшетау, Қазақстан. ansa_jan@mail.ru

Бейсенбай А.Б., ф.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан. beisenbai_ab@enu.kz

Бөкен Г.С., PhD доктор, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан. asya_2309@mail.ru

Букаева А.А. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан. anar-bukaeva@mail.ru

Бүлекбаева Л.А. Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің PhD докторанты, Алматы, Қазақстан. bulekbayeva.lyazzat@mail.ru

Булякбаева З. М. Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университетінің студенті, Уфа, Башқұртстан Республикасы. zagira.bulyakbayeva@mail.ru

Бухарова Г.Х., ф.ғ.д., профессор, М. Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Уфа, Башқұртстан Республикасы. buharova_g@mail.ru

Ғабдрахман Т.С. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан. tolegen88@mail.ru

Ғабдулова А.А. М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің магистранты, Орал, Қазақстан. amantaiovaaru@mail.ru

Гибадатова А.М. Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университетінің студенті, Уфа, Башқұртстан Республикасы. alsu_gibadatova@mail.ru

Ерахметқызы Ж. Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің PhD докторанты, Алматы, Қазақстан. erakhmedkyzy14.08@gmail.com

Ержанова Ұ.Р., ф.ғ.к., доцент, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан. muratkabylanara@mail.ru

Ермекбаева М.А. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан. maira_08@bk.ru

Есимкулова С. Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің PhD докторанты, Алматы, Қазақстан. y_symbat@mail.ru

Жақыпов Ж.А. ф.ғ.д, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан. zhan.zhak58@gmail.com

Жанжигитов С.Ж. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан. syrym.g_96@mail.ru

Жарасбек Ү. әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің магистранты, Алматы, Қазақстан. Zh.umit98_girl@mail.ru

Жұмағұл С.Б., ф.ғ.д., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Жумагулова А.А. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан. aisha_jumagulova@mail.ru

Жунусова А.К. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан. aina_zhunusova@mail.ru

Игенбай Т.Е. Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің PhD докторанты, Алматы, Қазақстан. togi_85@mail.ru

Иргалина З.Г. М. Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университетінің студенті, Уфа, Башқұртстан Республикасы. sunny.irgalina@mail.ru

Искакова А.Т. әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты, Алматы, Қазақстан. Isskakova.ainura@gmail.com

Исмаилова Ш.А. әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты, Алматы, Қазақстан. Sholpan_is@mail.ru

Итегулова С.А. Шайсұлтан Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан. itegul-saya@mail.ru

Ишкина А.И. М. Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университетінің студенті, Уфа, Башқұртстан Республикасы. azalina.ishkina.99@mail.ru

Каиржанова Н.Н. М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің магистранты, Орал, Қазақстан. nursaule.kairzhanova@mail.ru

Кайнулдина С.Б. С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты, Өскемен, Қазақстан. Saulllee@mail.ru

Қайратқызы Д. әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты, Алматы, Қазақстан. dika_9204@mail.ru

Қайырбай А.М. Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің магистранты, Көкшетау, Қазақстан.

Кдыралиева Ж.Б. Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің PhD докторанты, Алматы, Қазақстан. jandai88@mail.ru

Кемельбекова Э.А. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан. e.kemelbekova@mail.ru

Кеңес Б.Е. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан. barysgul221196@gmail.com

Керимбаева К.К. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан. camila_81@mail.ru

Киньягулова Г.У. М.Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университетінің студенті, Уфа, Башқұртстан Республикасы. g.kinyagulova@mail.ru

Косынцева А.В., магистр, аға оқытушы, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Өскемен, Қазақстан. tatyana_berber@bk.ru

Курманова А.К. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан. K_Ainash_K@mail.ru

Қожахмет А.Қ. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан. a_kozhakhmet@mail.ru

Құлынтаева Т.Б. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан. togzhan_kulintaeva@mail.ru

Құнанбай А. әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің магистранты, Алматы, Қазақстан. aryunqunanbay@gmail.com

Маслова Т.С. С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің студенті, Өскемен, Қазақстан. tatyana_berber@bk.ru

Махсұд О.Ж. магистр, Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығының кіші ғылыми қызметкері, Нұр-Сұлтан, Қазақстан. orazgul-astana@mail.ru

Муканова С.К. магистр, аға оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан. saltanat-mk@inbox.ru

Мураткабулова А.З. М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің магистранты, Орал, Қазақстан. muratkabylanara@mail.ru

Мустафина Н.Р. М. Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университетінің студенті, Уфа, Башқұртстан Республикасы. nafisa1998sv@gmail.com

Мырзалиева С.Е. әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты, Алматы, Қазақстан. 0101saltanat@mail.ru

Ниязбаева А.Қ. Халел Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің магистранты, Атырау, Қазақстан. Asia-10.09.96@mail.ru

Нұрғалиева Ұ.С., магистр, аға оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан. u.nurgaliyeva@gmail.com

Ораз А.Н. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан. Aydana.oral.1997@mail.ru

Өкенова Г.М. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің магистранты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан. okenova0310@mail.ru

Псянчина М.Т. М. Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық

университетінің студенті, Уфа, Башқұртстан Республикасы. *psyanchinaminzifa@gmail.com*

Сагидуллиева С.С., оқытушы, магистр, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан. *samatovna2021@inbox.ru*

Садык Н.Е. әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты, Алматы, Қазақстан. *narzhansadyk@gmail.com*

Саликжанова Ш.Б. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан. *akbulak07@mail.ru*

Сарбасов Б.С., ф.ғ.к., профессор м.а., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Сарбасова А.Н. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің PhD докторанты, Алматы, Қазақстан. *a.sarbassova@bk.ru*

Сейпунанова А.Қ. С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты, Өскемен, Қазақстан. *aiimgul@bk.ru*

Сейсенбаева Г.М., магистр, аға оқытушы, Silkway халықаралық университеті, Шымкент, Қазақстан *happiest74@mail.ru*

Сламғалиева А.Ә. Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің магистранты, Ақтөбе, Қазақстан. *aiwok96@mail.ru*

Смағұлов Б.Б. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан. *smagulovbekzat@mail.ru*

Смихан А.Е. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің PhD докторанты, Алматы, Қазақстан. *alikeeva.aidana@mail.ru*

Султакаева Р.А., ф.ғ.к., доцент, М. Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Уфа, Башқұртстан Республикасы. *yulai77@mail.ru*

Султаниязова И.С., PhD доктор, доцент, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан. *su.indira@mail.ru*

Сыздықова Г.О., ф.ғ.д., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан. *go.syzdykova@mail.ru*

Тағудретова Б.Б. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан. *t.bota_90_10@mail.ru*

Таженова А.С., магистр, аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. *saynovna.a@mail.ru*

Таласпаева Ж. М. ф.ғ.к., доцент Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан. *tursyngali1993@bk.ru*

Тасбулатова А.Б. М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университетінің студенті, Петропавл, Қазақстан. *asel.tasbulatova.1982@mail.ru*

Тұрсынғали Н. М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университетінің магистранты, Петропавл, Қазақстан. *tursyngali1993@bk.ru*

Хабибулина З.А., ф.ғ.к., доцент, М. Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Уфа, Башқұртстан Республикасы. *Zuleyha0701@mail.ru*

Хамитова З.У. М. Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университетінің студенті, Уфа, Башқұртстан Республикасы. *khamitova_zilara@mail.ru*

Хасанов Ф.Қ., ф.ғ.д., профессор, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан. *Hasan.gabit@mail.ru*

Хисаметдинова Г.А. М. Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университетінің студенті, Уфа, Башқұртстан Республикасы. *gulnara13gabitova@mail.ru*

Хуснуллина Р.Д., ф.ғ.к., доцент, М. Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Уфа, Башқұртстан Республикасы. *husnullina.roza@mail.ru*

Шалғынбай Н.Қ. Тұран-Астана университетінің магистранты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан. *shalgynbai_nurbek@list.ru*

Шалқарбек Ә. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан. *aikerimshalkarbek@gmail.com*

Шәрәфетдинова М.Н. М. Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университетінің студенті, Уфа, Башқұртстан Республикасы. *milyaushasharafutdinova@bk.ru*

Йомаголова Г.Р. М. Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университетінің студенті, Уфа, Башқұртстан Республикасы. *yumagulova.guzalya@yandex.ru*

МАЗМҰНЫ

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС

<i>Бейсенбай А.Б.</i> КІРІСПЕ СӨЗ.....	3
<i>Жақыпов Ж.А.</i> ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ.....	5
<i>Хусаинова Л.М.</i> АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ БАШКИРСКОЙ ОРФОГРАФИИ И ОРТОЛОГИИ	10
<i>Жұмагүл С.Б.</i> «ЖЫЛЫМЫҚ» ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ӘДЕБИ СЫНДАҒЫ ДӘСТҮР МЕН ЖАЛҒАСТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	16
<i>Султакаева Р.А.</i> СТРУКТУРА ГЛАГОЛОВ «НЕГЛАГОЛОВ+ГЛАГОЛОВ» БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА.....	25
<i>Әділов М.Е.</i> KAZAKÇA İLE AĞIZLARINDA KOMŞU ANLA MINDAKİ SöZCüKLER ÜZERİNE (ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ГОВОРЛАРЫНДАҒЫ «КӨРШІ» МАҒЫНАСЫНДАҒЫ СӨЗДЕР ТУРАЛЫ.....	29
<i>Хуснуллина Р.Д.</i> ФОЛЬКЛОРЗА ҮГӘЙ ИНӘ - ҮГӘЙ ҚЫЗ АРХЕТИПИК ИШТӘРЕ.....	34
<i>Бухарова Г.Х.</i> РОЛЬ ОБРЯДОВОЙ ЛЕКСИКИ МИФОЛОГИЧЕСКОГО ЭПОСА «УРАЛ БАТЫР» В ОТРАЖЕНИИ РЕАЛЬНОЙ КАРТИНЫ МИРА.....	38
ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ ТОҒЫСЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	
<i>Абушахманова Т.Қ., Бахытбек А., Қайырбай А.М.</i> УӘЖДЕМЕ САЛАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ.....	47
<i>Алшабаева А.Б.</i> ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН ШЕТЕЛДІК СӨЗДЕР МӘСЕЛЕСІ.....	54
<i>Аманжанова Ж.Е.</i> ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СИНОНИМДЕР СЕМАНТИКАСЫ.....	59
<i>Әбдімәулен Г. А.</i> ТҮРКІ ДҮНИЕ ТАНЫМЫ МЕН ТАРИХЫНДАҒЫ АТАҚТЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІ.....	63
<i>Базарбаева Н.</i> АБАЙ ПАРЕМИЯЛАРЫНДАҒЫ «ЕР» МЕН «ӘЙЕЛ» КОНЦЕПТІСІ.....	72

Балтабай Д.Ә. «БАЙТАҚ», «ТӨРЕ», «ЖАҚ/ЖАЙ/ЙАЙ» СӨЗДЕРІНІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ («Шежіре-и теракиме» еңбегі негізінде).....	76
Бахытбек А. МЕНТАЛДЫ ЛЕКСИКАНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ.....	81
Букаева А.А. ҚАЗАҚ ЗАҢГЕРЛІК ДИСКУРСЫНДАҒЫ ТІЛДІК ҚОЛДАНЫС.....	87
Булекбаева Л.А. ҚАЗАҚ ГАСТРОНОМИЯЛЫҚ ДИСКУРСЫНЫҢ САЛТ-ДӘСТҮРДЕГІ КӨРІНІСІ.....	91
Булякбаева З. БАШКОРТ ХАЛЫК ӘКИӘТТӘРЕНДӘ БЕР СОСТАВЛЫ ҺӨЙЛӘМДӘРЗЕН БИРЕЛЕШЕ.....	97
Габдрахман Т.С. ҚАЗАҚ ДЕТЕКТИВТІК ПРОЗАСЫНЫҢ ТІЛДІК-СТИЛЬДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (КЕМЕЛ ТОҚАЕВТЫҢ «ТАСҚЫН» ПОВЕСІНІҢ НЕГІЗІНДЕ).....	100
Гибадатова А. БАШКОРТ ХАЛЫК ӘКИӘТТӘРЕНДӘ КУШМА КЫЛЫМ ТӨРЗӘРЕНЕН БИРЕЛЕШЕ.....	105
Ержанова Ұ.Р., Мураткабулова А.З. МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДЕГІ ТҮР-ТҮС СИМВОЛИКАСЫ.....	108
Ермекбаева М.А. ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУІ.....	113
Есимкулова С. DEPICTION OF B. MOMYSHULY'S LANGUAGE PERSONALITY IN HIS PROSE WORKS.....	117
Жанжигитов С.Ж. КЕҢЕСТІК ЖҮЙЕ ТҮСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЛЕКСИКА МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	123
Жумагулова А.А. ЭМОТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕМЕСІНЕ ҰСЫНЫЛАТЫН ЖАТТЫҒУЛАР.....	128
Иргалина З.Г. ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ.....	133
Искакова А. Т. THE ROLE OF ANTHROPONYMS IN THE STUDY OF NON-NATIVE LANGUAGE (BASED ON THE KAZAKH ANTHROPONYMS).....	137
Итегулова С.А. КІРМЕ ТЕРМИНДЕРДІ ИГЕРУДІҢ КЕЙБІР ЖОЛДАРЫ.....	140

Каиржанова Н.Н. АЙГҮЛ КЕМЕЛБАЕВА ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕР.....	144
Кемельбекова Э.А. ҚОЛДАНБАЛЫ ГЕОМЕТРИЯ ТЕРМИНДЕРІНІҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ САЛАЛЫҚ СӨЗДІКТЕРДЕ БЕРІЛУІ.....	148
Керимбаева К.К. THE NATIONAL FEATURE OF THE CONCEPT OF “WEALTH-POVERTY” IN THE LINGUISTIC IMAGE OF THE WORLD.....	156
Кеңес Б. Е. ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ САЛАСЫНДАҒЫ КІРМЕ ТЕРМИНДЕРДІҢ ШЫҚҚАН ТӨРКІНІ.....	159
Киньягулова Г.У., Хабибулина З.А. ПРИЕМЫ И СПОСОБЫ ИЗУЧЕНИЯ АРАБСКОГО ЯЗЫКА В ПОЛИКУЛЬТУРНОМ ПРОСТРАНСТВЕ.....	163
Курманова А. К. ОҢТАЙЛЫ ТІЛДІК ЖАТТЫҒУ – ЖҮЙЕЛІ ДАҒДЫ НЕГІЗІ.....	166
Қожахмет А. Қ. ҚАЗАҚ ҒЫЛЫМИ МӘТІНІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ.....	171
Құлынтаева Т.Б. «ЖӘНІБЕКТИҢ ӨЛЕҢІ» ТАРИХИ ЖЫРЫНДАҒЫ «УАҚЫТ» КОНЦЕПТІСІ.....	175
Құнанбай А. ТІЛ ТАРИХЫНЫҢ АРХЕТИПТІК ҚҰРЫЛЫМЫН РЕКОНСТРУКЦИЯЛАУ БАҒЫТТАРЫ МЕН СӨЗ ТӨРКІНІН АШУДАҒЫ ӘДІС-ТӘСІЛДЕР.....	179
Маслова Т. С., Косынцева А. В. РОЛЬ ТЕХНОЛОГИИ CLIL В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ.....	187
Махамбетова Н. Қ. «ҚҰС» КОНЦЕПТІСІНДЕГІ ТОТЕМ ҚҰСТАРЫ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ЛИНГВО-КОГНИТИВТІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	192
Махсұд О. Ж. САЛАЛЫҚ ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗДІКТЕР: ЖЕТІСТІКТЕРІ МЕН КЕМШІН ТҰСТАРЫ.....	198
Мырзалиева С. Е. ПЛЮРИЛИНГВИЗМ КАК СОВРЕМЕННЫЙ ПОДХОД В ЯЗЫКОВОЙ ПОЛИТИКЕ.....	203
Нұрғалиева Ұ.С., Муканова С.К. АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА БИНАРЛЫ ӘДІСТІҢ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДА ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	206
Ораз А.Н. ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ЛЕКСИКАЛЫҚ ДАҒДЫЛАРДЫ	

ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	212
<i>Өкенова Г.М.</i>	
ТІЛ ЭКОЛОГИЯСЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	216
<i>Пеянчина М. Т.</i>	
КОНЦЕПТ «УЧЕНИЕ» В БАШКИРСКИХ И АНГЛИЙСКИХ ПОСЛОВИЦАХ.....	220
<i>Саликжанова Ш.Б.</i>	
ҚАЗАҚ ЖЫРЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ КИІМ МЕН ӘШЕКЕЙ АТАУЛАРЫНЫҢ ТІЛДІК СИПАТЫ.....	223
<i>Сарбасова А. Н.</i>	
ЖОҒАРЫ БІЛІМДЕГІ АКАДЕМИЯЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚ.....	228
<i>Сламғалиева А. Ә.</i>	
WEB-ТЕХНОЛОГИЯ КАК ЭФФЕКТИВНОЕ ДИДАКТИЧЕСКОЕ СРЕДСТВО В ПРЕПОДАВАНИИ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН.....	232
<i>Сыздықова Г.О.</i>	
ПАРЕМИЯЛАРДЫҢ КОНТАМИНАЦИЯСЫ.....	236
<i>Таженова А. С., Сейсенбаева Г. М.</i>	
ҚАЗІРГІ АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕ ЗАТ ЕСІМДЕРДІҢ КВАНТИФИКАТОРЛЫҚ ТІРКЕСІМДЕРІ.....	240
<i>Тасбулатова А. Б.</i>	
САҒУАН ШАЙМЕРДЕНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЕТІСТІКТІҢ ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫҚ СИПАТЫ.....	244
<i>Таласпаева Ж., Тұрсынғали Н.</i>	
ҚЫТАЙДАҒЫ ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫНЫҢ ТІЛДІК ҚОЛДАНЫСЫНДАҒЫ «АБАҚАЙ» СӨЗІНІҢ ЭТИМОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ.....	248
<i>Хабибуллина З.А.</i>	
ЭТНИЧЕСКАЯ СПЕЦИФИКА МЕЖЛИЧНОСТНОЙ КОММУНИКАЦИИ БАШКИР В РАЗГОВОРНОМ ДИСКУРСЕ.....	252
<i>Хәмитова З. У.</i>	
БАШКОРТ ТЕЛЕ ДӘРЕСТӘРЕНДӘ УҚЫУСЫЛАРҒЫ ИЖАДИ ШӘХЕС ИТЕП ТӘРБИӘЛӘУ.....	256
<i>Хасанов Ф. Қ.</i>	
Ә. КЕКІЛБАЙ ТІЛІНДЕ ДӘСТҮРЛІ МЕТАФОРЛАРДЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ.....	259
<i>Хисаметдинова Г. А.</i>	
РЕФЛЕКСИВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОБУЧАЮЩИХСЯ НА УРОКАХ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА.....	269
<i>Шалғынбай Н. Қ.</i>	
«ҚЫРЫМНЫҢ ҚЫРЫҚ БАТЫРЫ» ЖЫРЫНДАҒЫ ЭТНОГРАФИЗМДЕР...273	
<i>Шалқарбек Ә.</i>	
ГИПЕРБОЛАНЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАБИҒАТЫ.....	278

Йомаглова Г.Р.

РИНАТ КАМАЛДЫҢ “ТАНЯ-ТАҢҒЫЛЫУ” РОМАНЫНДА “ҒАИЛӘ”
КОНЦЕПТЫ.....283

ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ ТОҒЫСЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Алтаев А.А

Н. АЙТҰЛЫНЫҢ «НАУРЫЗБАЙ» ПОЭМАСЫНДАҒЫ ТӘУЕЛСІЗДІК
ИДЕЯСЫ.....286

Баркибаева Р.Р. , Қайратқызы Д.

МИФОЛОГЕМЫ В РОМАНЕ А. НУРПЕИСОВА «ПОСЛЕДНИЙ ДОЛГ»...291

Бөкен Г.С

МРОЖЕК ПЬЕСАЛАРЫНДАҒЫ ГРОТЕСКИЛІК АРНАЛАР.....295

Ерахметқызы Ж.

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ МАЗМҰНЫ АЯСЫНДА ТҰМАНБАЙ
МОЛДАҒАЛИЕВ ШЫҒАРМАСЫН ОҚЫТУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....300

Жарасбек Ү.

Ғ. ҚАЙЫРБЕКОВТИҢ ТУҒАН ЖЕР ЛИРИКАСЫ.....306

Жунусова А.К.

КЕМЕЛ ТОҚАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ҚЫЗМЕТІ.....310

Игенбай Т.Е.

СӘКЕН ЖҮНИСОВТИҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕНІҢ
КӨРІНІСІ.....315

Исмаилова Ш.А.

МИФОПОЭТИКА КАК МЕТОД ИНТЕРПРЕТАЦИИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО
ТЕКСТА (НА ПРИМЕРЕ ПОВЕСТИ Ч.АЙТМАТОВА «ПЕГИЙ ПЕС,
БЕГУЩИЙ КРАЕМ МОРЯ»).....321

Ишкина А.И.

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕДАЧИ МИРА И ГЕРОЕВ В РОМАНЕ НУГУМАНА
МУСИНА «АЛДАР БАТЫР».....325

Мустафина Н.Р., Хуснуллина Р.Д.

МОСТАЙ КӘРИМДЕҢ “ОЗОН-ОЗАК БАЛА САК” ПОВЕСЫНДА АҒИНӘЙ
ОБРАЗЫ.....328

Ниязбаева А.Қ

КЕҢШІЛІК МЫРЗАБЕКОВ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІ.....331

Сагидуллияева С.С.

ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ МИКРОСЮЖЕТТІ ПРОЗАДАҒЫ
МАГИЯЛЫҚ, МИСТИКАЛЫҚ МОТИВТЕР ЖӘНЕ ЛИРА ҚОНЫС
ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ЖАҢАШЫЛДЫҚ ІЗДЕР.....335

Садык Н.Е.

ПОСТМОДЕРНИЗМ В ПРОЦЕССЕ МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЫ.....341

<i>Сарбасов Б.С., Кдыралиева Ж. Б.</i> ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ БӨРІ ТОТЕМІ.....	345
<i>Сейпутанова А.Қ., Кайнулдина С.Б.</i> ЖАНАТ ӘСКЕРБЕКҚЫЗЫ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ҮЛГІЛЕР.....	351
<i>Смағұлов Б.Б.</i> МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ФУТУРИЗМ ПОЭТИКАСЫНЫҢ БЕЛГІЛЕРІ.....	355
<i>Смихан А.Е.</i> ҚАЗАҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІНІҢ ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘНІ.....	360
<i>Султаниязова И.С., Габдулова А.А.</i> ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕР КӨРІНІСІНІҢ КӨРКЕМДІК-ЭСТЕТИКАЛЫҚ СИПАТЫ.....	366
<i>Тағұдретова Б.Б.</i> М. БАЙҒҰТ ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ ЗАМАН ШЫНДЫҒЫ.....	369
<i>Шәрәфетдинова М.Н., Хөснуллина Р.Д.</i> РӘШИТ НАЗАРОВ ӘСӘРЗӘРЕНДӘ ХУДОЖЕСТВО ҮЗЕНСӘЛЕКТӘР....	374
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ.....	378

РЕДАКЦИЯ ЕСКЕРТПЕСІ
Мақаланың мазмұнына жауапкершілік
авторға немесе авторларға жүктеледі.

**ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ ТОҒЫСЫНДАҒЫ
ТҮЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығы және
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
25 жылдығына орай өткізілген халықаралық ғылыми конференция
материалдары

Тех. редакторы: **Э. Кемелбекова**
Корректоры: **А. Қожахмет**
Компьютерде беттеген: **С. Баубек**

Теруге берілген күні 23.04.2021 ж.
Басуға қол қойылған күні 26.04.2021 ж.
Пішімі 60x84 $\frac{1}{8}$ Шартты баспа табағы 45.22